

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН

**ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
TAJIK STATE UNIVERSITY OF FINANCE AND ECONOMICS**

**ПАЁМИ
МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД
№4/2 (34)
(мачаллаи илмӣ-амалӣ)**

**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№4/2 (34)
(научно-практический журнал)**

**THE FINANCE AND ECONOMIC
BULLETIN
№4/2 (34)
(science-practical journal)**

Душанбе, 2022

Сармухаррир

Абдуалимзода Ҳ.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муовинони сармухаррир:

Сафаров Б.Г. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Саидмуродов Л.Ҳ. – узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аъзои ҳайати таҳририя:

Хайрзода Ш.Қ. - доктори илмҳои иқтисодӣ, муовини вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон

Раҳимзода Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, директори Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ

Эргашев Р.Х. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти Донишқадаи муҳандисию иқтисодии Қаршии Ҷумҳурии Ўзбекистон

Факеров Ҳ.Н. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибқории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарипов Б.М. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷонмамадов Ш.Б. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тичорати байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қандиёрова Д.О. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қошонова М.Р. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирсаидов С.А – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бегматов А.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Насриддинов Ф.Б. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қодиров Ф.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маъдиев С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷумабоев Х. – номзади илмҳои иқтисодӣ, директори ПИТ «Молия»-и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Давлатов Х.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Буриева М.Ч. - номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи муносибатҳои молиявӣю қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шодиев К.Қ. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ғафуров П.Ҷ. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи иқтисодиёти рақамӣ ва логистикаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҳомидов А. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдов Ф.С. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдуллоев Ф.К. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, директори Парки технологияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Урунбоев А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Содиқов М.С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менечменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ашуров М.Н. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи система ва технологияҳои иттилоотии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шукуров С.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аламшоева М.М.- номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон

таҳти №242/МҶ– 97 аз 12.04.2022 сабти ном шудааст.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2022

Паёми молия ва иқтисод

Маҷалла ба Феҳристи тақризшавандаи маҷаллаҳои илмии ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил буда, дар он натиҷаҳои асосии илмии рисолаҳо барои дарёфти дараҷаи илмии доктор ва номзади илм чоп мешаванд.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии Намояи иқтибосоварии илмии Россия (НИИР) шудааст.

Главный редактор

Абдуалимзода Х.А. – кандидат экономических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета

Заместители главного редактора:

Сафаров Б.Г. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета

Саидмуродов Л.Х. – член-корр. НАНТ, доктор экономических наук, профессор кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Редакционная коллегия:

Хайрзода Ш.К. - доктор экономических наук, заместитель министра образования и науки Республики Таджикистан

Рахимзода Ш. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета, директор Института экономики и демографии НАНТ

Эргашев Р.Х. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономики Каршинского инженерно-экономического института Республики Узбекистан

Факеров Х.Н. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарипов Б.М. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джонмамадов Ш.Б. - доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кандиёрова Д.О. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кошонова М.Р. - доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирсаидов С.А. - доктор экономических наук, профессор кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета

Бегматов А.А. – кандидат экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Насриддинов Ф.Б. - кандидат экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кодиров Ф.А. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по международным связям Таджикского государственного финансово-экономического университета

Маъдиев С. – кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джумабоев Х. – кандидат экономических наук, доцент, директори НИИ «Финансы» Таджикского государственного финансово-экономического университета

Давлатов Х.М. – кандидат экономических наук, заведующий кафедрой финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Буриева М.Ч. - кандидат экономических наук, заведующий кафедрой международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шодиев К.К.- кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета

Гафуров П.Дж. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой цифровой экономики и логистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Хомидов А. - кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдов Ф.С. - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдуллоев Ф.К. - кандидат экономических наук, доцент, директор Технологического парка Таджикского государственного финансово-экономического университета

Урунбоев А. - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета

Содиқов М.С. - кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета

Ашуров М.Н. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой системы и информационных технологий Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шуқуров С.М. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой налога и налогообложения Таджикского государственного финансово-экономического университета

Аламшоева М.М. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Журнал регистрирован в Министерстве культуры Республики

Таджикистан под №242/ЖР - 97 с 12.04.2022г.

Таджикский государственный финансово-экономический университет, 2022

Финансово-экономический Вестник

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при

Президенте Республики Таджикистан, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученых степеней доктора и кандидата наук.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

CHIEF EDITOR

Abdualimzoda H. A. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics

DEPUTY CHIEF EDITORS:

Safarov B.G. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik State University of Finance and Economics

Saidmurodov L. H. –Corresponding Member of National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of International Finance and Credit Relations of Tajik State University of Finance and Economics

EDITORIAL BOARD:

Khayrzoda Sh.Q. - Doctor of Economic Sciences, Deputy Minister of Education and Science of the Republic of Tajikistan

Rahimzoda Sh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of the Tajik State University of Finance and Economics, Director of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan

Ergashev R.Kh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economics, Karshi Engineering and Economic Institute of the Republic of Uzbekistan

Faqerov H.N. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic of enterprise and Entrepreneurship of the Tajik State University of Finance and Economics

Sharipov B.M. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of Tajik State University of Finance and Economics

Jonmamadov Sh.B. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of World Economy and International Trading of the Tajik State University of Finance and Economics

Qandiyorova D.O. - Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Koshonova M.R. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirsaidov S.A.– Doctor of Economic Sciences, Professor of the department of customs activities of the Tajik State University of Finance and Economics

Begmatov A.A. – Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Nasriddinov F.B. – Candidate of Economic sciences, professor of the Department of Economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Qodirov F.A. – candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector on International Relations of the Tajik State University of Finance and Economics

Madiev S.– candidate of Economic sciences, associate professor of Department of statistics of the Tajik State University of Finance and Economics

Jumaboev Kh. - candidate of Economic sciences, associate professor, director of research institute “Finance” of the Tajik State University of Finance and Economics

Davlatov Kh.M. – candidate of Economic sciences, associate professor, the Head of the Department of finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Burieva M.Ch. - candidate of Economic sciences, Head of the department of international finance and credit relation of the Tajik State University of Finance and Economics

Shodiev K.Q. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics

Gafurov P.J. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of digital economy and logistics of Tajik State University of Finance and Economics

Homidov A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of audit and revision of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubaidov F.S. – candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubaydulloev F.K. – candidate of Economic sciences, associate professor, the Director of Tecknological Park of the Tajik State University of Finance and Economics

Urunboev A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics

Sodiqov M.S. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management of the Tajik State University of Finance and Economics

Ashurov M.N. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of system and information technology of Tajik State University of Finance and Economics

Shukurov S.M. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of tax and taxation of Tajik State University of Finance and Economics

Alamshoeva M.M. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of applied informatics in economics of Tajik State University of Finance and Economics

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan №242/ЖКР – 97 from 12.04.2022

The Tajik State University of Finance and Economics, 2022

The Finance and Economic Bulletin

The journal is included in the list of scientific journals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan, in which the main scientific results of dissertations for the degree of doctor and candidate of science should be published.

The journal is included in the Russian Science Citation Index (RSCI).

УДК: 338. 46

ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫЙ ЭКОНОМИСТ - ПРОДУКТ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

Факеров Хамидуллохон Нуриддинович – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14 Тел.: (+992) 907-54-07-07.

Сегодня страна находится в состоянии цифровой трансформации, очень мощной, динамично развивающейся трансформации, и, если вовремя не сориентироваться и не понять, что нужно делать, отстать в экономическом развитии можно навсегда. Под воздействием проникновения электросвязи/ИКТ многие профессии изменяются, становятся более технологичными. Надвигающаяся волна инноваций, согласно неопубликованным исследованиям, ставит под удар до половины рабочих мест. Но в цифровом будущем профессия экономиста будет востребована. Всегда нужен специалист, который правильно расставит приоритеты и цели для получения максимальной прибыли. Понимание студентами-экономистами сути будущей профессии – специалист по экономической эффективности цифровой эпохи – позволит им адаптироваться в меняющемся мире и быть удовлетворёнными профессией. В настоящее время понятие «цифровая экономика» широко используется для определения сквозного проникновения электросвязи/ИКТ, где знания, информация играют ключевую роль, а разработка инновационных проектов становится источником социально-экономического роста. Творческая личность экономиста – это тот ресурс, за который конкуренты будут сражаться.

Ключевые слова: цифровая экономика, электросвязь/ИКТ, профориентация, молодые экономисты, студенты-экономисты, творческая личность, удовлетворенность профессией.

ИҚТИСОДЧИИ СОҲИБКАСЪ МАҲСУЛИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИННОВАТСИОНИИ ТАҲСИЛОТӢ

Фақеров Ҳамидуллохон Нуриддинович – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисод ва соҳибқорӣи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Суруға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14 Тел: (+992) 907-54-07-07

Имрӯзҳо кишвар дар ҳолати шакливазкунии рақамӣ, таҳаввулоту неруманд ва бомаром рушдбандае қарор дорад, ки агар саривақт ба он тавачҷуҳ сураат нагирад, дарк карда нашавад, ки чӣ бояд кард, аз рушди иқтисодӣ ба таври ҳамешагӣ ақиб мондан мумкин аст. Таҳти таъсири воридшавии алоқаи барқӣ / ТИК бисёр касбҳо тағйир мепазиранд, бештар технологитар мегарданд. Мавҷи фарорасандаи инноватсияҳо, тибқи таҳқиқотҳои интишорнашуда, қариб нисфи ҷойҳои кориро таҳти суол мебаранд. Аммо, дар ояндаи рақамӣ касби иқтисодчӣ серхаридор мешавад. Ҳамеша мутахассисе зарур аст, ки афзалиятҳо ва мақсадҳоро барои гирифтани фоидаи ҳадди ниҳоии имконпазир дуруст ҷобачо мегузорад. Дарки касби оянда – мутахассиси самаранокии иқтисодии давраи рақамӣ аз ҷониби донишҷӯёни самтҳои иқтисодӣ, ба онҳо имкон медиҳад, ки дар ҷаҳони тағйирбанда мутобиқ шаванд ва аз касби худ изҳори қаноатмандӣ намоянд. Дар ҳоли ҳозир мафҳуми “иқтисоди рақамӣ” барои таърифи воридшавии кӯндаланги алоқаи барқӣ / ТИК ба таври васеъ истифода карда мешавад, ки дар он донишҳо, иттилоот нақши калидиро мебозанд, коркарди лоиҳаҳои инноватсионӣ бошад, манбаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ мегардад. Шахсияи эҷодкори иқтисодӣ – ин ҳамон захираест, ки барои рақибон талош хоҳанд варзид.

Калидвожаҳо: иқтисоди рақамӣ, алоқаи барқӣ / ТИК, самтгириши касбӣ, иқтисодчиёни ҷавон, донишҷӯёни иқтисодчӣ, шахсияти эҷодкор, қаноатмандӣ аз касб.

HIGHLY QUALIFIED ECONOMIST PRODUCT OF INNOVATIVE EDUCATIONAL SERVICES

Fakerov Khamidullokon Nuriddinovich - Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Entrepreneurship, of the Tajik State Financial and Economic University, Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14 Tel: (+992) 907-54-07-07

Today, the country is in a state of digital transformation, a very powerful, dynamically developing transformation, and if you don't get your bearings and understand what needs to be done in time, you can lag behind in economic development forever. Under the influence of the penetration of telecommunications/ICTs, many professions are changing, becoming more technological. The looming wave of innovation is putting up to half of jobs at risk, according to unpublished research. But in the digital future, the profession of an economist will be in demand. You always need a specialist who will correctly prioritize and set goals for maximum profit. Understanding by economics students the essence of the future profession - a specialist in the economic efficiency of the digital age - will allow them to adapt in a changing world and be satisfied with the profession. Currently, the concept of "digital economy" is widely used to define the end-to-end penetration of telecommunications/ICT, where knowledge and information play a key role, and the development of innovative projects becomes a source of socio-economic growth. The creative personality of an economist is the resource that competitors will fight for.

Key words: *digital economy, telecommunications/ICT, career guidance, young economists, economics students, creative personality, job satisfaction.*

Однако хорошие или хотя бы компетентные экономисты встречаются чрезвычайно редко. Парадокс этот объясняется, очевидно, тем, что экономист высшей пробы должен обладать редким сочетанием множества способностей. Он должен быть в известной мере математиком, историком, государственным деятелем, философом. Он должен мыслить символами и хорошо владеть словом. Он должен понимать частное в контексте общего и уметь одной мыслью с легкостью касаться абстрактного и конкретного. Он должен изучать настоящее в свете прошлого – ради будущего...

Дж. М. Кейнс

В годы независимости Республики Таджикистан каждый третий абитуриент рассматривает поступление на направление "Экономика и менеджмент". Давайте разберемся, почему, определяясь с будущей профессией, многие выпускники школ останавливают свой выбор на экономисте.

В этой статье обсудим востребованность и перспективность профессии, какие качества нужны успешному экономисту и какие подводные камни могут быть в этой профессии.

Экономист – особо востребованная сегодня специальность: обучаясь на экономическом факультете, можно устроиться на работу практически в любой сфере – производства, продаж, товаров и услуг, образования, а при желании открыть свой бизнес – полученных в вузе знаний будет достаточно.

Экономисты, если говорить кратко, это специалисты по эффективной экономической деятельности. Специальность «экономист» является смежной для таких профессий как бухгалтер, маркетолог, финансист, менеджер, инженер-экономист.

К списку вакансий для экономистов относятся финансовые менеджеры, например, в банках, риск-менеджеры, аналитики, финансисты.... При этом профессия экономиста действительно высокооплачиваемая и спрос на этих специалистов есть всегда.

В компетенцию экономистов входят вопросы хозяйственной деятельности конкретного предприятия, региона, страны. Одни экономисты посвящают себя науке. Они создают теории и прикладные программы, разрабатывают эффективные стратегии, преподают соответствующие дисциплины в образовательных учреждениях. Они занимаются исследованиями в области мировой экономики, и, чтобы достичь успеха на этом поприще, им нужно хорошо ориентироваться в финансовой сфере и знать, как можно повысить рентабельность производства.

Другие представители этой профессии — практики. Они применяют полученные знания в конкретных жизненных условиях. На предприятиях такие сотрудники отвечают за планирование максимально эффективной деятельности. В результате их работы прибыль должна расти, а потери — сводиться к минимуму.

Выбирать будущее всегда надо по душе и в той сфере, которая интересует. Как правило, момент выбора наступает ближе к окончанию школы, и от него зависит вся дальнейшая жизнь. Дело в том, что не только профессиональная реализация, но и уровень удовлетворённости жизнью зависит от профессии [1, с.12]. Мечтая о престижном образовании, школьники имеют довольно размытое представление о перспективах и о том, на что они могут рассчитывать в будущем. Для молодых людей важно не только заниматься любимым делом, но и вызывать уважение со стороны окружающих. Работникам «модной» профессии завидуют, стараются поддерживать контакты.

Экономистом быть всегда модно. Данная профессия, возникла с появлением новых понятий: товар, деньги, обмен. Словом “οἰκονομία” древние греки обозначали управление хозяйством (οἶκος – дом; νόμος – закон). Таким образом, это понятие стало обозначать теорию и практику ведения хозяйства. В традиционной экономике профессионал – тот, кто владеет определенными знаниями и усвоил определенные навыки. Это позволяет выполнять работу на высоком уровне [3, с.76].

Учеба на факультете предполагает освоение таких научных дисциплин, как микро- и макроэкономика, финансы, статистика, информационные технологии, налогообложение, международные стандарты учета, бухгалтерская отчетность и другие.

Таким образом, выпускник приобретает способность мыслить творчески, оценивать инновационные проекты, делать экономические прогнозы, осуществлять финансовое планирование, применять мировой опыт в отечественных хозяйствах [6, с.545].

Для экономиста очень важным является его квалификация и надежность.

«Квалификация», обеспечивающая успешность, эффективность деятельности и характеризующая уровень профессиональных знаний и умений:

- умение совершать выгодные сделки;
- профессиональная компетенция;
- предприимчивость, деловая хватка;
- точность прогноза и разумный риск;
- психические и личностные особенности специалиста.

Экономист:

- планирует и совершенствует деятельность предприятия;
- участвует в определении системы оплаты труда и поощрений для всех категорий работников, рассчитывает потребность организации в кадрах;
- планирует затраты, использование (средств) ресурсов, расходов и прибыли предприятия;
- осуществляет контроль над процессом выполнения финансово-хозяйственной деятельности.

«Надежность», характеризующая специалиста как представителя своей организации, во многом определяющая «лицо» и престиж фирмы представлена следующими свойствами:

- обязательность;
- своевременность;
- честность, порядочность.

Экономист – это человек, который на основании полученных данных может спрогнозировать дальнейшие события и принять правильные управленческие решения. Причем, не только работая в какой-то компании, но и в повседневной жизни.

Сегодня профессиональная подготовка студентов, будущих экономистов, должна способствовать повышению их конкурентоспособности на рынке труда, где получаемые в вузе знания, умения и навыки позволяют адаптироваться к многообразию видов деятельности, выполняемых современными специалистами. Студентам - будущим экономистам необходимо быть готовыми к аналитической деятельности, к работе с различными источниками информации в современной компьютерной среде, анализировать экономические задачи с использованием современных информационных систем, что связано с усилением ориентации профессионального образования на формирование человека как личности, способной действовать в режиме постоянного повышения уровня самообразования.

Таким образом, профессиональный экономист:

- знает, где взять деньги;
- в любой отрасли может найти себе применение;
- найдет способ сэкономить и потратить освободившиеся ресурсы, на что-то, более нужное;
- правильно оценить необходимость покупки или продажи;
- легко планирует свое будущее и будущее своих близких, не боясь потерь;
- имеет шанс стать известным экспертом, так как экономика, затрагивает жизнь всех людей;
- может предсказывать будущее на основе существующих данных;

Эволюция профессии экономист начинается с учеными экономистами (теоретиками).

Сначала экономисты были заняты в сфере научной деятельности, в политике. Затем они нашли занятость как практики в бизнесе, банковском деле, в органах власти и международных организациях, стали работать в сфере конкретной политики. Пошел процесс проникновения профессиональных экономистов в сферу политической деятельности в качестве глав государств, министерств, советников правительства, президентов крупных корпораций и т.д. Экономисты сыграли главную роль в формировании и функционировании международных экономических организаций.

Одним из фактора стабильной востребованности в настоящем и ближайшем будущем является рациональной специализацией экономистов в конкретных отраслях экономики. Хотя все экономисты получают базовые экономические знания, в мировой практике их делят на три основные группы:

Экономисты в области микроэкономики («микроэкономисты») - изучают различные экономические категории на уровне отдельных предприятий или домашних хозяйств. Например, они могут помочь отдельным лицам или предприятиям принять решения, которые с учетом текущих ресурсов и спроса способны обеспечить максимизацию прибыли путем прогнозирования возможного спроса на конкретные товары при условии установления на них определенных уровней цен. К этой категории относится большинство работающих на практике экономистов.

Экономисты отдельных отраслей или секторов экономики, а также областей знаний («отраслевые», «индустриальные» или «организационные» экономисты) – применяют фундаментальные экономические законы, категории и методики для исследований в таких специфических отраслях как здравоохранение, образование, сельское хозяйство, экономика городского хозяйства и отдельных регионов, законотворчество, история, энергетика, охрана окружающей среды и т.п.

Экономисты в области макроэкономики («макроэкономисты») - изучают исторически существующие в экономике всей страны либо группы стран тенденции, разрабатывают прогнозы относительно будущих тенденций в таких сферах, как уровень безработицы, инфляция, экономический рост, производительность и инвестиции.

Кроме вышеупомянутых основных категорий экономистов, общепринятым является их распределение и на более детальные специализации, которые в той или иной мере приближаются к этим категориям. Например, это могут быть следующие специализации:

Экономисты в области монетарной политики или финансов – довольно схожи с «макроэкономистами». Они изучают денежную и банковскую системы, последствия изменений процентных ставок и т. п.

Экономисты в области мировой экономики («экономисты по международным экономическим отношениям») – изучают международные финансовые рынки, курсы обмена валют и последствия проведения торговой политики в различных сферах, например, тарифов.

Экономисты по труду и экономисты-демографы – изучают предложение и спрос на трудовые ресурсы, которые, в свою очередь, влияют на определение уровней заработной платы, выявляют причины безработицы и последствия для рынка труда изменений различных демографических тенденций, например, старение населения, рост иммиграции относительно рынка труда и др.

Экономисты по государственным финансам – связаны в основном с изучением роли правительства в экономике и последствий его различных решений, касающихся снижения налогов, финансирования бюджетного дефицита, повышения расходов на социальную сферу и т.д.

Экономисты - «эконометристы» - исследуют все отрасли экономики, используя различные математические методы (соответствующие калькуляции и расчеты, теории игр, регрессионный анализ и пр.) для формулирования экономических моделей. С их помощью они стремятся найти объяснение экономических взаимосвязей, используемых для разработки прогнозов относительно природы и продолжительности деловых циклов, влияние определенных уровней инфляции на экономику, безработицу, а также других экономических феноменов.

Предприятия, где работают экономисты, в свою очередь можно разделить на отдельные категории. Принадлежность экономистов к определенной категории влияет на их основные задания и обязанности, свидетельствует о необходимом объеме знаний и умений, а также квалификационных требованиях к ним.

Экономисты, работающие на **больших коммерческих предприятиях** (в корпорациях, фирмах и т.п.) преимущественно имеют дело с различными вопросами микроэкономики, такими как прогнозирование спроса потребителей и объемов продаж продукции предприятий. Одни из них анализируют процесс роста деловой активности конкурентов и увеличение их доли на рынке, а также разрабатывают советы относительно эффективности различных действий в конкурентных соревнованиях. Другие осуществляют мониторинг новых законодательных и нормативных актов, например, относительно регулирования вопросов охраны окружающей среды и охраны труда, и прогнозируют, какие последствия для их бизнеса будет иметь введение этих актов в действие.

Экономисты, работающие в **исследовательских организациях или консалтинговых фирмах**, нередко выполняют те же функции, что и экономисты больших коммерческих предприятий. Экономисты консалтинговых фирм часто проводят

исследования для относительно небольших предприятий и фирм, не имеющих в своем штате экономистов с необходимой узкой специализацией. Экономисты исследовательских организаций, преимущественно государственных, нередко выполняют заказы различных органов государственной власти. Например, они могут собирать данные относительно индикаторов в экономике, вести соответствующие базы данных, анализировать исторические тенденции и разрабатывать модели для прогнозирования темпов экономического роста, инфляции, безработицы или процентных ставок. Результаты таких экономических анализов и прогнозы развития событий в мировой и национальных экономиках в целом, а также и их отдельных секторах печатаются в средствах массовой информации и научно-практических изданиях.

Экономисты, работающие в органах государственной власти, осуществляют администрирование большинства исследований и собирают значительное количество экономических данных, характеризующих состояние национальной экономики.

В эпоху цифровой трансформации на первый план выходят творческие способности и умение эффективно использовать знания. Наука сегодня располагает разнообразными подходами к определению понятия «цифровой экономики», и по одному из них это активное использование высоких технологий и систем электросвязи ИКТ. Экономические блага, произведенные на их основе, создают предпосылку для появления новых источников роста и качества жизни. Полезность благ может возрастать с увеличением количества их пользователей, возникает так называемый сетевой экономический эффект.

Трансформируется вся деятельность человека, цифровизируются все отрасли: образование, здравоохранение, биотехнологии, сельское хозяйство, энергетика, информационные технологии, право, финансы. Наблюдается выраженный сдвиг трудовых навыков, необходимых молодым людям, чтобы остаться в профессии.

Мир в целом находится в состоянии трансформации, очень мощной, динамично развивающейся трансформации, и, если вовремя не сориентироваться, если вовремя не понять, что нужно делать и как, отстать можно навсегда. Под воздействием сплошного проникновения электросвязи/ИКТ многие профессии существенно меняются, становятся более технологичными. Это приводит к упрощению умений работников высокой квалификации. Машины могут и отнять работу – будущее начинает пугать. Оно становится плохо предсказуемо. Надвигающаяся волна технологических новшеств, согласно некоторым исследованиям, ставит под угрозу почти половину всех рабочих мест. На глазах молодых людей произошло исчезновение многих профессий. Но даже и в этом случае нужен будет специалист, который правильно расставит приоритеты и цели для получения максимальной прибыли и с наименьшими потерями [5, с.129].

В цифровую эпоху профессия экономиста будет самой востребованной. Но это будет другой, новый уровень. Студенты-экономисты должны понять, что они специалисты по эффективности экономической деятельности в цифровую эпоху и там будут планировать ресурсы, контролировать расходы и анализировать результаты на высочайшем уровне и в цифровом формате. Создавать доброе «имя» эксперта-экономиста надо уже сейчас. Сплошное проникновение электросвязи/ИКТ постепенно ведет к исчезновению многих трудовых навыков (например, утрачивается умение пользоваться счетами). Сейчас сложно представить, какие трудовые навыки надо совершенствовать. Нет желания тратить время, деньги на приобретение, которые станут бесполезны в будущем. Уже проиграна битва с роботами-экономистами. Они качественнее и дешевле могут выполнить рутинную работу, не требующую творчества.

Поучительна эволюция бухгалтерской деятельности, в которой благодаря высоким технологиям произошли радикальные изменения. Прогресс достиг той точки, когда искусственный интеллект годится для выполнения почти всех организационно-административных задач. Если ключевым параметром в работе будет повторяемость, то она в опасности. Инновациям противостоять невозможно. Чтобы остаться в профессии, уже недостаточно диплома, молодые экономисты должны постоянно меняться, постоянно

овладевать новыми знаниями и навыками. Будущий работодатель ожидает, что специальные знания существенно превосходят тот набор, который получил студент-экономист в учебном заведении.

Проблемы высшего экономического образования не могут быть отделены от контекста высшего образования в целом, но в то же время высшее экономическое образование имеет свою специфику. Подготовка экономистов является важнейшим условием обеспечения развития цифровой экономики, а это уже специалисты другого класса, с другими знаниями и практическими умениями.

Профессия – это не только вид трудовой деятельности, но и особая его социальная характеристика, определенный признак человека. Английские экономисты Карр Сондерс и Уилсон отмечали: «Представители каждой профессии живут в своем собственном мире. Язык, используемый ими, ориентиры, которым они следуют, их обычаи и традиции могут быть понятны до конца только тем, кто живет среди них». По профессиональному признаку люди делятся на большие группы или категории людей, занимающихся одинаковым видом трудовой деятельности. Значит, выбрать себе профессию – это не только выбрать себе работу, но и быть принятым в определенную группу людей, принять ее этические нормы, правила.

В результате исследований в области выбора профессии и будущей карьеры появилось множество квалификаций типов личности. Наиболее популярными из них являются типология Е.А.Климова, Джона Голланда и др. Согласно их концепциям, при выборе карьеры человек, в первую очередь, должен учитывать особенности личностной ориентации. С учётом этого выделяется 6 основных типов личности:

1. Реалистический или практический. К нему относятся люди, проявляющие склонность заниматься конкретными вещами и их использованием, отдают предпочтение занятием, требующим применение физической силы, ловкости. Ориентированы, в основном, на практический труд, быстрый результат деятельности. Чаще люди этого типа выбирают профессии, которые предполагают решение конкретных задач, наличие подвижности, настойчивости, связь с техникой: профессии механика, электрика, инженера, агронома, садовода, кондитера, повара и др.

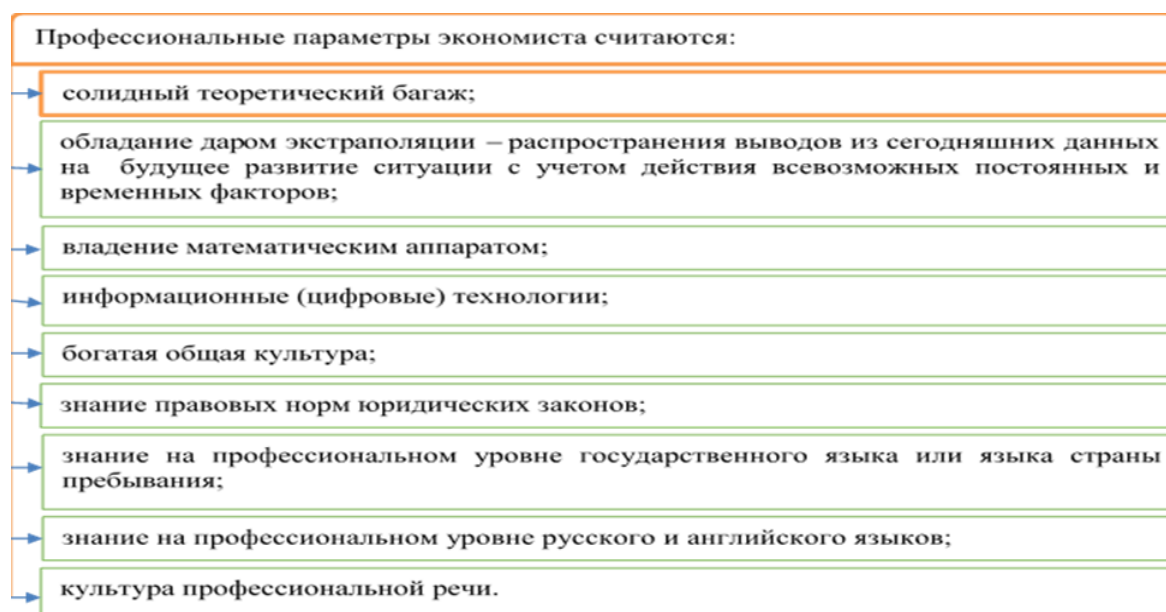
2. Интеллектуальный. Люди данного типа отличаются аналогичностью, независимостью, рационализмом, оригинальностью; не склонны ориентироваться на социальные нормы. Люди этого типа, в основном, предпочитают профессии научно-исследовательского направления: ботаник, физик, философ, лингвист, экономист, программист и другие, в деятельности которых необходимы творческие способности и нестандартное мышление.

3. Социальный. В основном люди этого типа ориентированы на труд, главным содержанием которого является взаимодействие с другими людьми, возможность решать задачи, предполагающие анализ поведения и обучения людей. Возможные сферы деятельности: обучение (воспитатели, учителя), лечение (медики), обслуживание и другие, требующие постоянного контакта и общения с людьми, способностей к убеждению.

4. Конвенциональный или стандартный. Люди данного типа практичны, конкретны, не любят отступать от задуманного, обладают хорошей энергией, ориентированы на социальные (общепринятые) нормы. В основном выбирают профессии, связанные с канцелярскими и расчетными работами, созданием и оформлением документов, установлением количественных отношений между числами, системами условных знаков, направленными на обработку информации, представленной в виде условных знаков, цифр, формул, текстов - это такие профессии, как бухгалтер, нотариус, топограф, патентовед, корректор и другие.

5. Предприимчивый. Люди данного типа находчивы, практичны, быстро ориентируются в сложной обстановке, склонны к самостоятельному принятию решений, социальной активности, лидерству; имеют тягу к приключениям (возможно

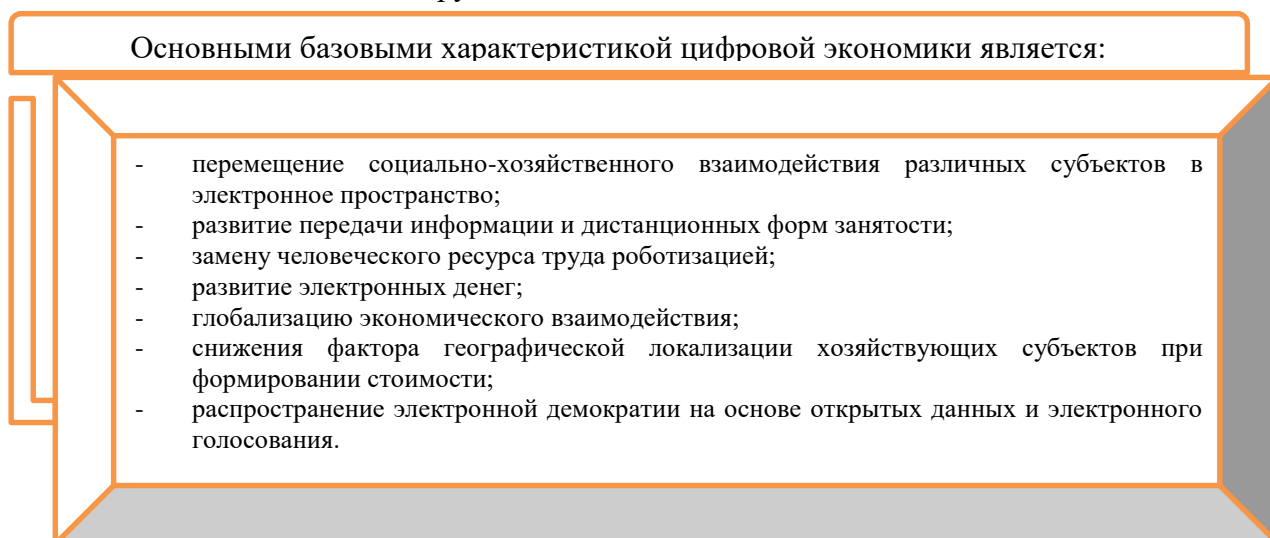
авантюрным, рисковым). Сюда относятся профессии типа: журналист, телерепортер, экономист, предприниматель, юристы разного специализации, адвокат, менеджер.

Другим фактором востребованности экономиста в будущем характеризуется важность и актуальность его деятельности в условиях цифровой экономики.

Считается, что канадский предприниматель, консультант и исполнительный директор компании Tapscott Group Дон Тэпскотт, является «отцом цифровой экономики». Вышедшая в 1994 г. его книга «Цифровая экономика» стала первой книгой, описывающей систему виртуальной хозяйственной системы.

Цифровая экономика также квалифицируется как «нематериальный капитализм», который способствует неравенству и социальному разделению. В 2017 году Хаскель и Уэстлейк опубликовали книгу «Капитализм без капитала», в которой высказываются опасения по поводу неспособности политиков от перехода традиционной экономики к новой экономике, основанной на нематериальных активах. Начиная с 2000 г., компании инвестируют больше в «нематериальные активы», такие как брендинг, дизайн и технологии, чем в машины, оборудование или недвижимость.

Под нематериальной сферой экономики понимается контур экономических отношений, отражающий процессы формирования, преобразования и использования интеллектуально-информационных ресурсов или воспроизводства товаров и услуг,

позволяющих удовлетворять нематериальные потребности. При этом структура нематериальной сферы экономики и ее пластов не является постоянной: под воздействием научно-технического, экономического и социального развития происходит их уплотнение и расширение за счет информатизации экономических механизмов, ранее имевших материально-энергетическую основу.

Когда этот процесс приобретает тотальный характер, распространяясь на все фазы воспроизводственного цикла и регулирующие механизмы, и возникает цифровая экономика.

Информацию в обществе и процессах хозяйствования стала основным ресурсом. В руках человека она преобразуется в знания, а социально-экономические отношения все больше переносятся в сетевое пространство. Ключевым фактором цифровой трансформации в деятельности субъектов рынка является развитие цифровой культуры.

В настоящее время мы все чаще сталкиваемся с такими словами: «криптовалюта», «виртуальная валюта», «цифровые деньги», «биткойны», «электронные кошельки», «блокчейн» и т.д.

В эпоху цифровой трансформации на первый план выходят творческие способности и умение эффективно использовать знания. Наука сегодня располагает разнообразными подходами к определению понятия «цифровая экономика», и по одному из них это активное использование высоких технологий и систем электросвязи/ИКТ. Экономические блага, произведенные на их основе, создают предпосылку для появления новых источников роста и качества жизни [4, с.45]. Полезность благ может возрастать с увеличением количества их пользователей, возникает так называемый сетевой экономический эффект.

В настоящее время для грамотного экономиста актуальны навыки:

- ✓ использования MS Excel для работы с экономической информацией;
- ✓ создания алгоритмов экономических расчетов;
- ✓ осуществления экономических расчетов с помощью MS Excel;
- ✓ применения метода графического прогнозирования средствами MS Excel для экономических процессов;
- ✓ решения оптимизационных задач экономики с помощью MS Excel;
- ✓ проведения виртуальных экономических экспериментов и анализа полученных в MS Excel результатов.

Студенты экономисты должны понять, что они специалисты по эффективности экономической деятельности в цифровую эпоху и там будут планировать расходы и анализировать результаты на высочайшем уровне и в цифровом формате. Создавать по итогам реализации образовательной программы настоящего эксперта – экономиста надо уже сейчас.

Устойчивость выбора профессии экономиста в будущем обуславливает наличие у них таких параметров.

Требования к экономисту:

- качества исследователя;
- умение убеждать, умение контролировать;
- наличие профессионального чутья;
- организационные способности;
- отличное знание макроэкономики;
- владение иностранными языками;
- владение технико-информационными средствами;
- способность работать со статистикой, графикой;
- опыт работы докладов и публикаций;
- умение экономить средства организации, клиента;
- владение навыками делового общения и сотрудничества;
- способность использования инновационной техникой и технологии в условиях цифровизации;

- готовность работать в экстремальных ситуациях.

Обобщая предложенный материал, мы предлагаем в качестве примера вариант “Обоснование выбора профессии экономиста”, который необходимо активно использовать в процессе профориентационной и рекламной деятельности приёмной комиссии университета, который весьма актуален в условиях жесткой конкуренции особенно между экономическими вузами.

Подведем итог: экономист – это «нестареющая» профессия, актуальная во все времена, специальность, впитывающая в себя современные веяния, пластичная и разносторонняя. Она относится к будущему, а не к прошлому, является прогрессивной, всегда актуальной и престижной. Экономистов высокой квалификации ценят как в Таджикистане, так и за рубежом, и эта тенденция, очевидно, сохранится в обозримом будущем. Однако, для сохранения данной тенденции необходимо качественно улучшить университетскую образовательную среду, обеспечить внедрение и использование инновационных образовательных методов и технологий и на этой основе осуществлять инновационные образовательные услуги.

Литература:

1. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют: пер. с англ. науч. ред. В. С. Автономов / М. Блауг. – М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004. – 416с.
2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Избранное. – М.: Эксмо, 2007. – 957с.
3. Истоки. Из опыта изучения экономики как структуры и процесса / под ред. Я. И. Кузьмина; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. – 536с.
3. Маршал А. Основания экономической науки [предисловие Дж. М. Кейнса; пер. с англ. В. И. Бомкина и др.]. – М.: Эксмо, 2007.
4. Латышева А. И. Квалиметрия социальных процессов и цена трудовых ресурсов села / А. И. Латышева // Вестник ПГУ. Серия Экономика. – 2013. – Вып. 3(16). – С. 9.
5. Латышева А. И. Индикаторы развития новой экономики (сельские территории в век Internet) / А. И. Латышева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2018. – № 2 (февраль). – С. 127–134.
6. Латышева А. И. Воспроизводство населения и кадровый потенциал региона. Экономический аспект / А. И. Латышева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 17. – С. 543–547.

УДК: 331.101.52

МУНОСИБАҲОИ ИҶТИМОӢ-МЕҲНАТӢ ДАР ШАРОИТИ ДИНАМИКАИ ДАВРАГИИ РУШДИ ИҚТИСОДИӢТИ МИНТАҚА

Кошинова Манзура Раҳматҷоновна – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 918-14-12-14. Email: manzura@mail.ru

Самадов Рамазон Гулаҳмадович - докторанти PhD аз рӯйи ихтисоси 6D050600 иқтисодиёти Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқори Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/16. Тел.: (+992) 905-02-95-95. E-mail: ramazon.029595@gmail.com

Мақолаи мазкур ба баррасии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар шароити динамикаи даврагии рушди иқтисодиёти минтақа бахшида шудааст. Муаллифон назарияи маишури рушди давра ба давраи иқтисодиётро ба инобат гирифта, ҳамбастагии амиқи вазъи бозори меҳнати минтақа ва муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатиро бо динамикаи даврагии тараққиёт нишон додааст. Як давраи пурраи рушди иқтисодӣ, одатан, пас аз бӯҳрони навбатӣ оғоз шуда, вобаста ба шароити мавҷуда ва таъсири омилҳо ва тақонҳои дохилои хориҷӣ идома меёбад. Айни замон,

бо назардошти таҳти таҳримҳои шадид қарор гирифтани шарикӣ калонтарини тиҷоратии Тоҷикистон – Федератсияи Россия, давраи навбати иқтисодӣ оғоз ёфтааст, ки наёмдҳои бухронӣ дошта метавонад. Вобаста ба ин, таҳқиқот дар ин самт метавонад барои пешгирии оқибатҳои номатлуби тақонҳои берунӣ дар марҳилаи таназзули даври иқтисодӣ мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: даври (сикли) иқтисодӣ, динамикаи даврагии рушд, муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ, фаъолияти меҳнатӣ, захираҳои меҳнатӣ, модели “инсонӣ иқтисодӣ”, бозори меҳнат, фаъолияти муфиди меҳнатӣ, шугл, подоши меҳнат, маҳсулнокии меҳнат, корхонаҳои кишоварзӣ.

СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИКЛИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА

Кошинова Манзура Рахматджоновна – доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14 Тел.: (+992) 918-14-12-14. E-mail: manzura@mail.ru

Самадов Рамазон Гулахмадович - докторант (PhD) по специальности 6D050600 - экономика Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/16. Тел.: (+992) 905-02-95-95. E-mail: ramazon.029595@gmail.com

Настоящая статья посвящена рассмотрению социально-трудовых отношений в условиях циклической динамики развития региональной экономики. Авторы, исходя из известной теории циклического развития экономики, показали глубокую корреляцию состояния рынка труда и социально-трудовых отношений от циклической динамики развития. Один полный экономический цикл, обычно, начинается после очередного кризиса, и продолжается в зависимости от имеющихся условий и влияния внутренних и внешних факторов и шоков. В настоящее время, с учетом подпадания под жесточайшими санкциями крупнейшего торгового партнера Таджикистана - Российской Федерации, начался новый экономический цикл, который может иметь кризисные последствия. В зависимости от этого, исследование в этом направлении могут содействовать профилактике негативных последствий внешних шоков на фазе спада экономического цикла.

Ключевые слова: экономический цикл, циклическая динамика развития, социально-трудовые отношения, трудовая деятельность, трудовые ресурсы, модель «экономического человека», рынок труда, полезная трудовая деятельность, занятость, оплата труда, продуктивность труда, сельскохозяйственные предприятия.

SOCIAL AND LABOR RELATIONS IN THE CONDITIONS OF CYCLIC DYNAMICS OF REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Koshonova Manzura Rakhmatjonovna - Doctor of Economics, Professor of the Department of Finance of the Tajik State Financial and Economic University, Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14 Tel: (+992) 918-14-12-14, Email: manzura@mail.ru

Samadov Ramazon Gulahmadovich - doctoral student (PhD) in the specialty 6D050600 - Economics of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/16. Tel.: (+992) 905-02-95-95. E-mail: ramazon.029595@gmail.com

This article is devoted to the consideration of social and labor relations in the context of the cyclical dynamics of the development of the regional economy. Based on the well-known theory of cyclical development of the economy, the author showed a deep correlation between the state of the labor market and social and labor relations from the cyclical dynamics of development. One full economic cycle usually begins after the next crisis, and continues depending on the existing conditions and the influence of internal and external factors and shocks. At present, taking into account the severe sanctions imposed on the largest trading partner of Tajikistan - the Russian Federation, a new economic cycle has begun, which may have crisis consequences. Depending on this, research in this direction can help prevent the negative consequences of external shocks during the recession phase of the economic cycle.

Keywords: *economic cycle, cyclical dynamics of development, social and labor relations, labor activity, labor resources, model of "economic man", labor market, useful labor activity, employment, remuneration, labor productivity, agricultural enterprises.*

Тахлили классикии расмию мантикии муносибатҳои иҷтимоию меҳнатиро, аз ин нуктаи назар, ба равиши анъанавие мансуб кардан мумкин аст, ки ин муносибатҳоро ба ду даста – зерсохтӣ (муносибатҳои меҳнатӣ, яъне муносибат дар доираи истехсоли молу хизматҳо) ва болосохтӣ – иҷтимоию меҳнатӣ (муносибатҳои берун аз доираи меҳнат) тақсим карда, мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Ҳарчанд, ба андешаи мо, чунин тақсимои на чандон дуруст аст, чунки таснифотро дар асоси принсипи зерсохту болосохт танҳо дар ҳама мавриде бомуваффақият истифода кардан мумкин аст, агар тамоми низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки барои ҳама сохти ҷамъиятӣ ҳосанд, мавриди баррасӣ қарор гиранд. Дар ин маврид имконияти хулосабарорӣ оид ба муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ ҳамчун қисми таркибии ин низом аз даст меравад. Азбаски намуд ва табиати муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ бештар вақт аз хусусиятҳои субъективӣ иштирокчиёни ин муносибатҳо ва тарзи дарки ҳолатҳои объективӣ аз ҷониби онҳо вобаста мебошанд, пас дар фаъолияти инсон ҷанбаи объективӣ ва субъективӣ низоми ягонаеро ташкил медиҳанд, ки дар ин сурат тахлили сунъии расмию мантикӣ зарурат надорад.

Ҳамин тавр, хулоса баровардан мумкин аст, ки муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ бо муносибатҳои дар ҷараёни меҳнат бавучудоянда пурра ҳамсон нестанд. Чунки субъекти муносибатҳои меҳнатӣ кормандон, гурӯҳҳои иҷтимоию касбии кормандон, менечерҳо, маъмурият маҳсуб меёбанд, субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ бошанд – корфармоён, иттифокҳои касаба, мақомоти давлатию маҳаллии ҳокимият, иттиҳодияҳо баромад мекунанд. Мавзуи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ чунин самтҳоеро ба мисли тақмили ихтисос, интиҳоби ҳайати кормандон, шароити меҳнат, ташкили меҳнат ва фароғат, ҳифзи иҷтимоӣ дар бар мегирад [7, с.19-25].

Ба назар чунин мерасад, ки мафҳумҳои муносибатҳои меҳнатӣ ва иҷтимоию меҳнатиро на танҳо аз ҳам ҷудо кардан даркор аст, балки марзҳои фазои иқтисодиро дақиқан мушаххас намудан лозим меояд, ки дар доираи он субъектҳои мухталифи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ бо ҳамдигар иртиботи мутақобила доранд. Дар айни ҳол, мувофиқи маълумоти адабиёти илмии мавҷуда, мавзуи муносибатҳои иҷтимоию меҳнатиро дар шакли се даста, вобаста ба шуғл, ташкили меҳнат ва маҳсулнокии он, подоши меҳнат, гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст, дар ин ё он шакл дар тамоми сатҳҳои муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ зоҳир мегарданд.

Тахлили муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар сатҳи гуногуни ҳамкориҳои субъектҳои ин муносибатҳо масъалаи ба ҳам зид гузоштани мафҳумҳои муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатиро ҳал намуда, ҳамзамон, аз дарки танги ҳар кадоми он дар алоҳидагӣ нигоҳ медорад. Равшан аст, ки муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ метавонанд на танҳо дар байни корфармоён, иттифокҳои касаба, иттиҳодияҳои онҳо ва мақомоти ҳокимият, балки дар байни ҳуди кормандон, инчунин, дар байни кормандон ва роҳбарон низ ба вуҷуд оянд. Яъне, дар сатҳи инфиродӣ вобаста ба ташкили меҳнат ва маҳсулнокии он, шуғл, оид ба масъалаи подоши меҳнат ва сиёсати кадрӣ низ муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ ба вуҷуд омада метавонанд. Бинобар ин, ақидаи баъзе олимони, ки муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатиро танҳо дар сатҳи гурӯҳӣ, омехта, соҳавӣ, минтақавӣ ё умумидавлатӣ баррасӣ намуда, дар сатҳи инфиродӣ онҳоро аз мадди назар дур кардаанд, ба андешаи мо, чандон сахт нест.

Бад-ин тариқ, аз тахлили адабиёти соҳа маълум мегардад, ки дар айни замон тасаввуроти муҳаққиқон оид ба муҳтавои категорияи “муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ” аз ҳамдигар фарқ дошта, ин фарқият дар баъзе мавридҳо ҳатто ба зиддияти ошкор мерасад. Зимнан, мушкилоти муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар сатҳи макро

бартарӣ дошта, дар сатҳи инфиродӣ, соҳавӣ ва минтақавӣ ба он камтар таваҷҷуҳ кардаанд. Муҳаққиқи ватанӣ К.А. Латифов танзими муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатиро дар низоми гумрук дар шароити иқтисодӣ бозорӣ баррасӣ карда, ба чунин хулоса омадааст: “Муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатии соҳа ҷузъи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатии ҷомеа махсуб меёбанд” [8, с.11].

Ҳамзамон, дар адабиёти иқтисодии ватанӣ таҳқиқи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ вобаста ба хусусиятҳои бозори меҳнат бартарӣ доранд. Чунончи, Т.Ҷ. Усмонова хусусиятҳои бозори меҳнатро дар шароити иқтисодии давраи гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ намуда, собит кардааст, ки баргараф намудани духӯрагии бозори меҳнати миллӣ, таъмини шуғл, паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва баланд бардоштани сатҳи некуахлоқии аҳоли омилҳои муҳиме мансуб меёбанд, ки рушди иқтисодӣ ва ислоҳоти институтсиониро дар иқтисодии кишвари мо ҳавасманд месозанд. Ў ба ин назар аст, ки ҳаракати дохилӣ ва берунии қувваи корӣ шартӣ асосии мукамалгардонии бозори меҳнат ба ҳисоб меравад [13, с.7].

Хусусиятҳои хоси рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷумҳуриро таҳлил намуда, Д.С. Амонова гузаронидани ислоҳоти муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатиро бо роҳи танзими бозори меҳнат ва ҳалли масъалаи шуғли аҳоли асоснок намудааст. Ба ақидаи ӯ, сатҳи шуғли аҳоли мустақиман бо сатҳи камбизоатӣ алоқамандӣ дошта, дар марҳилаи муосир сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодии давлат дар бозори меҳнат бояд ба таъмини сатҳи шуғли дар ҷомеа қобили қабули аҳоли бо роҳи бунёди ҷойҳои нави корӣ, мусоидат намудан ба азнавтақсимкунии қувваи корӣ вобаста ба соҳаҳо, минтақаҳо ва намудҳои шуғл нигаронида шавад [2, с.8].

Ба ҳамин монанд иқтисодшиносони дигари ҷумҳурӣ муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатиро дар иртибот бо вазъи ҳолати бозори меҳнати дохилӣ, ташаккули баъдӣ ва танзими он мавриди баррасӣ қарор додаанд. Бештари муҳаққиқони дохилӣ дар иртибот бо қувваи барзиёди корӣ доштани минтақаҳои ҷумҳурӣ таҳлилҳо гузаронида, чораҳои муносиби танзими давлатии бозори меҳнатро дар робита ба он пешниҳод кардаанд. Чунончи, иқтисоддон С.Б. Бурҳонов тавсия додааст, ки ҷиҳати танзими бозори меҳнат давлат бояд дар навбати аввал, минтақаҳои худкифо ва дорои қувваи барзиёди корибударо бо мустақилияти васеи андозу бучетӣ, истифодабарии захираҳои дохилии худ таъмин наояд ва низоми таҳсилотро бо талаботи бозори меҳнати дохилию хориҷӣ мутобиқ созад [4, с.20].

Дар заминаи таҳлили ақидаҳои олимони ватанию хориҷӣ оид ба бозори меҳнат, ки муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар он ташаккул меёбанд, Ш. Муҳиддинова ба хулосае омадааст, ки дар марҳилаи муосири рушди иқтисодии ҷаҳон бозори меҳнат тибқи қонуни арза ва тақозо фаъолият мекунад, ки дар он нақши асосиро нарх, яъне музди меҳнати корманд мебозад. Тавозуни тақозо ва арза ба фаъолияти муътадили бозори меҳнат оварда мерасонад ва, дар акси ҳол, боиси бекорӣ мегардад. Дар марҳилаи ҳозираи рушди худ кишвари мо иқтидорҳои мавҷуда пурра ба раванди истеҳсолот ва иқтисодии миллӣ ҷалб нагардидаанд, аз ин рӯ, бояд алоқамандии байни талаботи воқеии хоҷагии халқ ба қувваи корӣ ва арзаи он ба инбат гирифта шавад [9, с.19-20].

Мо низ аз ақидаи Ш. Муҳиддинова ҷонибдорӣ мекунем, ки тавзеҳоти мухталифи олимони бо яқдигар на ин ки зиддият надоранд, балки ҳамдигарро пурра сохта, дар умум, ҷанбаҳои микдорию сифатии масъалаи мавриди баҳсро дар марҳилаи муосири рушди ҷомеаи инсонӣ тавсиф менамоянд.

Бо вучуди ин, зимни таҳқиқи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ истифода бурдани равиши маҷмӯӣ ҷиҳати таҳлили ақидаҳои илмӣ нисбат ба мавзӯи мавриди баҳс ба мақсад мувофиқ буда, дар натиҷаи он, аломатҳои таснифӣ ва табиати таносуби ҷанбаҳои меҳнатӣ ва иҷтимоиро ҷудо намудан мумкин аст.

Чуноне ки дар боло қайд кардем, муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар муҳити фаъолияти меҳнатӣ ба вучуд омада ташаккул меёбанд ва таносуби ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва меҳнатиро метавон дар панҷ навъ таснифбандӣ кард (расми 1). Панҷ навъи зикршударо мухтасар чунин тавсиф кардан мумкин аст.

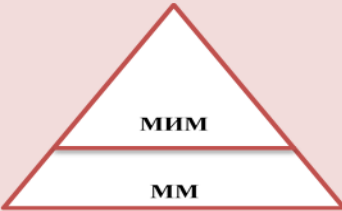
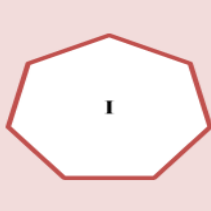
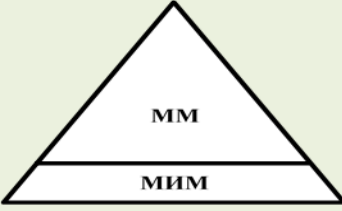
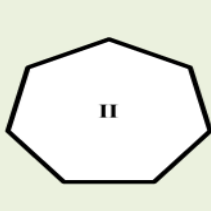
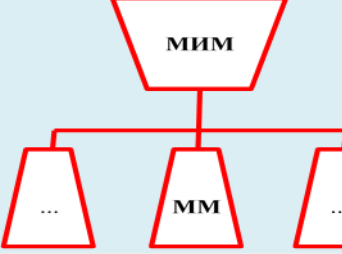

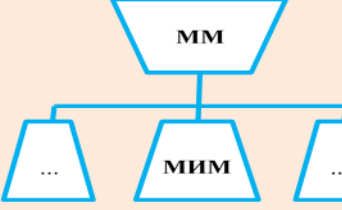
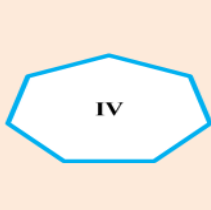
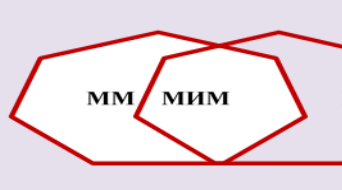
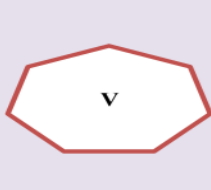
Чуноне аз расми дар поён манзуршуда бармеояд, навъи якуми тобеияти ҳамдигарӣ мавқееро инъикос мекунад, ки дар он муносибатҳои меҳнатии маҳз ҳамчун

муносибатҳо дар ҷараёни меҳнат баррасишаванда, аз муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ мушаххасан ҷудо карда шуда, нисбат ба онҳо мавқеи зерсохтиро ишғол мекунанд.

Навъи дуоми таносуб бошад, баръакс, аввалиндараҷа будани муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнати ҳамчун муносибатҳо дар ҷараёни меҳнат баррасишаванда ва дуумдараҷа будани муносибатҳои меҳнати, ки ҳамчун муносибатҳои берун аз ҷараёни кор баррасӣ мешаванд, инъикос менамояд.

Дар тафовут бо ин ду навъ навъи сеюм бо биниши системавии мавзӯ марбут мебошад: муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ ҳамчун низоми мураккаби бисёрзинае тасвир шудаанд, ки бо чорҷӯбаи ҷараёни меҳнат дар ташкилот маҳдуд нашудаанд, яъне қабл аз лаҳзаи хариду фурӯши қувваи корӣ ва баъд аз он ҳам вуҷуд доранд. Муносибатҳои меҳнатӣ бошанд, ҳамчун як зерсистема баромад мекунанд.

Таносуби унсурҳои таркибӣ дар навъи чорум инъикос ёфтааст, аммо дар фарқият аз равиши қаблӣ, ба сифати низоми муносибатҳои меҳнатӣ баромад карда, муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ бошанд, ҳамчун яке аз зернизомиҳо, дар баробари дигар навъҳои муносибат маҳсуб меёбанд.

ТАВСИФОТ	ТАСВИР	ТАНОСУБ
<p>Муносибатҳои меҳнатӣ (ММ) зерсохтианд (муносибатҳои ташкилӣ, иқтисодӣ, кооператсионӣ) Муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ (МИМ) болосохтанд (муносибатҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ, шарикӣ иҷтимоӣ)</p>		
<p>МИМ – аввалиндараҷаанд; (дар ҷараёни меҳнат муносибатҳои шуғл, ташкил ва пардохти музди меҳнат, подоши меҳнат) ММ – дуумдараҷаанд, ҳосил шудаанд; (берун аз ҷараёни меҳнат - оид ба тайёрии касбӣ, соҳаи таъмини нафақа, ҳифзи иҷтимоӣ, истеъмолот)</p>		
<p>Муҳтавои МИМ аз ММ васеътар, ММ унсурӣ МИМ мебошад. Зернизоми МИМ: - ММ (оид ба истифодаи қувваи корӣ қабл ва баъд аз хариду фурӯши он); - оид ба ташаккули сифатҳои зарурӣ дар корманд (сатҳи маълумот, тайёрии касбӣ, ангежаҳо); - оид ба заминаҳои моддӣ-техникӣ</p>		
<p>Муҳтавои ММ аз МИМ васеътар, МИМ унсурӣ МИМ. Низоми ММ иборат аст аз: - МИМ; - Муносибатҳои ташкилӣ-меҳнатӣ - Муносибатҳои техникӣ-меҳнатӣ - Муносибатҳои раванӣ-меҳнатӣ ва амсоли он</p>		
<p>МИМ ҳосили категорияи муносибатҳои иҷтимоӣ мебошанд. ММ ба таври объективӣ барои ташаккули МИМ ҳамчун асос хизмат мекунанд. МИМ ба муҳити истеҳсолий, фарҳангии ташкилӣ, маҳсулнокии меҳнат таъсир мерасонанд.</p>		

Расми 1. Таснифоти ақидаҳои иқтисодшиносон оид ба таносуби ҷанбаҳои меҳнатӣ ва иҷтимоии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ (таҳияи муаллифон)

Навъи охирини таносуб тибқи таснифоти додашуда – таносуби ҷанбаҳои меҳнатӣ ва иҷтимоӣ бар ин нукта асос ёфтааст, ки муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ на ҳамчун болосохт ё қисми муносибатҳои меҳнатӣ, балки ҳамчун мафҳуми аз категорияи муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳосилшуда баррасӣ мешаванд. Зимнан, муносибатҳои меҳнатӣ шароит, сабаб ва пасманзари ташаккули муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатиро ба вучуд меоранд. Ҳамин тавр, ба андешаи мо, муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар муҳити ғайрифаъолияти меҳнатӣ, яъне маҳз дар бурриши муносибатҳои меҳнатӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд меоянд. Дар ин сурат, меҳнат абстрактӣ нагардида, инсон танҳо ҳамчун қувваи корӣ баҳо дода намешавад, яъне ҷанбаи иҷтимоии ҳамкориҳои кормандон нигоҳ дошта мешавад.

Ҳамин тавр, дар равишҳои аз тарафи олимони гуногуни ватанию хориҷӣ ироагардида ба ягонагии ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ, махсусан дар сатҳи иртиботи мутақобилаи иштирокчиёни ин муносибатҳо таваҷҷуҳи кофӣ дода нашудааст. Ҳол он ки нақши инсон дар фаъолияти муносири меҳнатӣ хеле афзудааст. Ҳамаи намуди молу маҳсулот, хизматҳо ва донишҳо натиҷаи амали технологияҳои истеҳсоли ва иҷтимоӣ мебошанд. Фаъолияти муносири меҳнатӣ, ин дар навбати аввал, ҷараёни дастҷамъӣ буда, бидуни паҳлуҳои ахлоқии пешбурди фаъолияти муштарақ, бидуни бунёди муҳити эҳтиромӣ боварӣ дар муносибатҳо байни кормандон, бидуни зоҳирнамоии ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ ғайриимкон мебошад.

Аз ин рӯ, ба назари мо, барои таҳқиқи ҳамаи паҳлуҳои муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ равишҳои байнифаннӣ интихоб намудан даркор аст, ки дар таҷрибаи муҳаққиқони хориҷӣ васеъ истифода мешавад. Равишҳои форматсионӣ ва системавӣ торафт камтар истифода шуда, ба ҷойи аввал таҳқиқоти иҷтимоӣ-фарҳангӣ мебароянд, ки дар меҳвари онҳо проблемаҳои ҳислати арзишидошта меистанд. Бинобар ин, дарки муносири комёбиҳои соҳаи дилхоҳ, аз ҷумла, соҳаи комплекси агросаноатии минтақаи алоҳида, бо идоракунии муваффақи инсонҳои алоҳида робитаи зич дорад, ки зарурати тағйир додани муносибатро нисбат ба ҳаёти корӣ ва қобили дарки кормандро ҳамчун шахсият дар назар дорад. Дарки ҳамин нукта, ки иштирокчиёни муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дорои завқу ангезаҳои мухталиф, самтҳои гуногун вобаста ба арзишҳои худӣ мебошанд ва инҳо ба рафтори меҳнатӣ ва, дар ниҳояти кор, ба ташаккули навъи мушаххаси муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ таъсир мерасонанд, хеле муҳим мебошад.

Муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ (МИМ) категорияи махсуси муносибатҳои иҷтимоӣ буда, ҳам истеҳсолоти моддӣ ва ҳам ҷанбаҳои иҷтимоии муҳити меҳнатро фаро мегиранд. Бояд қайд кард, ки доир ба муайян кардани муносибатҳои меҳнатӣ равишҳои мухталиф вучуд доранд. Дар доираи яке аз онҳо МИМ амалан ҳамчун муносибатҳои фуруши ҳадамоти меҳнатӣ дар бозори меҳнат маҳдуд карда шудааст. Дар таҳқиқоти иқтисодчиён диққати асосӣ ба сохтани моделҳои абстрактии ташаккули тақозо ва арза дар бозори меҳнат, механизмҳои бозории муайян кардани нархи кор (музди меҳнат), шартҳои ноил шудан ба тавозуни бозорӣ дода шудааст. Бо ин равиш, меҳвари диққати асосӣ шартҳои қарордод оид ба фуруши ҳадамоти меҳнатӣ байни коргар ва корфармо маҳсуб меёбад.

Аз чунин фаҳмиши муносибатҳои меҳнатӣ бармеояд, ки дар лаҳзаи бастанӣ қарордоди меҳнатӣ, муносибатҳои байни корманд ва корфармо оғоз мешаванд. Минбаъд онҳо дар ҷараёни кор идома ёфта, чунин масъалаҳои муҳимро, ба монанди низоми подошдихӣ барои кор, реча ва талабот оид ба интизоми меҳнат, шароит ва ҳимояи меҳнат, ташкили меҳнат, дурнамои рушди касбӣ ва болоравии зина ба зина дар ҷойи кор, дарки фарҳанги корпоративӣ, муҳити хурд дар коллективи меҳнатӣ, кафолати ҳифзи ҷойи кор ва амсоли онро дар бар мегиранд. Истеъмоли шахсии корманд дар соҳае, ки такрористеҳсоли (такмил додани қувваҳо, неруе, ки дар ҷараёни меҳнат харҷ мешавад, хароҷоти эҳсосӣ)-и корманд ва оилаи ӯ ҷараён дорад,

мустақиман бо муносибатҳои меҳнатӣ алоқаманд мебошад. Аз ин рӯ, муносибатҳои меҳнатӣ ҷанбаҳои муҳими иҷтимоӣ, аз ҷумла низоми кафолат ва имтиёзҳои иҷтимоиро дар бар мегиранд.

Дар сатҳи ташкилотҳои меҳнатӣ, ки меҳнати кироҷро истифода мебаранд, муносибатҳои меҳнатӣ байни ду субъекти иҷтимоӣ: аз як тараф, роҳбарон ё корфармоён ва, аз тарафи дигар, кормандони кироҷ ва намоёндагони онҳо, ташаккул меёбанд. Дар ташкили кор МИМ низоми ҳамбастагӣ ва фаъолияти муштараки байни ин субъектҳоро ташкил медиҳад, ки ба рушди ҳамаҷонибаи омилҳои истеҳсолӣ ва инсонии истеҳсолот нигаронида шудааст. Албатта, вазъи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар ташкилот аз бисёр ҷиҳат аз самаранокии ҷораҳои сиёсати корпоративӣ оид ба рушди неруи инсонӣ муайян карда мешавад. Зимни вазъи басо мувофиқ бизнес метавонад сатҳи баланди масъулияти иҷтимоиро дар назди кормандон нишон диҳад, аммо дар сурати набудани муносибати доимӣ дар байни субъектҳои МИМ, ин масъулият кафолат дода намешавад. Устувории низом танҳо дар сурати мавҷуд будани механизмҳои муассири шартномавӣ собит мегардад, ки бо таъмини иштироки коргарон дар қабули қарорҳои, ки ба онҳо имконият медиҳад, ба сифати меҳнат таъсир расонанд, алоқаманд мебошад. Ба сифати субъекти асосии муносибатҳои шартномавӣ аз ҷониби коргарон одатан иттифоқҳои касаба, ки инчунин мониторинги риояи кафолатҳои давлат низ ба доираи вазифаҳои онҳо медарояд, баромад мекунанд.

Адабиёт

1. Алиджанов Д.А. Импортзамещающий экономический рост в условиях переходной экономики (на примере Республики Таджикистан): дис. на соиск. уч. ст. д.э.н. по спец.: 08.00.01 / Д.А. Алиджанов. – Худжанд, 2021. – 316 с.
2. Амонова Д.С. Реформирование социально-трудовых отношений в условиях перехода к рыночной экономике (на примере Республики Таджикистан): автореф. дис. ... д-ра экон. наук по спец.: 08.00.05 / Д.С. Амонова. – М., 2008. – 52с.
3. Антосенков Е. Мониторинг социально-трудовой сферы РФ / Е. Антосенков // Социологические исследования. - 1995. - №9. - С.50-65.
4. Ашуров С.Б. Формирование и регулирование рынка труда в трудоизбыточном регионе (теория, методология и практика): автореф. дис. ... д-ра экон. наук по спец. 08.00.05. / С.Б. Ашуров. – Душанбе, 2012. – 40 с.
5. Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 2020 // Маҷмуаи омории Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – 234с.
6. Гоибзода М.А. Общетеоретические проблемы развития социального законодательства в Республике Таджикистан: дис. на соиск. уч. ст. к.ю.н. по спец. 12.00.01/ М.А. Гоибзода. – Душанбе, 2018. – 180с.
7. Колмакова И.Д. Регулирование социально-трудовых отношений в экономике России / И.Д. Колмакова // Российское предпринимательство. - 2006. -№1 (73). - С. 19-25.
8. Латифов К.А. Регулирование социально-трудовых отношений в таможенной системе в условиях рыночной экономики (на материалах Республики Таджикистан): дис. на соиск. уч. ст. к.э.н. по спец.: 08.00.05/ К.А. Латифов. – Душанбе, 2017. – 159 с.
9. Мухитдинова Ш.С. Формирование и развитие национального рынка труда в условиях глобализации (на материалах Республики Таджикистан): дис на соиск. к.э.н: 08.00.05. / Ш.С. Мухитдинова. – Худжанд, 2017. - С. 145 с.
10. Проблемы и практики социального партнерства в Канаде // Становление трудовых отношений в постсоветской России. - М.: Академический проект, 2004. – 276с.
11. Саидмуродов Л.Х. Экономическая теория открытого хозяйства и проблемы современного Таджикистана: монография / Л.Х. Саидмуродов. – Душанбе: Изд-во «Ирфон», 2005. – 288 с.

12. Стратегияи давлатии рушди бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020. - Душанбе, 02.06.2011, №277 // Бонки марказонидашудаи иттилооти ҳуқуқӣ ADLIA. Версияи 7.0.
13. Усманова Т.Дж. Теоретические вопросы функционирования и особенности рынка труда в условиях переходной экономики (на примере Республики Таджикистан): автореф. дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01 / Т.Дж. Усманова. - Душанбе, 2006. - С. 7.

УДК: 336.67

ХАВФИ ИННОВАТСИОНӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАЪСИРРАСОН БА ФАЪОЛИЯТИ МОЛИЯВИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Комилов Сироджиддин Чалолиддинович – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисод ва иқтисоди ҷаҳони Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. М. Турсунзода 30. Тел.: (+992)227 15 71; (+992) 951 43 39 96, Sirodj.tj@mail.ru

Дар мақолаи мазкур хавфи инноватсионӣ ҳамчун омиле таъсиррасон ба рушди фаъолияти корхонаҳои саноатӣ баррасӣ гардидааст. Вобастагии хавфи инноватсионӣ бо номуайянии вазъи иқтисодӣ, ки аз ноустувории талабот ва тақлифот ба мол, пул, омилҳои истеҳсолот, аз ғуногунрангии соҳаҳо барои сармоягузорӣ ва ғуногунии меъёрҳои афзалият ба сармоягузорӣ бармеояд, таҳлил шудааст.

Муайян карда шудааст, ки хавфи инноватсионӣ эҳтимолияти талафоте мебошад, ки ҳангоми сармоягузорию корхона ба истеҳсоли молу маҳсулоти нав имконияти пайдо накардани талабот дар бозорро ба вуҷуд меорад.

***Калидвожаҳо:** хавфи инноватсионӣ, технологияҳои инноватсионӣ, таҷҳизоти кӯҳнашуда, сармоягузорӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, корхонаҳои саноатӣ, номуайянии, ноустуворӣ.*

ИННОВАЦИОННЫЙ РИСК КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ФИНАНСОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Комилов Сироджиддин Джалалиддинович - доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории и мировой экономики, Российско-Таджикский (Славянский) университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. М. Турсунзаде 30. Тел.: (+992)227 15 71; (+992) 951 43 39 96, Sirodj.tj@mail.ru

В данной статье рассмотрены вопросы инновационного риска как фактора, влияющего на развитие промышленных предприятий. Также уточнено, что неопределенность экономической ситуации, которая исходит от нестабильности спроса и предложения на товары, деньги, факторы производства, от многообразия секторов для инвестирования и многообразия приоритетных критериев инвестирования, взаимосвязаны с инновационным риском.

Определено, что инновационный риск – это возможность потерь, возникающих при вложении средств предприятием в производство новых товаров, что создает возможность падения спроса на рынке.

***Ключевые слова:** инновационный риск, инновационные технологии, устаревшее оборудование, инвестиции, предпринимательская деятельность, промышленные предприятия, неопределенность, нестабильность.*

INNOVATIVE RISK AS A FACTOR INFLUENCING THE FINANCIAL ACTIVITIES OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Komilov Sirojiddin Dzhaloliddinovich - doctor of Economic Sciences, Professor, Department of Economic Theory and World Economy Russian-Tajik (Slavic) University. 734025,

In this article, the author considered innovation risk as a factor influencing the development of industrial enterprises. He analyzed innovations with the uncertainty of the economic situation, which comes from the instability of supply and demand for goods, money, factors of production, from the variety of sectors for investment and the variety of priority investment criteria.

It should be noted that innovation risk is the possibility of losses that arise when an enterprise invests in the production of new goods, which creates the possibility of not finding demand in the market.

Key words: *innovative risk, innovative technologies, obsolete equipment, investments, entrepreneurial activity, industrial enterprises, uncertainty, instability.*

Дар айни замон фаъолияти соҳибкорӣ бо назардошти дараҷаи баланди номуайяни, аксар вақт имконнопазирии татбиқи амалии коркардҳои конструкторӣ ва технологӣ ба даст овардани натиҷаҳои тичоратӣ ва молиявӣ хеле хатарнок аст. Баргараф намудани ҳаргуна бухрон бо ҷорӣ намудани навоарӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисодӣ, аз ҷумла саноат алоқаманд аст. Ин аст, ки олимони ватанию хориҷӣ дар бисёр монографияю мақолаҳои худ ин мавзӯро муфассал таҳқиқ менамоянд.

Бояд қайд намуд, ки солҳои охир дар ҷумҳурии мо ба тараққиёти соҳаи саноат диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Ҳамзамон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси олии кишварамон ба ин масъала аҳаммият дода, чунин қайд намудаанд: «Бинобар аҳаммияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи мамлакат, ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои стратегии миллӣ, аз ҷумла раванди саноатикунонии босуръати кишвар пешниҳод менамоям, ки солҳои 2022-2026, яъне то ҷашни 35-солагии Истиклолияти давлатии Тоҷикистон «Солҳои рушди саноат» эълон карда шаванд. Дар ин давра бояд беш аз 500 ҳазор ҷойҳои нави корӣ таъсис ёфта, даромади пулии аҳоли беш аз 2 баробар зиёд гардад ва ҳиссаи табақаи миёнаи аҳоли ба 45% расонида, дар натиҷа сатҳи камбизоатӣ то 15% коҳиш дода шавад. Дар давоми панҷ соли оянда, яъне дар доираи «Солҳои рушди саноат» тавассути таъсиси корхонаҳои нав, барқарорсозии иқтидорҳои мавҷуда, афзоиш додани ҳаҷми истихроҷи канданиҳои ғоиданок ва коркарди маъдан ба фаъолият оғоз кардани боз якчанд корхонаи бузурги соҳаи маъдан оид ба коркарди ниҳии ашёи хом бо таъсиси ҳазорҳо ҷойи нави корӣ имконпазир мебошад» [5].

Навоарӣ бо номуайянии вазъи иқтисодӣ аз ноустувории талабот ва тақлифот ба мол, пул, омилҳои истеҳсолот, аз ғуногунрангии соҳаҳо барои сармоягузори ва ғуногунии меъёрҳои афзалият ба сармоягузори бармеояд.

Хавфи инноватсионӣ эҳтимолияти талафоте мебошад, ки ҳангоми сармоягузории корхона ба истеҳсоли молу маҳсулоти нав дар имкони пайдо накардани талабот дар бозор ба вучуд меорад. Хавфи инноватсионӣ дар ҳолатҳои зерин ба вучуд меояд [2]:

❖ ҳангоми ҷорӣ намудани усули арзонтари истеҳсоли мол ё хизматрасониҳо дар муқоиса бо усулҳои истифодашаванда. Чунин сармоягузори муваққатан ғоидаи зиёдро ба даст меорад, ҳангоме ки корхона молики ягонаи технологияҳои нав мебошад. Дар ин маврид танҳо як хавф вучуд дорад - эҳтимолияти арзёбии нодурусти талабот ба моли истеҳсолшуда;

❖ ҳангоми истеҳсоли маҳсулот ё хизматрасонии нав бо истифода аз таҷҳизоти фарсудашуда. Дар ин ҳолат ба хавфи арзёбии нодурусти талабот барои маҳсулот ё хидмати нав, хавфи номутобиқатӣ дар сифати маҳсулот ё хидмат бо сабаби

истифодабарии таҷҳизоти кӯхна, ки фарсудашавии моддӣ ва маънавиро дорад, сабабгор аст.

❖ ҳангоми истеҳсоли маҳсулот ё хизматрасонии нав бо истифода аз техника ва технологияҳои нав. Дар ин вазъият хавфи инноватсионӣ чунин таҳдидро дар бар мегирад: маҳсулот ё хизмати нав метавонад харидор пайдо накунад, мувофиқат накардани техника ва технологияҳои нав ба талаботи зарурии истеҳсоли маҳсулот ё хизмати нав, имконнопазирии фурӯши таҷҳизоти офаридашуда, зеро дар сурати аз кор баромадан, он барои истеҳсоли дигар маҳсулот мувофиқ нест [3].

Таҳлил ва арзёбии хавфи инноватсионӣ марҳилаҳои зеринро дар бар мегирад:

- таҳлили муҳити дохилӣ ва берунӣ, ки ба хавф таъсир мерасонад;
- арзёбии молиявии хавф бо муайян кардани қобилияти молиявӣ ва асосноккунии иқтисодии сармоягузории маблағҳо;
- муқаррар намудани арзишҳои нақшавӣ ва стандартҳои сатҳи қобили қабули хавф;
- тафтиши нишондиҳандаҳои инфиродии хавфи интиҳобшуда;
- таҳияи нақшаи чорабиниҳо оид ба таассур ба ҳолатҳои хавфнок.

Технологияи содакардашудаи идоракунии хавф пайдарпайии се марҳилаи ошкор, арзёбӣ ва таассуро дар бар мегирад. Фарз мекунем, ки дар ҷараёни татбиқи марҳилаи аввал роҳбарият мақсад ва вазифаҳои идоракунии хавфҳои корхонаро таҳия кардааст. Қадами навбатӣ муайян кардани таҳдидҳои асосии фаъолияти ҷорӣ ва ояндадор мебошад. Яке аз воситаҳои таъсирбахш ва аёнӣ барои чунин кор тартиб додани харитаи хавф мебошад. Таассур ба хавф аз SWOT-таҳлили анъанавӣ ва тавсифи таҳдидҳо оғоз меёбад.

Баъдан омӯзиши ҳуҷҷатгузори меояд: танзимкунанда, молиявӣ, идоракунии, маркетинг, экологӣ ва шартномавӣ. Сиёсати ҷорӣ корхона, низомномаҳо, натиҷаҳои фаъолияти стратегиро баррасӣ мекунанд. Дар рафти таҳқиқот маҷмуи таҳдидҳои берунӣ ва дохилӣ, ки метавонанд ба сатҳи хавфҳои таъсир расонанд, муайян карда мешаванд. Намунаи мушаххаси муайян кардани ин намуди таҳдид таҳлили хавфи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ дар асоси SWOT-таҳлил мебошад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. SWOT- таҳлили корхонаҳои саноати хӯроквории ватанӣ

Тарафҳои қавӣ	Тарафҳои заиф
Мавҷудияти инфрасохтори истеҳсоли ва муҳандисӣ, заминаҳои техникӣ ва технологӣ барои нав кардан ва боз ҳам рушд додани истеҳсолот	Ҳиссаи назарраси таҷҳизоти фарсуда ва кӯхнашуда
Талаботи доимӣ ба маҳсулот	Талабот ба сармояи қарзӣ ва дастгирии давлатии лоиҳа
Ҷойгиршавии мусоид дар минтақаи захираҳои ашёи хом	Вобастагии баланди самаранокии истеҳсолот аз сатҳи нархи ашёи хом, боҷҳои гумрукӣ ва хироч, ки аз тарафи мақомоти давлатӣ муқаррар гардидааст.
Нақшаҳо ва алоқаҳои таъминоти моддию техникӣ, истеҳсолот ва фурӯши маҳсулот	Вобастагии самаранокии фаъолияти иқтисодӣ аз мавсимии кор ва ҳосилнокиӣ
Дараҷаи баланди касбии кормандони муҳандисӣ-техникӣ	Харочоти нигоҳдории соҳаи иҷтимоӣ

Сифати баланди маҳсулоти фиристодашуда, имичи мусбати корхона дар бозор	
Имкониятҳо	Таҳдидҳо
Дастгирии давлатӣ дар татбиқи лоиҳа	Маҳдудиятҳои директивиҳои нархҳои беасос барои ашёи хом
Баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот аз ҳисоби ҷорӣ намудани технология ва таҷҳизоти нав	Қобилияти пардохтпазирии корхонаҳои саноатӣ - истеъмолкунандагони маҳсулот
Баланд бардоштани рақобатпазирии нархҳои маҳсулот	Кам шудани содирот бо сабаби пурзӯр шудани чораҳои тарифӣ ва ғайритарифии танзими бозор дар кишварҳои ҳамсоя
Зиёд кардани иқтидорҳо ва ҳаҷми истеҳсолот, фуруши маҳсулот	

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Дар натиҷа, таҳдидҳои муайяншуда бояд дар ҷадвали ягона ҷамъбаст карда шаванд, ки ин низоми параметрҳои хавф мебошад. Дар ҷадвали 2 таҳлили дараҷаи таъсири хавфҳои молиявии корхонаҳо оварда шудааст.

Ҷадвали 2. - Таҳлили хавфҳои, ки ба корхонаҳои саноати хӯроквории ватанӣ таъсир мерасонанд

№	Параметрҳои арзёбии хавфи молиявӣ	Таҳлил (дараҷаи таъсир)
1.	Хавфи пастшавии устувории молиявӣ	Паст
2.	Хавфи пардохтнопазирӣ	Паст
3.	Хавфи сармоягузорӣ	Миёна
4.	Хавфи таваррум	Миёна
5.	Хавфи фоизӣ	Миёна
6.	Хавфи асъорӣ	Баланд
7.	Хавфи депозитӣ	Паст
8.	Хавфи қарзӣ	Миёна
9.	Хавфи андозӣ	Паст
10.	Хавфи инноватсионӣ	Миёна
11.	Хавфи криминогенӣ	Паст

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Илова ба ҷадвали ҷамъбастӣ, инчунин, тавсия дода мешавад, ки нақшаи гуруҳбандии омилҳо бо муносибатҳои ошкорнамоии байни онҳо таҳия карда шавад. Шакли мушаххаси муайянкунии омилҳо ин муайянкунии онҳост. Таҳлили хавф муайян кардани хусусиятҳои муҳимтарини сифатӣ ва миқдориро дар бар мегирад, ки аз инҳо иборатанд:

- эҳтимолияти пайдоиш;
- андозаи зарари эҳтимоли, талафот, зарар;
- ҷойи ҳодиса;
- дараҷаи муносибатҳои байни омилҳо ва ғ.

Хавф бояд бо параметрҳои муқарраршуда муқоиса карда шавад. Ҳангоми арзёбии ҳаҷми зарар, талафот, зиён зарурати арзёбии сифатӣ ва миқдорӣ ба миён меояд. Харитасозӣ воситаи муҳимми ченкунии хавф мебошад. Дар марҳилаи кор бо омилҳои хавф онҳо бояд дар сатҳ тавсиф карда шаванд: имконпазир (эҳтимол) - ғайриимкон (ақл), хавфнок - хавфнок нест ва то чӣ андоза хатарнок. Барои ҳар як корхона бояд мафҳуми хавф (фоидаи аз даст додашуда (фоида); даромад) ва воҳидҳои ченкунии он (хавф дар доираи талафоти фоида то 30% хавфнок нест, дар доираи аз 30 то 60 фоиз) муқаррар карда шавад. Хавф қобили қабул аст ва зиёда аз 60% ғайри қобили қабул аст). Баъзе муаллифон чунин мешуморанд, ки омил метавонад хавфнок бошад, агар он ба пурра аз даст додани фоида оварда расонад (100%).

Диапазони эҳтимолият аз 0 то 1 ба се ё зиёда гурӯҳҳо тақсим мешавад, фарз мекунем: 1) аз 0 то 0,2 - эҳтимол нест; 2) аз 0,21 то 0,65 - эҳтимол; 3) зиёда аз 0,65 - эҳтимоли зиёд. Дар асоси таҳлил тавсияҳои зеринро пешниҳод кардан мумкин аст:

- ❖ дар сурати руҳ додани хавфҳои эҳтимолӣ (хавфнок) нақшаи тадбирҳои аввалиндараҷа таҳия карда шавад;

- ❖ бо хавфҳои эҳтимолӣ таҳия намудани нақшаи чорабиниҳои солона зарур аст;

- ❖ бо хавфҳои эҳтимолӣ нақшаи чорабиниҳои назоратшавандаро таҳия кардан лозим аст, то бо мурури замон онҳо қобили қабул ва ҳатто хатарнок нашаванд. Таассур ба хавф бо таҳлили кам кардани талафот ва ҷуброни онҳо алоқаманд аст.

Рохҳои кам кардани талафот усулҳои зерин дорад:

- ❖ пешгирии хавф (банақшагирии стратегӣ, пешгӯии муҳити беруна, мониторинги муҳити беруна ва дохилӣ, пешгирии зарар (талафот), кам кардани талафот, ҷустуҷӯи иттилоот, маркетинги фаъоли инноватсионӣ);

- ❖ канорагирӣ (пешгирӣ) аз хавф тавассути қарор дар бораи оғоз накардан ва идома надодан ба фаъолияти инноватсионӣ, ки дар натиҷаи он хавф ба вучуд меояд, рафъи манбаи хавф (рад кардани шарикони безътимод ва лоиҳаҳои инноватсионии безътимод);

- ❖ маҳалликунонии хавф (таъсиси корхонаҳои инноватсионии венчурӣ, воҳидҳои махсус), қабул ё зиёд кардани хавф бо мақсади истифодаи имкониятҳои мусоид;

- ❖ тағйирёбии эҳтимолият ё имконияти натиҷаҳо;

- ❖ бошуурона нигоҳ доштани хавф.

Ҷуброни зарар бо ёрии фаъолиятҳои зерин имконпазир аст: худсуғуртакунӣ (эҷоди захираҳо), тақсими хавф бо дигар тараф ё тарафҳо (суғурта, тақсимоли масъулият дар байни иштирокчиёни раванди навоарӣ), ҷустуҷӯи миёнаравҳо ва ғ. [4].

Динамизми муҳити ноустуворе, ки корхонаҳо дар он фаъолият мекунанд, барои онҳо имкониятҳои зиёд фароҳам меорад, вале дар айни замон як қатор мушкилоти мураккаб ва гуногунро ба вучуд меорад, ки онҳоро бо равишҳои анъанавии инноватсия ҳал кардан ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, барои фаъолият намудан дар муҳити бозор, муқовимат ба рақобат ташкилотҳо бояд тарзи идоракунии фаъолиятро дар шароити номуайяни омӯзанд ва имкониятҳои нави фаъолияти муваффақро ҷустуҷӯ кунанд. Идоракунии корхонаҳо дар шароити номуайяни бояд бо тақмили доимии идоракунии хавфҳо тавассути муқаррар кардани ҳадафҳо барои фаъолияти ташкилот, андозагирӣ, бознигарӣ ва тақмили минбаъдаи равандҳо, низомҳо, захираҳо, қобилиятҳо ва малакаҳо анҷом дода шавад.

Бояд ҳулоса кард, ки корхона портфели устувори маҳсулот дорад ва пас аз ин стратегияҳо метавонанд тавсияҳои пешниҳодшударо амалӣ созанд: фуруши чакана, зиёд кардани ҳиссаи равандҳои автоматикунонидашуда ва дар байни рақибон ҷойи устувор доштан.

Пешниҳодҳо дар асоси SWOT-таҳлил ҳамчун асос барои таҳияи стратегияҳои маркетингӣ хизмат мекунанд. Ин ҷадвал имкон медиҳад, ки алтернативаҳои стратегияи зерин таҳия карда шаванд:

❖ стратегияи воридшавии амиқ ба бозор вақте амалӣ карда мешавад, ки корхона бо маҳсулоти мавҷудаи аллакай ба таври кофӣ таҳияшуда, ки дар бозор ташаккул ёфтааст, кор мекунад. Ин стратегия маҳсусан дар бозори васеъ ё идомаёбанда самаранок аст. Инчунин, дар бозоре самаранок аст, ки ташаккул ёфтааст, вале бо хидматрасонӣ пурзӯр нашудааст ва ба афзоиши фурӯш тавассути таблиғи пуршиддат ва дигар шаклҳои фурӯш ва пешбурди фурӯш ноил шудан мумкин аст. Кӯшишҳои зиёд кардани иқтисодии бозор бо роҳи паст кардани нарх, ба шарте, ки омили чандирии нархи талабот ба амал омада бошад, истисно нест;

❖ стратегияи рушди бозор ҳангоми ошкор шудани сегментҳои нав ва мавҷудияти талаботи устувор ба маҳсулоти истехсолшаванда самара медиҳад;

❖ стратегияи рушди маҳсулот маҳсусан мувофиқ аст, агар барои ба куллі беҳтар шудани сифати маҳсулот ё эҷоди маҳсулоти комилан нав заминаҳои ҷиддӣ мавҷуд бошанд;

❖ стратегияи диверсификация ё ворид шудан ба бозори нав бо маҳсулоти нав аз ҳолатҳои хавфнок ҷудонашаванда аст.

Ҳамин тариқ, барои рушди фаъолияти корхонаҳои саноатӣ пешниҳод карда мешавад, ки стратегияи воридшавии амиқ ба бозор, вақте ки корхона бо маҳсулоти мавҷудаи ба қадри кифоя инкишофёфта, ки дар бозор ташаккул ёфтааст, амалӣ мешавад.

Адабиёт

1. Бланк И.А. Управление финансовыми рисками И.А. Бланк. - М.: – НИКА-ЦЕНТР, 2005. – 600с.
2. Водопьянова Т.П., Труслова В.И. Инновационный риск предприятия: анализ и управление //Труды БГТУ. – 2018. - серия 5. - №1. - С.72-77. [электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnyu-risk-predpriyatiya-analiz-i-upravlenie> (дата обращения: 12.09.2022).
3. Марамохина Е.В. Инновационный риск: понятие, этапы управления / Е.В. Марамохина // Молодой ученый. - 2013. - № 5. - С. 348-351.
4. Мирзоева Е.Ш. Идоракуни ва баҳодиҳии хавфҳои молиявӣ. Васоити таълимӣ барои зинаи магистратура. /Е.Ш. Мирзоева. – Душанбе: ДДМИТ, 2020. - 192с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21.12.2021, ш. Душанбе. [манбаи иттилоотӣ]. – URL: <http://www.president.tj/node/27417> (санаи истифода: 23.03.2022)

УДК: 331.556.

ВАЗЪИ МУОСИРИ МУҲОҶИРАТИ МЕҲНАТӢ, ХУСУСИЯТҲО ВА МАВҶЕИ ЗАНОН ДАР ИН ҶАРАӢН

Ғоибназаров Шухрат Умарқулович - доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент, директори муассисаи давлатии таълимии «Коллеҷи муҳандисию омӯзгории ноҳияи Ҷаббор Расулов». Суроға: 735820, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳраки Меҳробот, кӯчаи Рӯдакӣ, 80. E-mail: baddall74@mail.ru. Тел.: (+992) 843-33-55.

Шерматов Ҷавлонбек Алиқулович - унвонҷӯи кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вилояти Суғд, ш. Хучанд, маҳаллаи 17, хонаи 1. Email: sher-jav@inbox.ru. Тел.: +992 92 790 70 30.

Дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз пош хӯрдани ИДМ муаммоҳои зиёде ба миён омад, ки яке аз онҳо бозори меҳнат ба ҳисоб рафта, дар доираи он масъалаҳои шугли аҳоли, шугли расмии аҳоли, шугли ғайрирасмии аҳоли, раванди муҳоҷирати меҳнатии аҳоли, инчунин, муҳоҷирати меҳнатии занон ба миён омада, аз тарафи олимони пайваста корҳои таҳқиқотӣ дар ин самтҳо гузаронида мешавад. Боиси қайд аст, ки аз

масъалаҳои қайдгардида ба муҳоҷирати меҳнати занон тавачҷуҳи кам зоҳир гардида, зарурати бурдани корҳои таҳқиқотитиро дар ин самт талаб менамояд, зеро сол аз сол ҳиссаи онҳо дар муҳоҷирати меҳнати аҳолии ҷумҳурӣ зиёд шуда истодааст. Аз ин рӯ, дар мақолаи мазкур хусусият ва мавқеи занҳо дар муҳоҷирати меҳнати оварда шуда, дар асоси ақидаҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ ақидаҳои муаллифон ҷиҳати тақмилдиҳии раванди муҳоҷирати меҳнати занон пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: муҳоҷирати меҳнати, гендер, муҳоҷирати меҳнати занон, хусусият ва мавқеи занон дар раванди муҳоҷират, омилҳои эндогенӣ ва экзогенӣ, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, ҳаҷми интиқоли маблағи муҳоҷирони баъзе давлатҳои Осиёи Марказӣ.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ: ОСОБЕННОСТИ И РОЛЬ ЖЕНЩИН В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ

Гаибназаров Шухрат Умаркулович - доктор экономических наук, доцент, директор государственного учреждения образования «Инженерно-педагогический колледж Джаббор Расуловского района» Адрес: 735820, Республика Таджикистан, г. Мехробот, ул. Рудаки, дом 80. E-mail: baddall74@mail.ru. Тел.: (+ 992) 843-33-55.

Шерматов Джавлонбек Аликулович - соискатель кафедры экономической теории Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: Республика Таджикистан, Согдийская область, г. Худжанд, 17 мкр-р., дом 1. Email: sher-jav@inbox.ru. Тел.: +992 92 790 70 30.

В экономике Республики Таджикистан после распада СНГ возникло множество проблем, одной из которых является рынок труда, а внутри него вопросы занятости населения, официальной занятости населения, неформальной занятости населения, процесс трудовой миграции населения, а также трудовой миграции женщин, и ученые постоянно проводят исследования в этих областях. Стоит отметить, что среди названных вопросов мало внимания уделяется трудовой миграции женщин, и необходимо проводить исследовательскую работу в этом направлении, т.к. их доля в трудовой миграции населения республики составляет увеличение с каждым годом. Поэтому в данной статье представлены особенность и роль женщин в трудовой миграции, основанные на мнениях зарубежных и отечественных ученых, представлены мнение авторов на улучшение миграционно-трудового процесса женщин.

Ключевые слова: трудовая миграция, гендер, женская трудовая миграция, особенность и роль женщин в миграционном процессе, эндогенные и экзогенные факторы, валовой внутренний продукт, объем денежных переводов мигрантов из некоторых стран Центральной Азии.

CURRENT STATE OF LABOR MIGRATION, FEATURES AND THE ROLE OF WOMEN IN THIS PROCESS

Gaibnazarov Shukhrat Umardulovich - Doctor of Economics, Associate Professor, Director of the State Educational Institution "Engineering and Pedagogical College of Jabbor Rasulov District" Address: 735820, Republic of Tajikistan, Mehrobot city, Rudaki street, 80., E-mail: baddall74@mail.ru, (+ 992) 843-33-55.

Shermatov Javlonbek Alikulovich - Applicant of the Department of Economic Theory of the Tajik State University of Law, Business and Politics. Address: Republic of Tajikistan, Sughd region, Khujand; 17 microdistrict, house 1. Email: sher-jav@inbox.ru, Tel: +992 92 790 70 30.

In the economy of the Republic of Tajikistan after the collapse of the CIS, many problems arose, one of which is the labor market, and within it the issues of employment, official employment, informal employment of the population, the process of labor migration of the population, as well as labor migration of women, and scientists are constantly conducting

research in these areas. It should be noted that among the above issues, little attention is paid to the labor migration of women, and it is necessary to carry out research work in this direction, because their share in the labor migration of the population of the republic is increasing every year. Therefore, this article presents the peculiarity and role of women in labor migration, based on the opinions of foreign and domestic scientists, presents the opinion of the authors on improving the migration and labor process of women.

Key words: labor migration, gender, women's labor migration, peculiarities and role of women in the migration process, endogenous and exogenous factors, gross domestic product, volume of remittances from migrants from some countries of Central Asia.

Дар шароити муосир, ки бевосита муносибатҳои иқтисодии бозоргониро дар бар мегирад, муаммоҳои нобаробарии давлатҳоро аз ҷиҳати таъмин будан бо омилҳои истеҳсолот ба миён оварда истодааст. Яке аз чунин омилҳо муҳоҷирати меҳнатии аҳоли ба ҳисоб рафта, дар солҳои охир дар ин соҳаи муҳоҷирати меҳнатии занон афзоиш ёфта истода, яке аз масъалаҳои муҳимми рӯз гардидааст.

Қайд кардан зарур аст, ки дар самти муҳоҷирати меҳнатии занон монография, мақола ва тезисҳо аз тарафи олимони ватанӣ кам ба назар расида, омӯзиши масъалаи мазкур дар сатҳи паст қарор дорад. Бо назардошти пайвасти афзоиши ҳиссаи занон дар сохтори муҳоҷирати меҳнатии аҳоли, зарурати таҳқиқи чунин масъалагузориро ба миён оварда, таваҷҷуҳи хоссаро дар ин самт талаб менамояд. Дар адабиёти хориҷӣ омӯзиши чунин масъалагузорӣ нисбатан васеътар ба роҳ монда шуда, муҳоҷирати меҳнатии занон ва хусусиятҳои онҳо дар қорҳои олимони давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, аз ҷумла, аз тарафи Е. Тюрканова, П.В. Панкин, Н. Зотова, С. Олимова, И. Боск, А.А. Илимбекова, Д.В. Полетаев, Р.Х. Муртазоева, И.Ю. Петухова, Е.В. Батенева, С.Н. Ричихина, Г.И. Осадчая, Е.Е. Киселева, Е.Ю. Киреев, А.А. Черникова ва дигарон баррасӣ гардидааст.

Чунин масъалагузорӣ дар қорҳои олимони ватанӣ ба монанди С.И. Исломов, Х.А. Абдуллоев, З.С. Исломова таҳти унвони «Бозори ғайрирасмии занон ба мисли “мардикорӣ” дида баромада шудааст.

Дар қорҳои таҳқиқотии худ олими рус Елена Тюрканова чунин қайд менамояд: «Хусусиятҳои муҳоҷирати меҳнатии занон, пеш аз ҳама, бо мавҷудияти бахшҳои хоси шуғли муҳоҷирати занон алоқаманд мебошад», аз ҷумла:

- соҳаи хизматрасониҳои ҷамъиятӣ (қормандони меҳмонхонаҳо, клиникаҳо, тарабхонаҳо, фурушандаҳо ва ғайра);
- хизмати маишӣ (дояҳо, хизматчиҳои хона ва ғайра);
- соҳаи фароғатӣ (раққосон дар тарабхонаҳо, иштирокчиёни шоу барномаҳо ва ғ.);
- ширкатҳои тандурустӣ;
- хизмати алоқавӣ.

Дар таҳқиқоти худ Е. Тюрканова якҷанд хусусиятҳои соҳаи шуғли муҳоҷирати занонро дар давлатҳои қабулқунанда таъкид менамояд: аз ҷумла, ҷандирии бештари меҳнати занон нисбат ба мардон. Қайд менамояд, ки на ҳама вақт дар шартномаҳои меҳнатӣ оғоз ва ба итмом расидани уҳдадорихои муҳоҷирони занон ишора карда мешавад. Барои мардон бошад, шароити қорӣ, умуман, гуфтушунид карда мешавад ва ба таври қатъӣ риоя карда мешавад [9]. Олими рус Д.В. Полетаев дар қорҳои худ хусусияти муҳоҷирати занонро чунин тавсиф медиҳад: «Муҳоҷирати меҳнатии занон, ки ба Русия аз Тоҷикистон ва Қирғизистон меоянд, характери дифференсионалӣ дорад, зеро аз ҷиҳати табиат омилҳои таъсиррасонанда ва сохтори муҳоҷирати занон, ки аз омилҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ иқтисодӣ вобаста аст, дар ин кишварҳо гуногун буда, фарққунанда мебошанд» [6, с.69].

Е.В. Батенева хусусиятҳои муҳоҷирати меҳнатии занонро чунин шарҳ медиҳад: «Афзоиши муҳоҷирони меҳнатии занон аз мамлакатҳои Осӣи Марказӣ ба анъанаҳои

гендерии стереотипии аҳолии ин давлатҳо таъсири бевосита мерасонад. Тӯли асрҳо коидаҳои рафтори занҳо дар ҷомеа риоя карда мешавад, ки зери таъсири ҷараёнҳои муҳоҷирати тағйир ёфта истодааст. Вазъи вазнини ҳолати моддии оилаҳо ҳамчун омили берунӣ ба муносибатҳои дохилии аҳолии Осиёи Марказӣ таъсир расонида, ўро водор месозад, ки вобаста ба рафтори зан ба таври дигар муносибат намояд. Инъикоси ин ҷараён, ба фикри мо, ба тағйирёбии арзишҳои анъанавӣ ва фарҳангӣ таъсир мерасонад» [1, с.94].

Инчунин, дар яке аз қорҳои таҳқиқотии худ И.Ю. Петухова бештар ба хусусиятҳои алоқаи ҷинсии муҳоҷирати меҳнатии занон тавачҷуҳ намуда, аз ин ҷиҳат чунин тавсиф медиҳад: «Дар маҷмӯъ муҳоҷирати занон маркази афзоиши хавф ва поймолкунии оммавии ҳуқуқи инсон мебошад. Хусусан, ин шуғли хатарнок ва бо наздик номшаванда дахл дорад, ки дар навбати худ, яқум, шуғли мустақими алоқаи ҷинсӣ, дуюм, шуғли ба истилоҳи ба алоқаи ҷинсӣ монанд, аз ҷумла: намоишҳои рақс, стриптиз, консумм, хизмати муҳоҷият, бизнеси моделӣ ва ғайра алоқаманд мебошад» [7, с.205].

Дар қори таҳқиқотии худ С.Н. Ричихина масъалаҳои тамоюлҳои муносири муҳоҷирати меҳнатии байналмилалӣ занонро мавриди омӯзиш қарор дода, хосият ва хусусиятҳои занонро дар ҷараёни муҳоҷирати меҳнатӣ чунин шарҳ медиҳад: «Хусусиятҳои хоси муҳоҷирати меҳнатии занон дар шароитии муосир аз инҳо иборат мебошанд: - тавачҷуҳ ба қор дар кишварҳои дигар; - ҷустуҷӯи мустақилонаи қор дар бозорҳои меҳнатии хориҷӣ; - интихоби бошууронои ширкатҳои хориҷӣ ҷиҳати амалӣ намудани иқтисодии меҳнатии худ; - ҳавасмандии иқтисодии шуғл аз рӯйи ихтисосмандӣ» [8, с.47].

Дар яке аз қорҳои илмӣ худ А.А. Илимбетова масъалаи омилҳо ва оқибатҳои иқтисодии муҳоҷирати меҳнатии занонро дар Русия таҳлил намуда, дар он хусусияти муҳоҷирати занонро чунин тавсиф менамояд: «Шуғли ғайрирасмии муҳоҷирони занон дар пойдор гардонидани амалияи ҳуқуқвайронкуниро дар бозори меҳнат ва ба осебпазирии иҷтимоӣ иқтисодии онҳо мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, зиёдшавии аҳаммияти вориди муҳоҷирони занон дар иқтисодиёти Русия зарурати ба назар гирифтани омилҳои гендериро дар қонунгузори муҳоҷирати аҳоли, инчунин, аз ҷиҳати талабот ба занҳои муҳоҷир дар сиёсати иҷтимоии Русия фаъол мегардонад» [4].

Маълумотҳои омӯри нишон медиҳанд, ки дар 10-солаи охир ҳаҷми муҳоҷирони меҳнатӣ пайваستا зиёд гардида, маблағи интиқолнамудаи онҳо дар рушди иқтисодиёти миллии ҳар як давлати алоҳида нақши муҳимро ишғол намуда истодааст. Новобаста аз ташкил карда шудани ҷойҳои нави қорӣ ва дигар дастгириҳои иҷтимоӣ, бинобар сабаби фарқияти зиёд дар музди қор ва шароити мусоиди қорӣ ҷараёни муҳоҷирати меҳнатии аҳоли мунтазам рушд карда истодааст. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷараёни муҳоҷирати меҳнатии аҳоли, хусусан муҳоҷирати мардон дар солҳои истиқлоли ҷумҳурӣ тамоюли зиёд пайдо намуда, солҳои охир дар ин ҷараён ҳиссаи муҳоҷирати меҳнатии занон зиёд шуда истода, хусусиятҳои фарқкунандаи худро пайдо намудааст.

Таҳлилҳои дар самти муҳоҷирати меҳнатии аҳоли ва бозори меҳнат гузаронидашуда нишон медиҳад, ки ҳаҷми зиёди муҳоҷирони меҳнатии аҳолии давлатҳои ИДМ, хусусан Тоҷикистон, Узбекистон, Қирғизистон, Озарбойҷон ва ғайра ба Федератсияи Русия мераванд. Вобаста ба ин, аз ҷиҳати урфу одат, забон ва дигар хусусиятҳо аз ҳамдигар фарқкунанда мебошанд. Аз ин нуқтаи назар, дар таҳқиқоти мазкур хусусиятҳои муҳоҷирати меҳнатии занон мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шуданд.

Дар шароити шиддатёбии муносибатҳои байналмилалӣ ҳар як давлати алоҳида, хусусан давлатҳои, ки аз як тараф, дар онҳо афзоиши зиёди захираҳои меҳнатӣ, аз тарафи дигар бошад, дар давраи гузариш қарор доштани иқтисодиёт, ё ин ки

иктисодиёташон дар ҳолати сусти таракқиёт қарор доранд, таҳқиқот дар самти муҳоҷирати аҳоли ва ҷиҳати гендерии онҳо аҳаммияти хосса дорад.

Пас аз пош хӯрдани ИДМ ва соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон дар иқтисодиёти мамлакат муаммоҳои бозори меҳнат ва дар доираи ин масъалаҳои шуғли расмӣ, шуғли ғайрирасмӣ, муҳоҷирати меҳнатии аҳоли, инчунин, муҳоҷирати меҳнатии занон ташаккул ёфта, аз тарафи олимони ватанӣ пайваста корҳои илмӣ дар ин самтҳо гузаронида шуда истодаанд. Аммо, ба масъалаҳои гендерии муҳоҷирати меҳнатӣ, махсусан муҳоҷирати занон таваҷҷуҳи кам зоҳир гардида, қисман дар корҳои таҳқиқотчиёни ватанӣ оварда шудааст. Аз ин лиҳоз, мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додани асосҳои назариявӣ ва методологии муҳоҷирати меҳнатии занон, инчунин, хусусияти онҳо дар раванди муҳоҷирати меҳнатии байналмилалӣ зарур мебошад.

Яке аз олимони ватанӣ, профессор С.И. Исломов масъалаи бозори ғайрирасмии меҳнати занон мисли “мардикорӣ”-ро мавриди таҳлил қарор дода, дар он қисман хусусиятҳои меҳнати занонро тавсиф дода, чунин қайд менамоянд: «меҳнати мардон ва меҳнати занон як шакли фаъолияти инсон аст ва дар ин бобат якхелаанд, дар байни онҳо ягон тафовут нест. Меҳнати марду зан ин сарфи қобилиятҳои ҷисмонӣ ва маънавии онҳо дар раванди фаъолияти ба мақсад мувофиқ будани онҳо дар шакли мушаххас мебошад» [5, с.87]. Вобаста ба ин, қайд менамояд, ки хусусиятҳои меҳнати занон дар Тоҷикистон ташаккул меёбанд, ки баъзе аз онҳо инҳоянд:

- аз сабаби аграрӣ будани иқтисодиёт, ҳиссаи занон дар соҳаи кишоварзӣ зиёд аст. Дар ин мавзӯ, занон асосан ба кори дастӣ машғуланд, ки омӯзиши махсусро талаб намекунад. Ин шакли шуғл дар тӯли асрҳо инкишоф ёфта, ба анъана даромадааст;

- дараҷаи пасти маълумот ва тайёрии ихтисосии қисми зиёди занон ба онҳо имкон намедиҳад, ки зинаҳои касбу ҳунари худро баланд бардошта, ба навҳои мураккабтари меҳнати механикокунонидашуда машғул шаванд;

- паҳн шудани шуғли ғайрирасмии занон дар шаклҳои гуногун дар хоҷагиҳои колхозӣ ва совхозӣ, ки кор дар шакли ғайрирасмӣ ба ҷо оварда мешавад;

- рушди шуғли расмии занон тавассути хадамоти шуғли аҳоли;

- рушди шуғли ғайрирасмӣ дар шакли меҳнати ғайрирасмӣ тавассути бозори ғайрирасмии меҳнати занон, аз қабилӣ «мардикорство», инчунин дар шакли хизматрасониҳои меҳнатии хусусӣ;

- бо кор таъмин намудани занон дар шакли савдои хатсайрӣ ва тадриҷан аз худ кардани малакаҳои соҳибкорӣ;

- шуғли занон тавассути муҳоҷирати кории хориҷӣ, ки ин ҳам дар ҳаёти занони Тоҷикистон падидаи нав аст;

- кори занон ба танфурушӣ, муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир ва дигар фаъолиятҳои, ки қонун манъ кардааст;

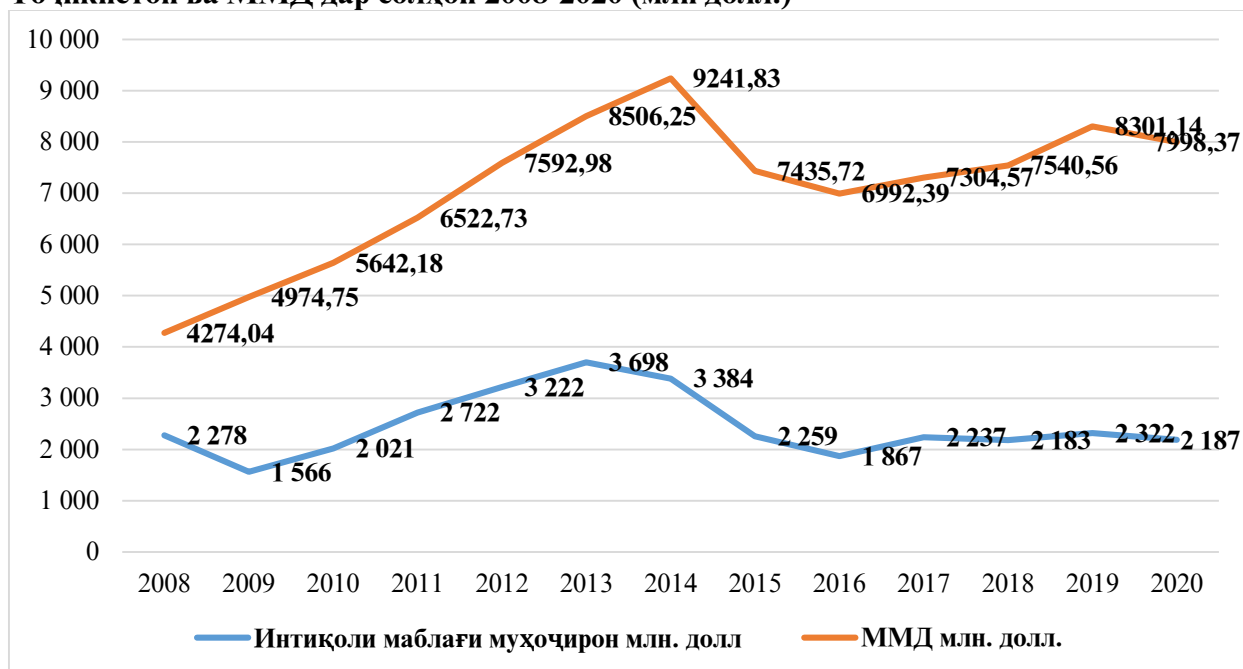
- шуғл дар савдои кӯчагӣ ва дигар шаклҳои меҳнат ва хизматрасонӣ [5, с.86].

Қайд кардан зарур аст, ки ақидаи профессор С.И. Исломов бештар хусусияти умумӣ дошта, меҳнати занон мутобиқи шароити иқтисодиёти миллӣ пешниҳод гардида, қисман истилоҳи муҳоҷирати меҳнатии занон истифода гардидааст. Имрӯз бошад, дар шароити рушди муносибатҳои байналмилалӣ муҳоҷирати меҳнатӣ хусусиятҳои занон зиёд мебошад.

Таҳқиқоти гузаронидаи олимони дар самти муҳоҷирати меҳнатии занон ва хусусиятҳои онҳо аз он нишон медиҳад, ки ҷараёни мазкур дар мамлакатҳои ИДМ падидаи нав ба ҳисоб рафта, дар солҳои ҳиссаи онҳо дар раванди муҳоҷирати меҳнатӣ зиёд шуда истодааст. Вобаста ба ин, қайд кардан лозим аст, ки таъмини ҷиҳати ҳуқуқии занҳои муҳоҷир тавассути шартномаҳои байнидавлатӣ, бо назардошти ҷойгир намудани онҳо дар бозори якуминдараҷа ва корҳои хизматрасонӣ (бозори расмӣ) мувофиқи мақсад мебошад.

Дар шароити муосир, дар ҷаҳон шумораи муҳоҷирати меҳнатӣ пайваста зиёд гардида, дар соли 2020-ум 281 млн нафарро ташкил намудааст. Мувофиқи маълумотҳои СММ, дар соли 2020-ум оид ба муҳоҷирати меҳнатӣ ҷойи аввалро ИМА ташкил намуда, муҳоҷират дар ин давлат 51 млн нафар ба нақша гирифта шудааст. Дар ҷойи дуюм аз рӯи шумораи муҳоҷирон давлати Германия буда, ба 16 млн, дар ҷойи сеюм Арабистони Саудӣ бо нишондоди 13 млн нафар, дар ҷойи чорум Федератсияи Русия 12 млн нафар ва дар ҷойи панҷум Британияи Кабир буда, дар ин давлат шумораи муҳоҷирон 9 млн нафарро ташкил намудааст [2]. Муҳоҷирон тавассути маблағҳои интиқолнамудаи худ метавонанд ба рушди иқтисодӣ ва иқтисодии инсонии ҳар як давлати алоҳида таъсири мусбӣи худро расонанд.

Диagramмаи 1. - Ҳаҷми интиқоли маблағи муҳоҷирони меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ММД дар солҳои 2008-2020 (млн долл.)

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Бонки ҷаҳонӣ барои солҳои 2008-2020. [Заҳираи электронӣ] / - Migrant remittance inflows (US\$ million). Source: World Bank staff calculation based on data from IMF Balance of Payments Statistics database and data releases from central banks, national statistical agencies, and World Bank country desks. See Migration and Development Brief 28, Appendix A for details. Date: May 2021., World Development Indicators. GDP (current US\$).

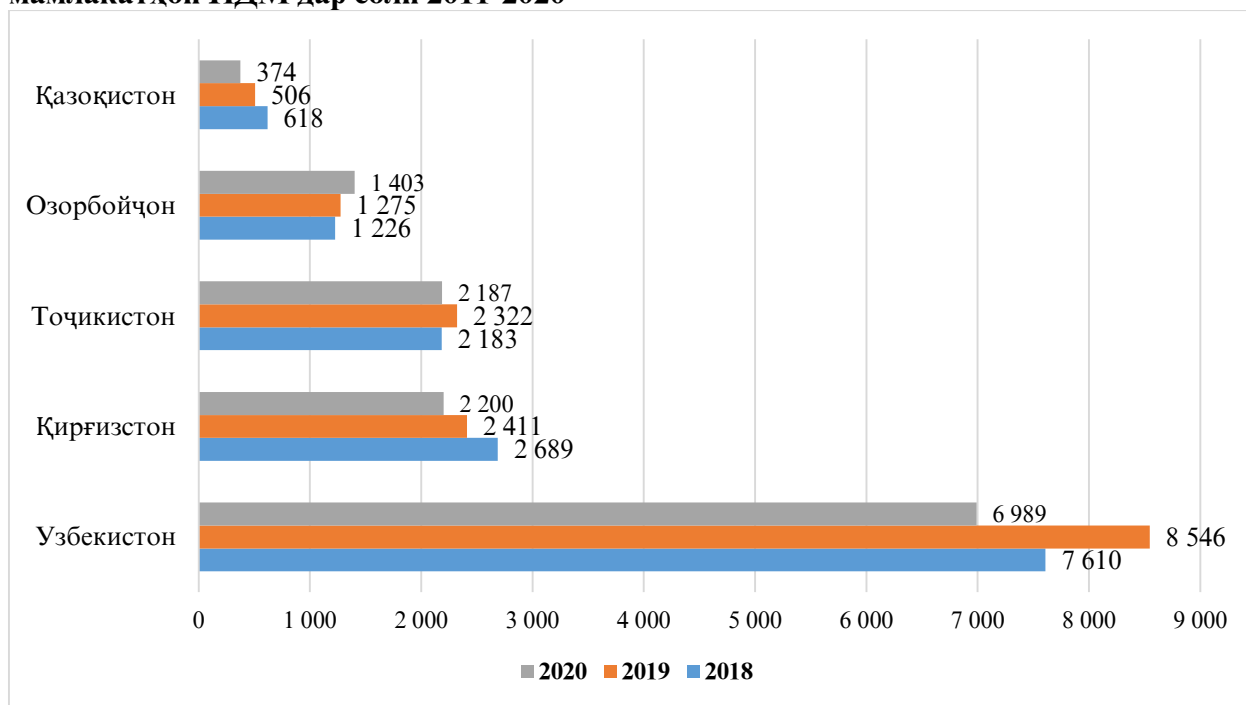
Рақамҳои дар диаграммаи 1 овардашуда нишон медиҳад, ки ҳаҷми интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ ҳарсола тағйир ёфта, дар соли 2020-ум ҳаҷми он ба 2187 млн долл. ИМА-ро ташкил намудааст. Дар давраи таҳқиқотӣ, аз ҳама ҳаҷми зиёди интиқоли маблағҳои муҳоҷирон дар соли 2013-ум ба ҳисоб рафта, ҳаҷми он 3698 млн долл. ИМА-ро ташкил намуда, нисбат ба соли 2020-ум 1,7 маротиба зиёд мебошад [10]. Боиси қайд аст, ки сабаби асосии кам шудани ҳаҷми интиқоли маблағи муҳоҷирон аз ҳисоби таъсири бевоситаи паҳншавии касалии сироятии COVID-19 мебошад. Дар давраи таҳқиқотӣ ҳаҷми аз ҳама ками вориди маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дар соли 2009-ум мушоҳида мегардад, ки ба 1566 млн долл. ИМА баробар гардидааст. Сабаби асосии камшавии интиқоли маблағ ин ба вуҷуд омадани бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ мебошад. Новобаста аз ба вуҷуд омадани омилҳои экзогенӣ ва эндогенӣ, таъсири муҳоҷирони меҳнатӣ ба иқтисодиёти миллӣ зиёд мебошад. Дар корҳои таҳқиқотии худ олими ватанӣ Ғ.У. Ғоибназаров таъсири мусбӣ ва манфии маблағи интиқолшавандаи муҳоҷирони меҳнатиро ба иқтисодиёти миллӣ чунин тавсиф менамояд: «**Таъсири**

мусбии маблағи муҳоҷирони меҳнатӣ: зиёдшавии даромади аҳоли ва пастшавии сатҳи камбизоатӣ, афзоиши ММД, зиёдшавии истеъмолати дохилӣ, рушди истеҳсолоти ватанӣ аз ҳисоби зиёдшавии талабот, манбаи устувори даромади аъёри хориҷӣ дар ҷумҳурӣ, зиёдшавии маблағгузорӣ дар дохили мамлакат, рушди соҳаи тиҷорат ва хизматрасонӣ. **Таъсири манфии маблағи муҳоҷирони меҳнатӣ:** афзоиши ҳаҷми воридоти мамлакат, зиёдшавии сатҳи нобаробарии тавозуни пардохт, долларизатсияи иқтисод, зиёдшавии ҳаҷми аъёри хориҷӣ дар дохили мамлакат, вобастагии мамлакат аз иқтисодиёти беруна ва афзоиши сатҳи таъсирнокии хавфҳои беруна, беқурбшавии аъёри миллӣ, болоравии сатҳи нарх дар бозори дохилӣ аз ҳисоби афзоиши хароҷоти вориди молҳо» [3, с.118].

Ҳангоми таҳлил муайян гардид, ки вобаста ба хусусияҳо, аз ҷумла: донишони забон, дорои ихтисосмандии баланди аҳоли ва дигар омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар давлатҳои ИДМ муҳоҷирати меҳнати мардон, занон, инчунин, ҳаҷми интиқоли маблағҳои онҳо аз ҳамдигар фарқунанда мебошад.

Боиси қайд аст, ки дар шароити муосир, ҳаҷми интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дар ММД-и ҳар як кишвари алоҳида мавқеи хоса дорад. Маблағи муҳоҷирон, пеш аз ҳама, тавассути истеъмолат ба суръати афзоиши ММД таъсири назаррас расонида, хусусиятҳои худро дар дигар соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ низ таҷассум менамояд.

Диаграммаи 2. - Интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дар баъзе мамлакатҳои ИДМ дар соли 2011-2020

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Бонки ҷаҳонӣ барои солҳои 2011-2020. [Заҳираи электронӣ] / - Migrant remittance inflows (US\$ million).

Рақамҳои дар диаграммаи 2 овардашуда нишон медиҳад, ки дар давраи таҳқиқотӣ дар байни давлатҳои овардашуда ҷиҳати вориди маблағи муҳоҷирон мувофиқи маълумотҳои Бонки ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти миллии ҳар як давлати алоҳида дар соли 2020-ум ҷойи якумро Ҷумҳурии Узбекистон ишғол намуда, ҳаҷми он 6989 млн долларро ташкил намудааст [11]. Дар ҷойи дуюм Қирғизистон дар ҳаҷми 2200 млн долл., дар ҷойи сеюм бошад, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷой гирифта, ҳаҷми маблағи интиқолгардида ба 2178 млн долл. баробар гардидааст.

Чӣ хеле ки рақамҳои диаграммаи 2 нишон медиҳад, дар давлатҳои овардашуда фарқияти зиёде ба назар мерасад. Дар ин ҷо, Ҷумҳурии Узбекистон бартарии зиёд дошта, хусусияти фарқунандаи он аз зиёд будани шумораи муҳоҷиронаш мебошад. Қобили қайд аст, ки дар ин раванд ҳиссаи занҳо низ мавҷуд мебошад. Аммо, як чизро бояд таъкид намуд, ки ҳамчун анъана дар давлатҳои Осиёи Марказӣ дар оилаҳо масъулият ҷиҳати таъмини масъалаҳои молиявӣ ба уҳдаи шавҳар гузошта шуда, занон бошанд, дар иҷрои корҳои хона бештар машғул ҳастанд.

Дар асоси таҳлилҳои назариявӣ ва амалии гузаронидашуда, муҳоҷирати меҳнатии занон, ки яке аз муаммоҳои мубрами рӯз ба ҳисоб рафта, хусусиятҳои худро доранд. Вобаста ба ин, сабабҳои асосии ба муҳоҷирати меҳнатӣ рӯ овардани занонро чунин муаррифӣ кардан мумкин аст:

- яке аз сабабҳои асосии ба муҳоҷират рӯ овардани занон – ин дар сатҳи паст қарор додани ҷойҳои корӣ барои занон, хусусан дар соҳаи саноати сабуки ҷумҳурӣ;
- фарқияти калон дар музди кор ва шароити мусоиди корӣ;
- зиёд шудани ҳолатҳои ҷудошавии занҳо, ки зарурати таъминоти моддии фарзандон ба уҳдаи занҳо мегузарад ва чунин ҳолат ба муҳоҷирати меҳнатии занон мусоидат менамояд;
- бо аъзои оила қарор доштани занон дар муҳоҷирати меҳнатӣ, хусусан бо шавҳарашон.

Сабабҳои дар боло овардашуда, метавонанд дар муҳоҷирати меҳнатии занон ҳамчун омилҳои эндогенӣ баромад намоянд.

Вобаста ба ин, якчанд омилҳои экогениро низ дар ташаккули муҳоҷирати меҳнатии занон қайд кардан мумкин аст, аз ҷумла:

- талаботи зиёд дар баҳши бозори ғайрирасмии меҳнат, ки бевосита шумораи зиёди муҳоҷирони беихтисосро талаб менамояд;
- зиёд будани корҳои нисбатан сабук барои занҳо ба монанди ресторанҳо, меҳмонхонаҳо, нуқтаҳои савдо ва ғайра;
- озодӣ дар интихоби фаъолият ва ҷойҳои нави корӣ;
- имконияти зиёд оид ба хариду фурӯши занҳо бо мақсади истифодабарӣ барои алоқаи ҷинсӣ.

Аз ин рӯ, қайд кардан лозим аст, ки ҷараёни муҳоҷиратӣ ва муҳоҷирати меҳнатии занон пурра хусусияти оммавӣ пайдо карда, аҳоли мустақиман метавонад дар чунин раванд иштирок намояд. Бинобар сабаби манбаи асосии маблағгузорӣ гардидани интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ ин раванд, ки бевосита ба сатҳи зиндагии аҳоли таъсири мусбӣ расонида истодааст, пурра ба танзим даровардани чунин ҷараёнро аз тарафи давлат тавассути бастанӣ шартномаҳои байнидавлатӣ ва таъмини самаранокии истифодабарии қувваи кори муҳоҷирон, хусусан муҳоҷирони занро талаб менамояд.

Бинобар ин, бо назардошти тағйироти муосир дар ҷомеаи ҷаҳонӣ ва сол аз сол афзун гардидани шумораи занҳои муҳоҷир зарурати фаъолгардонии муносибатҳои байнидавлатиро оид ба муҳоҷирати меҳнатии аҳоли талаб менамояд. Дар доираи чунин барнома ва санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба инобат гирифтани омили гендерии муҳоҷирати меҳнатии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсад мувофиқ мебошад.

Адабиёт

1. Батенева, Е.В. Женская миграция из стран Центральной Азии: проблемы и особенности. / Е.В. Батенева // Вестник МГУКИ. - 2013. - №1 (51) январь-февраль. - С. 90-94.
2. В ООН оценили влияние пандемии на число мигрантов. <https://www.rbc.ru/society. Дата обращения. 05.10.2022>.

3. Ғоибназаров, Ғ.У. Таъсири муҳоҷирати берунаи меҳнатӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ғ.У. Ғоибназаров // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - 2019. - №1 - С. 116-122.
4. Илимбекова, А.А. Факторы и экономические последствия женской трудовой миграции в Россию / А.А. Илимбекова // ВЕСТНИК Моск. ун-та. СЕР. 6. ЭКОНОМИКА. - 2013. - № 4. – С. 45-50.
5. Исломов, С.И. Неформальный рынок женского труда типа «мардикорство» (экономико-демографический аспект) / И.С. Исломов, Х.А. Абдуллаев, З.С. Исломова. - Душанбе: Ирфон, 2010. – 88 с.
6. Полетаев, Д.В. Женская трудовая миграция из Таджикистана и Киргизии в Россию / В.Д. Полетаев // Народонаселение. Т.21. – 2018. - №4. - С. 68-76.
7. Петухова, И.Ю. Специфика женской трудовой миграции в России / Ю.И. Петухова // Экономический вестник Ростовского государственного университета. - 2007. Том 5 - №4. Часть 2. - С. 204-207.
8. Рычихина, С.Н. Современные тенденции женской международной трудовой миграции / Н.С. Рычихина // Женщина в Российском обществе. - 2020. - №1. - С. 45-54.
9. Тюрканова, Е. Женская трудовая миграция из России: сферы риска / Е. Тюрканова. <http://www.gender.ru/>.
10. Migrant remittance inflows (US\$ million). Source: World Bank staff calculation based on data from IMF Balance of Payments Statistics database and data releases from central banks, national statistical agencies, and World Bank country desks.
11. See Migration and Development Brief 28, Appendix A for details. Date: May 2021., World Development Indicators. GDP (current US\$).

УДК: 338.339.9(470+571)

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ МАФҲУМИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ

Сафаров Баҳром Гулматович – н.и.и., дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 985000515. E-mail: bahrom_1975@list.ru

Ҳамроев Мирсаид Исмоилович - унвонҷӯи кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тиҷорати байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: +992-901-24-77-87. E-mail: mirsaidhamroev7@mail.ru

Мақолаи мазкур ба баррасии моҳият ва мазмуни мафҳуми сармоя ва сармояи хориҷӣ бахшида шуда, дар он мафҳуми сармоя ва сармоягузорӣ, шакл ва намудҳои ҳаракати байналхалқии сармоя таҳлил гардидааст. Асосҳои назариявӣю методологии “сармоя” ва “сармоягузорӣ”, мазмуну фаҳмиши мафҳуми “сармоягузори хориҷӣ”, нуқтаҳои назари олимони оид ба сармоягузорӣ, ҳаракати байналхалқии сармоя, гурӯҳбандии сармояи хориҷӣ вобаста ба аломату хусусиятҳои гуногун мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки унсури бунёдии фаъолияти сармоягузорӣ ба ҳисоб мераванд. Инчунин, таҳлили нуқтаи назари мактабҳо ва олимони гуногуни илми сиёсӣю иқтисодӣ нисбати раванди омӯзиши механизми ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисоди миллӣ баррасӣ гардидааст.

Гуфта мешавад, ки фаъолияти сармоягузорӣ яке аз омилҳои пешбарандаи рушди иқтисодии кишвар ба ҳисоб меравад. Ҷалби сармоя ба иқтисодиёти тамоми мамлакатҳо авлабият дорад, зеро он ба рушди иқтисодӣ такони ҷиддӣ мебахшад.

Калидвожаҳо: сармоя, сармоягузор, сармоягузорӣ, тиҷорати миёнгоҳӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ, маблағгузорӣ, фондҳои асосӣ, даромад, фонди, самарани иқтисодӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

Сафаров Бахром Гулматович - к.э.н., доцент проректор по науке Таджикского государственного финансово – экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Тел.: 985000515. E-mail: bahrom_1975@list.ru

Хамроев Мирсаид Исмоилович - соискатель кафедры мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992-901-24-77-87. E-mail: mirsaidhamroev7@mail.ru

Данная статья посвящена рассмотрению сущности и содержания понятия капитал и иностранные инвестиции. Автором даны определение капитала и инвестиций, анализированы формы и виды международного движения капитала. Теоретико-методологические основы «капитал» и «инвестиции», содержание понимания понятия «иностраные инвестиции», точки зрения ученых на инвестиции, международное движение капитала, рассмотрено группирование иностранного капитала по различным признакам, что является основополагающим элементом инвестиционной деятельности. Также рассмотрен анализ точки зрения школ и различных политологов и экономистов относительно процесса изучения механизма привлечения иностранного капитала в национальную экономику.

Говорится, что инвестиционная деятельность является одним из движущих факторов экономического развития страны. Привлечение капитала в экономику всех стран является приоритетом, потому что они дают серьезный импульс развитию экономики.

Ключевые слова: капитал, инвестор, инвестиции, посреднический бизнес, иностранные инвестиции, финансирование, основные средства, доход, прибыль, экономический эффект.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF FOREIGN INVESTMENT

Safarov Bahrom Gulmatovich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor Vice-Rector for Science of the Tajik State Financial and Economic University. Tel: 985000515, bahrom_1975@list.ru

Hamroev Mirsaid Ismoilovich- applicant of the Department of World Economy and International Trade Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan Dushanbe city, Nakhimov street, 64/14, Phone: +992- 901-24-77-87, mail: mirsaidhamroev7@mail.ru

This article is devoted to the review of the essence and content of the concept of capital and foreign investment. The definition of capital and investments is given, the forms and types of international capital movement are presented. Theoretical and methodological foundations of "capital" and "investment", the content of understanding the concept of "foreign investment", the point of view of scientists on investment, the international movement of capital, the grouping of foreign capital according to various criteria, which is a fundamental element investment activity. An analysis of the point of view of schools and various political scientists and economists regarding the process of studying the mechanism for attracting foreign capital to the national economy is also considered. As you know, investment activity is one of the driving factors of the country's economic development. Attracting capital to the economy of all countries is a priority, because they give a serious impetus to the development of the economy.

Keywords: capital, investor, investment, industry, industrialization, foreign investments, foreign direct investment, investment climate, world economy, infrastructure.

Рушди иқтисодӣ муҳимтарин нишондиҳандаи самаранокии соҳаи иқтисоди миллӣ мебошад, ки бо он на танҳо афзоиши пурраи истеҳсолот, балки қобилияти иқтисодии кишварро барои қонеъ гардонидани талаботи рӯзафзуни аҳоли, инчунин баланд бардоштани сифати зиндагии мардум арзёбӣ кардан мумкин аст. Дар баробари озодии иқтисодиёт ва самарабахшии он ба ҳадафҳои асосии рушди кишвар шомил намудани рушди иқтисодӣ низ ҳадафи олий махсуб мешавад, зеро тавассути рушди иқтисодиёт ба тамоми ҳадафҳои олий расидан мумкин аст.

Фаъолияти сармоягузорӣ яке аз омилҳои пешбарандаи рушди иқтисодии кишвар ба ҳисоб рафта, ҷалби сармоя ба иқтисодиёт авлавият дорад, зеро он ба рушди иқтисодӣ, воридоти технологияи муосир ва такмили ихтисоси кормандон мусоидат мекунад. Сармоягузорӣ дар пешрафти ҳаёти иқтисодии ҳар як давлат нақши муҳимро бозида, ҳамчун неруи пешбаранда дар рушди иқтисодиёти давлат эътироф гардидааст, зеро ҷалби сармояи хориҷӣ ба ҳалли ягон проблемаи иқтисодию иҷтимоӣ, инчунин, таъмини амнияти давлатӣ мусоидат менамояд. Дар баробари ин, бояд дар назар дошт, ки фаъолияти сармоягузорӣ ҳамеша барои ноил шудан ба самараи иқтисодӣ ва чун қоида, барои ноил шудан ба натиҷаи мусбӣ пешбинӣ шуда, ба ҳама гуна соҳаи фаъолияти инсон равона карда шудааст.

Сармоягузориҳо муҳимтарин омилҳои ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ дар шароити номуайянии рушди ҷаҳонӣ мебошанд. Омӯзиши проблемаҳои фаъолияти сармоягузорӣ ҳамеша дар маркази диққати илми иқтисод буд ва хоҳад монд. Мушкилоти ҷалби сармоя дар аксари кишварҳои ҷаҳон ба ҷашм мерасад. Сармояи хориҷӣ дар иқтисод як унсур зарурӣ барои бозсозӣ намудан, баромадан аз бӯҳрон, мусоидат намудан ба рушди соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт ва ба даст овардани рақобатпазирии бештар дар хоҷагии ҷаҳонӣ мавриди истифода қарор мегирад.

Унсурҳои бунёдии фаъолияти сармоягузорӣ мафҳуми «сармоягузорӣ» (аз калимаи латинии «investre» - ғункунӣ) мебошад, ки ба маънои васеъ, ҳамчун сармоягузорӣ ба оянда маънидод карда мешавад.

Дар айни замон, таърифиҳои зиёди мафҳуми «сармоягузорӣ» вучуд доранд, аммо ғояи ниҳоии моҳияти консепсияи ҳанӯз ташаккул наёфтааст.

Мафҳуми «сармоягузорӣ», ба монанди дигар категорияҳои иқтисодӣ, инкишофи таърихӣ худро дорад, ки дар натиҷаи он фаҳмишҳои аввалини худро гирифтааст.

Моро зарурат ба миён меояд, ки ақидаҳои олимони мактабҳои иқтисодӣ, ки мафҳуми «сармоягузорӣ»-ро дар тадқиқоти худ ошкор кардаанд, баррасӣ намоем. Яке аз фаҳмишҳои аввалинро оид ба мафҳуми «сармоягузорӣ» дар осори меркантилистон дарёфт намудан мумкин аст. Мафҳумҳои асосие, ки таълимоти меркантилизм ба он асос ёфтааст, «сарват» ва «сармоягузорӣ» буданд. Меркантилистон воридоти сармояи хориҷиро ба иқтисодиёти миллӣ ғайри қобили қабул медонистанд ё худ ҷилавгирӣ мекарданд.

Тарафдорони мактаби иқтисодии сиёсии классикӣ доир ба сармоя ва сармоягузорӣ ақидаи баръакс баён менамуданд. Онҳо принсипҳои меркантилистонро саҳт интиқод намуда, принсипи рақобати озод ва савдои озодро чи дар хоҷагии миллӣ ва чи бо дигар давлатҳо ҷонибдорӣ мекарданд. К. Маркс яке аз чехраи дурахшони марҳилаи хотимавии иқтисоди сиёсии классикӣ дар нимаи дууми асри 19 ба ҳисоб меравад. К. Маркс сармоягузорию бо мафҳуми «пасандоз» муайян намуда, онҳоро пеш аз ҳама, бо гирифтани ғайри алоқаманд сохт.

Ҷ. Кейнс дар ташаккули истилоҳи «сармоягузорӣ» саҳми назаррас гузоштааст. Ба ақидаи ӯ, сармоягузорӣ қисми даромади давраи муайян махсуб мешавад, ки барои истеъмол истифода нагардидааст, афзоиши ҳозираи арзиши моликияти асосӣ дар натиҷаи фаъолияти истеҳсолии давраи мазкур мебошад [3].

Дар адабиёти иқтисодии даврони шуравӣ мафҳуми «инвеститсия» аслан бо мафҳуми «маблағгузорӣ» муайян карда шудааст. Зери мафҳуми маблағгузорӣ

“маблағгузори асосӣ ба такрористехсолкунии фондҳои асосӣ, зиёд кардан ва такмил додани онҳо” фаҳмида мешуд. Дар хусуси сармоягузорӣ бошад, онҳо ҳамчун «сармоягузори дарозмуддат ба саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва дигар соҳаҳои хоҷагии халқ» маънидод карда шудаанд [1].

Дар баробари ҳамаи гуфтаҳо, муҳаккиқон зерин мафҳуми сармоягузорӣ чунин ақидаҳоро пешниҳод намудаанд:

- Ч. Кейнс мафҳуми сармоягузори чунин маънидод менамояд, ки сармоягузорӣ - ин «... афзоиши арзиши моликияти асосӣ дар натиҷаи фаъолияти истеҳсолии давраи муайян, ... он қисми даромаде, ки дар давраи муайян барои истеъмол истифода нашуда буд»; «... аз ҷониби шахси воқеӣ ё корпоратсия харидани ягон молу мулкҳои куҳна ё нава, хона ё мошин, қоғазҳои қиматнок дар биржа ва ғайра» [3].

- К. Макконнелл ва С. Брю сармоягузори чунин маънидод намудаанд: Сармоягузорӣ - ин «хароҷот барои сохтмони корхонаҳои нава, мошини таҷҳизот, ки муҳлати хизматшон дароз ва ғайра мебошад» [12].

- П. Самуэлсон бошад, зерин мафҳуми сармоягузорӣ зиёд гардидани захираҳои сармояи асосиро мефаҳмад, яъне, сармоягузорӣ (маблағгузорӣ) - ин афзоиши захираи сармояи асосии кишвар, яъне бинову иншоот, мошини таҷҳизот, инчунин захираҳои моддӣ дар давоми сол мебошад. Сармоягузорӣ ин амали даст кашидан аз даромади ҳозира бо мақсади афзоиш додани он дар оянда мебошад [4].

- Ба ақидаи Ч. Доунс, Ч. Э. Гудман, сармоягузорӣ - ин истифодаи сармоя бо мақсади ба даст овардани маблағҳои иловагӣ, бо роҳи сармоягузорӣ ба лоиҳаҳои ҷолиби сармоягузорӣ ё бо роҳи иштирок дар лоиҳаи таваккалиятноқ, ки ба гирифтани ғайрифоида нигаронида шудааст, мебошад [12].

- З. Боди, А. Кейн ва А. Ч. Маркус сармоягузори хароҷоти ҷорӣ пул ё дигар захираҳо бо мақсади ғайрифоида дар оянда маънидод намудаанд [10].

- Ба ақидаи Бланк И.А.: «Сармоягузорӣ - ин гузоштани сармоя дар ҳама шаклаш ба объектҳои (таҷҳизот)-и гуногуни фаъолияти иқтисодии корхона бо мақсади ба даст овардани ғайрифоида, инчунин, ба даст овардани самарани дигари иқтисодӣ ё ғайрииқтисодӣ, ки татбиқи он ба принципҳои бозор асос ёфтааст ва бо омилҳои вақт, хавф ва пардохтпазирӣ алоқаманд мебошад» [2].

В. Машкин мафҳуми сармоягузори омӯхта, онро ҳамчун «гузоштани сармояи дарозмуддат ба ягон корхона» маънидод мекунад, аммо ӯ аз натиҷаи сармоягузори сармоягузор чизеро нишон наметоҳад. Бештари муаллифон ба сармоягузорӣ, танҳо сармоягузори дарозмуддатро нисбат медиҳанд, аммо ба гуфтаи В.А. Краснова, сармоягузори аксар вақт хусусияти кӯтоҳмуддат дошта метавонанд [5, с.646].

У.Ф. Шарп, Г.Д. Александр, Д.В. Бэйли дар китоби “Сармоягузорӣ” ба маънои васеъ, мафҳуми “сармоягузорӣ”-ро чунин маънидод намудаанд: “даст кашидан аз маблағҳои пулии имрӯза бо мақсади зиёд ба даст овардани онҳо дар оянда”. Дар баробари ин, муаллифон ба ду омилҳои марбут ба раванди сармоягузорӣ тавачҷӯхдоранд: якум вақт, дуум хавф ё худ таваккал [9].

Ақидаи У.Ф. Шарп, Г.Д. Александр, Д.В. Бэйлиро чунин маънидод намудан мумкин аст, ки аз истеъмомоти ҷорӣ даст кашидан бо мақсади бештар истеъмол намудан дар оянда. Ин гуфтаҳоро дар иқтисодиёт бо фаҳмиши “Тижорати миёнгоҳӣ” ифода мекунанд.

Мувофиқи фаҳмишҳои дигар, инвеститсия - ин гузоштани сармояи дарозмуддати давлатӣ ва ё хусусӣ бо мақсади ба даст овардани даромад ба корхонаҳои соҳаҳои гуногун, лоиҳаҳои соҳибкорӣ, барномаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва барномаҳои инноватсионӣ мебошад [7].

Бояд қайд намуд, ки фаҳмиши мазкур, ҳадафҳои сармоягузори дар гирифтани ғайрифоида аз лоиҳа ифода кардааст, ҳам ҳадафҳои иқтисодиву иҷтимоӣ, ки дар шакли

табтики барномаҳои иҷтимоӣ, баланд бардоштани сатҳи технологӣ-инноватсионӣ ва илмталабифода ёфтаанд, ошкор менамояд.

Нақши сармоягузорӣ барои иқтисодиёти ҳар кишвар ниҳоят муҳим аст, вале шартҳои зарурии рушди рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ҷалби сармоягузори хориҷӣ мебошад. Сармоягузори хориҷӣ воридкунандаи технологияҳои нав ва усулҳои муосири идоракунии, инчунин, ба тақмили сармоягузори дохилӣ мусоидат менамояд. Сармоягузори дохилӣ қодир аст, то дар барқарор намудани иқтисоди кишвар нақши бузург бозад.

Яке аз пажӯҳишгарон, А.П. Косинсев, дар тадқиқоти худ сармоягузориҳои хориҷиро чунин маънидод намудааст: "Сармоягузориҳои хориҷӣ - ин захираҳои моддӣ ва ғайримоддӣ, инчунин кадрҳо, ки аз ҷониби шарикони хориҷӣ тавассути маҷмуи муайяни воситаҳо ба иқтисодиёти давлат ворид гардида, дар асоси меъёрҳои муайян кору фаъолият намуда, ғоидаи қобили қабулро ба даст меоранд" [4, с.66].

Профессор З.Ш. Шарифов дар мақолаи илмӣ худ шабеҳии истилоҳҳои «сармоягузорӣ» ва «маблағгузориҳои капиталӣ»-ро ки дар адабиёти пешин ва даврони шуравӣ истифода мешуданд, ғалат ҳисоб менамояд. Ба ақидаи ӯ: "Чунин омехтакунии ё монандкунии ба он сабаб иштибоҳангез аст, ки ба тангшавии моҳияти иқтисодии сармоягузорӣ оварда мерасонад. Дар шароити бозор маблағгузориҳои умумӣ (капиталӣ) ҳамчун сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ, аз он ҷумла хароҷот барои сохтмон, васеъкунӣ, азнавсозӣ ва мучаҳҳазгардонии техникаи корхонаҳои амалкунанда, хариди мошин, таҷҳизот, олот, асбоб, корҳои лоиҳавию таҳқиқотӣ ва хароҷоти дигар фаҳмида мешавад. Сармоягузорӣ ба ғайр аз маблағгузорӣ ба капитали асосӣ мумкин ба сармояи гардон (сармоягузориҳои воқеӣ) ва воситаҳои гуногуни молиявӣ, чун аксия, облигатсия, қоғазҳои баргардонандаи қиматнок (сармоягузориҳои молиявӣ) низ бошад. Аз ин бармеояд, ки сармоягузорӣ нисбат ба маблағгузориҳои умумӣ (капиталӣ) мафҳуми васеътар аст, яъне, онҳоро мушобеҳ доништан дуруст нест" [8, с.130].

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи сармоягузорӣ" мафҳуми сармоягузорӣ чунин омадааст: "Сармоягузорӣ – ин, аз ҷониби сармоягузор дар шакли дороиҳои моддӣ ва ғайримоддӣ гузоштани воситаҳо дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади гирифтани ғоида", махсуб мешавад [6].

Таърифи дар қонунгузорӣ овардашудаи мафҳуми «сармоягузориҳои хориҷӣ» аҳаммияти калон дорад, зеро он доираи шахсон ва муносибатҳоро муайян мекунад, ки бо меъёрҳои ҳуқуқии дахлдор танзим карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, сармоягузориҳои хориҷӣ ҳамчун тамоми намуди амвол ва моликияти зеҳнӣ, ки аз қаламрави як кишвар содир карда шуда, дар қаламрави кишвари дигар барои пешбурди тиҷорат ё фаъолияти дигар бо таваккалияти муайян, бо мақсади ба даст овардани даромад фаҳмида мешавад.

Дар доираи фаҳмиши мафҳуми сармоя ҳаракати байналхалқии сармояро маънидод намудан мумкин аст. Ҳар як давлати ҷаҳонро ҷиҳати иштироки он дар бозори ҷаҳонӣ, баҳогузориҳои баланд мекунад. Дар бозори ҷаҳонӣ давлатҳоро молу маҳсулоти истеҳсолии онҳо, доираи хизматрасонӣ ва нақши хоҷагии деҳот баҳогузорӣ менамояд. Асоси иқтисодиёти тамоми мамлакатҳоро агар сараввал хоҷагии деҳот ташкил намояд ҳам, бояд соҳаи саноати он низ дар рушду такомул қарор дошта бошад. Маҳз тавассути соҳаи саноат мамлакат метавонад ба нишондиҳандаҳои бузурги иқтисодӣ ноил гардад. Бо рушди соҳаи саноат сатҳи истеҳсолот боло рафта, нишондиҳандаи сатҳи бекорӣ, индекси нархҳо ё худ таваррум дар мамлакат коҳиш ёфта, сатҳи некуаҳволии аҳоли таъмин карда мешавад.

Хоҷагии ҷаҳони имрӯза дар вобастагии мутақобила бо иқтисодҳои миллӣ қарор дорад. Маҳз тавассути ҳамкориҳои мутақобилаи судманд хоҷагиҳои миллии давлатҳои ҷаҳон метавонанд ба дастовардҳои бузурги иқтисодӣ мушарраф гарданд. Рушду таракқиёти бемайлоии иқтисодии мамлакатҳоро бидуни соҳаи саноат тасаввур

кардан ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, истехсолот ва саноат низ яке аз воситаҳои пайваستозии иқтисодҳои миллии мамлакатҳои ҷаҳон мебошад.

Ҷараёни ҷалбнамоии сармоягузори хориҷӣ барои баромадан аз бухрони иқтисодӣ, васеъгардонии истехсолот ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли дар ҷумҳурӣ ҳаётан зарур мебошад. Дар амал ягон давлате нест, ки аз сармоягузори хориҷӣ истифода набарад. Давлатҳое, ки ба сармоягузори хориҷӣ эҳтиёҷот доранд, яъне дар онҳо норасоии сармоя дида мешавад, ки инро исбот кардан шарт нест.

Маъноии иқтисодии ҷалби сармояи хориҷӣ дар он таҷассум меёбад, ки дар баробари он технологияҳои нав, шаклҳои ташкили истехсолот ва соҳибкорӣ ба иқтисодиёти миллии ворид карда мешаванд, ки нисбат ба имкониятҳои соҳибкории миллии ба таври кулӣ ва назаррас самараи иқтисодӣ медиҳанд.

Ҷузъи иқтисодии категорияи "сармоягузори хориҷӣ"-ро ошкор намуда, ҳадафҳои асосӣ, субъектҳо ва объектҳои фаъолияти сармоягузори муайян намудан мумкин аст.

Фаъолияти сармоягузори ин маҷмуи амалҳои шахсони ҳуқуқӣ, шахрвандон ва давлат оид ба татбиқи сармоягузори мебошад.

Вазифаҳои асосии татбиқи сармоягузори хориҷӣ:

- гирифтани фоидаи иловагӣ;
- муқаррар намудани назорат аз болои субъектҳои хориҷӣ;
- гузаштан аз монеаҳои протекционистӣ, ки садди роҳи ҳаракати гардиши молӣ мебошанд;
- ба бозорҳои нав наздик кардани истехсолот;
- сарфҳои хароҷот (хароҷоти нақлиёт, пардохтҳои андоз, махсусан ҳангоми таъсис ё бақайдгирии корхонаҳо дар минтақаҳои оффшорӣ ва махсуси иқтисодӣ; кам кардани хароҷоти экологӣ).

Объектҳои фаъолияти сармоягузори метавонанд инҳо бошанд: фондҳои асосии наватъсис ва таҷдидшуда ва сармояи муомилот, коғазҳои қиматнок, пасандозҳои мақсадноки пулӣ, маҳсулоти илмию техникӣ, дигар молу мулк, ҳуқуқҳои амволӣ ва ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ.

Субъекти асосии раванди сармоягузори сармоягузор мебошад. Сармоягузор - субъекти фаъолияти сармоягузори, ки маблағҳои худӣ, қарзиро дар шакли сармоягузори равона намуда, истифодаи мақсадноки онҳоро таъмин менамояд. Сармоягузори метавонанд давлатҳо, ташкилотҳои трансмиллӣ ва байналмилалӣ, мақомоти давлатӣ, шахрвандони хориҷӣ ва шахсони ҳуқуқӣ бошанд.

Дар доираи раванди сармоягузори субъектҳои зеринро низ баррасӣ намудан саривақтис: фармоишгарон, пудратчиён, истифодабарандагони объектҳои фаъолияти сармоягузори, таъминкунандагон, бонкҳо, ташкилотҳои суғуртавӣ ва миёнаравӣ.

Чӣ гунае ки ба мо маълум аст, сармоя яке аз омилҳои асосии истехсолот ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, сармоя ҳамчун омилҳои истехсолот дар шаклҳои гуногун содир карда шуда, вобаста ба нишондиҳандаҳои гуногун гурӯҳбандӣ карда мешавад. Барои пурратар ифшо кардани хусусиятҳои «сармоягузори хориҷӣ» таснифоти онҳоро пешниҳод кардан лозим аст. Сармоягузориҳои хориҷӣ дар амалияи байналмилалӣ ва ватанӣ аз рӯи хусусиятҳои маъмултарини дар ҷадвали 1 овардашуда гурӯҳбандӣ карда мешаванд.

Ҷадвали 1. - Таснифи шаклҳои сармоягузори хориҷӣ

Аломат	Намудҳои Давлатӣ	Хусусият (хислат)
		Маблағҳое, ки бо дастури мақомоти давлатӣ гузошта мешаванд

Аз рӯйи шакли моликият	Хусусӣ	Сармоягузориҳои байналмилалӣ субъектҳои хусусии берун аз ҳудуди давлат ҷойгиршуда;
	Омехта	Сармоягузориҳо бо ҳузур сармояи хусусӣ ва давлатӣ
Аз рӯйи шакли дорониҳо:	Ҳақиқӣ	Сармоягузорӣ ба лоиҳаҳои дарозмуддат вобаста ба харидани таҷҳизот дар кишварҳои дигар;
	Ғайримоддӣ	Ба даст овардани иҷозатномаҳо, ҳуқуқҳо ва дигар дорониҳои ғайримоддӣ
	Молиявӣ	Сармоягузорӣ ба сахмияҳо, коғазҳои киматнок ва ғайра
Аз рӯйи усули истифодабарӣ:	Қарзӣ	Захираҳои молиявӣ бо шартӣ қарз барои гирифтани даромад дар шакли фоиз дода мешаванд
	Соҳибкорӣ	Захираҳои молиявӣ ҳамчун сармоягузориҳои хориҷӣ барои гирифтани дивидендҳо равона карда мешаванд
Аз рӯйи хусусияти объектҳои тақсимот:	Мустақим	Намуди маъмултари сармоягузориҳои хориҷӣ, ки ҷудокунии мақсадноки маблағ ва назорати мунтазами лоиҳаро аз ҷониби сармоягузор пешбинӣ менамояд
	Портфелӣ (ғайримустақим)	Намуди сармоягузориҳои хориҷӣ, вақте ки як қисми сахмияҳо бо мақсади гирифтани дивидендҳо ба даст оварда мешавад
	Дигар намуди сармоя	Доираи васеи сармоягузориҳои хориҷӣ, аз ҷумла ҷойгиркунии маблағ дар суратҳисобҳои бонкӣ, додани қарз ва ғайраро дар бар мегирад

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Сергеев И.В., Веретенникова И.И., Шеховцов В.В. Инвестиции. Учебник, 2014

Хулоса, ба андешаи мо, хусусиятҳои асосии моҳияти иқтисодии сармоягузорӣ инҳоянд:

1. Сармоягузорӣ ҳамчун объекти идоракунии иқтисодӣ амал мекунад, зеро предмети сармоягузорӣ бевосита ба соҳаи иқтисодии зуҳури он алоқаманд аст.

2. Моҳияти сармоягузорӣ бо чунин категория, ба монанди сармоя алоқаманд аст, ки он ҳама гуна захираҳоеро, ки барои тавлиди бештари молҳо офарида ва истифода мешаванд, муайян мекунад. Вобаста ба ин, сармоягузорӣ шакли фаъолтарини ҷалби сармояи ҷамъшуда ба раванди иқтисодӣ мебошад. Сармоя дар ҳама шаклҳои алтернативии худ истифода мешавад ва ба ҳама гуна объектҳои соҳибкорӣ ва дигар фаъолиятҳо, инчунин, соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт равона карда мешавад.

3. Сармоягузориҳо ҳамеша бо мақсади муайян анҷом дода шуда, метавонанд самарани ҳам иқтисодӣ (афзоиши ҳаҷми сармояи гузошташуда, фоидани мусбати сармоягузорӣ, зиёд гардидани воридоти ҳолиси пули нақд, таъмини нигоҳдории сармояи қаблан гузошташуда ва ғ.) ва ҳам ғайрииқтисодӣ (масалан, иҷтимоӣ, экологӣ ва ғ.)-ро оваранд.

4. Сармоягузорӣ бояд ҳамчун як раванди мукаммале баррасӣ карда шавад, зеро дар ҷараёни он тағйироти пайваста дар шаклҳои арзиш ба амал меояд, робитаи динамикии унсурҳои сармоягузорӣ амалӣ гардида, натиҷаи ниҳоии фаъолияти сармоягузорӣ ба даст меояд. Чунин равандро метавон ҳамчун модели зерин муаррифӣ кард: Захираҳо - Хароҷот - Натиҷаи ниҳой.

5. Сармоягузориҳо объекти муносибатҳои бозорӣ мебошанд, зеро захираҳои гуногуни сармоягузорӣ, молҳо ва воситаҳои дар раванди сармоягузорӣ ҳамчун объекти хариду фурӯш истифодашавандаи як намуди махсуси бозор - бозори сармоягузориро ташкил медиҳанд, ки (ба мисли ҳама гуна бозорҳои дигар) бо талабот, тақлифот ва нарх, инчунин, маҷмуи субъектҳои алоҳидаи муносибатҳои бозорӣ тавсиф карда мешаванд.

Бозори сармоягузорӣ аз ҷониби тамоми низоми шароити иқтисоди бозорӣ ташаккул ёфта, бо дигар бозорҳо зич алоқаманд аст ва дар зери таъсири муайяни шаклҳои гуногуни танзими давлатӣ фаъолият мекунад.

6. Сармоягузориҳо ҳамчун интиқолдиҳандаи омили хавф баромад мекунанд, зеро сармоягузор хангоми сармоягузорӣ ҳамеша хавфи эҳтимолии кам ё аз даст додани маблағи даромади сармоягузори пешбинишуда, инчунин, эҳтимоли қисман ё пурра аз даст додани сармояи гузошташударо ба уҳда мегирад.

Дар асоси хусусиятҳои дар боло зикршуда, мо таърифи мафҳуми «сармоягузорӣ»-ро ба таври зайл ифода менамоем: сармоягузорӣ ин гузоштани сармоя ба соҳаҳо ва бахшҳои гуногуни иқтисодиёт, соҳибкорӣ ва дигар намудҳои фаъолият бо мақсади ба даст овардани фоида (даромад), инчунин, самарани дигари иқтисодӣ ё ғайрииқтисодие, ки татбиқи он ба принципҳои бозор асос ёфта, бо омилҳои вақт ва хавф алоқаманд аст.

Сармоягузориҳои хориҷӣ на танҳо маблағҳои ба корхонаҳо гузошташуда, балки, пеш аз ҳама, технологияи нав, паҳн кардани моделҳои муосири идоракунии ва ташкилӣ ба корхонаҳо, имконият барои такмил додани раванди истехсолот дар иқтисодиёт, ҳаракати усулҳои муосири идоракунии ва афзоиши бевоситаи иқтисодии иқтисодӣ мебошад.

Бо ҷамъбасти гуфтаҳои боло, бояд қайд кард, ки мафҳуми дақиқи «сармоягузориҳои хориҷӣ» на танҳо барои танзими дохилӣ, балки барои иштироки мамлакат дар конвенсияҳои байналмилалӣ оид ба сармоягузориҳои хориҷӣ низ ниҳоят муҳим аст. Он бояд ба такмили қонунгузориҳои миллӣ мусоидат кунад, ба раванди ҳамгирии мамлакат, механизмҳои мавҷудаи танзими ҳукукии байналмилалии сармоягузориҳои хориҷӣ таъсири мусбӣ расонад.

Адабиёт

1. Андрианов А.Ю. Инвестиции: учебник для бакалавров / А.Ю. Андрианов, С.В. Валдайцев, П.В. Воробьев. Отв. ред. В.В. Ковалев, В.В. Иванов, В.А. Лялин. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.:Прспект, 2017. – 592 с.
2. Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. В 2 томах. - Т.1 / И.А. Бланк. – М.: Издательство «Омега-Л», 2008. – 662 с.
3. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. Кейнс. - М.: ЭКСМО, 2007. – 182 с.
4. Косинцев, А.П. Реструктуризация промышленности старопромышленного региона посредством иностранных инвестиций: дис. ... д-ра. экон. наук: 08.00.05 / А.П. Косинцев. – Екат., 2010. – 114с.
5. Краснова В.А. Инвестиции и инвестиционная деятельность региона: теоретический аспект / В.А. Краснова // Молодой ученый. - 2015. - №9. - С. 636-642.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи сармоягузорӣ". - Душанбе, аз 3.08.2018. - №1547.
7. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – 6-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2011. – 232 с.
8. Шарифов З.Р. Моҳияти иқтисодии сармоя ва рушди низоми сармоягузорӣ дар КАС / З.Ш. Шарифов, Р.Ш. Толибов // Кишоварз. -2020. - №2 (87). – С. 130-135.
9. Шарп У.Ф. Инвестиции: учебник / У.Ф. Шарп, Г.Дж. Александер, Д.В. Бэйли. – М.: Инфра-М, 2010. – 330 с.
10. Яковлев О.А. Региональный фондовый рынок: оценка и пути повышения инвестиционной привлекательности: дис. ...канд. экон. наук: 08.00.10 / О.А. Яковлев. – Саратов, 2010. – 163ст.
11. Завьялова Т.А. Предсказание на основе расчета. Конкурентоспособность: от оценки к методике // Креативная экономика, 2011. - №9. - С. 10–15.
12. Инвестиционная деятельность: учебное пособие / Н.В. Киселева, Т.В. Боровикова, Г.В. Захарова и др.; под ред. Г.П. Подшиваленко и Н.В. Киселевой. – 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2014 – 382 с.

УДК: 338.514 (575.3)

МАСЪАЛАҶОИ АКТУАЛИИ БАҲОДИҶИИ ҲОЛАТ ВА ДАСТРАСӢ БА ҚАРЗДИҶИИ ХУРД БА ДЕҲОТ

Ҳоҷаев Бахтиёр Бобораҷабович - н.и.и. муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкии Доносигоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: +(992)908503503. e-mail: khojaev_1988@bk.ru.

Ёфтаков Абубакр Шохимардонович - докторанти курси 2-юм аз рӯи ихтисоси (PhD) 6D050600 - иқтисодиёт. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: +(992) 904287378. E-mail: abub1994@mail.ru.

Дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои нави иқтисодӣ қарздиҳии хурд яке аз механизмҳои асосӣ ва самараноки рушди баҳии хурди воқеии иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб рафта, тавассути он манбаъҳои коркарднашуда такмил дода мешаванд. Мувофиқи шароити иҷтимоии аҳоли ва имкониятҳои иқтисодии онҳо қарздиҳии хурд аз ҷама шакли маъмули хизматрасонӣ дар байни ҷомеа маҳсуб меёбад. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки бо зарурати ин масъалаи муҳим муаллифон ба як қатор нишондиҳандаҳои муҳиме, ки талаботи субъектҳои гуногуни иқтисодиро ба қарздиҳии хурд мушаххас менамояд, таҳқиқ гардидааст.

Аз ин лиҳоз, муаллифон дар мақолаи мазкур ба як қатор масъалаҳое, ки баҳодиҳии ҳолат ва дастрасӣ ба қарздиҳии хурди деҳотро инъикос менамоянд, таҳқиқоти илмӣ анҷом гардида, мушкилоти дар ин самт ҷойдошта мавриди баррасӣ ва арзёбӣ қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо. Қарздиҳии хурд, омил, ҳадаф, рушд, амонат, минтақа, кишоварзӣ, камбизоатӣ, бақия, нишондиҳанда, тамоюл, муқоиса, низоми бонкӣ, мушоҳида, молиявӣ, соҳибкорӣ, хизматрасонӣ.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ СИТУАЦИИ И ДОСТУПА К МАЛОМУ КРЕДИТУ В СЕЛЬСКОЙ СРЕДЕ

Ходжаев Бахтиёр Бобораджабович - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +(992)908503503. E-mail: khojaev.1988@bk.ru.

Ёфтаков Абубакр Шохимардонович - докторант 2-го курса (PhD) по специальности 6D050600 – экономика Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +(992) 904287378. E-mail: abub1994@mail.ru.

В условиях глобализации новых экономических отношений микрокредитование считается одним из основных и эффективных механизмов развития реального малого сектора народного хозяйства, за счет которого совершенствуются необработанные ресурсы. Согласно социальному положению населения и его экономическим возможностям микрокредит считается наиболее распространенной формой обслуживания в обществе. Поэтому необходимо отметить, что в связи с необходимостью решения этого важного вопроса авторами был исследован ряд важных показателей, конкретизирующих потребности различных хозяйствующих субъектов в микрокредитовании. В связи с этим авторами данной статьи были проведены научные исследования по ряду вопросов, отражающих оценку ситуации и доступа к малому сельскому кредиту, а также обсуждены и оценены проблемы в этой сфере.

Ключевые слова: микрокредит, фактор, цель, развитие, депозит, регион, сельское хозяйство, бедность, баланс, показатель, тенденция, сравнение, банковская система, наблюдение, финансы, бизнес, сервис.

CURRENT ISSUES IN ASSESSING THE SITUATION AND ACCESS TO SMALL CREDIT IN THE RURAL ENVIRONMENT

Khojaev Bakhtiyor Boborajabovich – Candidate of Economic Sciences assistant of the Department of Banking, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: +992 908503503. E-mail: khojaev1988@bk.ru

Yoftakov Abubakr Shohimardonovich - 2nd year doctoral student PhD 6D050600 - Economics of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, St. Nakhimov 64/14. Tel.: + (992) 904287378. E-mail: abub1984@mail.ru

In the context of the globalization of new economic relations, microcredit is considered one of the main and effective mechanisms for the development of the real small sector of the national economy, through which raw resources are improved. According to the social status of the population and its economic opportunities, microcredit is considered the most common form of service in society. In this regard, it should be noted that in connection with the need to address this important issue, the authors studied a number of important indicators that specify the needs of various business entities in microcredit. In this regard, the authors of this article conducted scientific research on a number of issues reflecting the assessment of the situation and access to small rural credit, as well as discussed and assessed problems in this area.

Keywords. Microcredit, factor, goal, development, deposit, region, agriculture, poverty, balance, indicator, trend, comparison, banking system, supervision, finance, business, service.

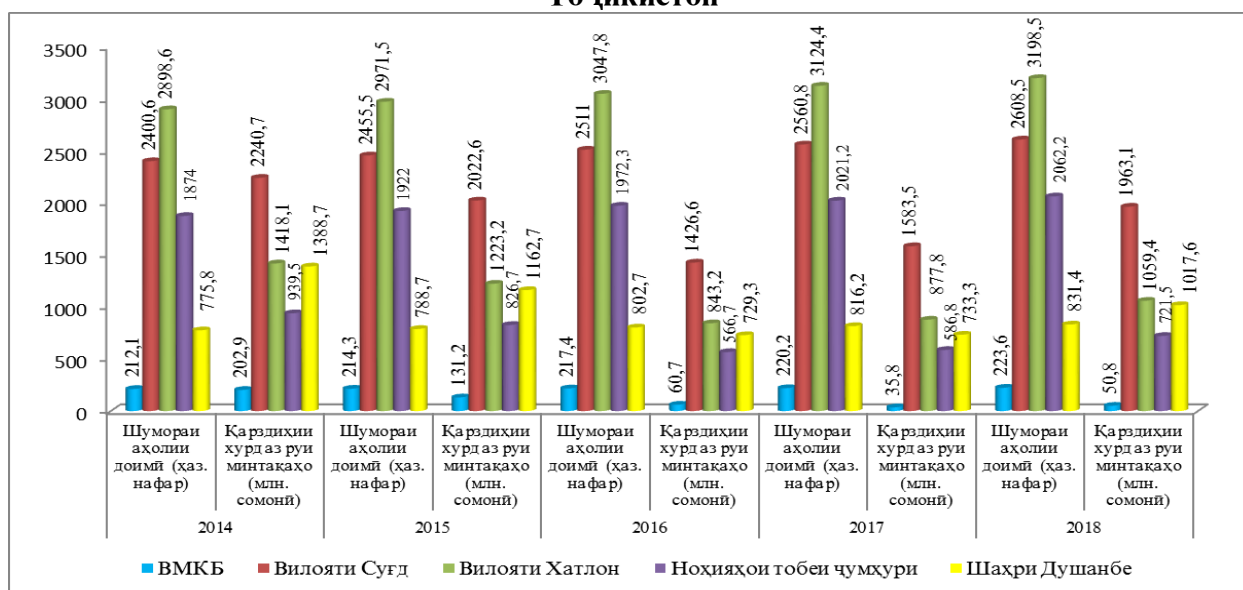
Қарздиҳии хурд яке аз омилҳои асосии таъмини рушди деҳот маҳсуб ёфта, дар шароити муосир метавонад ғаълонокии аҳолии деҳотро баланд бардошта, ҳамзамон, заминаи муҳими татбиқи ҳадафҳои рушди миллӣ ба ҳисоб равад. Айни замон тавассути андешидани чораҳои мушаххаси институтсионалӣ ва ташкилию иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи зиёди ташкилотҳои амонатию қарзии хурд

фаъолият мекунанд, ки дар пешниҳоди қарзҳои хурд ба деҳот сиёсати хос ва муассир доранд.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳиме, ки ҳолати қарздиҳии хурдро дар сатҳи минтақаҳо тавсиф медиҳад, ин қарздиҳӣ ба ҳар сари аҳоли мебошад. Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 73%-и аҳоли дар қаламрави деҳот истиқомат мекунанд ва нишондиҳандаи мазкур метавонад тавсифи миқдории ҳолати қарздиҳии хурд бошад. Аз ин лиҳоз, қарзҳои бонкиро шакли табдилёфтаи сарчашмаҳои молиявӣ ва захираҳои қарзӣ ё худ шакли ҳаракати сармояи қарзӣ ва самаранокии истифодаи он ҷараёни мураккаб буда, мустақиман ба муомилоти пулӣ ва муносибатҳои молиявӣ дар соҳаи хоҷагии қишлоқ алоқаманд мебошад [5, с. 6]. Омори қарзҳои хурд ба ҳар сари аҳоли дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар диаграммаи 1. оварда шудааст.

Диаграммаи 1. - Қарздиҳии хурд ба ҳар сари аҳоли дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени Омори бонкӣ, солҳои 2014-2018

Диаграммаи овардашуда нишон медиҳад, ки қарздиҳии хурд аз рӯи минтақаҳо тамоюли тағйирпазир дошта, ба вазъи умумии иқтисодиву иҷтимоӣ вобастагӣ дорад. Тамоюли нишон медиҳад, ки қарздиҳии хурд солҳои охир дар минтақаҳои кишоварзӣ, аз он ҷумла дар вилоятҳои Хатлон, Суғд ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳури афзоиш ёфта, ба рушди истеҳсолоти кишоварзӣ ва коҳиши сатҳи камбизоатӣ таъсири мусбат расонидааст.

Ҳоло якҷанд ташкилотҳои қарзии хурд ба истеъмолкунандагон, аз ҷумла ба аҳолии деҳот қарз пешниҳод мекунанд, ки дар байни онҳо яке аз аввалинҳо шуда, ҶСП ТАҚХ «Имон Интернешнл» маҳсулоти қарзии хурд ба табақаҳои осебпазирӣ деҳот мураттаб сохтааст.

Бо назардошти муҳимияти васеъ кардани доираи фарогирии табақаҳои аҳоли бо хизматрасониҳои молиявӣ бо мақсади ташкили имкониятҳои амалигардонии иқтисодии соҳибкорӣ аҳоли, бонкҳо низ ҳаҷми қарздиҳии хурдро сол то сол афзуда истодаанд (ҷадвали 1.).

Таҳлили маълумотҳои ҷадвали 1. нишон медиҳад, ки ҳаҷми қарзҳои хурди низоми бонкии кишвар дар муқоиса ба соли 2014 ба маблағи 322,2 млн. сомонӣ ё 7,1% афзоиш ёфтааст. Ҳаҷми қарзҳои хурди ташкилотҳои амонатии қарзии хурд бошад, дар муқоиса ба соли 2014 583,8 млн. сомонӣ ё 30,8% зиёд гардидааст, ки нишондиҳандаи мазкур барои рушди соҳа то як андоза мусоидати кофӣ карда наметавонад. Ғайр аз ин, суръати рушди қарзҳои хурд, дар муқоиса бо ММД тамоюли манфӣ дорад. Бар замми

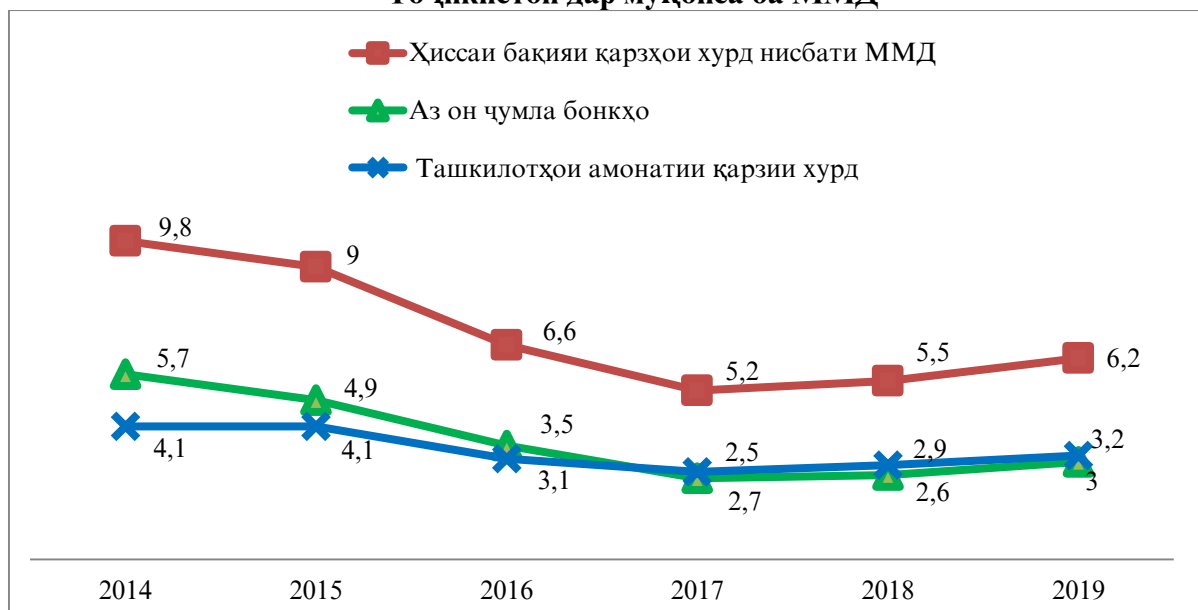
ин, суръати рушди ММД дар муқоиса ба соли 2014 69,6% афзоиш ёфтааст, ки ин дар муқоиса ба рушди ҳиссаи қарзҳои хурд ба соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ хеле баланд аст. Тамоюл ва рушди динамикии ҳиссаи қарзҳои хурди низоми бонкиро дар муқоиса ба ММД дар диаграммаи 2. мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 1. - Ҳиссаи бақияи қарзҳои хурд аз рӯи шакли ташкилоти қарзӣ дар муқоиса бо ММД (млн. сомонӣ дар охири сол)

Номгӯй	Солҳо						2019/2014 бо %
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ	45 605,2	48 401,6	54 471,1	61 093,6	68 844,0	77 354,0	69,6
Рушди ММД	6,7	6,0	6,9	7,1	7,3	7,5	-
Бақияи қарзҳои хурд, ҳамагӣ	4 488	4 367,6	3 610,2	3 224,1	3 826,2	4 810,3	7,1
Бо фоиз нисбати ба ММД	9,8	9	6,6	5,2	5,5	6,2	- 3,6 б.ф.
Аз ҷумла: дар бонкҳо	2 593,8	2 362,8	1 908,8	1 529,3	1 780,2	2 332,2	-10,0
Бо фоиз нисбати ММД	5,7	4,9	3,5	2,5	2,6	3,0	-2,7 б.ф.
Дар ташкилотҳои маблағгузори хурд	1 894,2	2 004,7	1 701,4	1 694,7	1 987	2 478	30,8
Бо фоиз нисбати ММД	4,1	4,1	3,1	2,7	2,9	3,2	-0,9 б.ф.

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ, солҳои 2014-2019.

Диаграммаи 2. - Ҳиссаи бақияҳои қарзҳои хурди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоиса ба ММД

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ, солҳои 2014-2019.

Аз таҳлили маълумотҳои диаграммаи 2 бармеояд, ки афзоиши ҳиссаи қарзҳои хурди низоми бонкӣ дар муқоиса бо ММД тамоюли сусти рушдро касб намудааст, ки барои рушди самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ дар сатҳи деҳот ва умуман, ҷумҳурӣ мусоидат карда наметавонад. Ғайр аз ин, афзоиши ҳиссаи қарзҳои хурди низоми бонкӣ, ки ифодаи рушди иқтисодӣ мебошанд, тамоюли пастравиро касб намудаанд ва ин ҳисса дар муқоиса ба соли 2014 ба андозаи 3,6% коҳиш ёфтааст. Тамоюли манфии ин нишондиҳанда ба ҳисоби солона 1,5% ва 1,6%-ро ташкил медиҳад.

Ҷадвали 2. - Сохтори қарзҳои хурд дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳаз. сомонӣ)

Минтақаҳо	Ҳамагӣ/ солҳо		Тағйирёбӣ %
	2012	2019	
ВМКБ	100 239	66 695	-33,4
НТМ	490 148	952 375	94,3
Хатлон	669 146	1 348 003	101,4
Суғд	1 204 274	2 405 941	99,8
Душанбе	674 362	1 230 962	82,5
Ҳамагӣ	3138169	6003976	91,3

Сарчашма: Ҳисоби муаллифони дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ, солҳои 2012-2019.

Маълумотҳои ҷадвали 2 шаҳодат аз он медиҳанд, ки қарзҳои хурд аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ низ дар доираи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи имкониятҳои иқтисодӣ истеҳсоли онҳо ба роҳ монда шуда, мутаносибан суръати рушди он дар ҳар минтақа гуногун мебошад. Агар ба маълумотҳои соли 2019 назар афканем, он гоҳ маълум мегардад, ки ҳиссаи бештари қарзҳои хурд ба вилояти Суғд рост омада, афзоиши он дар муқоиса ба соли 2012 99,8%, шаҳри Душанбе 82,5%, вилояти Хатлон 101,4%, НТМ 94,3% афзоиш ёфтааст. Лекин афзоиши қарзҳои хурд дар ВМКБ бо сабаби таъсири як қатор омилҳои тамоюли манфӣ дошта, ин ҳисса ба андозаи -33,4% коҳиш ёфтааст. Афзоиши маҷмуии қарзҳои хурд низ ба тамоми соҳаҳо тамоюли зиёдшавӣ дошта, он дар муқоиса ба соли 2012 91,3% афзоиш ёфтааст. Бояд қайд намуд, ки дар муддати чор соли охир дараҷаи афзоиши қарзҳои хурд дар вилояти Хатлон бештар аст ва мутаносибан 2 маротиба афзудааст.

Фароғии аҳолии манотиқи сатҳи гуногуни ҷумҳурӣ ба шуғли пурмаҳсул, ки имконияти рушди соҳаи кишоварзиро бо назардошти тамоми мушкилот таъмин менамояд, яке аз ҳадафҳои асосии тадқиқоти илмӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, ҷиҳати ҳалли масъалаҳои мазкур дар таҳқиқоти диссертатсионӣ мо як қатор тавсияву пешниҳодҳо пешбинӣ гардидааст. Агар ба нишондиҳандаи таъминнокии минтақаҳои ҷумҳурӣ бо воситаҳои қарзии худиашон назар афканем, он гоҳ мебинем, ки дар ин ҷода, баръакс ВМКБ пешсаф мебошад. Яъне, дар ин минтақа таносуби ҳаҷми умумии пасандозҳои аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ ҷалбкардашуда нисбат ба ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда баландтар мебошад, ҳол он ки дар дигар минтақаҳо ин таносуб фарқияти зиёд дорад (ҷадвали 3.).

Лекин як қатор омилҳои беруна ва дохилӣ низ ба низоми иқтисодии Тоҷикистон, бахусус ба фаъолияти бонкҳо ва ТҚХ, ба паст шудани сифати сандуқи қарзии онҳо таъсири манфӣ расонида истодаанд. Аз ҷумла, омилҳои вобаста ба номусоидии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ (баланд шудани сатҳи таваррум, боло

рафтани қурби асъори хориҷӣ нисбат ба пули миллӣ, зиёд шудани хисороти тавозуни пардохтӣ ва ғайра), зиёд гаштани бекорӣ, паст шудани ҳаҷми интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ аз хориҷи кишвар (зиёда аз 30%), паст шудани нархи маҳсулоти содиротӣ, зиёд гаштани хароҷот ва кам шудани фоида, коҳиш ёфтани қобилияти харидории аҳоли, суст шудани муомилоти савдо, алалхусус, фурӯши маводи ғайриистеъмолӣ ва ғайра.

**Ҷадвали 3. - Таъминнокии минтақаҳо бо воситаҳои қарзии худӣ
(млн. сомонӣ)**

Минтақаҳо	Ҳамагӣ дар соли 2019		Сатҳи таъминнокӣ бо воситаҳои худӣ	
	Пасандозҳои чалбкардашуда*	Қарзҳои додасуда	Барзиёди ва ё норасоӣ	Бо %
ВМКБ	299,2	66,6	232,6	349,2
НТМ	289,0	952,3	-663,3	-69,6
Хатлон	668,6	1348,0	-680	-50,4
Суғд	1400,0	2405,9	-1005,9	-41,8
Душанбе	6 318,2	1230,9	5087,3	413
Ҳамагӣ	8 975	6 003	5734	53

Сарчашма: Ҳисоби муаллифони дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили банкі. - 2019.

*Бе назардошти нишондиҳандаҳои ташкилотҳои амонатии қарзии хурд

Ба ноҳияҳои дурдасти кӯҳистон бошад, маблағи 1 161,5 млн сомонӣ қарзҳои хурд дода шудаанд, ки дар муқоиса ба соли қаблӣ 29,2 фоиз зиёд мебошад. Дар соли 2019 ҳаҷми пардохти қарзҳои хурд ба ноҳияҳои дурдасти кӯҳистон додасуда маблағи 908,5 млн сомониро дар бар гирифта, зарби бозгашти он 78,2 фоизи қарзҳои дар соли 2019 додасударо ташкил намуд. Ривож додани қарздиҳии хурд дар қаламрави ҷумҳурӣ, хусусан дар ноҳияҳои дурдасти кӯҳистон бояд ҳамчун вазифаи муҳими соҳаи банкі арзёбӣ гардад.

Таҳқиқоти анҷомдодаи Пажӯҳишгоҳи илмию таҳқиқотии Банки миллии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки солҳои охир дархостҳои қарзӣ аз ҷониби аҳоли тамоюли мусбат доранд. Барои мисол, Пажӯҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотӣ таҳлили маълумотро оид ба дархостҳои пешниҳодшуда, радшуда ё маъқулнакарда, сатҳи дархостҳои қонеъшудаи мизочонро барои гирифтани қарз аз ташкилотҳои қарзии кишвар, инчунин, муқоисаи раванди мазкурро бо банкҳои Аврупо ва Ҳиндустон гузаронида, ба хулоса омадааст, ки «таҳлили қонеъгардонии дархостҳои пешниҳодшудаи мизочон барои гирифтани қарз ва аз рӯи сабабҳои радкунӣ аз ҷониби ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоисаи сабабҳои асосии рад намудани дархостҳои пешниҳодгардида ва дараҷаи қонеъгардонӣ бо таҷрибаи банкҳои калонтарини дигар кишварҳо аз сабук будани шартҳои дастрасӣ ба қарзҳои ташкилотҳои қарзии кишвар шаҳодат медиҳад»[11].

Бо мақсади баррасии заминаҳо ва иқтисодии рушди хизматрасониҳои қарзӣ, аз он ҷумла қарздиҳии хурд бо истифода аз натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур баъзе мавридҳоро таҳлил ва баррасӣ намуда, тамоюл ва қонуниятҳои онро матраҳ месозем. Барои мисол, таҳқиқоти анҷомдодашуда нишон медиҳад, ки дар давраи солҳои 2018-2019 миқдори дархостҳои пешниҳодшуда барои гирифтани қарз аз тарафи мизочон

дар бонкҳо 30433 адад ё 25,4%, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд (ТАҚХ) - 64048 ё 33,26%, ташкилотҳои қарзии хурд (ТҚХ) - 2229 адад ё 9,70% зиёд гардидааст.

Дар давраи таҳлилшуда ҳиссаи миқдори дархостҳои пешниҳодшудаи мизочон барои гирифтани қарз дар сохтори ташкилотҳои қарзӣ аз ҷамъи дархостҳои пешниҳодшудаи умумӣ ТАҚХ - 58,42%, ТҚХ - 5,74% ва ФҚХ - 2,20%-ро ташкил медиҳанд. Дар муқоиса бо ҳамин давраи соли 2018 ҳиссаи дар соли 2019 миқдори дархостҳои пешниҳодшуда дар ТҚХ - 0,97 банди фоиз ва ФҚХ - 0,64 банди фоиз кам шуда, дар ТАҚХ ба андозаи 2,21 банди фоиз зиёд шудааст.

Таҳлил нишон медиҳад, ки гарчанде ки дар давраҳои муқоисавӣ миқдори дархостҳои пешниҳодшудаи мизочон ба ташкилотҳои қарзӣ барои гирифтани қарз ба андозаи 28,19% зиёд гардида бошад ҳам, вале масъалаи муҳим ин ошкор намудани миқдори дархостҳои пешниҳодшуда ба ҳисоби 1000 нафар аҳолии қобили меҳнат ба шумор меравад. Агарчи дар таҳлили анҷомдодаи Пажӯҳишгоҳи илмию таҳқиқоти Бонки миллии Тоҷикистон дар соли 2018 миқдори дархостҳои пешниҳодшуда барои гирифтани қарз ба ҳисоби 1000 нафар аҳолии қобили меҳнат тақрибан 62 адад (6,2%) рост ояд, пас ин нишондиҳанда дар моҳҳои январ-сентябри соли 2019 тақрибан 80 (8,0%) ададро ташкил медиҳад. Яъне, ҳисоби мазкур шаҳодат аз он медиҳад, ки ба ҳисоби миёна аз 1000 нафар аҳолии қобили меҳнат дар моҳҳои январ-сентябри соли 2018 танҳо 62 нафар (ё 6,2%) ва дар моҳҳои январ-сентябри соли 2019 ҳамагӣ 81 нафар (ё 8,1%) барои гирифтани қарз ба ташкилотҳои қарзии ҷумхури муроҷиат намуданд. Дар ҳамин давраи таҳлилі миқдори дархостҳои қонешуда дар бонкҳо - 25917 адад ё 24,91%, ТАҚХ - 47306 ё 26,70%, ТҚХ - 1553 адад ё 8,42% зиёд гардидааст [11].

Бештари ташкилотҳои қарзӣ дар ин ҳолат бо сабаби надоштани таҷрибаи кофӣ дар ин самт наметавонанд бо мизочон ҳамкориҳои зичи боэътимодно ба роҳ монанд. Алалхусус, бояд бештар ба самти кор бо қарзҳои калонҳаҷм аҳамият дода шавад. Умуман, зиёд гаштани сатҳи хароҷот, тағйироти нархҳо, тағйир ёфтани қурби пули милли нисбат ба асъори хориҷӣ, камчини захираҳои асъорӣ боиси зиёд гаштани ҳаҷми қарзҳои батаъхирарфта мегардад.

Таъсири манфии омилҳо ба фаъолияти бонкҳо ва ТҚХ дар зиёд шудани ҳиссаи қарзҳои батаъхирарфта, зиёд шудани хароҷотҳои ташаккули захираҳои иловагӣ барои пӯшонидани талафоти қарзҳо, зиёд шудани ҳаҷм ва ҳиссаи қарзҳои соқитгашта аз тавозун, паст гаштани сатҳи пардохтпазирӣ, коҳиш ёфтани дастрасӣ ба захираҳои беруна ва зиёд шудани хароҷоти ҷалби онҳо, афзудани хавфҳои бармаҳал баргардони захираҳои қарзии пештар ҷалбкардашудаи беруна ва ғайра вобастаанд, ки ба устувори низоми бонкдории кишвар ва раванди қарздиҳӣ таъсири манфӣ расонида истодаанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бонкҳои калон ташаккули фондҳоро на аз ҳисоби фоида ва даромад, балки аз ҳисоби зиёд намудани хароҷоти ҷорӣ ташкил карда истодаанд ва ин боиси коҳиш ёфтани сармоя дар низоми бонкӣ мешавад. Дар ин ҳолат, имконияти бонкҳо заиф гардида, ба дигар самтҳои фаъолият, аз ҷумла ҷалби пасандозҳои озоди аҳоли, пешниҳоди қарзҳо барои дастгирии рушди устувори иқтисодии Тоҷикистон таъсири манфӣ мерасонад. Лекин, таҷриба нишон медиҳад, ки бе тағйир додани раванди қарздиҳӣ дар худ бонкҳо, мушкilot аз байн намеравад ва хавфи дар оянда низ дучор шудани онҳо ба ин ҳолат ба назар мерасад, ки хароҷоти бештари маблағҳои бучетиро талаб мекунад. Одатан дар сатҳи деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи кишоварзӣ ва дигар нишондиҳандаҳои ба он вобаста бахши соҳибкории хурду миёна ҳам дар рушди деҳот ва ҳам ҳиссаи он дар ММД-и кишвар мавқеи муайян дорад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни суханронияшон дар маросими савгандёдкуни иброз намуданд, ки «Дар ҳафт соли оянда ба афзоиш додани ҳиссаи табақои миёнаи аҳоли афзалият дода

мешавад. Дар ҳафт соли оянда мо бояд афзоиши ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилии кишварро то ду баробар ва ҳиссаи табақаи миёнаи аҳолиро ба 45 фоиз расонида, сатҳи камбизоатиро то 15 фоиз коҳиш диҳем»[10]. Ба андешаи мо, яке аз роҳҳои зиёд кардани синфи миёна ва коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ ин инкишоф додани қарздиҳии хурд, махсусан ба аҳолии деҳот мебошад. Вобаста ба ин, дар ин самт бояд механизмҳои нави пешниҳоди қарзҳои хурд ва таҷрибаи мавҷуда коркард ва такмил ёфта, роҳҳои таъмини молиявии татбиқи ҳадафҳои рушди деҳот мушаххас карда шавад.

Бояд қайд намуд, ки рушди фаъолияти соҳибкорӣ сиёсати фаъоли давлатӣ ва ташаккули шароитҳои хуби фаъолияти соҳибкориро талаб мекунад. Дар шароити номувофиқии як қатор стандартҳои рушди баҳодихии соҳа аксар ташкилотҳои қарзӣ барои додани қарзҳои хурду миёна барои рушди деҳот бо сабаби надоштани тавозун ва муҳосибот ҳолати воқеии молиявии онҳоро муайян карда наметавонанд ва ин дар натиҷа, ба камшавии ҳаҷми қарзҳо барои рушди соҳа оварда мерасонад. Имрӯз мушкилоти асосии баҳодихӣ ва арзёбии рушди соҳа аз якҷанд омил вобаста мебошад, ки асоситаринашон инҳо мебошанд:

- набудани низоми ягонаи худбаҳодихӣ дар минтақаҳои алоҳида вобаста ба соҳаҳо;

- надоштани муҳосибот ва тавозуни ягона;

- надоштани таҳлилҳои муқоисавии солҳои қаблӣ бо назардошти мушкилот ва имкониятҳои ҳамон давра;

- баланд будани сатҳи хавфҳо дар минтақаҳои алоҳида ва ғ.

Дар асоси тадқиқоти мо маълум гардид, ки дар шароити деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият ва муаммоҳои рушди соҳа қариб мувозинати айнӣ доранд, ки ин ба масъалаҳои фаъолгардонии раванди қарздиҳии хурд таъсири манфӣ мерасонад. Бо сабаби баробар будани мушкилот ва имкониятҳо ҷиҳати фарогирии бештари раванди қарздиҳӣ ба минтақаҳои алоҳидаи деҳоти кишвар андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

1. **Дарёфти механизмҳои самаранок ва дорои афзалияти бештар дар минтақаҳои кӯҳӣ.** Масъалаи ба таври дақиқ муайян кардани имкониятҳои истеҳсоли дар деҳоти кишвар мувофиқи мақсад мебошад. Дар ҳамин замина, вобаста ба иқтидори истеҳсолии минтақаҳо пешбинӣ намудани якҷанд имтиёзҳои, ки ба ин соҳа мусоидат мекунанд, қобили қабул аст.

2. **Тақвият бахшидани бахши ҳунарҳои мардумӣ дар минтақаҳои гуногуни кишвар.** Масъалаи дастгирии рушди деҳот бо бароҳмонии ҳунарҳои мардумӣ, ки он метавонад манбаи иловагии даромади аҳолии деҳот бошад.

3. **Дар минтақаҳои нисбатан салқини кишвар тақвият додани бахши чорводорӣ ва моҳипарварӣ.** Имрӯз аксар минтақаҳои кӯҳии кишвар аз ҳисоби обҳои тоза ва салқин имконияти бештари парвариши моҳиро доранд. Аз ҳамин лиҳоз, дар ин минтақаҳо ташкил намудани ҳавзҳои моҳӣ ва таъминоти аҳоли бо ғизои хушсифат манфиати бисёртарафа дорад.

4. **Аз ҳисоби захира ва имкониятҳои истеҳсолии минтақа муайян намудани иқтидори қарзӣ ва қобилияти қарзадокуни дар деҳоти кишвар.**

5. **Дар асоси стандартҳои соҳавӣ ва имкониятҳои иқлимӣ муайян кардани қобилияти қарзадокунии қарзгирандагон дар деҳот.**

6. **Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон фаъол гардонидани бахши чорводорӣ ва занбӯриасалпарварӣ.**

7. **То ҳадди 10% зиёд намудани қарзҳои хурд дар минтақаҳои кишоварзӣ ва имкониятдошта ва аз рӯи ин баҳо додани қобилияти баргардонии қарзҳо.**

Адабиёт

1. Буев В.П. и др. Принципы, опыт и перспективы взаимодействия банков и небанковских микрофинансовых организаций в России (резюме итогового

- доклада по исследованию)/ В.П. Буев и др.; под ред. Шестоперова О.М. – М., 2004.- 20с.
2. Балтаджян Г.А. Развитие небанковских кредитных услуг предприятиям малого бизнеса / Г.А. Балтаджян // Финансы и кредит. – 2012. – № 5. – С. 48-51.
  3. Васильева Е.В. Общества взаимного кредита как институт микрофинансирования/Е.В.Васильева// Аудит и финансовый анализ. – 2007. – № 2. – С. 294-314.
  4. Кульматова Р.У. Микрофинансирование в странах с переходной экономикой: опыт и практика деятельности кредитных союзов в Кыргызской Республике /Р.У.Кульматова// Финансы и кредит. - 2008. - № 33. - С. 69-77.
  5. Махшулов С.Ч. Қарзҳои бонкӣ ҳамчун сарчашмаи муҳимми молиявии захираҳои барои истеҳсоли маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ /С.Ч.Махшулов //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2018. - №11. - С.6-12.
  6. Махшулов, С.Ч. Таҳлили нишондиҳандаҳои молиявии низоми бонкӣ дар шароити бӯҳрони молиявӣ / С.Ч. Махшулов // Паёми молия ва иқтисод. - 2018. - №3 (15) – С. 82-89.
  7. Маковецкая Н. Кассы взаимопомощи /Н.Маковецкая // Прямые инвестиции. – 2008. - № 5. – С.68-74.
  8. Михайлова Н.В. Развитие микрофинансирования в России / Н.В.Михайлова//Ученые записки Российской Академии предпринимательства: сборник научных трудов. Вып. XXI: роль и место цивилизованного предпринимательства в экономике России: сборник научных трудов. – 2009. – С. 45-51.
  9. Панаедова Г.И. К вопросу о формировании на Российском рынке системы микрофинансирования /Г.И. Панаедова// Финансы и кредит. – 2009. – № 15. – С. 2-6.126.
  10. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати савгандкунии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 30.10.2020. [манбаи электронӣ] URL <http://www.president.tj/node/24374> (санаи мурочиат: 23.04.2021)
  11. Таҳлили маълумот оид ба дархостҳои мизочон барои гирифтани қарз. [манбаи электронӣ] URL <https://www.nbt.tj/files/base/nazarsanjih/2020/.pdf>
  12. Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации // Избранные труды. - М., 1993.

УДК: 338.24

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ РАВАНДИ МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТИИ БЕРУНИ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

*Умарзода Навруз – номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯч. Нахимов 64/14. E-mail: umar.0700@mail.ru
Телефон: (+992918959393)*

Мақола роҳҳои рушд додани механизми танзими раванди муҳоҷирати меҳнатии беруниро дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бар гирифта, дар робита ба таҷрибаи хориҷии танзими муҳоҷирати меҳнатӣ ва татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Муаллиф кӯшиши намудааст, ки самтҳои асосии такмили механизми таъмини шугли самаранок ва танзими муҳоҷирати меҳнатии беруниро мавриди баррасӣ қарор диҳад. Баҳши воқеии иқтисодиёт аз ҳисоби истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ, ки дар шакли сармояҳои мухталиф дар ихтиёри давлат қарор дорад, муайянкунанда ҳисобида мешавад. Дар мавриди истифодаи ин захираҳо ҷудо кардани қувваи корӣ зарур

буда, таъмини қувваи корӣ шароити татбиқи сиёсати муҳоҷират ба ҳисоб меравад. Дар натиҷаи таҳқиқ муайян гардидааст, ки дар иқтисодиёти ватанӣ ҷанбаҳои институтсионалӣ бартарӣ доранд ва вобаста ба хусусиятҳои минтақавӣ метавонад дар сатҳи расмӣ ва ҳам ғайрирасмӣ афзоиши ёбад. Ҳамин тавр, бо истифода аз нуқтаҳои муҳимми он муаллиф ба хулоса меояд, ки анбӯҳи муҳоҷират бояд қисми умумии стратегияҳои иқтисоди беруна ва дохилии иқтисоди миллиро фарогир бошад. Бинобар ҳамин, такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки равандҳои муҳоҷиратро танзим мекунад, аз такмили бастанӣ созишномаҳо ва таҷдиди шартҳои алоҳидаи шугли расмӣ дар байни кишварҳо муҳим арзёбӣ карда мешавад ва татбиқи механизми муносиби танзими равандҳо ва анбӯҳи муҳоҷиратро бо дарназардошти манфиатҳои иқтисодии кишварҳо барои қувваи корӣ ва мутахассисони баландихтисос пешниҳод менамояд.

Калидвожаҳо: механизми танзими раванди муҳоҷирати меҳнатӣ, таҷрибаи хориҷии танзими муҳоҷирати меҳнатӣ, таъмини шугли самаранок, қувваи корӣ, шароити татбиқи сиёсати муҳоҷират, муҳоҷирати берунӣ, дурнамои рушд, анбӯҳи муҳоҷират, созишномаҳои шугли байни кишварҳо.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА ВНЕШНЕЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В ЭКОНОМИКЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Умарзода Навруз – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры налога и налогообложения, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: umar.0700@mail.ru. Телефон: (+992918959393)

В статье рассмотрены пути разработки механизма регулирования процесса трудовой миграции за границу в условиях Республики Таджикистан и зарубежный опыт регулирования трудовой миграции и его реализация в Республике Таджикистан. Автор попытался обсудить основные направления совершенствования механизма обеспечения эффективной занятости и регулирования внешней трудовой миграции. Реальный сектор экономики определяется эффективным использованием экономических ресурсов в виде различных инвестиций, находящихся в распоряжении государства. Что касается использования этих ресурсов, то необходимо выделить рабочую силу, а обеспечение рабочей силой считается условием реализации миграционной политики. В результате исследования установлено, что в отечественной экономике преобладают институциональные аспекты, и в зависимости от региональных особенностей она может расти как на официальном, так и на неофициальном уровне. Таким образом, используя ее важные положения, автор приходит к выводу, что массовая миграция должна быть общей частью внешнеэкономической и внутренней экономической стратегии национальной экономики. По этой причине важным считается совершенствование нормативно-правовых актов, регулирующих миграционные процессы, а также совершенствование заключения соглашений и возобновления отдельных условий официального трудоустройства между странами, и предлагается внедрение соответствующего механизма регулирования процессов и объема миграции с учетом экономических интересов стран в рабочей силе и высококвалифицированных специалистах.

Ключевые слова: механизм регулирования трудовой миграции, зарубежный опыт регулирования трудовой миграции, обеспечение эффективной занятости, рабочая сила, условия реализации миграционной политики, внешняя миграция, перспективы развития, массовая миграция, трудовые договоры между странами.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE MECHANISM FOR REGULATING THE PROCESS OF EXTERNAL LABOR MIGRATION IN THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Umarzoda Navruz – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Tax and Taxation, Tajik State Financial and Economic University. Address: Republic of Tajikistan, 734067, Dushanbe, st. Nakhimov, 64/14. E-mail: umar.0700@mail.ru tel: (+992918959393)

The article includes ways to develop a mechanism for regulating the process of labor migration abroad in the conditions of the Republic of Tajikistan and considers foreign experience in regulating labor migration and its implementation in the Republic of Tajikistan. The author tried to discuss the main directions for improving the mechanism for ensuring effective employment and regulating external labor migration. The real sector of the economy is determined by the efficient use of economic resources in the form of various investments at the disposal of the state. With regard to the use of these resources, it is necessary to allocate labor, and the provision of labor is considered a condition for the implementation of migration policy. As a result of the study, it was found that institutional aspects prevail in the domestic economy, and depending on regional characteristics, it can grow both at the official and unofficial levels. Thus, using its important provisions, the author comes to the conclusion that mass migration should be a common part of the foreign economic and domestic economic strategy of the national economy. For this reason, it is considered important to improve the legal acts regulating migration processes, as well as to improve the conclusion of agreements and the renewal of certain conditions for official employment between countries, and it is proposed to introduce an appropriate mechanism for regulating the processes and volume of migration, taking into account the economic interests of countries in the labor force and highly qualified specialists .

Key words: *mechanism for regulating labor migration, foreign experience in regulating labor migration, ensuring effective employment, labor force, conditions for the implementation of migration policy, external migration, development prospects, mass migration, labor contracts between countries.*

Роҳҳои тақмили механизми танзими раванди муҳоҷирати меҳнатии берунӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таҷрибаи хориҷии танзими муҳоҷирати меҳнатии берунӣ ва татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста мебошад. Таҳқиқи ин масъала ба он водор месозад, ки самтҳои асосии тақмили механизми таъмини шуғли самаранок ва танзими муҳоҷирати меҳнатии берунӣ барои пешрафти иқтисодиёт ва таъмини рушди соҳаҳои муҳим мебошад.

Бахши воқеии иқтисодиёт истифодаи самараноки захираҳои иқтисодиро, ки дар шакли сармояҳои мухталиф дар ихтиёри давлат қарор дорад, дар бар мегирад. Таҷрибаи батанзимдарории муҳоҷирати мамлакатҳои нишон медиҳад, ки барои истифодаи ин захираҳои ҷудо кардани қувваи корӣ зарур буда, таъмини қувваи корӣ ва татбиқи сиёсати муҳоҷират омилҳои асосии рушди устувори иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб мераванд [6, с.383]. Дар чунин шароит рушди сиёсати муҳоҷирати меҳнатии берунӣ дар кишвар муайянкунандаи дурнамои рушдро дар асоси афзалиятҳои кишвар, ки дар барномаҳои давлатии рушд зикр шудаанд, талаб менамояд.

Тибқи анъана, муҳоҷират ва хусусиятҳои он дар кишвари мо аз тамоюлҳои ҷаҳонӣ фарқ мекунад. Масалан, дар иқтисодиёти мо қоидаҳои иҷтимоӣ бартарӣ доранд. Бинобар ин, дар минтақаҳои, ки иқтисодии демографӣ нисбат ба дигар минтақаҳо баландтар аст, масъала аз он бармеояд, ки ин ҳолат метавонад дар сатҳи расмӣ ва ғайрирасмӣ афзоиш ба ҳисоб гирифта шавад. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар солҳои охир мушкилоти муҳоҷират камтар шудааст, зеро заминаҳои рушди бозори дохилӣ фароҳам оварда шудаанд.

Бо така ба нуктаҳои мазкур метавон гуфт, ки анбӯҳи муҳоҷират бояд қисми умумии стратегияҳои иқтисодии беруна ва дохилии иқтисоди миллиро фаро гирад. Такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки равандҳои муҳоҷиратро танзим мекунад, бастанӣ созишномаҳо ва таҷдиди шартҳои алоҳидаи шуғли расмӣ дар байни кишварҳо аҳаммияти муҳим доранд. Ба назари мо, рушди иттиҳодияҳои ҳамгироӣ дар соҳаи сиёсати муҳоҷират, татбиқи механизми муносиби танзими равандҳо ва анбӯҳи муҳоҷиратро бо дарназардошти манфиатҳои иқтисодии кишварҳо ва фароҳам овардани шароити мусоид барои қувваи корӣ ва мутахассисони баландихтисос тақозо мекунад.

Барои дарёфти роҳҳои такмили механизми танзими раванди муҳоҷирати меҳнатии берунӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи мо аз он бармеояд, ки равишҳои назариявӣ ва методологии танзими муҳоҷирати меҳнатии берунӣ хело муҳим аст. Омӯзиши ин падида ба бозори меҳнати дохилӣ, сатҳи рушди захираҳои меҳнатии кишвар, инчунин ба бучети давлатӣ ва сатҳи рушди иқтисодии кишварҳо - донорҳо таъсири назаррас мерасонад. Раванди таҳқиқот нишон медиҳад, ки муҳоҷирати меҳнатии берунӣ ҳамчун як ҳаракати фазоии меҳнатӣ байни кишварҳо амал мекунад. Бинобар ин, дар асоси натиҷаҳои бадастомада исбот намудем, ки муҳоҷирати меҳнатии берунӣ дар рушди иқтисодиёти милли мақоми махсус дорад. Ба ақидаи мо, ин раванд ба истифодаи самараноки омилҳои истеҳсолотӣ мусоидат менамояд. Ба назари мо, шартҳои зарурии рушди иқтисодӣ дар равандҳои муҳоҷират танзими сохтори қувваи корӣ ба шумор меравад. Қисми таркибии ин раванд “ҷавонон” мебошанд. Бо таҳлили ретроспективии соҳаи муҳоҷират нишон додем, ки аз нисф зиёди муҳоҷирон аз 21 то 30-солаанд, ки ин наздики 65%-ро ташкил медиҳанд. Он қисми муҳоҷироне, ки барои беҳбудии иқтисодии худ кишварро тарк мекунад, дар солҳои гуногун ба ҳисоби миёна 75%-ро ташкил медиҳанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳиссаи категорияи синну соли ҷавонон дар сохтори умумии бекорӣ зиёд мебошад [8, с.72].

Барои дарки самаранокии ҳам сиёсати муҳоҷират ва ҳам сиёсати иқтисодӣ, баҳисобгирии таносуби маҷмӯи воридоти пулӣ ба бучет аз ҳисоби муҳоҷирони меҳнатии содиротшаванда дар умум шавқовартар мешавад (андозҳо ва пардохтҳои ҳатмии агентҳои хусусии шуғли, марказҳои рекрутингӣ ва ғайра) миқдори умумии андозҳо аз даромади шахсони воқеӣ, ки муҳоҷирони содиршаванда метавонистанд пардохт кунанд, агар дар ватани худ бо ҷои кор таъмин мебуданд. Дар ҳолате, ки ҳисобу замкуниҳои солонаи ҳаҷми андозҳои потенсиалӣ ба маблағҳои ҳақиқии воридшаванда аз ҳисоби муҳоҷирони меҳнатӣ ба бучет баробар ё зиёд шавад, дар ин ҳолат бораи мувофиқи мақсад будани ҳаҷман калон шудани муҳоҷирати содиршаванда савол ба миён меояд, чунки барои давлат таъсис додани ҷойҳои корӣ дар дохили кишвар фоиданоктар аст. Афсӯс, ки муҳоҷирони меҳнатии содиршаванда, инчунин талафоти зиёд меорад. Дар ин матни хароҷоти бучет, сухан дар бораи воситаҳои меравад, ки давлат барои омӯзондан, хизматрасониҳои тиббӣ ба муҳоҷирати меҳнатии содиротшаванда сарф карда буд. Аслан давлатҳои содироткунандаи захираҳои меҳнатӣ ба омода кардани мутахассисон барои эҳтиёҷоти дигар кишварҳо маблағгузорӣ мекунад. Ҳисоби нишондиҳандаи додасуда басо мушкил аст, бо назардошти зарурати арзишмуайянкунии бузургиҳои миёнаи хароҷоти давлат ба ҳар як истиқоматкунанда аз рӯи ҳамаи самтҳо: тарбияи томактабӣ, таълим дар мактаби миёна, миёнаи кабудӣ, макотиби олии, хизматрасониҳои тандурустӣ ва ғайра. Ҳаҷми зараре, ки давлат аз рафтани муҳоҷир мебинад, мустақиман бо сатҳи тахассуснокии селайи муҳоҷирони содиротшаванда вобастагӣ дорад. Чӣ қадаре, ки он баланд бошад, ҳамон қадар зиёд давлат зарар мебинад [10, с.12].

Ҳақиқати иҷтимоии муосирро бе муҳоҷирати аҳоли тасаввур кардан ғайриимкон аст. Давлатҳо – пешвоҳои рушди ҷаҳонӣ, афзалиятҳоро аниқ муайян намуда, бо истифодаи равиши интихобӣ кӯшиш мекунад, ки муҳоҷирати ҷаҳониро ҳамчун омилҳои муҳимми

рушди сармояи инсонӣ, иқтисодиёт ва ҳамаи соҳаҳои иҷтимоӣ истифода баранд. Мисоли равшан ИМА мебошад, ки дар он ҷо бо ёрии муҳочирони воридшудаи баландихтисос илм, соҳаи технологияҳои баланд, тиб ва ғайра рушд карда истодааст, қувваи кории хориҷии таҳассусашон паст бошад, бизнеси хурду миёнаро бо дастони корӣ таъмин карда истодааст. Кишварҳои, ба мисли Канада, Австралия, Зеландияи Нав, Исроил, Англия, Олмон дар қанор намондаанд.

Воқеан, муҳочиратро ҳамчун чараёни танҳо таъсири мусбатдошта баррасӣ кардан лозим нест. Дар асл, муҳочират як навъи "катализатор"-и иҷтимоӣ мебошад. Агар давлат мушкилоти системавӣ дар идоракунии ва мубориза бо коррупсия дошта бошад, шиддати байниэтноӣ, ҷинояткорӣ, иқтисодиёти ниҳонӣ, шуғли ғайриқонунӣ, қочоқи маводи муҳаддир ва ғ. афзоиш меёбад.

Бо афзоиши ҳаҷми муҳочирати корӣ, захираҳои меҳнати хориҷӣ бештар ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии кишвари қабулкунанда, инчунин, рушди бозори меҳнати соҳаҳои алоҳида, баробар кардани нобаробариҳои демографӣ таъсир мерасонад.

Мутаассифона, арзёбии таъсири муҳочирати меҳнати воридшаванда ба рушди иқтисодӣ ба як қатор омилҳои мушкилӣ меоварад, ба мисли васеъ паҳн гаштани шуғли ғайриқонунӣ, норасоии низоми баҳисобгирии омили муҳочират, вобастагии таъсири натиҷаҳо аз ҳаҷман ва давомнок истифодабарии қувваи кории хориҷӣ ва ғ. Инчунин, бояд қайд кард, ки натиҷаи ҷалби қувваи кории баландихтисос дар баъзе маврид аз муҳочирати меҳнати воридшавандаи ихтисосашон паст фарқ мекунад. Муҳочирати меҳнати воридшаванда, дар навбати аввал, ба бозори меҳнати кишвари қабулкунанда таъсир мерасонад. Чуноне ки қайд шуда буд, ин таъсиррасонӣ оқибатҳои мусбат ва манфӣ дорад [12, с.48].

Аввалан, воридоти қувваи корӣ мушкилоти норасоии қувваи кориро коҳиш медиҳад. Аксарияти кишварҳои мутараққӣ ба давраи коҳишёбии шумораи умумии аҳолии қобили меҳнат бо сабаби коҳиш ёфтани сатҳи таваллуд ворид шудаанд. Умуман, ин мушкилиро метавон бо ду роҳ ҳаллу фасл кард: якбора баланд шудани ҳосилнокии меҳнат ва ҳавасмандгардонии муҳочирати меҳнатӣ. Варианти аввал аз ҳама мусоид аст, аммо вақт ва рушди технологиро талаб мекунад. Варианти дувум, алахусус барои бизнеси хурд ва миёна қаноатмандии ғайриро пешниҳод менамояд.

Дуюм, шуғли муҳочирон дар хоҷаҳои хонаводагӣ ба шуғли занон мусоидат мекунад. Ҷойҳои кории мураббӣ, парасторон ва хонашинон дар як муддати кӯтоҳ дар кишварҳои пешрафта ба моли муҳочирон мубаддал гаштанд. Аммо, қобилияти истифодаи қувваи кории арзони хориҷӣ барои бисёре аз занон омилҳои ҳавсмандкунандаи дастрасии онҳо ба кор мебошад.

Сеюм, шуғл дар бизнес ва соҳибкории хурд меафзояд. Ин таъсирот ҳангоми ҷалби қувваи кории баландихтисос ва пастихтисос ба назар мерасад.

Одатан, бизнеси хурд аз андозаи хароҷот, алахусус дар марҳилаи таъсисёбӣ ва барқароршавӣ вобастагии мустақим дорад. Захираҳои меҳнати хориҷӣ имкон медиҳанд, ки дар сурати норасоии қувваи корӣ аз онҳо истифода баранд, инчунин, арзиши онҳо коҳиш ёбад. Ин натиҷа ҳангоми истифодаи муҳочирони ғайриқонунӣ, хусусан дар кишварҳои, ки дар бозори меҳнат кафолати баланди иҷтимоӣ доранд, мушоҳида мешавад.

Чорум, муҳочирати меҳнатӣ шуғлро дар қорҳои ғайритаҳассусӣ таъмин мекунад. Тағйироти ҷиддӣ дар сохтори иҷтимоии кишварҳои мутараққӣ ба бозори меҳнат таъсири ҷиддӣ расонид. Барои синфи миёнаи афзоюнда ҷойҳои корие, ки қувваи кории бетаҳассус талаб мекунад, аз ҷиҳати ҷанбаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-психологӣ бенуфуз ҳисобида мешавад. Вобаста ба ин, чараёни муҳочирати ихтисоси пастдошта, ҷойҳои кории бенуфузро бо қувваи кории зарурӣ таъмин менамояд, гарчанде ки аллақай қайд карда шудааст, бо худ як қатор хатарҳои иҷтимоӣ ва сиёсиро дар бар мегирад.

Панҷум, шуғли муҳочирон дар бахшҳои "бенуфуз"-и иқтисодиёт ба зудҳаракатии амудии коргарони маҳаллӣ мусоидат намуда, онҳоро барои такмили ихтисос ва пайдо кардани ҷойҳои бонуфуз ва музднок ҳавасманд менамояд. Дар вазъияте, ки коргарони маҳаллӣ барои такмили ихтисос ва хоҳиши пайдо кардани ҷойҳои кори муздноки баланд надоранд, эҳтимолияти бекор мондан ё хориҷ шудан аз ин минтақа хеле баланд аст.

Муҳочирати меҳнатӣ барои бозори меҳнати кишварҳои қабулкунанда як қатор оқибатҳои манфӣ дорад. Ин, пеш аз ҳама, ба бекорӣ ва музди меҳнат дахл дорад. Аз мавқеи идоракунии давлатии равандҳои муҳочират зарур аст, ки мунтазам динамикаи бекорӣ ва сатҳи музди меҳнатро барои танзими фаврӣ ба тамоюлҳои манфӣ, ки метавонанд бо афзоиши чараёни муҳочират тезутунд гардад, мониторинг гузаронида шавад.

Таъсири дигари манфӣ барои давлати қабулкунанда криминализатсиякунии баъзе бахшҳои бозори меҳнат мебошад. Ба ғайр аз саркашии андозсупорӣ, криминализатсия, чун қоида, сатҳи умумии рақобатро дар як сегмент коҳиш медиҳад, ки ба паст шудани суръат ва рушди технологӣ оварда мерасонад. Мо набояд дар бораи маҷмуи оқибатҳои манфии иҷтимоию сиёсии чунин зухурот фаромӯш кунем.

Муҳочирони меҳнатие, ки ба ҷомеаи нав ворид шудаанд, як қисми умумии сармояи инсонии давлати қабулкунанда мешаванд. Вобаста аз дараҷаи ихтисос ва маълумот, синну сол ва вазъи саломатӣ, чараёни муҳочирони меҳнатӣ метавонад сатҳи рушди сармояи миллиро ҳам афзоиш ва ҳам коҳиш диҳад [10, с.24-25].

Дар иқтисоди постиндустриалӣ, ки бар дониш ва технологияҳои режимҳои 5-ум ва 6-ум асос ёфтааст, сармояи инсонӣ ба як манбаи стратегии рушди устувор, рақобатпазирии милли ва болоравии некуаҳволии мардум табдил меёбад.

Рушди кишварҳои Ғарб барои муҳочирони меҳнатӣ ҷолиб буда, онҳо кӯшиш мекунанд, ки сифати кувваи кориро тавассути интиҳоби коргарони ҷавон ва баландихтисос беҳтар намоянд. Дар айни замон, рақобати глобалӣ дар сатҳи дохилисоҳавӣ, байнисоҳавӣ, байнидавлатӣ мушоҳида мешавад. Масалан, ИМА на танҳо кувваи корӣ, инчунин роҳҳои таълимиро барои пур кардани нуқтаҳои афзоиш кадрҳои баландихтисос истифода мебарад. Ҳар сол бахши ИТ бо мутахассисони беҳтарини Ҳиндустон, Чин, Кореяи Ҷанубӣ, Россия ва ғайра пур карда мешавад.

Бо назардошти густариши кувваи кории пастихтисос, сатҳи умумии сармояи инсонии милли коҳиш меёбад. Вазъиятро манфӣ ба назар гирифтани лозим аст, вақте ки воридшавии кормандони пастихтисос ҳангоми аз кишвар рафтани кадрҳои баландихтисос сурат мегирад. Бо чунин тамоюли ҷойивазкунӣ коҳишёбии сармояи инсонӣ назаррас аст.

Маълум аст, ки танзими давлатии муҳочирати меҳнати берунӣ ба дастгирии фаъоли давлат ва пеш аз ҳама, аз ташкилотҳои тичоратӣ вобаста аст. Ин метавонад ба табдилёбии муҳочирати меҳнатӣ ҳамчун неруи пешбар дар баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли баромад кунад. Зиёда аз ин ҳамчун омили асосии рушди иқтисодии сармоягузорӣ мусоидат намояд. Дар робита ба ҳамин, сиёсати дурусти муҳочирати меҳнати берунӣ бо ҷалби захираҳои инвеститсионии натавонанда сармоягузори мустақим, балки бо маблағгузориҳои мустақим низ алоқаманд мебошад. Чунин раванд ба тавсеа ва рушди бахши молиявии иқтисодиёти милли нигаронида мешавад. Дар заминаи таъмини рушди устувори иқтисодӣ дар кишвар, ташаккули стратегияи устувори рушди бахши воқеии иқтисодиёти милли, ки бояд ҳолати сифатан нави шуғли шаҳрвандонро инъикос кунад, аҳаммияти хос дорад. Чунин ҳисобидан мумкин аст, ки фароҳам овардани шароит барои таъмини шуғли самаранок дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадафи асосии паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва танзими муҳочирати меҳнатӣ мебошад. Бинобар ҳамин, сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба пешгирии таҳдидҳои эҳтимолии хориҷӣ, таъмини рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ тавачҷуҳ намуда, дар ин замина мусоидат ба шуғли самаранокӣ аҳоли ва фароҳам

овардани муҳити мусоиди соҳибкорӣ равона карда мешавад. Ҳамин тавр, анбӯҳи муҳочират бояд қисми умумии стратегияи иқтисодии хориҷӣ ва дохилии иқтисодиёти миллиро фаро гирад. Бо ин мақсад такмили санадҳои меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи равандҳои муҳочират, бастанӣ шартномаҳо ва таҷдиди назари шартҳои муайян барои шуғли расмӣ байни кишварҳо бояд тавсеаи васеъ дошта бошад.

Муҳочират дар заминаи равандҳо ва механизмҳои иҷтимоӣ, ки мавҷудияти воқеии иҷтимоӣро ташаккул медиҳанд, зарурати ҷустуҷӯи дигар нуқтаи назари воқеияти иҷтимоӣро фарҳангии имрӯзаро ифода мекунад. Ин яке аз самти муҳимми сиёсати муассири муҳочират барои пеш гирифтани ва танзим намудани мебошад.

Дар ин раванд ба ҳисоб гирифтани таносуби маҷмуи воридоти пули нақд ба буча аз муҳочирати меҳнатиро зарур меҳисобем. Масалан, андозҳо ва пардохтҳои ҳатмии аз ҷониби агентҳои шуғли хусусӣ, марказҳои киро ва ғайра пардохтшаванда, инчунин, андозҳои маҷмуии эҳтимоли аз даромади шахсонӣ воқеие, ки муҳочирон метавонистанд пардохт намоянд, сарчашмаҳои танзими дар ин самт муайянкунанда барои ҳаракати муҳочират мебошад. Масалан, дар мавриди ҷой доштани шароити корӣ зарурат барои муҳочирати беруна намоёнад. Аз нигоҳи танзим дар бар гирифтани маблағи андозҳои эҳтимоли аз миқдори воқеии воридоти пулии буча шаффофияти инвестиционӣ ба амал меояд. Ин дар доираи танзими сиёсати муҳочирати меҳнатӣ самаранок мебошад. Зиёда аз ин мавқеи рушди танзим дар ин самт манфиати умумӣ мегирад.

Бо танзим фаро гирифтани раванди муҳочират зарурати идоракунии давлатии муҳочирати меҳнатии беруниро тақозо мекунад. Вазифаи асосии чунин низом баланд бардоштани самарани мусбат ва кам кардани хароҷоти иҷтимоӣ мебошад. Мақсад дар ин ҷода аз он бармеояд, ки таҳияи системаи нишондиҳандаҳои назоратӣ ҳамчун омилҳои кории хориҷӣ баромад карда, ин фарогирии ҷабҳаҳои гуногуни рушди иҷтимоӣро иқтисодии кишварро дар дохил ва арсаи байналмилалӣ мавриди танзим қарор медиҳад.

Ҳамин тавр, механизми танзими раванди муҳочирати меҳнатии берунӣ дар иқтисодиёт назоратро дар ин самт бо арзёбии вазъи муҳочирати меҳнатии берунии кишвар фаро гирифта, сабабҳои иҷтимоӣро иқтисодии муҳочирати меҳнатии беруниро дар мамлакат мавриди идоракунии қарор медиҳад. Аз назари мо, ин ҷо имконияте ба амал меояд, ки низомии институтсионалии таъмини шуғл самаранок ба амал ояд. Ин, дар навбати худ, механизми танзими муҳочирати меҳнатии берунии кишварро дар робита ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ устувор мегардонад.

Дар самти танзими муҳочирати меҳнатии берунии Тоҷикистон арзёбии раванди соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт мақоми махсус дорад. Аз назари мо, вазъи муҳочирати меҳнатӣ дар робита ба аҳолии қобили меҳнат бояд ба эътибор гирифта шавад. Дар робита ба ҳамин, дар раванди такмили танзим ба ҳисоб гирифтани сабабҳои водоркунандаи муҳочирати беруна, аз қабилҳои хоҳиш ва мароми муҳочирон хело муҳим мебошад. Алалхусус дар мавриди суръати гирифтани муҳочират оқибатҳои он ба раванди солимии ҳонаводаҳо бетаъсир намоёнад.

Ҳамин тавр, танзими муҳочирати меҳнатии берунӣ омилҳои муҳим дар рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ба шумор рафта, барои арзёбии сабабҳои асосии муҳочират, аз ҷумла тафовут дар сатҳи рушди иҷтимоӣро иқтисодии давлатҳо, тафриқаи зиёди музди меҳнат дар байни кишварҳо мебошад. Бинобар ин, афзоиши муҳочирати меҳнатӣ дар давраи рушд вобаста ба ҳамин хусусиятҳо муайян мегардад. Яъне, механизми замони муосир дар самти муҳочират бештар хусусиятҳои замонавӣ бояд дошта бошад. Бо ин қайд карданием, ки муҳочират барои таъмини рушд бо роҳи тарбия ва ба воя расонидани онҳо бо танзим фароғир бошад.

Чунин татбиқи механизми замонавӣ ба равандҳои муҳочирати меҳнатии берунӣ имкон медиҳад, ки заминаи меъёрию ҳуқуқии танзими муҳочирати меҳнатӣ сари вақт такмил ёбад. Дар шароити рақамгардонии иқтисодиёт раванди муҳочирати меҳнатии

беруниро мувофиқ ба талабот ба амал бояд овард. Ба назари мо, дар ин самт истифодаи воситаҳои танзими давлатии муҳоҷирати меҳнати берунӣ, Ҳамоҳангсозии самараноки фаъолияти вазорату идораҳои ватанӣ ва берунӣ хело зарур мебошад. Ҳамаи ин дар ниҳояти қор татбиқи саривақтии тадбирҳои пешниҳодшударо ба танзими равандҳои муҳоҷирати меҳнати берунӣ дар таъмини рушди иқтисоди миллӣ ифода мекунад. Шумораи бекорон кам гардида, Ҳамоҳангии байни микдору сифати аҳолии қобили меҳнат ва ҷойҳои қорӣ баамалоянда таъмин мегардад. Алалхусус дар шароити муносибатҳои бозорӣ механизми мониторинги бозори меҳнат аз мавқеи ҳаракати аҳоли ва пайваста бозомӯзии онҳо омили самараноки фаъолияти қорӣ ва пешниҳоди қувваи қорӣ ба берун барои бештаргардонии дараҷаи сармояи инсонӣ мебошад.

Адабиёт:

1. Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 2019. Маҷмӯи оморӣ/Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. - С.86.
2. Денисенко М.Б. Миграциология/ М.Б. Денисенко. - М.: МГУ, 1989. - 96с.
3. Ионсев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения/В.А. Ионсев. – М.:Диалог- МГУ, 1999. - 370с.
4. Каримов О.К. Трудовая миграция в годы независимости Республики Таджикистан в условиях глобализации /О.К. Каримов //Известия ТГУЮБП. – 2009. - №3(39). -С.5-12.
5. Таджикистан: 30 лет государственной независимости/Статистический сборник. - Душанбе, 2021.-С. 335-336.
6. Умарзода Н. Вопросы теории и практики миграционного поведения в контексте устойчивого развития пространственной экономики/ С.Маъдиев, Н.Умарзода //Финансовая экономика. Всероссийский научно-аналитический журнал. - 2022. - №4. - С.383-385.
7. Умарзода Н.Н. Муаммоҳои муҳоҷирати меҳнати берунӣ ва роҳҳои танзими давлатии он дар Тоҷикистон. Монография /Н.Н. Умарзода. – Душанбе, 2022. - 182с.
8. Умаров Н.Н. Институциональные аспекты обеспечения продуктивной занятости и регулирование процессов миграции рабочей силы в Республике Таджикистан/ Кадыров Д.Б., Умаров Н.Н.// Вестник Таджикского национального университета. - Душанбе: «Сино», 2018, - №9. - С. 72-78.
9. Умаров Н.Н. Миграция рабочей силы и экономики страны: выгоды и потери/ Н.Н. Умаров, Ф.С. Убайдов // Вестник Таджикского национального университета. - Душанбе: Сино, 2016. - №2/10 (219). - 0,5 п.л.
10. Умаров Н.Н. Приоритетные направления обеспечения продуктивной занятости в экономике Республики Таджикистан/ Д.Б. Кадыров, Н.Н. Умаров // Таджикистан и современный мир. – Душанбе. - 2019. - №2 (65). – С. 12-26.
11. Умаров Н.Н. Приоритетные направления обеспечения продуктивной занятости в экономике Республики Таджикистан/ Д.Б. Кадыров, Н.Н. Умаров // Таджикистан и современный мир. – Душанбе. - 2019. - №2 (65). – С. 12-26.
12. Умаров Н.Н. Ҷанбаҳои мусбӣ ва манфӣи муҳоҷирати меҳнати берунӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ/ Н.Н. Умаров //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе. – 2019. - №7. - С.48-54.

УДК: 336.67

НАҚШИ МЕНЕҶЕРОНИ МОЛИЯВӢ ДАР РАВАНДИ ИДОРАКУНИИ ХАВФ ВА БУҲРОНИ ҚОРҲОНАҲОИ САНОАТӢ

*Боймуродов Ҷовид Ҷаъфарович - сардори шӯъбаи амалиётҳои ҶСП “Спитаменбанк”.
Сурога: 734064, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, куч. Шамсӣ, 4. Тел: (+992)928-35-55-66.*

Дар мақола нақши менеҷерони молиявӣ дар раванди ҳолатҳои хавф ва идоракунии зиддибуҳронӣ баррасӣ мешавад. Имрӯз барои пешгирии зуҳуроти буҳронӣ, таъмини устувори корхонаҳо ва идоракунии самараноки онҳо дар шароити буҳронӣ, инчунин, аз ҳолати хавфнок баровардани корхонаҳо норасоии мутахассисони баландихтисос хеле зиёд ба назар мерасад. Талаботи бисёре аз ширкатҳо, бахусус, дар соҳаи молия ва бонкӣ, ба татбиқи идоракунии хавфҳо боиси пайдоиши чунин категорияи махсуси касбӣ ба мисли «менеҷерҳои хавф», яъне чунин мутахассисоне, ки дар фаъолияти ширкат хавфҳои гуногунро (молиявӣ, иҷтимоӣ) меҷӯянд ва дараҷаи хавф ва эҳтимолияти пайдоиши онҳоро муайян мекунанд, ҳаҷми талафоти эҳтимолиро арзёбӣ мекунанд, инчунин, барои воқуниши мувофиқ ба хатарҳои муайян тавсияҳо омода мекунанд ва оқибатҳои манфии онҳо барои корхона мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: идоракунӣ, буҳрон, хавф, менеҷерони молиявӣ, устувори корхонаҳо, менеҷери хавф, менеҷери буҳрон.

РОЛЬ ФИНАНСОВЫХ МЕНЕДЖЕРОВ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ И КРИЗИСОМ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Боймуродов Джовид Джафарович - начальник операционного отдела АСП «Спитаменбанк». Адрес: 734064, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Шамси, 4. Тел: (+992)928-35-55-66.

В статье рассмотрена роль финансовых менеджеров в процессе рискованных ситуаций и антикризисного управления. На сегодняшний день в целях предотвращения кризисных явлений, обеспечения устойчивости предприятий и их эффективного управления в условиях кризиса, а также вывода предприятия из рискованных ситуаций ощущается острая нехватка квалифицированных специалистов. Потребность многих компаний, особенно в сфере финансов и банковского дела, во внедрении риск-менеджмента привела к появлению такой специфической профессиональной категории, как «риск-менеджеры», т.е. такие специалисты, которые ищут различные (финансовые, социальные) риски в деятельности компании и определяют уровень их риска и вероятность их возникновения, оценивают размер возможных убытков, а также готовят рекомендации по адекватному реагированию на те или иные риски и уменьшению их негативных последствий для предприятия.

Ключевые слова: управление, кризис, риск, финансовые менеджеры, устойчивость предприятий, риск-менеджер, антикризисный менеджер.

THE ROLE OF FINANCIAL MANAGERS IN RISK AND CRISIS MANAGEMENT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Boymurodov Jovid Jafarovich - head of department Spitamensbank. Address: 734064 Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Shamsi, 4. Тел: (+992)928-35-55-66.

The article considers the role of financial managers in the process of risk situations and anti-crisis management. Today, in order to prevent crisis phenomena, ensure the sustainability of enterprises and their effective management in a crisis, as well as the withdrawal of an enterprise from risky situations, there is an acute shortage of qualified specialists. The need of many companies, especially in the field of finance and banking, to implement risk management has led to the emergence of such a specific professional category as “risk managers”, i.e. such specialists who look for various (financial, social) risks in the company's activities and determine the level

of their risk and the likelihood of their occurrence, assess the amount of possible losses, and also prepare recommendations for an adequate response to certain risks and reduce their negative consequences for the enterprise.

Key words: *management, crisis, risk, financial managers, sustainability of enterprises, risk manager, anti-crisis manager.*

Муддати дароз аст, ки мавзуи бухрони чаҳони молиявию иқтисодӣ саҳифаҳои аввали матбуоти даврро тарк накардааст. Мутаассифона, бухрон шиддат мегирад, ки дар маҷмӯъ, ба иқтисодиёт ва ба шароити фаъолияти корхонаҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Дар натиҷаи ин таъсир ва аксар вақт идоракунии бесамари худ, бисёр корхонаҳо бо мушкилоти муфлисӣ ва муфлисшавии минбаъда ва ғайра рӯ ба рӯ мешаванд. Мутахассисон бо номи маъмултарин кутухшудаи «менечери хавф» ё «менечери бухрон» дар назар дошта мешавад. Аммо, ин гуна мутахассисон ҳоло дар корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле кам ё ин ки ба чашм намерасад [2].

Бо мақсади пешгирии бухрон дар корхона ва мубориза бо он ва оқибатҳои он, идоракунии зиддибухронӣ ё идоракунии бухрон истифода мешавад. Ин мафҳум дар маъхазҳои илмӣ ва касбӣ гуногун шарҳ дода мешавад, аммо дар маҷмӯъ, онро метавон ҳамчун фаъолияти муайян кард, ки барои рафъи ҳолати бухронӣ дар корхонае, ки ба мавҷудияти он мустақиман таҳдид мекунад, фавқулода зарур аст, ки дар чараёни он дар сатҳи корхона расмиёти махсуси зиддибухронӣ сураат мегирад ва вазифаҳои фаърии амалиётӣ таҳия карда мешаванд.

Ҳолати бухронӣ дар корхона метавонад бо ҳар гуна сабабҳои беруна ва дохилӣ, аз қабилӣ эҳтиёҷоти даврии инноватсионӣ ва таҷдиди сохтори корхона, тағйирот дар вазъи сиёсӣ ва иқтисодии кишвар, инчунин, қонунгузориҳои миллӣ, аз доираи одоби тичорати амалҳои рақибон (пудратчиён, истеъмолкунандагон ва ғайра), қарорҳои хатои идоракунии роҳбарияти корхона, сиёсати бесамари инноватсионӣ ва сармоягузорӣ, муайянкунии номуваффақи стратегияи маркетинг, сатҳи номукаммали ташкили истеҳсолот ва ғайра.

Рафъи ҳолати бухронӣ ба андозаи зиёд аз ташкили дурусти идоракунии зиддибухронӣ ва ҳузури роҳбарон ё мутахассисони махсус дар корхона вобаста аст, ки онҳоро дар маҷмӯъ, «менечери бухронӣ» ё «менечери зиддибухронӣ» меноманд [2]. Ин коргарон таъмин мекунанд:

- ❖ ташҳиси сабабҳои бухрон;
- ❖ таҳлили ҳамаҷонибаи вазъи молиявию иқтисодии корхона барои таҳияи усулҳои солимгардонии молиявии он;
- ❖ банақшагирии бизнес барои солимгардонии молиявии корхона, масалан, бозтамвил кардани қарз ва оптимизатсияи хароҷот;
- ❖ таҳия ва татбиқи расмиёти идоракунии зиддибухронӣ ё назорат аз болои иҷрои онҳо;
- ❖ таҳияи чораҳо оид ба мубориза бо таҳдидҳои беруна ва ғ.

Идоракунии бухрон асосан бо бухронҳои дорои хусусияти молиявию иқтисодӣ алоқаманд аст. Аммо, ҳолатҳои фавқулодаи саноатӣ (технологӣ) ё табиӣ низ метавонанд ба корхона зарари калон расонанд ё фаъолияти онро комилан боздоранд. Дар ин ҳолат, суҳан дар бораи идоракунии корхона дар ҳолати фавқулода ва

андешидани чораҳои дахлдор дар соҳаи сӯхтор ё амнияти экологӣ, ҳифзи шаҳрвандӣ ва ғайра меравад.

Идоракунии хавфҳо, ки хусусиятҳои хоси худро доранд, инчунин, бо мафҳуми «идоракунии бухрон» алоқамандии зиҷ доранд. Агар “идоракунии бухрон” дар аксари ҳолатҳо раванди воқуниш ба таҳдидҳои ҷиддии мавҷуда ба корхона ё рӯйдодҳои қаблан рухдода бошад, пас «идоракунии хавфҳо» бо раванди муайян кардани хавфҳои муайян асосан барои фаъолияти ояндаи корхона, инчунин, қабули мувофиқи ин хавфҳо ё бартарафсозии онҳо алоқаманд аст. Дар ин ҳолат, хавф метавонад чунин фаҳмида шавад:

- ❖ эҳтимолияти рух додани рӯйдодҳо ва зарарҳои номатлуб барои корхона;

- ❖ таҳдиди он, ки ягон ҳодиса ё амали мушаххас ба қобилияти ширкат барои ноил шудан ба ҳадафи тичоратиаш ва татбиқи самарабахши стратегияи худ дар бозор таъсири манфӣ мерасонад;

- ❖ эҳтимолияти ба амал омадани чизе, ки ба фаъолияти корхона таъсири манфӣ мерасонад, вучуд дорад.

Мафҳумҳои «хавф» ва «нормуайяни»-ро фарқ кардан лозим аст. Масалан, корхона метавонад дар бораи таъсири манфии бухрони ҷаҳонии молиявӣ ба он ё хавфи оқибатҳои манфии чунин бухрон нормуайяни дошта бошад [3].

Агар ин хавф бошад, онро бо эҳтимолияти муайяни ба вучуд омадани оқибатҳои манфӣ барои корхона ҷен кардан мумкин аст. Агар ин нормуайяни бошад, эҳтимолияти ба вучуд омадани оқибатҳои манфии нормуайян ба қадри кофӣ нормуайян аст [1].

Равишҳо ва амалҳои имконпазир барои рафъи баъзе аз хавфҳо метавонад:

- ❖ хавфҳои муайяно ноида гиред, яъне мунтазир шавед ва муносибатро бубинед ва ба наздикшавии онҳо нигоҳ кунед;

- ❖ аз хавфҳо канорагирӣ кунед ё онҳоро коҳиш диҳед, яъне эҳтимолияти пайдоиши онҳоро коҳиш диҳед;

- ❖ кам ё маҳдуд кардани оқибатҳои хавфҳо (рӯйдодҳои муайян);

- ❖ хавфҳоро «тақсим кунед» ё ҷуброн кунед, масалан тавассути сугурта;

- ❖ нақшаи амалиётро дар сурати рух додани ҳодисаҳои муайян омода созед, яъне ба хавфҳои муайян омода шавед;

- ❖ мутобиқ шудан ба хавфҳо бо мақсади нигоҳ доштани самаранокии корхона;

- ❖ онҳоро ҳамчун имконияти бехтар кардани фаъолияти худ дарк кунанд.

Масалан, агар хавфҳои муайян ба рақибон низ дахл дошта бошанд, бартарии рақобатиро бо амалҳои мувофиқ ба даст овардан мумкин аст;

- ❖ гузаштан ба муҳити дигаре, ки хавфҳои мувофиқ мавҷуд нестанд.

Зарурати бисёр корхонаҳо, бахусус, дар соҳаи молия ва бонк, ҷорӣ намудани идоракунии хавфҳо ба вучуд омадани чунин як категорияи мушаххаси касбӣ, ба монанди «менечерони хавф», яъне чунин мутахассисоне, ки дар фаъолияти ширкат хавфҳои гуногун (молиявӣ, иҷтимоӣ)-ро меҷӯянд ва муайян мекунанд), дараҷаи хавфи онҳо ва эҳтимолияти ба амал омадани онҳо, андозаи талафоти эҳтимолӣ ё дигар талафотро арзёбӣ намуда, оид ба воқуниши мувофиқ ба хавфҳои муайян ва коҳиш

додани оқибатҳои манфии онҳо, барои корхона, аз ҷумла барои пешгирӣ аз бӯҳрон тавсияҳо омода мекунанд.

Мафҳуми «идоракунии хавфҳо», инчунин, бо мафҳуми «муттасилии тиҷорат» алоқамандии зич дорад, ки он то андозае бо мафҳуми аввал ҳаммаъно аст ва дар айни замон метавонад хусусиятҳои худро дошта бошад [3].

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ асоси татбиқи низомҳои идоракунии хавфҳо дар корхона стандартҳои дахлдори Созмони байналмилалӣ стандарт (ISO) мебошанд, масалан, стандарти ISO 31000 «Идоракунии хавфҳо - принципҳо ва дастурҳои татбиқ» («Идоракунии хавфҳо - принципҳо ва дастурҳо барои татбиқ») мебошад. Асоси татбиқи низомҳои муттасилии тиҷоратро асосан силсилаи BS 25999-и Институти Business Continuity, ки дар 85 кишвари дунё зиёда аз 4000 аъзо дорад, ташкил медиҳад. Мувофиқи стандартҳои дар боло овардашуда:

- ❖ муттасилии тиҷорат ин қобилияти ташкилот (ё корхона) барои воқуниш ба ҳодисаҳо ва қатъ шудани тиҷорат ба таври муқаррарӣ дар сатҳи пешакии бекор ва талафот мебошад;

- ❖ ҳодиса ин вазъияте мебошад, ки метавонад ба вучуд ояд ва ба талафоти калон, қатъ ё гум шудани тиҷорат оварда расонад.

Бо ин равиш, низоми идоракунии хавфҳо воқеан ҷузъи низоми «муттасилии тиҷорат» мебошад ва аз бисёр ҷиҳат ин низомҳо шабеҳанд.

Агар идоракунии хавфҳо, чун қоида бо ҳама хавфҳо, аз ҷумла дорони хавфҳои дохилие, ки метавонад барои корхона ҳам талафоти нисбатан хурд ва ҳам назаррас ба бор орад, алоқаманд бошад, он гоҳ низомҳои муттасилии тиҷорат асосан хавфҳо ё ҳодисаҳои ҷаҳонӣ (беруна)-ро баррасӣ мекунанд) хусусиятҳои, ки ба корхона таҳдидҳои ҷиддӣ доранд ва метавонанд ба талафоти назаррас ё қатъшавии пурраи корхона оварда расонанд [4].

Ғайр аз он, низомҳои муттасилии тиҷорат мавҷудияти нақшаи махсуси таҳияшударо дар корхона дар ҳолатҳои руҳ додани ҳолатҳои манфӣ пешбинӣ мекунанд, ки ин дар навбати худ онҳоро бо низомҳои идораи бӯҳрон алоқаманд мекунанд. Барои беҳтар фаҳмидани хусусиятҳои таснифи касбии категорияҳои гуногуни кормандоне, ки бо идоракунии хавфҳо ва бӯҳрон алоқаманданд, ба таҷрибаи ИМА дар соҳаи дахлдор диққат додан лозим аст. Айни замон дар ИМА якчанд низоми таснифоти касбӣ барои ҳар гуна мақсад мавҷуданд, ки мувофиқи назарияҳои муосири идоракунии кадрҳо, тағйирот дар ташкили истехсолот ва технологияҳои навтарин сари вақт таҷдид карда мешаванд.

Яке аз ҷунин низомҳо Шабакаи фазоӣ (ONET) мебошад, ки дар шакли электронӣ мавҷуд аст ва ба мо имкон медиҳад, ки ҳама намуди интиҳоб, гурӯҳбандӣ ва таҳлили касбҳоро барои эҳтиёҷоти гуногун ба роҳ монем. Банақшагирандагони муттасилии тиҷорат (Business Continuity Planners)

Якҷоя бо арзёбии хавфҳо, таҳлили тиҷорат, интиҳоби стратегия ва хуччатгузори раванди барқарорсозӣ ва барқарорсозӣ стратегия ё ҳалли доимӣ ё барқарорсозии офатҳоро таҳия, нигоҳдорӣ ё татбиқ мекунанд. Фаъолиятҳои даврӣ мунтазам ба нақша мегирад, гузориш медиҳад, то мутобиқати нақшаҳо ва стратегияҳои мавҷуда, инчунин, тартиби навсозиро месанҷад. Ҳамчун координаторҳо дар самти фаъолиятҳои, ки ба таъмини идомаи фаъолияти соҳибкорӣ пас аз фарорасии ҳодисаҳои бӯҳронӣ равона карда шудаанд.

Намунаҳои унвонҳои мансабӣ дар амал: директори муқовимат ва идоракунии буҳрон, Ҳамоҳангсозии давомнокии тиҷорат, менечери давомнокии бизнес, таҳлилгари муттасилии бизнес, таҳлилгар, директори банақшагирии муттасилии тиҷорат, менечери барқарорсозии офатҳои табиӣ ва ғайра мебошанд, ки вазифаҳои онҳо чунинанд:

- ❖ таҳияи нақшаҳо барои рафъи буҳрон дар ҷойҳои муҳим, ба монанди марказҳои иттилоотӣ;
- ❖ санҷиши нақшаҳо ва стратегияҳои ҳуҷжатгузорӣ барои рафъи буҳрон;
- ❖ таҳлили таъсири эҳтимолии ҳолатҳои гуногун ва хавфҳои марбут ба вазифаҳои муҳими тиҷорӣ ё низомҳои иттилоотӣ бо мақсади муайян кардани муҳлатҳои мувофиқ барои рафъи буҳрон ва захираҳои зарурӣ;
- ❖ таҳияи нақшаҳои идоракунии ҳолатҳои ғавқулода, таъмини қобилияти қабули қарорҳои идоракунии оид ба рафъи буҳрон ва иртиботи зарурӣ, таъмини муттасилии равандҳои тиҷорати воҳидҳои муҳимтарини сохторӣ ё муваққатан бастании бахшҳои ғайримуҳим бо мақсади таъмини муттасилии амалиёт ва идоракунии ширкат;
- ❖ таҳлили нақшаҳои мавҷуда барои рафъи буҳрон, идоракунии буҳрон ё муттасилии тиҷорат;
- ❖ таъсиси каналҳои коммуникатсионӣ, нигоҳдорӣ ё санҷиш, ки алоқа дар давраи буҳрон таъмин карда шавад;
- ❖ муқаррароти ҳукумат ва шарҳи кодексҳои дахлдор, ки ҷораҳои муайяни муттасилии тиҷорат бо қонунгузорӣ мувофиқат кунанд;
- ❖ ҳамгирии нақшаҳои зиддибуҳронӣ ва назорати татбиқи онҳо;
- ❖ ҳисоботи хаттиро бо тавсифи ҳадафҳо, банақшагири, ҷадвал, пешрафт, натиҷаҳои бадастомада, ҳулосаҳо ва тавсияҳо омода созад;
- ❖ муайян кардани имкониятҳо барои такмили стратегӣ ё коҳиш додани оқибатҳои қатъи тиҷорат, инчунин, оқибатҳои амалисозии хавфҳои дигари марбут ба хусусиятҳои тиҷорат ё тағйирот дар қоидаҳои дахлдор ва ғ.

Агар мо истилоҳи калидии «идоракунии хавфҳо» ҷустуҷӯ кунем, натиҷа чунин хоҳад шуд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Истилоҳи калидии «идоракунии хавфҳо» дар категорияи касбӣ

САТҲИ МУВОФИҚАТ	РАМЗ	НОМИ КАТЕГОРИЯИ КАСБӢ
100%	13-2099.02	Мутахассисони идоракунии хавфҳо (Risk Management Specialists)
63%	11-3031.02	Менечерони молиявӣ, ҳадамоти махсус ё воҳиди сохторӣ (Financial Managers, Branch or Department)
59%	13-2053.00	Андеррайтерҳо дар суғурта (Insurance Underwriters)
56%	13-1199.04	Банақшагирандагони муттасилии тиҷорат (Business Continuity Planners)
50%	13-2041.00	Таҳлилгарони қарзӣ (Credit Analysts)

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси истилоҳи калидии «идоракунии хавфҳои корхонаҳои ИМА.

Тавре аз натиҷаҳои ҷустуҷӯ дида мешавад, ки категорияи касбии маҳдуди махсус дар ин самт ва ҳам категорияҳои касбии бештар дар соҳаи молия, бонкдорӣ,

суғурта ва ғайра бо соҳаи идоракунии хавфҳо алоқаманд мебошанд, муттасилии тичорат, ки аз он ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки чунин мафҳумҳо (равандҳо, низомҳо) ба монанди «идоракунии бухрон», «идоракунии хавфҳо», «муттасилии тичорат» ба ҳам алоқаманданд.

Барои беҳтар фаҳмидани гуфтаҳои боло, дар ин ҷо тавсифи категорияи касбии мувофиқ барои «идоракунии хавфҳо» оварда шудааст: мутахассисони идоракунии хавфҳо (Risk Management Specialists)

Масъалаҳои дахлдорро таҳлил намуда, идоракунии хавфҳоро тавассути чен кардан ва қарор қабул кардан дар бораи хавфҳои амалиётӣ ё тичоратии ташкилот муайян ва татбиқ кунад.

Намунаҳои унвонҳои мансабӣ дар амал: директори идоракунии хавфҳо, директори хавф, менечери хавфҳо, директори идоракунии хавфҳои қарзӣ, директори идоракунии хавфҳои ҷаҳонӣ, мушовир оид ба хавфҳо ва суғурта мебошад, ки чунин вазифаҳоро иҷро мекунад [5]:

- ❖ ҳуҷҷатгузорӣ ва таъмини иртиботи мувофиқро оид ба хавфҳои асосӣ;
- ❖ татбиқ намудани назорати сифатии низоми идоракунии хавфҳоро таъмин менамояд;
- ❖ тавсия додани усулҳои назорат ё коҳиш додани хавфҳо;
- ❖ муайян кардани хавфҳо ва омилҳои калидӣ, ки онҳоро дар сурати сармоягузориҳои эҳтимолиӣ, ба монанди намудҳо, дороиҳо ва арзишҳо, сохтори моликият ва вазъи ҳуқуқӣ, эътибори касбӣ, пойгоҳи муштариён ё ҷойгоҳ (сегмент) дар бозор кам мекунад;
- ❖ таҳияи низомҳо ва равандро барои назорати самаранокии (эҳтимоднокии) натиҷаҳои моделсозии хавф;
- ❖ ҷамъовариҳои маълумот вобаста ба хавфҳои гуногун аз манбаъҳои дохилӣ ва хориҷӣ;
- ❖ муайян ва таҳлили соҳаҳои хавфҳои эҳтимолии сармоягузорӣ, имкониятҳои фоида ё муваффақияти ташкилӣ;
- ❖ таҳия ё татбиқи моделҳо ё усулҳои арзёбии хавф;
- ❖ омода намудани ҳисоботҳо ё презентатсияҳо, ки натиҷаҳоро тавсиф мекунад, тавзеҳ медиҳад, ки хавфҳо пинҳон карда мешаванд ё тағйироти зарурӣ тавсия дода мешаванд;
- ❖ ба нақша гирифтани ҷараёнҳои рушди низоми идоракунии хавфҳо саҳм гузоштан.

Чӣ гуна таснифгари касбиро бо идоракунии хавф ва бухрон муттаҳид кардан мумкин аст, ки агар мо таҳлил кунем, мебинед, ки ягон гурӯҳбандии касбӣ ва унвонҳои касбӣ вучуд надорад, ки дар унвонҳои худ чунин ибораҳо ба монанди «бухрон», «хавфҳо», «муттасилии тичорат» дошта бошанд [7]. Дар баробари ин, як қатор унвонҳои касбии асарҳои дорои хусусияти умумӣ дар соҳаҳои мухталифи фаъолият, ки дар байни онҳо, ба ин ё он дараҷа, инчунин, метавонанд ба масъалаҳои идоракунии хавфҳо ва бухрон алоқаманд бошанд. Инчунин, бо хусусиятҳои тахассусии баъзе касбҳо тасдиқ карда мешавад, ки дар он истилоҳот ва мафҳумҳои мушаххас ё монанд, аллакай, дар тавсифи вазифаҳо ва масъулиятҳо, ки дар ин касбҳо иҷро мешаванд, ба назар мерасанд. Масалан:

❖ Сардори шуъбаи молиявӣ: сарчашмаҳои маблағгузори фаъолияти истехсолӣ ва хоҷагии корхона, аз ҷумла маблағгузори бучетӣ, қарздиҳии кутоҳмуддат ва дарозмуддат, баровардан ва хариди коғазҳои қиматнок, лизинги маблағгузорӣ, ҷалби маблағҳои қарзӣ ва истифодаи маблағҳои худро муайян мекунад, таҳқиқот ва таҳлили бозорҳои молиявиро таҳлил менамояд, нисбат ба ҳар як манбаи маблағ хавф мекунад ва дар бораи коҳиш додани онҳо пешниҳодҳо таҳия мекунад;

❖ Мудир (корманд) барои фаъолияти иқтисодии хоричӣ бо назардошти сатҳи қабулшудаи хавф стратегияи оптималии фаъолияти иқтисодии хоричиро муайян мекунад;

❖ Сардори идоракунии муҳофизати табиат: дар чараёни татбиқи барномаҳои тозакунии ва дигар чорабиниҳои ҳифзи муҳити зист ҳисоботи оқилонаи хавфҳо ба вазъи муҳити зист анҷом медиҳад;

❖ Идоракунии касбӣ: ҳангоми сармоягузорӣ ҳисоб мекунад, портфели сармоягузорӣ ташкил мекунад, то бо назардошти шароити дар созишномаи идоракунии дороиҳо пешбинишуда, вазъи бозори коғазҳои қиматнок, хавфи интиҳоби контрагент ва дигар омилҳои хавф, бо мақсади ба ҳадди аксар расонидани даромад бо хавфҳои камтар имконпазир бошад.

Бояд қайд кард, ки шабакаи касбии ИМА, ки дар боло ҳамчун намуна оварда шудааст, илова бар гурӯҳбандии касбии баландихтисоси дахлдор, инчунин, гурӯҳҳои касбии дорои хусусияти бештар умумиро дар соҳаҳои фаъолияти худ бо масъалаҳои идоракунии хавф ва бӯҳрон мепайвандад. Масалан, гурӯҳбандии касбӣ 11-3031.02 менечерони молиявӣ, ҳадамоти махсусгардонидашуда ё воҳиди сохторӣ (менечерони молиявӣ, филиал ё шуъба), 13-2041.00 таҳлилгарони қарзӣ ва ғ.

Мувофиқи гуфтаҳои боло, имкон дорад ба ҷадвали кадрӣ корхонаҳои ҷумҳурӣ унвонҳои баландихтисоси мансаб дар соҳаи хавф ва идоракунии бӯҳрон, ки дар асоси унвонҳои касбии бештар маъмул дар самтҳои дахлдори фаъолият, ки пешбинӣ шудаанд, ташкил карда шаванд.

Ҳамин тариқ, ҳангоми бӯҳрон эҳтимолӣ дар корхона, менечери он метавонад вазифаҳои дахлдори идоракуниро ҳам комилан мустақилона иҷро кунад ва ҳам баъзе вазифаҳои идоракунии зиддибӯҳрониро ба вакил оид ба идораи зиддибӯҳронӣ вогузорад. Инчунин, ҷалби коршиносони беруна ба идоракунии зиддибӯҳронӣ (дар асоси шартнома ё бо шомил кардани мавқеи онҳо ба ҷадвали кадрҳои корхона) имконпазир аст, ки онҳо ба идоракунии корхона танҳо хусусияти тавсиявӣ ё машварати ҳадамоти машваратӣ пешниҳод кунанд ва ваколатҳои мустақили роҳбарӣ надошта бошанд. Дар ин ҳолат, барои ҷадвали штатӣ, масалан, чунин унвонҳои ҳосилавӣ ва васеътари мансаб мутобиқи фаъолияти корхона ташкил кардан мумкин аст:

- директори (роҳбар, роҳбари дигар) корхона;
- муовини директор оид ба идораи бӯҳронҳо;
- менечери лоиҳаҳо ва барномаҳо дар соҳаи истехсолоти моддӣ (ғайримоддӣ)
- менечери лоиҳаҳо ва барномаҳо барои аз ҳолати бӯҳронӣ баровардани корхона;
- мушовир

➤ мушовир оид ба идоракунии бухрони корхона.

Дар баробари чораҳои идоракунии бухрони дорои хусусияти умумӣ, бояд тадбирҳои дорои хусусияти махсусгардонидашуда барои аз ҳолати бухронӣ баровардани корхона амалӣ карда шаванд. Масалан, метавонад фаъолиятҳо дар соҳаи муносибатҳои ҷамъиятӣ (идоракунии бухрон) бо мақсади ташаккули муносибати дурусти бухрони мавҷуда, нишон додани имкониятҳои рафъи он дар байни шарикон, муштариён ва ғайра бошад, ки метавонанд бухронро амиқтар кунанд.

АДАБИЁТ

1. Анализ финансовой отчетности: учебник/ Под. ред. М.И. Бахрушиной, Н.С. Пласковой. - М.: Вузовский учебник, 2009. - 367 с.
2. Власов А. Риск-менеджмент: система управления потенциальными потерями// Бизнес. - 2013. - №5. - С. 25-32.
3. Киселева И.А. Моделирование рискованных ситуаций. Учебное пособие/ И.А. Киселева. - Евразийский открытый институт, М., МЭСИ, 2011. - 152 с.
4. Мирзоева Е.Ш. Идоракунии ва баҳоиди хавфҳои молиявӣ: Васоити таълимӣ барои зинаи магистратура. / Е.Ш. Мирзоева. - Душанбе: ДДМИТ, 2020. - 192 с.
5. Стратегияи идоракунии хавфҳои фискалии корхонаҳои давлатӣ барои солҳои 2016-2020. Бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 сентябри соли 2016, №755 тасдиқ шудааст.
6. Струченкова Т.В. Валютные риски / Т.В. Струченкова. - М: Финакадемия, 2016. - 160 с.
7. Шапкин, А.С. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций: учебник/ А.С. Шапкин, В.А. Шапкин. - 4-е изд. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К0», 2009. - 880 с.
8. Шеремет, А.Д. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций / А.Д. Шеремет, Е.В. Негашев. - М.: ИНФРА -М., 2014. – 299 с.

УДК: 338:502.171(575.3)

АРЗЁБИИ БАЪЗЕ НИШОНДИҲАНДАҲОИ НИЗОМИ МОЛИЯВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Сафаров Азизулло Исмаилович - н.и.и., муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкии Дошиғоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 981-00-21-12. E-mail: S.aziz81@mail.ru

Сафаров Низом Исмаилович - ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Дошиғоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 906 33 10 78. E-mail: I.Nizom@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муаллифон ба низоми молиявии кишвар таъҷиб карда, қайд намудаанд, ки рушди минбаъдаи иқтисоди миллии кишвар дар шароити бесуботи молиявии ҷаҳонӣ аз низоми молиявии дохилӣ вобастагии зиёд дорад. Инчунин, онҳо алоқамандии байни низоми бонкӣ ва молиявиро муайян намуда, ибраз менамоянд, ки низоми бонкӣ ҷузъи таркибии низоми молиявӣ буда, бо рушди намудани он имконияти манбаъҳои маблағгузорӣ пайдо мегардад. Дар тадқиқоти мазкур нишондиҳандаҳои критериявии соҳаи мазкур аз қабил қарзҳои бонкӣ, сармоягузори бонкӣ, пасандозҳо, бозори коғазҳои қиматнок ва сармоягузори хориҷӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар натиҷаи ниҳони тадқиқот диққати аввалиндарача ба самаранокии нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ, махсусан ба сармоягузори бонкӣ равона карда шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисоди милли, низоми молиявӣ, ноустувори иқтисодии ҷаҳонӣ, СМР-2030, интегратсия, самаранокӣ қарз, коэффитсиенти хавфи қарзӣ, сармоягузори хориҷӣ, сармоягузори бонкӣ, пасандозҳои аҳоли, низоми бонкӣ.

ОЦЕНКА НЕКОТОРЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сафаров Азизулло Исматуллоевич – к.э.н., старший преподаватель кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 981-00-21-12. E-mail: S.aziz81@mail.ru

Сафаров Низом Исматуллоевич - ассистент кафедры бухгалтерского учёта Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 906 33 10 78. E-mail: I.Nizom@mail.ru

В данной статье авторы, опираясь на финансовую систему страны, отметили, что дальнейшее развитие национальной экономики страны в условиях мировой финансовой нестабильности сильно зависит от внутренней финансовой системы. А также они рассматривают взаимосвязь банковской и финансовой системы и отмечают, что банковская система является составной частью финансовой системы, и с ее развитием появляются возможности финансовых источников. В данной исследовательской работе рассматриваются критериальные показатели данной сферы, такие как банковские кредиты, банковские инвестиции, депозиты, рынок ценных бумаг и иностранные инвестиции. В итоге данного исследования основное внимание уделяется эффективности показателей банковской системы, особенно банковских инвестиций.

Ключевые слова: национальная экономика, финансовая система, глобальная экономическая нестабильность, НСР-2030, интеграция, кредитная эффективность, коэффициент кредитного риска, иностранные инвестиции, банковские инвестиции, сбережения населения, банковская система.

ASSESSMENT OF SOME INDICATORS OF THE FINANCIAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Safarov Azizullo Ismatulloevich – Candidate of Economic sciences, Senior Lecturer of the Banking Department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Tel.: 981-00-21-12. E-mail: S.aziz81@mail.ru

Safarov Nizom Ismatulloevich - Assistant of the Department of Accounting of Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: 906 33 10 78. E-mail: I.Nizom@mail.ru

In this article, the authors, relying on the country's financial system, noted that the further development of the country's national economy in the context of global financial instability is highly dependent on the domestic financial system. They also consider the relationship between the banking and financial systems and note that the banking system is an integral part of the financial system, and with its development, the possibility of financial sources appears. This research work examines the criteria indicators of this area, such as bank loans, bank investments, deposits, the securities market and foreign investment. At the end of this study, the focus is on the performance of the banking system indicators, especially banking investments.

Keywords: national economy, financial system, global economic instability, NDS-2030, integration, credit efficiency, credit risk ratio, foreign investment, banking investment, household savings, banking system.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ давлатҳо барои рушд додани иқтисоди миллии хеш дар ҷустуҷӯи дарёфти сарчашмаҳои маблағгузорӣ ба бозорҳои молиявии ҷаҳонӣ майл менамоянд. Қисме аз давлатҳо бо якҷанд давлатҳои дигар якҷо шуда, гурӯҳҳои интегратсионӣ ташкил медиҳанд ва қисми дигари давлатҳо ба ин ё он созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавии молиявӣ (СБММ) аъзо шуда, аз имкониятҳо ва афзалиятҳои ҷунин созмонҳои бонуфуз истифода мебаранд. Аммо, дар ин вазъияти ноустувортарини иқтисодии ҷаҳонӣ ҷалби маблағҳо аз сарчашмаҳои зерин ғайриимкон буда, инчунин, он қадар самараи хуб ба бор намеоранд. Дар ҷунин ҳолат ҳар як давлати алоҳидаро зарур аст, ки аз сарчашмаҳои дохилии худ маблағгузориро ба роҳ монда, ба мақсадҳои хеш ноил шаванд. Яке аз манбаъ, ё ин ки сарчашмаҳои дарёфти маблағгузорӣ ин васеъ намудани низоми молиявии дохилии кишвар ба ҳисоб

меравад. Васеъшавии низоми молиявии кишвар аз низоми бонкии мамлакат вобастагии калон дорад. “Ҳамчун унсури асосии низоми бонкӣ, бонкҳо муомилоти пулиро таъмин менамоянд, пасандозҳоро ба сармоя мубаддал гардонда ва ба субъектҳои хоҷагидорӣ воситаҳои пардохтии иловагиро пешниҳод менамоянд” [9, с.8]. Яъне, дар асоси рушди низоми бонкии кишвар бозори молиявӣ васеъ шуда, имконияти дарёфти манбаъҳои маблағгузорӣ пайдо мегардад.

Чӣ тавре ки дар баромади хеш Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд: «Рушди соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, фаъолнокии бахши хусусӣ ва гардиши савдои хориҷӣ аз низоми бонкӣ вобаста мебошад, вале то ҳанӯз дар самти татбиқи сиёсати пулию қарзӣ, солимгардонии низоми бонкӣ ва пешниҳоди қарзҳои дастрасу дарозмуддат мушкилоти зиёди ҳалталаб боқӣ мемонад. Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки ҷиҳати зиёд намудани қарзҳои имтиёзноки дарозмуҳлат, хусусан, барои соҳибқорони истеҳсолӣ, пешниҳоди хизматрасониҳои босифат бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва гузариши пурра ба ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ, инчунин, харчи бештар ҷалб кардани сармояи дохиливу хориҷӣ ба низоми бонкӣ тadbирҳои қатъӣ андешида шаванд» [6]. Бонкҳо ба таври механикӣ дар танзим ва рушди иқтисодиёти кишвар иштирок намуда, бо низомҳои буҷа ва андоз, низоми нархгузорӣ ҳамқорони зич доранд ва инчунин, нақши бонкҳо дар фаъолияти иқтисодии хориҷӣ низ рӯз то рӯз авҷ мегирад. «Низоми бонкӣ нақши калидиро дар низоми пардохтҳо ва ҳисобҳои дохилӣ ва байналхалқӣ бозида, роҳнамои асосии институтсионалии сиёсати пулии давлат ба ҳисоб рафта, ҷараёнҳои молиявиро ба ҷумҳурӣ таъмин сохта, ба рушди иқтисоди миллӣ мусоидат менамояд» [4, с.98]. Яъне, низоми бонкӣ ҷузъи асосии низоми молиявӣ ба шумор рафта, ҳамчун унсури низоми умумиқтисодӣ баромад мекунад.

Бояд тазаққур дод, ки агар, аз як тараф, рушди иқтисодӣ аз низоми бонкӣ вобаста бошад, аз тарафи дигар, байни нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ бо низоми бонкӣ вобастагии зич доранд. Яъне, рушди низоми бонкӣ аз рушди иқтисоди миллӣ вобастагии калон дорад. “Аз ин рӯ, низоми бонкӣ ҳамеша ҳама гуна тағйиротеро, ки дар иқтисоди миллӣ руҳ медиҳад, дар худ инъикос мекунад ва мутобиқшавии ин низомро ба дигаргуниҳои мазкур метавон ба муҳимтарин қонунҳои ташаққул ва рушди низоми бонкии миллӣ нисбат дод. Аз ин ҷост, ки фаъолияти муътадилӣ низоми бонкии кишварро, асосан, вазъи умумии иқтисоди миллӣ муайян мекунад” [8, с.233]. Бинобар ин, давлат ҳама вақт ба низоми бонкӣ таъия намуда, вобаста ба он барои рушди иқтисоди миллии хеш концепсияҳои стратегияҳо таъия менамояд.

Инак, ба ҳамагон маълум аст, ки дар марҳилаи 2-юми (солҳои 2021-2025) иҷрошавии СМР-2030 Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад, ки иҷрошавии ин марҳила аз фаъолияти босамари низоми бонкӣ вобастагӣ дорад. Яъне, татбиқи ин марҳила бо ҷалби суръатноки сармоягузориҳои хориҷию дохилӣ бояд амалӣ гардад. Чӣ тавре ки дар боло қайд намудем, дар ин вазъи мураккаби ҷомеаи ҷаҳонӣ барои ба расидан ба ҳадафҳои зикргардида ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба кишвар ғайриимкон мебошад.

Илова бар ин, “таваҷҷути сармоягузориҳои хориҷӣ фаъолнокии субъектҳои иқтисоди миллиро таъмин намудан мумкин аст, лекин фаъолияти минбаъдашро танҳо дар асоси сармоягузориҳои дохилӣ метавон ривож дод” [7, с.3]. Ба ақидаи мо, дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз механизмҳои дарёфти ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ин пасандозҳои аҳоли, ки дар низоми бонкӣ мебошанд, ба шумор меравад. Гуфтан бамаврид мебошад: “Пасандозгузорӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ, ҳамон лаҳза муҳимтарин манфиатро доро мешавад, ки ба сармоягузорӣ мубаддал гардад” [1, с.11]. Ба ақидаи А. Тюрго мо ҳамраъӣ шуда, қайд менамоем: “Пасандоз - сарчашмаи сармоягузорӣ” [3, с.168] дар ташаққули он ҳамчун иқтисодии сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад.

Инчунин, ба ақидаи И. Аҳадов, идоракунии дороиҳои бонкӣ танҳо дар асоси истифодаи захираҳои пулӣ дар шакли қарзҳо, сармоягузорӣ ва дигар воситаҳо, ки метавонад ба афзоиши сармоя оварда расонад, ба роҳ мешавад [2, с.148].

Дар асоси гуфтаҳои боло ва фикру ақидаҳои олимони соҳа ба хулосае омадем, ки бинобар сабаби муаяйн намудани устуворӣ ва самаранокии низоми молиявии кишвар ва, инчунин, то кадом андоза таъсири мусбӣ он ба иқтисоди миллӣ баъзе нишондиҳандаҳои онро мавриди таҳлил қарор диҳем.

Вобаста ба ин, яке аз нишондиҳандаҳои низоми молиявии кишвар ин сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ ба шумор меравад.

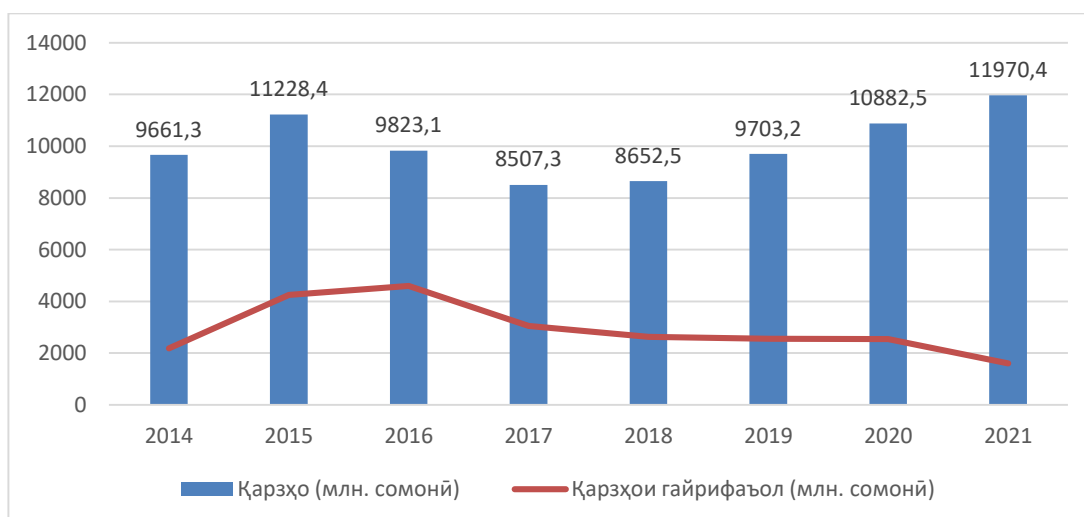
Диаграммаи 1. - Сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар солҳои 2014-2021

Манбаъ: таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ.

Чӣ тавре ки аз диаграммаи 1 бармеояд, қарзҳои додасуда аз ҷониби низоми бонкӣ тамоюли болоравиро ба худ касб намудаанд. Дар баробари болоравии тамоюли қарзҳои додасуда ҳиссаи қарзҳои фаъол низ дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ сол то сол меафзояд. Сабаби дар солҳои 2016-2017 коҳиш ёфтани қарзҳои фаъол дар ҳаҷми умумии қарзҳои додасуда ин сар задани бухрон мебошад, ки бевосита ба низоми бонкӣ таъсири манфии худро расонида буд.

Диаграммаи 2. - Коҳишёбии қарзҳои ғайрифавол дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар солҳои 2014-2021

Манбаъ: таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ.

Нишондиҳандаи дигаре, ки ба сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ таъсири манфии худро мерасонад, ин қарзҳои ғайрифавол мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сол то сол нишондиҳандаи мазкур коҳиш ёфта истодааст. Яъне, аз 4603,1 млн сомонии дар соли 2016 ба 1606,8 млн сомонӣ дар соли 2021 омада расидааст.

Диаграмма 3. - Самаранокии қарзҳои додашудаи сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар солҳои 2014-2021

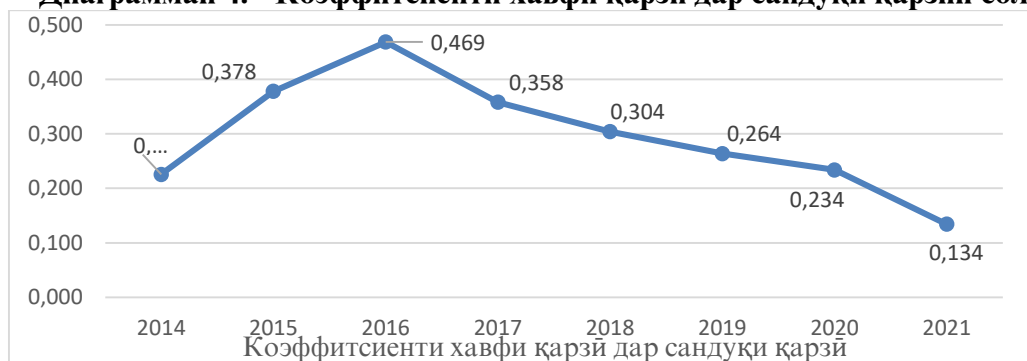

Манбаъ: таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ.

Нишондиҳандаи муҳимтарине, ки сифати сандуқи қарзии низоми бонкиро нишон медиҳад, ин самаранокии қарзҳои додашудаи низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад. Чӣ тавре ки аз диаграммаи 3 бармеояд, самаранокии ҳаҷми қарзҳои додашуда дар соли 2021 ба 0,866 ё 86,6% баробар гардидааст. Нишондиҳандаи мазкур дар соли 2016 ба 0,531 ё 53,1% баробар буд.

Дар асоси коэффитсиенти мазкур (диаграммаи 4) ба хулоса омадан мумкин аст, ки сол то сол қоҳишёбии ҳавфи барнагаштани қарзҳои додашудаи сандуқи қарзии низоми бонкӣ ба наздики сифр омада расидааст. Яъне, коэффитсиенти мазкур дар соли 2016 ба 46,9% буд ва ин нишондиҳанда ба 13,4% омада расидааст.

Диаграмма 4. - Коэффитсиенти ҳавфи қарзӣ дар сандуқи қарзии солҳои 2014-2021

Манбаъ: таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ.

Диаграмма 5. - Тамоюли пасандозҳо ва сармоягузори низоми бонкӣ дар солҳои 2014-2021

Манбаъ: таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ.

Чӣ тавре ки дар боло қайд намудем, яке аз сарчашмаҳои ҷалби сармоягузорӣ ин пасандозҳои аҳоли ба шумор меравад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки (диаграммаи 5) ҷалби сармоягузориҳои низоми бонкӣ аз ҳисоби пасандозҳои низоми бонкӣ ҳиссаи ночиз дошта, тамоюли поёнравиро касб намудааст.

Диаграммаи 6. - Ғайридолларикунонии низоми бонкӣ

Манбаъ: таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ.

Яке аз нишондиҳандаҳои дигаре, ки ба беқурбшавии пули миллӣ таъсири худро мерасонад, ин қарзҳо ба асъори хориҷӣ мебошад. Хушбахтона, ҳиссаи нишондиҳандаи мазкур дар ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда сол то сол тамоюли коҳишёбро ба худ касб намуда истодааст. Яъне, нишондиҳандаи мазкур баъди давраҳои бухронӣ аз 65,% то 33,7% дар давраи таҳлилшаванда омада расидааст.

Бояд қайд намуд, ки шарикҳои якуми стратегияи кишвар ҷиҳати ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ин Ҷумҳурии Халқии Хитой ба ҳисоб меравад. Бинобар сабабе, ки дар соли 2018 нишонаҳои сар задани бемории сироятии COVID-19 дар Ҷумҳурии Халқии Хитой пайдо шуда буд, коҳишёбии нишондиҳандаи мазкур дар соли 2018 аз он шаҳодат медиҳад.

Диаграммаи 7. - Ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2013 – 2020

Манбаъ: таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021.

Чӣ тавре ки аз диаграммаи 7 аён аст, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолати нугувор қарор дошта, нишондиҳандаи ночиз ба шумор меравад. Яъне, нишондиҳандаи мазкур сол то сол тамоюли камшавиро ба худ касб намуда истодааст. Коҳишёбии нишондиҳандаи мазкур ин таъсири бевоситаи бухрон (солҳои 2014-2016) ва паҳншавии бемории сироятии COVID-19 (солҳои 2019-2020) мебошад.

Дар асоси баъзе таҳлилҳои нишондиҳандаҳои низоми молиявии кишвар, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки сол то сол низоми молиявии кишвар васеъ шуда, самаранокии он ба рушди иқтисоди миллӣ назаррас мебошад. Расидан ба

нишондиҳандаҳои рушд саҳми бевоситаи Бонки миллии Тоҷикистон назаррас мебошад. Бонки миллии Тоҷикистон дар асоси такмил додани назорати катъии доимӣ ба монанди ғайридолларикунонии низоми бонкӣ, ки тамоюли ҳиссаи қарзҳо бо асъори хориҷӣ ночиз мебошад, инчунин, аз ҳама муҳим қурби пули миллиро нигоҳ дошта истодааст, бо иҷозат додани фаъолияти бонкҳои соҳавӣ вобаста ба ҳадафҳои олии кишвар, бо мақсади дастрас намудани нархи хизматрасониҳои бонкӣ таъсис додани фонди меъёри бозтамвил дар сохтори низоми бонкии кишвар, бозхонд намудани фаъолияти баъзе ташкилотҳои қарзие, ки уҳдадориашонро сари вақт дар назди мизочон иҷро карда наметавонанд. Дар баробари ҳамаи ин муваффақиятҳо инчунин муаммо дар ҷалби сармоягузории низоми молиявии кишвар низ дида мешавад. Яъне, сармоягузории низоми бонкӣ ночиз буда, рушди он ба ҷашм намерасад. Чӣ тавре ки дар боло қайд намудем, яке аз сарчашмаҳои ҷалби сармоягузорӣ ин табдил додани пасандозҳои аҳоли ба сармоягузорӣ ба шумор меравад. Мутаассифона, таҳлилҳои нишон медиҳад, ки (диаграммаи 5) сол то сол ҳиссаи сармоягузориҳои бонкӣ аз ҳисоби пасандозҳои аҳолии дар низоми бонкӣ буда, тамоюли бошиддати поёнравиро ба худ касб намудааст. Сабаби ночиз будани нишондиҳандаи мазкур дар он аст, ки айни ҳол пасандозҳои аҳоли, ки дар низоми бонкӣ буда ба додани қарз равона карда мешаванд. Ин ҳолат хуб аст, аммо бо сабабе ки қарз хусусияти баргарданда дорад, бинобар ин, иқтисодии иқтисодиро зиёд накарда, фақат имконият фароҳам меорад. Аз ин лиҳоз, ҳама давлатҳо барои ба ҳадафҳои хеш ноил шудан сармоягузориҳо ҳамчун муҳаррики рушди иқтисоди миллии ҳисоб намуда, ба сармоягузорӣ таъҷиб менамоянд. Бинобар ин, механизмҳои зиёд намудани сармоягузории бонкиро аз ҳисоби пасандозҳои аҳоли пайдо намуда, беҳтар мебуд дар ин бобат чораҳои мушаххас андешида шавад. Ба ақидаи мо, низоми бонкиро мебоист, ки: ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул гардидани маъмурияти бонкҳо (махсусан бунёди амволи ғайриманқул); кам намудани хароҷоти зиёди бонкҳо барои сохтмони биноҳои маъмурӣ, ки боиси кам гардидани сармояи фаъоли худии онҳо мегардад; баланд бардоштани маърифати молиявии аҳолии кишвар барои рушди пасандозҳои бонкӣ (тибқи маълумотҳои ғайрирасмӣ то 3 млрд долл. ИМА маблағҳо дар дасти аҳоли беҳаракат қарор доранд).

Дигар сарчашмаи дарёфти ҷалби сармоягузорӣ ин фаъолияти босамари бозори дуумдараҷаи коғазҳои қиматнок дар кишвар ба ҳисоб меравад. Ба ақидаи мо, барои рушд додани бозори мазкур масъалаҳои зеринро мавриди омӯзиш қарор додан мувофиқи мақсад мебошад. Аз ҷумла: заминаи институтсионалии мусоид; инфраструктураи соҳа ё бозори дуумдараҷаи коғазҳои қиматнок; платформаи ягонаи фурӯши коғазҳои қиматнок; савдои электронии коғазҳои қиматнок; ба роҳ мондани коғазҳои қиматноки корхонаҳои азими сердаромад тавассути биржаи фондӣ; бо асъори шинокунанда нархгузории коғазҳои қиматнок; тайёр намудани мутахассисони касбӣ ва инчунин баланд бардоштани маърифати молиявии мутахассисони соҳа.

Илова бар ин, таҳияи қонуну дастурамалҳои махсус ҷиҳати таъсис додани фонди сармоягузории бонкӣ дар низоми бонкии кишвар мувофиқи мақсад мебошад. Ба ин восита мо метавонем сармоягузориҳо дар кишвар зиёд намуда, ба ҳадаф ва мақсадҳои хеш ноил шавем.

Адабиёт

1. Авғонов Н.А. Мукамалгардонии равандҳои ҷалби пасандозҳои аҳоли ҳамчун иқтисодии захираҳои сармоягузорӣ. Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа, доктор аз рӯйи равияи илмҳои иқтисодӣ / Н.А. Авғонов. – Душанбе, 2021. – 60 с.
2. Аҳадов И.Қ. Асосҳои назариявии идоракунии ва танзими дороиҳои бонкӣ / И.Қ. Аҳадов // Паёми молия ва иқтисод. -2021- №3 (27). - С. 148-152.

3. Гнедков В.В. Экономическая сущность категории «сбережения населения» / В.В. Гнедков // Экономика: вчера, сегодня, завтра. - 2018. - Том 8. - №6А. - С. 165-175.

4. Мирзоев С.С. Баландбардории устувории молиявии низоми бонкии Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои иқтисодӣ / С.С. Мирзоев. – Душанбе, 2019. - 175с.

5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. – Душанбе, 434с.

6. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 26 декабри соли 2021, соати 13:10, шаҳри Душанбе.

7. Саидахмадов Ф.Б. Такмили танзими давлатии сармоягузорию кишоварзии минтақа (дар мисоли вилояти Хатлон: Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмҳои номзади илмҳои иқтисодӣ/ Ф.Б. Саидахмадов. - Душанбе, 2022. – 50с.

8. Хайрзода Ш. Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботию молиявӣ (назария, методология, амалия): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмҳои доктори илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10/ Ш. Қ. Хайрзода. – Душанбе, 2021. - 430с.

9. Хайрзода Ш. Қ. Место и роль банковской системы в политике достижения финансовой устойчивости национальной экономики / Ш. Қ. Хайрзода// Финансово-экономический вестник.- Душанбе, 2020. - №2(22). - С. 7-14

УДК: 338.514 (575.3)

ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ НИЗОМИ ҚАРЗДИҲӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Махшӯлов Саидхуҷа Ҷумъаевич, н.и.и., дотсенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 918563308. E-mail: saidhujaj1986@mail.ru.

Ҷумаев Исмаиҷлло Курбонович, ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 987230808. E-mail: ismatjuma1990@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои таъмини раванди беҳатарии низоми қарздиҳӣ дар шароити муосир мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Зеро ин мавзӯи мубрам буда, рушди низоми қарздиҳӣ дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои иқтисодӣ ва афзоиши таъсири манфии равандҳои ҷаҳонишавӣ ба низоми бонкию молиявӣ як қатор хавфҳои бонкиро ба миён овардааст. Дар сатҳи низоми бонкӣ ва даромаднокии он масъалаи сандуқи қарзӣ ва сифати он яке аз масъалаҳои асосӣ дар сатҳи иқтисодӣ миллӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, ташилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшиши менамоянд, ки қарздиҳиро дар иқтисодӣ афзоиш дода, сифати сандуқи қарзии худро беҳтар ва ҳиссаи қарзҳои муаммодорро дар маҷмуи умумии қарзҳо коҳиш диҳанд. Бо назардошти баланд гардидани сатҳи хавфҳои низоми бонкӣ ва махсусан, хавфҳои сандуқи қарзии низоми бонкӣ муаллифон кӯшиши намудаанд, ки мушкилоти мавҷуда ва сатҳи хавфи сандуқи қарзиро арзёбӣ намоянд. Ғайр аз ин, дар мақолаи мазкур дурнамои рушди сандуқи қарзии низоми бонкӣ ва сифати он таҳлил гардидааст.

Калидвожаҳо: сандуқи қарзӣ, бозори қарзӣ, хавфи қарзӣ, бозорғирӣ, пардохтпазирӣ, пул, танзим, бехатарӣ, иқтисодиёт, суръат, амалиёт, низоми бонкӣ, хатар, муносибат, қарзҳои шубҳанок, фонди пӯшонидани талафоти имконпазир.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Махшулов Саидхуджа Джумаевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел. : 918563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru.

Джумаев Исмадулло Курбонovich, ассистент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 987230808. E-mail: ismatjuma1990@mail.ru

В данной статье рассматривается проблемы обеспечения безопасности кредитной системы в современных условиях. Это тема является актуальной, потому что развитие кредитной системы в условиях глобализации экономических отношений и усиление негативного влияния процессов глобализации на банковско-финансовую систему обусловили ряд банковских рисков. На уровне банковской системы и ее рентабельности вопрос кредитного портфеля и его качества считается одним из главных вопросов на уровне национальной экономики. В связи с этим кредитные организации Республики Таджикистан стараются увеличить кредитование экономики, улучшить качество своего кредитного портфеля, снизить долю проблемных кредитов в общей сумме кредитов. Принимая во внимание повышение уровня рисков банковской системы и особенно рисков кредитного портфеля банковской системы, авторы попытались оценить существующие проблемы и оценить уровень риска кредитного портфеля. Кроме того, в данной статье анализируются перспективы развития кредитного портфеля банковской системы и его качество.

Ключевые слова: кредитный фонд, кредитный рынок, кредитный риск, маркетинг, ликвидность, деньги, регулирование, безопасность, экономика, скорость, операция, банковская система, риск, отношения, безнадежные долги, резервный фонд.

ENSURING THE SECURITY OF THE CREDIT SYSTEM IN MODERN CONDITIONS

Makhshulov Saidkhuja Jumaevich - candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Banking, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: 918563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru.

Jumaev Ismatullo Kurbonovich - assistant professor of the department of of Banking, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: 987230808. E-mail: ismatjuma1990@mail.ru

The development of the credit system in the context of the globalization of economic relations and the strengthening of the negative impact of globalization processes on the banking and financial system have led to a number of banking risks. At the level of the banking system and its profitability, the issue of the loan portfolio and its quality is considered one of the main issues at the level of the national economy. In this regard, credit organizations of the Republic of Tajikistan are trying to increase lending to the economy, improve the quality of their loan portfolio, and reduce the share of problem loans in the total amount of loans. Taking into account the increase in the level of risks of the banking system and especially the risks of the loan portfolio of the banking system, the authors tried to assess the existing problems and assess the risk level of the loan portfolio. In addition, this article analyzes the prospects for the development of the loan portfolio of the banking system and its quality. With these requirements, the publication of an article can help to some extent in solving existing problems.

Keywords: credit fund, credit market, credit risk, marketing, liquidity, money, regulation, security, economics, speed, operation, banking system, risk, relationships, bad debts, reserve fund.

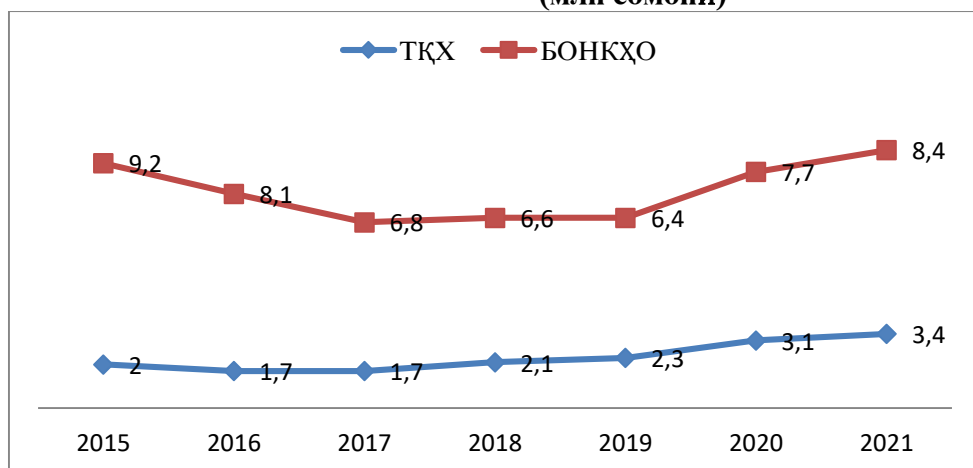
Баъди васеъ шудани доираи фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ ва афзоиши сатҳи талабот ба қарз дар бозори бонкӣ ҷиҳати ба амал баровардани маҳсулоти ниёзи аввал тавассути дастгирии низоми бонкӣ як фишанги асосӣ маҳсуб меёбад. Дар шароити

имрӯза барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар иваз намудани ҷойи маҳсулоти аз лиҳози экологӣ ноустувор, ки аз хориҷи кишвар ворид мешаванд, дастгирии ҳаматарафаи молиявӣ шартӣ зарурист. Қайд кардан ба маврид аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар миқёси Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил яке ҷумҳуриҳои дорой имкониятҳои васеи захираҳои табиӣ экологӣ мебошад, ки дар ташкили заминаҳои мусоид дар соҳаи кишоварзӣ ва истехсоли маҳсулоти он имконияти васеъ дорад. Бо ҳамин мақсад, барои таҳкими минбаъдаи рушди низоми қарздохӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҷдиди қарзҳои мушкилситони корхонаҳо ва ташкилотҳои ҷумҳуриявӣ мусоидат кард ва якҷанд қарор низ қабул намуд, ки барои ҳалли муаммоҳои қарзӣ зарурӣ ва саривақтӣ буданд. Аз ҷумла, мувофиқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 март соли 1997 таҳти №124 «Дар бораи реструктуризатсияи қарзҳои корхонаҳо ва ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи кредитҳои бонкҳо», қарзҳои пештар ба хоҷагиҳои воқеъ дар ноҳияҳои қухистон додашуда ва ғоизҳои онҳо ба қарз дар назди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил дода шуданд, ки то андозае сандуқи қарзии бонкхоро беҳтар намуд [2].

Дидани чорабиниҳои дахлдор оид ба беҳтар намудани авзои фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ, корхонаву ташкилотҳо ва хоҷагиҳои деҳқонӣ хоҷагиҳои хонавода имконияти хуби рушдро фароҳам овард, ки барои ғанигардонии бозор ва буҷаҳои мардум ва беҳтаршавии сифати зиндагии онҳо гардид. Новобаста ба андешидани чораҳои зарурӣ ҷиҳати паст кардани шиддати қарзҳои хавфнок дар сатҳи сандуқи қарзии низоми бонкӣ ва таъмини амнияти низоми бонкӣ ҳоло ҳам мушкilotи дутарафа зиёданд, ки ин аз ҳарду ҷониб як қатор тадбирҳоро тақозо менамояд. Дар сатҳи низоми бонкӣ барои идора кардани ин тамоюли хавфнок, пеш аз ҳама, баланд кардани сифати сандуқи қарзӣ, ташкили фонди пӯшонидани талафоти имконпазир, ташкили ширкатҳои кафолатӣ ва монанди инҳо шартӣ зарурӣ мебошад.

Новобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки дар баробари бонкҳо имрӯз ҳиссаи ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ низ дар муқоиса бо бонкҳои тиҷоратӣ назаррас буда, дар айни замон, тамоили зиёдшавӣ доранд ва дар ин замина, ҳамчун рақиби асосии бонкҳо маҳсуб меёбанд. (диаграммаи 1)

Диаграммаи 1. - Бақияи сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2021 (млн сомонӣ)

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ, 2014. - №12(233), 2018. - №12(281), 2020. - №13(305).

Гуфтан мумкин аст, ки коҳишёбии бақияи сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ хусусияти чандтарафа дошта, дар он бештар таъсири омилҳои беруна ва қисман омилҳои дохила асос гардидаанд. Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ мамлакат ва

таъсири омилҳои сатҳи гуногун дар бозори қарзии мамлакат аз рӯи маълумоти диаграммаи 1 саҳми ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ нисбатан бештар мебошад. Бақияи сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар соли 2015 9,2 миллиард сомониро ташкил медод ва ин нишондиҳанда дар соли 2021 6,4 миллиард сомониро ташкил намуд, ки дар муқоиса ба соли 2015 2,8 миллиард сомонӣ ё 26% кам гардидааст.

Аз таҳлили маълумот бармеояд, ки ҳоло ҳам дар самти қарзҳои низоми бонкӣ муаммоҳо ҷой доранд. Новобаста ба он ки ҳаҷми сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар муқоиса ба соли 2014 23,7% афзоиш ёфта бошад ҳам, дар баробари ин, вобаста ба гурӯҳбандии қарзҳо дар сандуқи қарзии ин низом нишондиҳандаҳои манфӣ дар алоҳидагӣ зиёд гардидаанд.

Дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда қарзҳои ғайриқолабӣ 1,6 маротиба, қарзҳои шубҳанок 1,5 маротиба ва қарзҳои бегътимод 2,1% зиёд гардидаанд, дар баробари ин, қарзҳои хатарнок ба андозаи 16,7 маротиба коҳиш ёфтаанд. Ҳамзамон, ба андешаи мо, дар асоси таҳлилҳои диаграммаи мазкур ҷиҳати ҳалли мушкилоти ҷойдошта андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- дар самти қарзҳои миёна ва калон вобаста ба самаранок истифода намудани маблағҳо муқаррар намудани як лимити муайян;
- ба қадри имкон кам намудани ҳаҷми қарздиҳӣ тавассути асъори хориҷӣ;
- кам намудани меъёри фоиз ва дар заминаи ин пешниҳод намудани муҳлати имтиёзнок;
- таҳлили дурусти ҳолати пардохтпазирии қарзгиранда;
- ташкили фондҳои кафолатӣ ё суғуртакунии маблағи қарз бе огоҳии мизочон.

Бонкҳои тижоратӣ барои пӯшонидани қарзҳои муаммодор дар сатҳи низом ва коҳиш додани сатҳи хавфҳо ҳамеша чораҳои зарурӣ меандешанд. Яке аз чунин иқдомҳои низоми бонкӣ, ки сатҳи хавфҳои амалиёти қарзиро коҳиш медиҳад, ин фонди пӯшонидани талафоти имконпазир мебошад.

Қарзҳои бонкӣ шакли табдилёфтаи сарчашмаҳои молиявӣ ва захираҳои қарзӣ ё худ шакли ҳаракати сармояи қарзӣ буда, самаранокии истифодаи он ҷараёни мураккаб аст ва мустақиман ба муомилоти пулӣ ва муносибатҳои молиявӣ дар соҳаи кишоварзӣ алоқаманд мебошад [5, с. 6]. Гуфтан мумкин аст, ки бар замми ҳамаи мушкилоти ҷойдошта қарзҳои ғайрифаъол дар ташкилотҳои қарзӣ бо фонди пӯшонидани талафоти имконпазир ба андозаи 90,3 банди фоизӣ зиёд карда шуд, ки ин масъала дар диаграммаи 2. ба тариқи зайл исбот карда шудааст.

Диаграммаи 2. - Ҳиссаи фонди пӯшонидани талафоти имконпазир барои қарзҳо дар солҳои 2015-2020

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ. 2014. - №12(233), 2018. - №12 (281), 2020. - №13 (305).

Бо назардошти мушкилоти ҷойдошта ва андешидани як қатор чораҳои муассир дар давоми як соли охир қарзҳои ғайрифаъол ба маблағи 259 млн сомонӣ ё 7,3 банди фоизӣ коҳиш ёфта, нисбат ба охири соли 2016 бошад, қарзҳои ғайрифаъол ба 2,2 млрд

сомонӣ кам шуданд ва дар натиҷа, нишондиҳандаи пӯшонидани фонд аз рӯи қарзҳои ғайрифайда ба 90,2% баробар мешавад, ки иқдоми мазкур ҷиҳати коҳиш додани сатҳи хавфҳои қарзӣ дар низоми бонкӣ пешбинӣ гардидааст.

Фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз 58,5%-и соли 2015 ба 92,3% дар соли 2019 баробар гардид, ки дар муқоиса ба соли 2015 33,8% афзоиш ёфтааст. Қарзҳои ғайрифайда бошанд, дар муқоиса ба соли 2015 1,6% афзоиш ёфтааст ва қарзҳои ғайрифайдаҳои ҳолис бошанд, дар муқоиса ба соли 2015 10,3% коҳиш ёфтааст. Ҷиҳати баргараф кардани мушкилоти низоми қарзӣ фонди пӯшонидани талаботи имконпазир зиёд карда шудааст.

Фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо маблағест, ки ҳамчун фонди умумӣ ва ё фонди махсус барои пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи қарзҳо, қоғазҳои қиматнок, гаварҳои гирифташуда барои бозфурӯш ва дигар дороиҳо мувофиқи талаботи Дастурамали №215, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдори Бонки миллии Тоҷикистон ва стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ пешбинӣ карда шудааст [4].

Қарзи ғайрифайда қарзест, ки маблағи асосӣ ва фоизҳои он тибқи талаботи шартнома пардохт карда намешавад ва ба яке аз гурӯҳҳои қарзҳои ғайриқолабӣ, шубҳанок ва безътимод дохил мешавад;

Захираи хавфҳои қарзӣ - маблағе, ки барои пӯшонидани талафоти эҳтимолӣ аз рӯи хавфҳои қарзии мувофиқи талаботи меъёрии аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон муқарраршаванда муайян гардида, илова бар Фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо пешбинӣ карда шудааст;

Ташкилотҳои қарзӣ бояд тамоми қарзҳоро ба 5 гурӯҳ тибқи талаботи зерин тасниф намоянд:

а) Ба гурӯҳи якум қарзҳои «қолабӣ» дохил мешаванд, агар:

- ҳолати молиявии муштарӣ хуб бошад;
- маблағи асосӣ ва фоизҳои қарз сари вақт тибқи шартномаи қарзӣ пардохт карда шаванд ва маблағҳои пардохтии батаъхиратода мавҷуд набошанд;
- маблағҳои пардохтӣ тамдид ё таҷдид нашуда бошанд.

Ҳолати молиявии муштарӣ метавонад хуб ҳисобида шавад, агар таҳлили ҳаматарафаи фаъолияти амалиётӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба муштарӣ алоқаманд, аз ҷумла маълумот дар бораи муҳити беруна) тасдиқ намояд, ки қарзгир дорои фаъолияти устувор, нишондиҳандаи мусбати дороиҳои соф, сатҳи хуби даромаднокӣ ва қобили пардохт бошад. Муштарӣ бояд тамоюлҳои манфӣ, аз ҷумла коҳиши назарраси ҳаҷми истехсолот, ки бо омилҳои мавсимӣ алоқаманд нестанд, пастшавии даромаднокӣ, афзоиши назарраси ҳисобҳо барои гирифтани ва ё барои пардохт, инчунин, дигар ҳодисаҳоро, ки эҳтимолан метавонанд ба устувории молиявии муштарӣ таъсири худро расонанд, нашошта бошад.

Дар ҳолатҳои махсус, аз сабаби он ки пардохти уҳдадориҳо таҳти идораи қарзгир нест, ташкилоти қарзӣ метавонад таъхир ёфтани пардохти ҷунин қарзро ба муҳлати то 8 рӯз ба инобат гирад.

Фонд барои қарзҳои қолабӣ ҳамчун фонди умумӣ аз рӯи бақияи қарз бо пули милли ба андозаи на камтар аз 2% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 3% ташкил карда мешавад.

б) Ба гурӯҳи дуюм қарзҳои «зери назорат» дохил мешаванд, агар:

- ҳолати молиявии муштарӣ қаноатбахш бошад;
- пардохти маблағи асосӣ ва ё фоизҳои қарз аз 8 то 30 рӯз ба таъхир афтада бошад;
- қарзҳо як бор аз рӯи тартиби муқарраршуда таҷдид карда шуда бошанд.

Ҳолати молиявии муштарӣ метавонад қаноатбахш ҳисобида шавад, агар таҳлили ҳаматарафаи фаъолияти амалиётӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба муштарӣ алоқаманд) нишон диҳад, ки ҷой доштани ягон тамоюли манфӣ дар фаъолияти қарзгир ба ҳолати молиявии он бевосита таҳдид намекунад ва дар ояндаи наздик (як сол ё аз он камтар) дар сурати наандешидани чораҳои дахлдор метавонад муштариро ба мушкилоти молиявӣ оварда расонад. Фонд барои қарзҳои зерин назорат ҳамчун фонди умумӣ аз рӯи бақияи қарз бо пули милли ба андозаи на камтар аз 5% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 10% ташкил карда мешавад.

Фонди умумӣ, ки барои қарзҳои қолабӣ ва зерин назорат ташкил карда шудааст, то андозаи 1,25%-и дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда барои ҳисоб кардани меъёри кифоятии сармоя истифода бурда мешавад. Намуна оид ба тартиби ташкили фонди умумӣ ва ҳисоб кардани он ҳангоми ҳисобкунии меъёри кифоятии сармоя.

в) Ба гурӯҳи сеюм қарзҳои «ғайриқолабӣ» дохил мешаванд, агар:

- пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 30 то 90 рӯз ба таъхир афтада бошанд;
- қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 30 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии қарздор шубҳанок баҳогузорӣ карда шавад.

Ҳолати молиявии муштарӣ дар сурати ҷой доштани таҳдидҳои бевосита ба пардохтпазирии он шубҳанок баҳогузорӣ мешавад. Агар қарзгир ҷихати бехтар намудани ҳолати молиявӣ ягон чора наандешад, фаъолияти қарзгир бо назардошти тамоюлҳои манфӣ метавонад ба мушкилоти молиявӣ гирифтор шавад.

Фонд барои қарзҳои ғайриқолабӣ ҳамчун фонди махсус бо пули милли ба андозаи на камтар аз 30% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 40% барои қисми таъминбудаи қарз ва 100% барои қисми таъминнабудаи қарз ташкил карда мешавад.

г) Ба гурӯҳи чорум қарзҳои “шубҳанок” дохил мешаванд, агар:

- пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 90 то 180 рӯз ба таъхир афтада бошанд;
- қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 90 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ ғайриқаноатбахш баҳогузорӣ карда шавад. Ҳолати молиявии муштарӣ дар ҳолатҳои зерин ғайриқаноатбахш баҳогузорӣ мешавад;

- пардохтпазирии ноустувори муштарӣ;
- тамоюлҳои манфии ба фаъолияти истехсолӣ-иқтисодии муштарӣ таҳдидкунанда (амалиётҳои зараровар, камшавии дороиҳои соф, коҳишёбии ҳаҷми истехсолот ва афзоиши воқеии ҳисобҳо барои гирифтани ва ё барои пардохт).

Фонд барои қарзҳои шубҳанок ҳамчун фонди махсус бо пули милли ба андозаи на камтар аз 75% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 85% барои қисми таъминбудаи қарз ва 100% барои қисми таъминнабудаи қарз ташкил карда мешавад.

ғ) Ба гурӯҳи панҷум қарзҳои “беъътимод” дохил мешаванд, агар:

- пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз зиёда аз 180 рӯз ба таъхир афтада бошанд;

- қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 180 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ носолим баҳогузорӣ карда шавад. Ҳолати молиявии муштарӣ дар мавриди зерин носолим баҳо дода мешавад, агар:

- муштарӣ доимо дар ҳолати ногувори молиявӣ қарор дошта бошад ё тибқи қонунгузорӣ муфлис эълон шуда бошад;

- таҳлили фаъолияти амалиётӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба қарзгир алоқаманд) нишон диҳад, ки дар фаъолияти муштарӣ тамоюлҳои манфии ҷой доранд, ки онҳо ба ҳолати ногувори доимии қарзгир ё муфлисшавӣ оварда мерасонанд. Ба тамоюлҳои манфии ба фаъолияти муштарӣ таҳдидкунанда инҳо дохил мешаванд:

- фаъолияти зараровар;

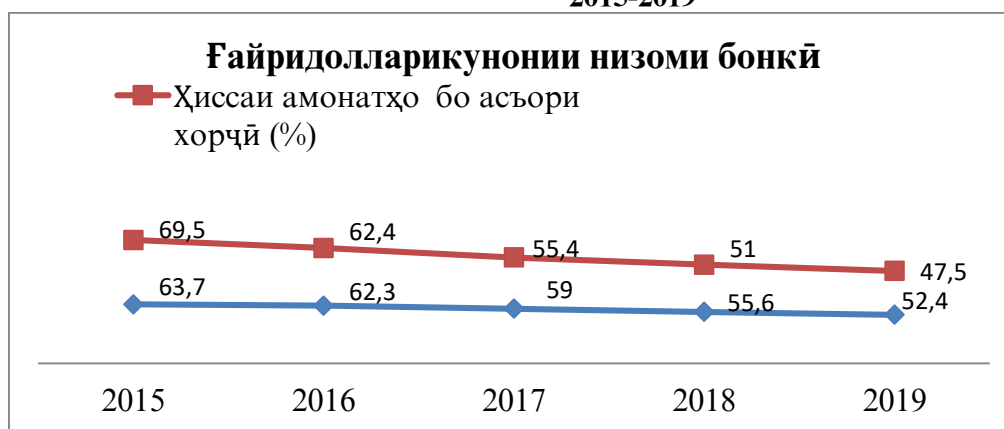

- арзиши манфӣ ё камшавии назарраси дороиҳои соф;
- коҳишҳои назаррас дар истехсолот ва афзоиши назарраси ҳисобҳо барои гирифтани ё барои пардохт.

Фонд барои қарзҳои безътимод ҳамчун фонди махсус ба андозаи 100% аз рӯи бақияи қарз бо пули миллӣ ва бо асъори хориҷӣ ташкил карда мешавад. Таҷриба ва таҳлилу нишондиҳандаҳои рушди низоми пулию қарзӣ дар сатҳи низоми бонкӣ собит намуданд, ки мушкилоти асосии коҳиш ёфтани сатҳи захираҳо ва афзоиш пайдо кардани сатҳи хавфҳои низоми қарзӣ, пеш аз ҳама, ба камшавии асъори хориҷӣ ва баланд шудани қурби муқаррарии он мебошад.

Чораҳои ғайридолларикунонии низоми қарзӣ ва қабули амонату пасандозҳо мумкин аст то як андоза ба мушкилоти ҷойдошта мусоидат намояд. Аз дигар нуқтаи назар, ин маъноӣ ба маротиб кам шудани захираҳои қарзӣ ва пасандозӣ бо асъори хориҷа мебошад, ки дар диаграммаи 3. ҳамчун натиҷаи таҳлил чунин нишон дода шудааст.

Диаграммаи 3. - Ғайридолларикунонии сандуки қарзии низоми бонкӣ барои солҳои 2015-2019

Сарчашма: Ҳисоби муаллифони дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ. 2014, №12(233), 2018, №12(281), 2020, №13(305).

Дар низоми бонкдорӣ муосир ва бартараф кардани камбудии ҷойдошта масъалаи барқарорӣ хавфҳо барои қарзҳо бо асъори хориҷӣ аз 100% то 150% зиёд карда шудаанд, лекин масъалаи ба маротиб коҳиш ёфтани ҳаҷми захираҳо бо асъори хориҷӣ на танҳо дар низоми бонкӣ, балки дар иқтисодии кишвар хатарнок мебошад. Аз муқоиса ва таҳлилҳои диаграмма аён аст, ки яке аз манбаъҳои асосии захираҳои қарзии низоми бонкӣ ин амонату пасандозҳо мебошанд ва ҳиссаи амонатҳо бо асъори хориҷӣ соли 2015 69,5%-и ҳаҷми умумии қарзҳо ташкил мекард ва нишондиҳандаи мазкур дар соли 2019 ба 47,5% баробар гардид, ки дар муқоиса ба соли 2015 22% коҳиш ёфтааст.

Дар асоси таҳлил ва тадқиқоти анҷомдодаи мо зарур аст, ки бо назардошти тамоми имкониятҳо ва нишондиҳандаҳои манфӣ ва мусбати рушди низоми бонкӣ дар самти солимгардонии фазои захиракунии ва бехатарии сафарбарсозии захираҳо ба қарз андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- бештар намудани ҳиссаи қарзҳои ба самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ;
- дар асоси талаботи замони муосир ҷорӣ намудани механизмҳои нави идоракунӣ қарзҳои ғайрифавол ва андешидани чораҳои пешакӣ;
- интиҳоби дурусти сарчашмаҳои сармоягузоришаванда ва манбаъҳои фоидаовар;
- танзими низомҳои азнавбаҳодихии истифодаи қарз ва мақсаднокии он;
- дар доираи имкониятҳо тавассути захираҳои дохилии ҷорӣ ташкили ширкати идоракунӣ дороиҳо, аз он ҷумла дороиҳои ғайрифавол;

- бо назардошти мушкилоти ҷойдошта дар сатҳи зарурӣ ҷорӣ намудани сиёсати деолларикунонии низоми бонкӣ;

- бо назардошти рушди техникаю технологияҳои муосир ҷорӣ намудани хизматрасониҳои нав ва муосири бонкӣ дар раванди қарздиҳӣ, захиракунӣ, танзим ва дигар амалиёту хизматрасониҳои хусусияти инноватсионидошта.

Дар сатҳи низоми бонкӣ ва коҳиш додани сифати сандуки қарзии бонкҳо масъалаи камчинии асъори хоричӣ дар давраи пардохти қарзҳо як қатор мушкилотро ба миён овард, ки ба сифати сандуки қарзии бонкҳо таъсири манфӣ расонид. Ба ҳамин мақсад, ғайридолларикунонии сандуки қарзии низоми бонкӣ дар шароити камчинии асъори хоричӣ яке аз шартҳои асосии паст кардани шиддати хавфи қарзӣ дар низоми бонкӣ маҳсуб меёбад.

Адабиёт

1. Ашуров Н. Идора кардани хавфи бонкӣ: васоити таълимӣ /Н. Ашуров, С.Ҷ. Махшулов. - Душанбе, 2021. – 146 с.
2. Бонкдорӣ ва сиёсати пулию қарзӣ (1991-2011) – С.49
3. Латипова Г.С.Механизмҳои дастгирии қарздиҳии соҳибкорзанҳо дар соҳаи кишоварзӣ/ Г.С. Латипова // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе. – 2020. - №4. - С. 18-25.
4. Латипова Г.С. Асосҳои назариявии қарз ва муносибатҳои қарзӣ дар соҳаи кишоварзӣ/ Г.С. Латипова // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе. – 2020. - №2. - С. 150-155.
5. Махшулов С.Дж. Устойчивость национальной валюты, ее теория и методология / С.Дж. Махшулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. - №9. - С. 174-179.
6. Махшулов С.Ҷ. Хатарҳои ба муносибатҳои бонкӣ алоқаманд / С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишқадаи молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – 2016. - №1/5. - С.78-84.
7. Махшулов С.Дж. Конкурентоспособность кредитных организаций и актуальность их финансовых показателей с учетом ликвидности /С.Дж. Махшулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. - №5-2. - С. 54 -.
8. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиклолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: «Вектор принт», 2016. - 294 с.
9. Тупик Н.В. Деньги в экономике меняют свою роль / Н.В. Тупик // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2011 - №6-1. - С. 137-139.
10. Раҳимзода Ш. Иқтисодиёту бонкдорӣ ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ /Ш. Раҳимзода., С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2021. - №7. - С. 193-199.

УДК: 36.1/5

ТАНЗИМИ ФИСКАЛИИ ТАРАҚҚИЁТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА

Бобочонов Давлат Раҳматович – ассистенти кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, маҳ. 17, хонаи 1. Тел.: +992928338966. E-mail: Davlat_12@mail.ru

Исматов Хушрӯз Ҳасанович – н.и.и., дотсенти кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, маҳ. 17, хонаи 1. Тел.: +992928832423. E-mail: Khushruz_1987@mail.ru

Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣю амалии танзими фискалии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа чун унсури муҳимми сиёсати фискалӣ таҳқиқ карда шудааст. Афзорҳои муосири танзими буҷетию андозии тараққиёти иқтисодии минтақа арзёбӣ гардида, самаранокии он низомбандӣ гардидааст. Вазъи муосири танзими буҷетию андозии вилояти Сугд аз лиҳози даромад ва хароҷоти буҷети маҳаллӣ ва тағйирёбии иқтисодии андозии минтақа ва шаҳру ноҳияҳои он таҳлил карда шудааст. Дар доираи таҳқиқ нуқсонҳои мавҷуда дар танзими буҷетию андозӣ муайян ва тавсияҳо ҷиҳати аз байн бурдани онҳо пешниҳод гардидааст. Тақия ба натиҷаҳои таҳқиқ чораҳо ҷиҳати тақомули самаранокии танзими буҷетию андозии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии вилояти Сугди Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: самаранокӣ, минтақа, тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсати фискалӣ, танзими буҷетию андозӣ, воридоти андоз, хароҷоти буҷет, маъмурикунонии андоз.

ФИСКАЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Бабаджанов Давлат Рахматович - ассистент кафедры финансов и кредита Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: 731700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, мкр. 17, дом 1. Тел.: +992928338966. E-mail: Davlat_12@mail.ru

Исмаатов Хушруз Хасанович - к.э.н., доцент кафедры финансов и кредита Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, мкр. 17, дом 1. Тел.: +992928832423. E-mail: Khushruz_1987@mail.ru

Исследованы теоретические и методические аспекты бюджетно-налогового регулирования экономики региона как важного элемента фискальной системы. Исследованы инструменты бюджетно-налогового регулирования экономики региона и систематизированы методы оценки эффективности данной сферы. Проанализировано современное состояние бюджетно-налогового регулирования экономики Согдийской области через призму доходов и расходов местного бюджета и изменения налоговых доходов бюджета региона и его городов и районов. На основе исследования выявлены недостатки в налоговом регулировании, планировании и администрировании деятельности налоговых органов. Соответственно, по результатам анализа были предложены меры по улучшению эффективности бюджетно-налогового регулирования экономики Согдийской области.

Ключевые слова: экономика региона, фискальная политика, бюджетно-налоговое регулирование, налоговые доходы, расходы бюджета, налоговое администрирование, эффективность.

FISCAL REGULATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION

Bobojonov Davlat Rahmatovich - Assistant of the Department of Finance and Credit of the Tajik State University of Law, Business and Politics. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, md. 17, house 1. Tel.: +992928338966. E-mail: Davlat_12@mail.ru

Ismatov Khushruz Hasanovich – candidate in economics, assistant professor of the Department of Finance and Credit of the Tajik State University of law, business and politics. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, md. 17, house 1. Tel.: +992928832423. E-mail: Khushruz_1987@mail.ru

In the given article, the theoretical and methodological aspects of fiscal regulation of the region's economy are investigate as an important element of the fiscal system. The tools of fiscal regulation of the region's economy and systematization of methods were study for assessing the effectiveness of this area. The current state of budgetary-tax regulation of the economy of Sughd region through the prism of revenues and expenditures of the local budget and changes in tax revenues of the budget of the region and its cities and districts is analyze as well. Based on the research were identified deficiencies in tax regulation, planning and administration of tax authorities. According to the results of the analysis, measures were propose to improve the effectiveness of fiscal regulation of the economy of Sughd region.

Keywords. *Regional economy, fiscal policy, fiscal regulation, tax revenues, budget expenditures, tax administration, efficiency.*

Дар раванди идоракунии давлатии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа унсурҳои муҳими таъсиррасони механизми бучетию андозӣ ба монанди банақшагирию ояндабинӣ, танзим ва назорат махсуб меёбанд. Бояд зикр намуд, ки дар раванди банақшагирию ояндабинии бучетию андозӣ даромаду хароҷоти бучетҳои маҳаллӣ дар асоси иқтидори мавҷуда ва дар оянда ташаккулёбанда муайян карда мешаванд. Танзими бучетию андозӣ бошад, ба ҳавасмандкунии тараққиёти соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва ё ҳадди ақал намудани таъсири омилҳои манфӣ равона мегардад. Назорати бучетию андозӣ бо мақсади самаранок истифода бурдани захираҳои молиявии муттамарказ ва ташаккули оқилонаи фондҳои давлатӣ амалӣ мегардад. Механизми танзими молиявии тараққиёти минтақа самаранокии сиёсати андозу бучетро дар сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ ва ҳамзамон, миллий баланд мебардорад.

Тавре Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр кардаанд: «Мақсади асосии сиёсати андозу бучет сафарбар намудан ва самаранок истифода бурдани захираҳои молияи давлатӣ чиҳати ноилшавӣ ба ҳадафҳои рушди иҷтимоиву иқтисодии кишвар мебошад» [8]. Аз ин лиҳоз, механизми муносиби танзими бучетию андозии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа дар шароити муосир аҳамияти хоса дорад.

Дар шароити муосир ҳангоми идоракунии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа афзорҳои мухталифи бучетию андозӣ истифода мегарданд, ки онҳоро ба назари мо, ба мустақиму ғайримустақим тасниф намудан дуруст мебошад. Афзорҳои мустақими танзими бучетию андозӣ, пеш аз ҳама, тағйирдиҳии хароҷоти бучетҳои маҳаллӣ, кумаки молиявии бебозгашту беподош, пешниҳоди қарз ба соҳаҳои истехсолӣ, сармоягузориҳои дохилӣ ва ғайра махсуб меёбанд. Афзорҳои ғайримустақим бошанд, тағйирдиҳии меъёри андозҳо, пешниҳоди имтиёзҳои андоз, қарзи андоз, мараторияи санҷишҳои андоз ва ғайра мебошанд. Зикр кардан зарур аст, ки барои вусъат додани афзорҳои мустақим сарчашмаи кофӣ даромади бучетҳои маҳаллӣ ва фондҳои мақсадноки ғайрибучетӣ тақозо мегардад. Вале, вусъат додани афзорҳои танзими ғайримустақим баръакс ба қисми даромади бучетҳои маҳаллӣ ва дигар фондҳои муттамарказ таъсири манфӣ расонида, иқтидори ин фондҳоро коҳиш медиҳанд. Аз ин лиҳоз, дар доираи таҳқиқ вазъи даромаду хароҷоти бучетҳои маҳаллӣ, воридоти андозҳо ва имтиёзи андоз дар минтақа, инчунин, қарздории андозро мавриди баррасӣ қарор дода, имкониятҳои минбаъдаи танзими бучетию андоз мутобиқи ҳадафи тараққиёти минтақа муайян карда мешавад.

Тамоюли ташаккулёбии нишондиҳандаҳои бучети маҳаллии вилояти Суғд дар чадвали 1 ва 2 оварда шудааст.

Тавре аз нишондодҳои чадвали 1 аён мегардад, дар тӯли 10 соли охир дар вилояти Суғд даромади умумии бучети вилоят 3,3 маротиба афзоиш ёфта, соли 2021 дар ҳаҷми 2 435,2 млн сомонӣ иҷро шудааст. Ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2020 дар ҳаҷми 32 фоиз зиёд мебошад. Зикр кардан зарур аст, ки дар соли 2020 даромади умумии бучети вилоят ба 1 839,6 млн сомонӣ иҷро гардида, назар ба даромади умумии бучети маҳаллӣ дар соли 2019 ба маблағи 94,9 млн сомонӣ ё худ 5 фоиз коҳиш ёфтааст. Ба назари мо, пеш аз ҳама, таъсири бемории ҳамагири Ковид-19 мебошад, ки ба ғаёбнокии қорӣ корхонаҳо ва иқтидори андозсупорӣ онҳо дар соли 2020 таъсири манфӣ расонидааст. Чунин тамоюл дар воридоти андозии бучети вилоятӣ низ мушоҳида мегардад. Бояд зикр намуд, ки бучети маҳаллии вилояти Суғд аз воридоти андозҳо вобаста буда, дар аксари солҳо даромади бучетро пурра андозҳо ташкил мекунанд.

Аз нишондодҳои чадвали 1 мушоҳида мегардад, ки андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ дар қисми даромади бучети вилоят ҳиссаи назаррас дошта, аз соли 2012 то соли 2021 ба андозаи 8,3 маротиба афзоиш ёфтааст. Чунин тамоюли афзоиш дар дигар андозҳо, аз ҷумла андоз аз истифодабарандагони захираҳои табиӣ, аксизҳо ва низоми содакардашудаи андоз ба мушоҳида мерасад. Андозҳои дигар тамоюли нисбатан пасти афзоиш доранд, вале дар қисми даромади бучети маҳаллӣ саҳми назаррас мегуздоранд. Зикр кардан зарур аст, ки дар соли 2021 ба истиснои аксизҳо дигар воридотҳои андозӣ тамоюли афзоиш доранд.

Агар ба тамоюли воридоти ғайриандозӣ назар намоем, муайян мегардад, ки дар солҳои 2017 ва 2020 дар қисми даромади бучети маҳаллии вилоят воридоти чунин сарчашмаҳои даромад мавҷуд намебошанд. Вале дар соли 2021 нисбат ба соли 2012, яъне дар тайи 10 соли охир ҳаҷми воридоти ғайриандозӣ ба бучети маҳаллии вилояти Суғд 3,0 маротиба афзоиш ёфтааст.

Чадвали 1. - Тамоюли даромади бучети маҳаллии вилояти Суғд (ҳазор сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2008	2012	2017	2018	2019	2020	2021	2021			
								2008	2012	2017	2020
Даромади умумии бучети маҳаллӣ	280509,9	728727,0	1607805,6	1722444,0	1924640,9	1839600,0	2435200,0	8,7 мар	3,3 мар	151	132
1). Воридотҳои андозӣ, аз ҷумла:	269166,0	709989,9	1607805,6	1684910,1	1877122,3	1839600,0	2378200,0	8,8 мар	3,3 мар	148	129
Андози даромад аз шахсони воқеӣ	52525,9	125569,9	207518,7	232088,7	239469,0	160500,0	231300,0	4,4 мар	184	111	144
Андози фоида аз шахсони ҳуқуқӣ	19479,6	88277,0	405623,0	479735,9	597168,5	464200,0	730500,0	37,5 мар	8,3 мар	180	157
Андоз аз молу мулкӣ ғайриманқул	18153,4	30669,1	88234,4	98577,6	107375,9	118900,0	132400,0	7,2 мар	4,3 мар	150	111
ААИ	36419,6	107351,5	-	179522,5	164389,5	-	244300,0	6,7 мар	2,3 мар	-	-
Низоми содакардашуда (низомҳои махсуси андозбандӣ)	6382,3	40410,6	262502,9	210052,9	222257,6	178000,0	244400,0	38,3 мар	6,0 мар	93	137
Аксизҳо	5148,8	9842,6	-	25186,0	42780,0	220500,0	76800,0	14,9 мар	7,8 мар	-	34,8
Андоз аз соҳибони воситаи нақлиёт	14804,6	33029,5	22042,4	67535,0	75409,8	54100,0	83600,0	5,6 мар	2,5 мар	3,7 мар	154
Андоз аз истифодаи захираҳои табиӣ	10913,7	57181,4	64752,7	359670,5	392016,5	76700,0	597500,0	54,7 мар	10,4 мар	9,2 мар	7,7 мар
Боци давлатӣ	9351,7	18392,5	307513,0	32541,0	36255,5	468600,0	37300,0	3,9 мар	2,0 мар	12,1	7,9
Андози ҳадди ақал аз даромади корхонаҳо	18052,0	53756,1	30729,0	-	-	26300,0	-	-	-	-	-
Андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард	27323,8	62688,7	218889,5	-	-	41800,0	-	-	-	-	-
Андози ягона	24009,8	27601,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2) Ҳамагӣ даромади ғайриандозии маҳаллӣ	11343,9	18737,1	-	37533,9	47518,6	-	57000,0	5,0 мар	3,0 мар	-	-

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, с. 2009. - С. 221. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2013 с. С. 302. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, с. 2022. - С. 474, 476, 478, 480, 482, 484.

Ҷадвали 2. - Тамоюли харочоти бучети маҳаллии вилояти Суғд (ҳазор сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2008	2012	2017	2018	2019	2020	2021	2021			
								2008	2012	2017	2020
Ҳамагӣ харочот, аз ҷумла:	279089,9	713084,4	1569807,2	1678888,7	1889238,7	1875900,0	2379900,0	8,5 мар	3,3 мар	151	126
Сектори ҳокимияти давлатӣ ва идорақунӣ	30241,3	51261,4	66078,1	70201,0	71282,4	78300,0	88700,0	2,9 мар	173	134	113
бо фоиз	10,8	7,2	4,2	4,2	3,7	4,2	3,7	-7,1	-3,5	-0,5	-0,5
Маориф	138225,0	287334,7	719668,3	783141,5	867384,8	880800,0	1097500,0	7,9 мар	3,8 мар	152	124
бо фоиз	49,5	40,3	45,8	46,6	45,9	46,9	46,1	-3,4	5,8	0,3	-0,8
Тандурустӣ	51060,0	161512,0	356230,3	384594,3	451478,3	491500,0	543300,0	10,6 мар	3,3 мар	152	110
бо фоиз	18,3	22,6	22,7	22,9	23,9	26,2	22,8	4,5	0,2	0,1	-3,4
Суғуртаи иҷтимоӣ ва хифзи иҷтимоӣ	6911,7	10653,8	16101,4	16450,9	24497,3	21700,0	23100,0	3,3 мар	2,2 мар	143	106
бо фоиз	2,5	1,5	1,0	1,0	1,3	1,2	1,0	-1,5	-0,5	0	-0,2
Ҳочагии манзилии коммуналӣ	21141,8	24631,6	76204,7	94406,1	184700,1	161800,0	206400,0	9,7 мар	8,4 мар	2,7 мар	127
бо фоиз	7,6	3,5	4,9	5,6	9,8	8,6	8,7	1,1	5,2	3,8	0,1
Мудофиа ва мақомоти хифзи ҳуқуқ	-	-	41761,2	21321,6	56070,4	65500,0	103600,0	-	-	2,4 мар	158
бо фоиз	-	-	2,7	1,3	3,0	3,5	4,4	4,4	4,4	1,7	0,9
Соҳаи кишоварзӣ	2261,5	3602,8	73187,0	31591,4	23223,1	12200,0	22500,0	9,9 мар	6,2 мар	30	184
бо фоиз	0,8	0,5	4,7	1,9	1,2	0,7	0,9	0,1	0,4	-3,8	0,2
Нақлиёт ва коммуникатсия	7347,4	32107,1	48240,8	51991,2	65876,0	46700,0	73500,0	10,0 мар	2,3 мар	152	157
бо фоиз	2,6	4,5	3,1	3,1	3,5	2,5	3,1	0,5	-1,4	0	0,6
Фарҳанг ва варзиш	20990,8	139827,7	-	-	-	-	215400,0	10,3 мар	154	-	-
бо фоиз	7,5	19,6	-	-	-	-	9,1	1,6	-10,5	-	-
Соҳтмон	-	-	-	-	-	-	700,0	-	-	-	-
бо фоиз	-	-	-	-	-	-	0,03	-	-	-	-
Дигар харочотҳо	910,4	2153,1	172335,4	225190,7	144726,3	117400,0	5200,0	5,7 мар	2,4 мар	3	4,4
бо фоиз	0,3	0,3	11,0	13,4	7,7	6,3	0,2	-0,1	-0,1	-10,8	-6,1

*Сарчашма: Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2009с. С. 222. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2013с. С. 303. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2009с. С. 475, 477, 479, 481, 483, 485.

Харочоти умумии буҷети вилоят низ тамоюли афзоянда дошта, дар даҳ соли охир 3,5 маротиба зиёд гардида, дар соли 2021 ба 2 379,9 млн сомонӣ расидааст. Дар давраи таҳлилӣ аз соли 2012 то 2021 касри буҷет танҳо дар соли 2020 ба вуҷуд омада, ба 46,2 млн сомонӣ баробар шудааст, ки 2,5 фоизи даромади умумии буҷети маҳаллиро ташкил мекунад.

Аз нишондодҳои ҷадвали 2 маълум мешавад, ки ҳиссаи назарраси харочоти буҷети вилоят ба соҳаи иҷтимоӣ нигаронида шуда, дар соли 2021 ба 2 284,7 млн сомонӣ расидааст, ки ин нишондиҳанда 96 фоизи харочоти умумии буҷетро ташкил мекунад. Дар дигар солҳои таҳлилӣ низ ҳиссаи харочоти иҷтимоӣ дар таркиби харочоти умумии буҷет назаррас мебошад.

Аз нишондодҳои ҷадвали 2 мушоҳида мешавад, ки 3,7 фоизи харочоти буҷети вилоят дар соли 2021 ба баҳши ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ рост меояд. Ин нишондиҳанда нисбати соли 2020 ба андозаи 0,5 банди фоизӣ коҳиш ёфта, ба нишондиҳандаи соли 2016 баробар шудааст. Агар ба харочоти буҷети вилоят ба соҳаи маориф назар намоем, он дар соли 2021 ба 1 097,5 млн сомонӣ расидааст, ки 46,1 фоизи харочоти умумии буҷетро ташкил мекунад. Умуман, ҳиссаи харочоти буҷети маҳаллии вилояти Суғд ба соҳаи маориф тамоюли афзоянда дошта, дар давраи таҳлилӣ, яъне солҳои 2012-2020 ба 6,6 банди фоизӣ зиёд шудааст. Вале дар соли 2021 нисбат ба соли 2020 ба андозаи 0,8 банди фоизӣ ҳиссаи ин хароҷот коҳиш ёфтааст.

Агар ба нишондодҳои ҷадвали 2 назар намоем, хароҷот ба соҳаи тандурустӣ дар соли 2020 ба 543,3 млн сомонӣ баробар шуда, ин нишондиҳанда 22,8 фоизи харочоти умумии буҷети вилоятро ташкил медиҳад. Ҳиссаи харочоти соҳаи тандурустӣ дар харочоти умумии буҷети вилоят тадриҷан боло рафта, аз ҳама қимати калонтарини он дар соли 2020 мушоҳида мешавад. Аз ин лиҳоз, дар соли 2020 ҳиссаи харочоти буҷети вилоят ба соҳаи тандурустӣ назар ба солҳои 2012-2019 мутаносибан ба андозаи 3,6 ва 2,3 банди фоизӣ зиёд шуда, дар соли 2021 боз ба андозаи 3,4 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст.

Харочоти буҷети вилоят ба соҳаи ҳифзи иҷтимоии аҳоли дар давраи солҳои 2012-2021 хеле ҳиссаи кам дошта, он аз 1,5 то 1,0 фоизи харочоти умумии буҷети вилоятро ташкил кардааст. Аз ин нишондиҳанда бармеояд, ки пардохти нафақаи иҷтимоӣ ва дигар ёрдампулиҳои иҷтимоӣ аз ҳисоби фондҳои мақсадноки ғайрибуҷетӣ амалӣ гардида, дар раванди идоракунӣ мақомоти маҳаллӣ дар ин самт таъсири мустақими назаррас надорад.

Харочоти манзилию коммуналии буҷети вилоят дар солҳои 2012-2021 5,2 маротиба афзоиш ёфта, ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 206,4 млн сомонӣ расидааст, ки 8,7 фоизи харочоти умумии буҷети маҳаллиро ташкил мекунад. Ба назари мо, афзоиши харочоти манзилию коммуналии дар вилоят, пеш аз ҳама, аз ташаккули шароити зист ва паҳншавии бемории Ковид-19 вобаста аст, ки зарурати афзоиши хароҷот дар соҳаро тақозо кардааст.

Тавре аз нишондодҳои ҷадвали 2 мушоҳида мегардад, оғоз аз соли 2021 дар қисми харочоти буҷети вилоят хароҷот ба соҳаи мудофия ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ворид шудааст. Ба соҳаи мудофия ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ташаккул ёфта, аз 2,7 то 4,4 фоизи харочоти умумии буҷети вилоят рост меояд, ки ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 103,5 млн сомонӣ баробар шудааст. Вале, баръакс ба соҳаҳои кишоварзӣ, ки аз он соҳаи саноат ва амнияти озуқаворӣ вобастагӣ дорад, маблағгузорию буҷетӣ назаррас коҳиш ёфтааст. Агар дар соли 2017 харочоти буҷети вилоят ба соҳаи кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал, моҳидорӣ ва шикор ба 73,2 млн сомонӣ баробар бошад ва 4,7 фоизи харочоти умумии буҷети маҳаллиро ташкил диҳад, пас дар соли 2021 ҳиссаи ин хароҷот ба 0,9 фоиз расидааст, ки ба назари мо хеле ночиз мебошад.

Вазни қисми харочоти буҷети маҳаллӣ ба соҳаи нақлиёт ва коммуникатсия ба 3,1 фоизи харочоти умумии буҷети маҳал дар соли 2021 баробар шуда, назар ба соли 2020 афзоиш ёфтааст. Вале, ин нишондиҳанда қиссан ба солҳои дигари таҳлилӣ коҳиш ёфтааст. Аз ҳама қимати камтарини харочоти мазкур дар соли 2020 мушоҳида

мегардад, ки ба 2,5 фоиз баробар аст. Қайд кардан зарур аст, ки дигар хароҷоти буҷети маҳаллӣ дар давраи таҳлилӣ хосатан соли 2021 коҳиш ёфта, вазни қиёсии онҳо аз 11 фоиз дар соли 2017 то 0,2 фоиз дар соли 2021 поён рафтааст.

Аз таҳлили таркиби хароҷоти буҷети вилоят маълум гардид, ки хароҷоти соҳаҳо аз даромади буҷети маҳаллӣ ва дигар омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ вобаста аст.

Аз ин лиҳоз, таҳлили иқтисодии буҷети маҳаллии вилояти Суғд дар давраи солҳои 2017-2021 анҷом дода мешавад (ниг. ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. - Тамоюли тағйирёбии нишондиҳандаҳои буҷетии андозии вилояти Суғд дар солҳои 2017-2021 (ҳазор сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2021 нисбати 2017 бо %
МУМ	17510700	18343800	20537100	21621900	27465400	156,8
Даромади буҷети маҳаллӣ	1607805,6	1722444	1924640,9	1839663,7	2435200,0	151,5
Воридоти андозӣ ба буҷети вилоят: нақша;	1336113,3	1605336,8	1846136,9	1771929,0	2186400	163,6
ичроиш;	1388916,1	1684910,1	1877122,3	1771543,5	2340800	168,5
% иҷроиш.	104,0	104,9	101,7	100,0	107,1	3,1
Воридоти ғайриандозии буҷети вилоят: нақша;	209768	34160	41238,1	40882,0	91700	43,7
ичроиш;	218889,5	37533,9	47518,6	41839,9	94300	43,1
% иҷроиш.	104,3	109,9	115,2	102,3	102,8	-1,5
Воридоти андозии ҳамаи шаҳру ноҳияҳои вилоят: нақша;	2140511,4	2482379,8	2913306,6	2876354,2	-	-
ичроиш;	2292487,7	2589122,1	2913306,6	2866322,1	-	-
% иҷроиш.	107,1	104,3	100	99,6	-	-
Ҳиссаи воридоти андозии буҷети вилоят дар МУМ	7,9	8,7	9,1	7,8	8,5	0,6
Ҳиссаи воридоти андозӣ дар даромадҳои умумии буҷети маҳаллӣ	86,4	97,8	97,5	96,3	96,1	9,7
Ҳиссаи воридоти андозии ҳамаи шаҳру ноҳияҳои вилоят дар МУМ	13,1	14,1	14,2	12,6	-	-

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2017. – С. 339. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2018. – С. 335. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2019. – С. 322. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2020. – С. 325. Ҳисоботи Раёсати андоз дар вилояти Суғд дар солҳои 2016-2020. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2022. – С. 11, 484.

Аз нишондодҳои ҷадвали 3 маълум мегардад, ки МУМ дар давраи солҳои 2017-2021 ба андозаи 56,8 фоиз афзоиш ёфта, соли 2021 маблағи 27 465,4 млн сомониро ташкил кардааст. Тавре баррасии нишондодҳои ҷадвали 3 дарак медиҳанд, воридоти андозии буҷети вилоят тамоюли афзоиш дорад. Вале таносуби воридоти андозҳо

нисбати афзоиши МУМ дар вилояти Суғд нисбати дигар солҳои таҳлилӣ тамоюли коҳишбӣ дошта, дар соли 2021 ба 8,5 Ҷоиз расидааст, ки нисбат ба солҳои 2018-2019 ба андозаи 0,2 ва 0,7 банди Ҷоизӣ кам шудааст. Бояд қайд намуд, ки воридоти андозии бучети вилояти Суғд иқтидори пурраи андозии минтақаро инъикос намекунад. Аз ин лиҳоз, воридоти андозхоро дар кулли шаҳру ноҳияҳои вилоят бояд ба мадди назар гирифт.

Гирифтани маълумот оид ба воридоти умумии андозҳо аз ҳудуди вилояти Суғд ба бучети мунтахабшудаи кишвар дар соли 2021 ғайриимкон буд. Аз ин лиҳоз, барои расидан ба ҳадафи таҳқиқ бо назардошти нишондиҳандаҳои соли 2020 таҳлилро анҷом медиҳем. Нишондодҳои ҷадвали 3 дарак медиҳанд, ки дар давраи солҳои 2017 то 2021 воридоти андозҳо дар шаҳру ноҳияҳои вилоят 63,6 Ҷоиз афзоиш ёфта, дар соли 2020, 2 866,3 млн сомони ро ташкил кардааст. Ин нишондиҳанда 99,6 Ҷоизи нақша буда, 12,6 Ҷоизи МУМ-ро ташкил кардааст. Бояд зикр намуд, ки зери таъсири омилҳои мавҷуда ҷамъи воридотҳои андозӣ дар шаҳру ноҳияҳои вилоят дар соли 2020 нисбати соли 2019 коҳиш ёфта, поёнравӣ 1,7 банди Ҷоизро ташкил кардааст. Инчунин, таносуби ҷамъи воридотҳои андозӣ дар шаҳру ноҳияҳои вилоят нисбати МУМ низ коҳиш ёфтааст (ниг. диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. - Таносуби андозҳо ва МУМ дар вилояти Суғд

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2017. – С. 339. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2018. – С. 335. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2019. – С. 322. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2020. – С. 325. Ҳисоботи Раёсати андоз дар вилояти Суғд дар солҳои 2016-2020. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2022. – С. 11, 484.

Бояд иброз намуд, ки ба воридоти андоз омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки онҳоро ба дохилию берунӣ тасниф намудан мумкин мебошад. Омилҳои дохилии таъсиррасон ба воридоти андоз аз ташаккулёбии менечменти андозии давлатӣ ва корпоративӣ (банақшагирӣ ва ояндабинии андоз, танзими андоз ва назорати андоз), асосҳои ҳуқуқию институтсионалии сиёсати андоз, фаъолияти ниҳодҳои давлатии андоз, вазъи молиявии корхонаҳо, сатҳи коррупсия, бухронҳо, сатҳи иқтисодӣ пинҳонӣ ва ғайра вобаста мебошанд. Омилҳои беруна аз фаъолияти мақомоти давлатӣ ва муҳити дохилии иқтисодӣ минтақа вобаста намебошанд.

Ба назари мо, яке аз омилҳои таъсиррасон ба раванди воридоти андозҳо ин маъмурикунонии андоз маҳсуб меёбад. Дар шароити муосир ба маъмурикунонии андоз дар минтақа ташаккулёбии механизми андоз низ таъсир мерасонад. Зеро дар раванди банақшагирию ояндабинӣ, танзим ва назорати андоз нуқсонҳои ба вучуд меоянд, ки натиҷаи онҳо дар ҷамъоварии андоз зухур мегардад. Бо назардошти он, ки

даромади андоз манбаи асосии бучети давлат мебошад, банақшагирии оқилонаи воридоти онро метавон асоси идоракунии самарабахши давлатӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ ҳисобид. Масъалаи мазкур дар таҳқиқоти А.М. Маъмуров [3, с. 42-54] ба таври кофӣ баррасӣ шудааст.

Тақя ба таҳқиқоти мавҷуда иброз менамоем, ки дар маҷмуъ, нақшаи воридоти умумии андозҳо бо назардошти андози иҷтимоӣ дар вилояти Суғд дар давраи таҳлилӣ пурра иҷро шуда, солҳои 2017 ва 2018 мутаносибан 7,1 ва 4,3 фоиз бештар аз нақша воридотҳо таъмин шудаанд [1, с. 115-122]. Дар дигар солҳо воридоти ба нақша гирифташуда ва воридшуда ба ҳам хеле наздик мебошанд, ки аз идоракунии муносиби андозҳо дар минтақа дарак медиҳад. Вале зикр кардан зарур аст, ки бояд дар раванди банақшагирии воридоти андоз аз даромади корхонаҳо, андози иҷтимоӣ, аксизҳо ба иқтидори андозии ин намуди андозҳо диққати хосса зоҳир карда шавад.

Ба воридоти андозҳо ба ғайр аз бақияи қарзи андозҳо, инчунин, имтиёзҳои пешниҳодшудаи андоз таъсир мерасонанд, ки аз ин афзорҳо мустақиман иқтидори бучету андоз вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз, имтиёзҳои андоз дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор дода мешаванд (ҷадвали 4).

Дар сатҳи ҷумҳурӣ имтиёзҳои андоз тадричан афзоиш ёфта, соли 2020 ба 4 666,9 млн сомони баробар шудааст, ки нисбати соли 2016 2,2 маротиба зиёдтар аст. Агар ба тамоюли имтиёзи андоз дар минтақаҳои кишвар назар намоем, вазъ ба кулӣ фарқ менамояд. Тавре аз нишондодҳои ҷадвали 4 мушоҳида мешавад, ҳиссаи имтиёзи андоз дар кишвар бештар ба шаҳри Душанбе ва вилояти Суғд рост меояд. Инчунин, дар нозироти андозсупорандагони қалон, ки аз тамоми минтақаҳои кишвар андозсупорандагон ба қайд гирифта шудаанд, ҳиссаи назарраси имтиёзҳои андоз пешниҳод шудаанд. Вале дар ВМКБ, вилояти Хатлон ва ноҳияҳои тобеъ ҳиссаи имтиёзҳои андоз назар ба дигар маҳалҳо камтар мебошад. Хусусиятҳои хоси ин масъала дар доираи дигар таҳқиқи мо ба таври кофӣ баррасӣ шудаанд [2, с. 200-220].

Дар вилояти Суғд ҳаҷми имтиёзҳои андоз дар давраи солҳои 2016-2020 ба андозаи 1,5 маротиба афзоиш ёфтааст, ки аз суръати афзоиши имтиёзҳои андоз дар сатҳи ҷумҳурӣ поёнтар мебошад. Инчунин, новобаста ба он ки маблағи имтиёзҳои андоз соли 2020 дар вилояти Суғд 1038,9 млн сомони ро ташкил додааст, тамоюли поёнравии ҳиссаи имтиёзҳои андози вилоят нисбати ҷумҳурӣ мушоҳида мегардад. Зеро агар дар соли 2016 таносуби маблағи имтиёзҳои андози вилояти Суғд ва имтиёзҳо дар сатҳи ҷумҳурӣ ба 27,6 фоиз баробар бошад, дар соли 2020 ин нишондиҳанда 22,2 фоизро ташкил мекунад, ки 5,4 банди фоизӣ камтар мебошад. Ин аз як ҷониб, бештар мебошад, зеро дар вақти аз байн бурдани имтиёзҳои бесамари андоз иқтидори андозию бучетии маҳаллӣ самаранок татбиқ мегардад, вале аз ҷониби дигар, нобаробарӣ байни андозсупорандагони дар ҳудуди вилояти Суғд фаъолияткунанда ва дигар ҳудудҳои маъмурии ҷумҳурӣ ба вуҷуд меояд.

Аз гуфтаҳои болозикр маълум мешавад, ки барои ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкорӣ дар вилояти Суғд ва ҳамзамон, Ҷумҳурии Тоҷикистон имтиёзҳои назарраси андозӣ пешниҳод мегардад. Ин метавонад барои амалигардонии ҳадафи стратегии давлат дар самти рушди босуръати саноат дар кишвар мусоидат кунад. Вале бояд дар оянда ба таносуби маблағи имтиёзҳои андоз дар минтақаҳои кишвар нисбати имтиёзҳои умумиҷумҳуриявӣ эътибори хоса зоҳир карда шавад. Масъалаи мазкур ба таври амиқ дар таҳқиқоти Т.М. Тӯхтаев [10, с. 125-135] баррасӣ шуда, нозуқиҳои масъала ифшо гардидаанд. Инчунин, меҳисобем, ки ба самаранокии имтиёзҳои андози пешниҳодшуда дар минтақаҳо диққати хоса дода шавад.

Ҷадвали 4. - Тамоюли имтиёзи андоз дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақаҳо дар солҳои 2016-2020.

(млн сомонӣ)

Нишондиҳандаҳои имтиёзҳои андоз	2016		2017		2018		2019		2020		2020			
	Мабан андоз	Маблагӣ умумии имтиёзҳо	Мабан андоз	Маблагӣ умумии имтиёзҳо	Мабан андоз	Маблагӣ умумии имтиёзҳо	Мабан андоз	Маблагӣ умумии имтиёзҳо	Мабан андоз	Маблагӣ умумии имтиёзҳо	2015		2019	
											Мабан андоз	Маблагӣ умумии имтиёзҳо	Мабан андоз	Маблагӣ умумии имтиёзҳо
Ҷамағӣ дар ҷумҳурӣ	13119,6	2240,2	17431,0	2801,1	25719,3	3835,6	25919,9	4435,6	29544,1	4666,9	225,2	208,3	113,9	105,2
Ҷамағӣ дар ВМКБ, Ҳисса бо % нисбати ҷумҳурӣ	5,0	0,9	2,1	0,1	10,3	0,5	8,1	1,4	103,6	18,7	20,7 мар	20,8 мар	12,8 мар	13,4 мар
	0,04	0,04	0,01	0,004	0,04	0,01	0,03	0,03	0,35	0,40	0,31	0,36	0,32	0,37
Ҷамағӣ дар вилояти Хатлон, Ҳисса бо % нисбати ҷумҳурӣ	685,4	118,4	1287,4	209,8	2037,5	332,9	2051,4	322,9	2184,3	344,8	319,1	291,2	106,4	106,8
	5,2	5,3	7,4	7,5	7,9	8,6	7,9	7,3	7,4	7,4	2,2	2,1	-0,5	0,1
Ҷамағӣ дар вилояти Суғд, Ҳисса бо % нисбати ҷумҳурӣ	4218,3	691,6	5194,2	902,7	5776,3	997,6	5287,0	890,0	6800,6	1038,9	161,2	150,2	128,6	116,7
	32,1	27,6	29,8	32,2	22,4	26,0	20,4	20,0	23,0	22,2	32,1	-5,4	2,6	2,2
Ҷамағӣ дар шаҳри Душанбе, Ҳисса бо % нисбати ҷумҳурӣ	5581,7	965,5	7132,7	1125,2	10157,3	1484,4	12096,6	2121,6	11083,6	1863,5	198,6	193,1	91,6	87,8
	42,5	43,1	40,9	40,2	39,5	38,7	46,6	47,8	37,5	39,9	- 5,0	-3,2	- 9,1	- 7,9
Ҷамағӣ дар НТМ Ҳисса бо % нисбати ҷумҳурӣ	120,5	20,0	221,5	26,1	334,2	49,4	426,9	68,4	643,3	94,9	5,3 мар	4,7 мар	150,7	138,7
	0,9	0,9	1,3	0,9	1,3	1,3	1,6	1,5	2,2	2,0	1,3	1,1	0,6	0,5
Ҷамағӣ дар НАК (Нозироти андозсупорандагони калон), Ҳисса бо % нисбати ҷумҳурӣ	2508,7	443,8	3593,1	537,1	7403,1	970,9	6049,7	1031,2	8728,7	1305,9	3,5 мар	2,9 мар	143,2	126,6
	19,1	19,8	20,6	19,1	28,8	25,3	23,3	23,2	29,5	28,0	8,9	8,2	15,9	4,8

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. С. 447-515. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, ТоРус, – 2020. С.436-465. Ҳисоботи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷрои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [манбаъи электронӣ]. URL: <http://moliya.tj/wp-content/uploads/2021/08/hisoboti-solona-2020.pdf> (Санаи муроҷиат: 12.02.2022).

Ҳангоми пешниҳоди имтиёзҳои андоз ба субъектони соҳибкорӣ самарайи он ба рушди минтақаҳо ба мадди назар гирифта шаванд. Арзёбии самаранокии имтиёзҳои андоз, ки татбиқи пурраи иқтисодии андозии мамлакат аз он вобаста аст, эътибори хосаро тақозо менамояд. Инчунин, дар вақти пешниҳоди имтиёзи андоз ба ҳалалдор нашудани шартҳои рақобати озод эътибори ҷиддӣ зарур буда, мутақобилан вобаста будани истифодабарандагони имтиёзҳои андоз бояд амиқ таҳқиқ карда шавад.

Ҳамин тавр, дар шароити муосир ҳангоми татбиқи сиёсати бучетию андозӣ дар сатҳи минтақаҳо ба мадди назар гирифтани чунин масъалаҳои ҷузъии мусоидаткунанда ба таъсири давлат дар рушди иҷтимоию иқтисодӣ зарур мебошад:

- тавсеаи маъмурикунонии андоз тавассути пешниҳоди имтиёзҳои андозии самаранок ва рафъи қарздорӣ андоз дар минтақа;

- андешидани чораҳо ҷиҳати такмили механизми арзёбии самаранокии иҷтимоию иқтисодии имтиёзҳои андозии пешниҳодшуда ба андозсупорандагони дар ҳудуди вилояти Суғд ғайриқонуна;

- чораҳо ҷиҳати вусъатёбии баробари иқтисодии шахру ноҳияҳои вилояти Суғд;

- андешидани чораҳо ҷиҳати афзоиш ҳарҷоти бучети вилояти Суғд ба соҳаи кишоварзӣ ва нақлиёти коммуникатсия ва ғайра.

Дар хотима метавон иброз намуд, ки танзими фискалии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа аз афзорҳои мустақиму ғайримустақими таъсиррасон вобаста аст. Истифодаи муносиби ин афзорҳо метавонад ба тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа мусоидат намояд ва ё баръакс, кӯтоҳбинӣ ва истифодани номуносиби онҳо ҳатман таъсири манфӣ мерасонад.

Адабиёт

1. Исмаилов, Х.Х. Бюджетно-налоговое регулирование развития региона / Х. Х. Исмаилов, Д.Р. Бободжонов // Финансово-экономический вестник. – 2021. – № 3(27). – С. 114-124.
2. Исмаилов, Х. Х. Вопросы налогового регулирования инвестиционных процессов в Республике Таджикистан / Х.Х. Исмаилов, Н.Ш. Раҳимова, А.Ш. Амонова // Социальные и экономические системы. – 2022. – № 4(28). – С. 194-217.
3. Маъмуров, А.М. Баҳодиҳии иқтисодӣ ва тамоюли нишондиҳандаҳои асосии ҷамъоварии андоз дар вилояти Суғд / А.М. Маъмуров, Х.Х. Исмаилов // Аҳбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2021. – № 2(87). – С. 41-55.
4. Ҳисоботи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷрои бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [манбаъи электронӣ]. URL: <http://moliya.tj/wp-content/uploads/2021/08/hisoboti-solona-2020.pdf> (Санаи муроҷиат: 12.02.2022).
5. Ҳисоботи Раёсати андоз дар вилояти Суғд барои солҳои 2016-2020.
6. Омори солонаи вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, дар солҳои 2017-2022.
7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. С. 447-515. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, ТоРус, – 2020. С.436-465.
8. Соҳаи расмӣи Кумитаи андозии назди Ҳуқуқмати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи электронӣ URL: <https://www.andoz.tj/President?culture=tg-TG> (санаи муроҷиат: 25.10.2021).
9. Темиров, К. О. Агропродовольственная политика Республики Таджикистан как системный фактор социально-экономической политики государства: проблемы и

- перспективы / К. О. Темиров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 5. – С. 155-158.
10. Тӯхтаев, Т. М. Чанбаҳои назариявӣю методиҳои иқтисодӣю андозӣю минтақа: муаммо ва дурнамои татбиқ / Т.М. Тӯхтаев, Х.Х. Исмаилов // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – № 4(28). – С. 126-136.
11. Шокиров, Р. С. Необходимость трансформации механизма налогового контроля в условиях формирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан / Р.С. Шокиров, Х.Х. Исмаилов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – № 4. – С. 213-222.

УДК. 330.322

ОЦЕНКА ОСНОВНЫХ УСЛОВИЙ И ФАКТОРОВ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОДДЕРЖКИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Сафарзода Сафармад Саид - аспирант научно-исследовательского института при Таджикском национальном университете. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: (+992) 905-20-20-97.

В статье рассматривается оценка основных условий и факторов инвестиционной поддержки социально-экономического развития региона. Выявлено, что государственная инвестиционная политика должна быть направлена на государственную поддержку инвестиционного процесса, способствовать созданию благоприятного инвестиционного климата и преодолению законодательных и институциональных ограничений, росту инвестиций в производство, усилению их социальной направленности, раскрепощению инициативы частного сектора экономики, противодействию, возникшему после мирового финансового кризиса. Между тем, в целях разработки эффективной инвестиционной политики необходимо проводить комплексный и систематический анализ инвестиционной деятельности хозяйствующих субъектов, который отражает направления и степень рациональности использования инвестиционных ресурсов с различных позиций: по источникам финансирования и формам собственности, по структуре инвестиций в основной капитал, в динамическом аспекте, во взаимосвязи с основными обобщающими показателями эффективности экономической деятельности.

Ключевые слова: *инвестиция, региональная экономика, социально-экономическое развитие, устойчивое развитие, государственная инвестиционная политика, привлечения иностранных инвестиций, инвестиционные проекты, основной капитал.*

АРЗЁБИИ ШАРҶОИТ ВА ОМИЛҶОИ АСОСИИ ДАСТГИРИИ САРМОЯГУЗОРӢ БАРОИ РУШДИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА

Сафарзода Сафармад Саид, аспиранти Институти илмӣ-таҳқиқотии назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+992) 905-20-20-97.

Дар мақола арзёбии шартҳои ва омилҳои асосии дастгирии сармоягузори барои рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа баррасӣ шудааст. Муайян карда шуд, ки сиёсати давлатии сармоягузори бояд барои дастгирии давлатии раванди сармоягузори равона, ба фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузори ва рафъи маҳдудиятҳои қонунгузори ва институционалӣ мусоидат, афзоиши сармоягузори ба истеҳсолот, таҳкими самти иҷтимоии онҳо, озод кардани ташаббуси бахши хусусӣ нигаронида шавад. Зимнан, барои таҳияи сиёсати самаранокӣ сармоягузори зарур аст, ки таҳлили ҳамаҷониба ва мунтазами фаъолияти сармоягузори субъектҳои хоҷагидор, ки самтҳои ва дараҷаи

оқилонаи истифодаи захираҳои сармоягузори аз мавқеъҳои гуногун инъикос менамояд, аз ҷумла аз рӯи манбаъҳои маблағгузорӣ ва шаклҳои моликият, аз рӯи сохтори маблағгузорӣ ба фондҳои асосӣ, яқоя бо нишондиҳандаҳои асосии ҷамъбаस्तкунандаи самарани фаъолияти хоҷагӣ гузаронида шавад.

Калидвожаҳо: сармоягузорӣ, иқтисоди минтақавӣ, рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ, рушди устувор, сиёсати сармоягузори давлатӣ, ҷалби сармоягузори хориҷӣ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, сармояи асосӣ.

ASSESSMENT OF THE MAIN CONDITIONS AND FACTORS OF INVESTMENT SUPPORT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION

Safarzoda Safarmad Said, Postgraduate student of the Research Institute at the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Tel: (+992) 905-20-20-97.

The article considers the assessment of the main conditions and factors of investment support for the socio-economic development of the region. It has been revealed that the state investment policy should be aimed at state support of the investment process, help create a favorable investment climate and overcome legislative and institutional restrictions, increase investment in production, strengthen their social orientation, emancipate the initiative of the private sector of the economy, and counteract emerging after the global financial crisis. Meanwhile, in order to develop an effective investment policy, it is necessary to conduct a comprehensive and systematic analysis of the investment activities of economic entities, which reflects the directions and degree of rationality of the use of investment resources from various positions: by sources of financing and forms of ownership, by the structure of investments in fixed assets, in a dynamic aspect, in conjunction with the main generalizing indicators of the efficiency of economic activity.

Key words: investment, regional economy, socio-economic development, sustainable development, state investment policy, attraction of foreign investments, investment projects, main capital.

В целях разработки эффективной инвестиционной политики необходимо проводить комплексный и систематический анализ инвестиционной деятельности хозяйствующих субъектов, который отражает направления и степень рациональности использования инвестиционных ресурсов с различных позиций: по источникам финансирования и формам собственности, по структуре инвестиций в основной капитал, в динамическом аспекте, во взаимосвязи с основными обобщающими показателями эффективности экономической деятельности. Комплексное экономико-статистическое изучение инвестиционной деятельности включает как всестороннюю характеристику отдельных её сторон, так и выявление, и оценку присущих ей общих тенденций.

Результаты аналитической работы должны учитываться при принятии управленческих решений, поскольку своевременная и адекватная реакция на сложившиеся условия развития экономики страны, усиливающиеся мировым финансовым кризисом, позволит избежать необоснованных расходов и повысить экономическую эффективность инвестиций в реальном секторе экономики. Определяющим условием эффективности регионального инвестиционного процесса является наличие инвестиционных ресурсов, необходимых для реализации значимых инвестиционных проектов, которые дают наибольшую отдачу в экономической и социальной сферах, и обеспечивают экономический рост на данной территории. Важно определить, какую роль в системе факторов экономического роста, влияющих на уровень дифференциации социально-экономического положения регионов, играет инвестиционная активность хозяйствующих субъектов территории [15, с.35].

Региональные инвестиции в основной капитал в расчете на душу населения являются факторным признаком, а результативными - валовой региональный продукт на душу населения и среднедушевые денежные доходы населения [14, с.26].

К основным факторам, характеризующим инвестиционную привлекательность страны, относят налоговую политику государства, развитие фондового рынка, социально-политическую и экономическую стабильность и уровень коррупции [7, с.14].

Районы республиканского подчинения Республики Таджикистан имеют большие различия не только в природном богатстве, но и в климатическом и географическом положении, в особенности Гармский и Сангворский районы. Данные районы расположены в горной, восточной местности региона. Имея богатые природные ресурсы, эти районы являются аграрными, и социально-экономическое развитие в них также оставляет желать лучшего.

Программа «Строительство школ и соответствующей инфраструктуры в Раштской группе районов» была реализована на основе подписанного 16.01.2013г. Меморандума о взаимопонимании между Министерством экономического развития и торговли, Национальным социальным инвестиционным фондом Таджикистана и Немецким банком развития (KfW), а также подписанного специального соглашения от 25.02.2013г. между Министерством экономического развития и торговли и Национальным социальным инвестиционным фондом Таджикистана. Проект в основном составлен за счет «встречных средств» из двух кредитных линий проектов, которые выделены Немецким банком развития (KfW) в рамках финансового сотрудничества Первому микро финансовому Банку Республики Таджикистан.

В проекте были охвачены 3 района республиканского подчинения, в том числе:

- 1.Нурабадский район;
- 2.Раштский район;
- 3.Таджикабадский район.

Основной целью проекта являлось улучшение условий для обучения в начальных и средних школах в районах, охватываемые Проектом, путем построения учебных корпусов и их обеспечение оборудованием и инфраструктурой с использованием соответствующего качества, а также обучение ассоциаций родителей и учителей в проектных школах.

Правительством страны была разработана Программа социального и экономического развития Раштской долины на 2013-2017 гг., которая была внедрена и многие задачи, поставленные этой программой, были выполнены. В 2016 году было принято Постановление об утверждении Программы социального и экономического развития Раштской долины на 2017-2020 гг.

Кроме того, в 2018 году было принято Постановление «О региональной программе по реализации государственных инвестиционных проектов социального значения для устойчивого развития местных общин на 2018-2020гг» (от 01.08.2018г. №373).

Как справедливо утверждают исследователи, «стремление к региональному выравниванию не обязательно должно быть целью политики центра. Теоретически решения, способствующие большей региональной поляризации, не всегда неэффективны, поскольку могут приводить к улучшению соответствующих экономических или социальных показателей во всех регионах.

Наоборот, решения, направленные на сближение региональных показателей, могут в принципе обусловить их тотальное ухудшение. Политика регионального выравнивания предполагает достижения социально-экономического равновесия между регионами только как долговременную тенденцию» [13, с.17].

В регионе выделяются Душанбинский и Кафарниганский нефтеносные районы. Особое значение имеет Кафарниганское нефтеносное месторождение газа с запасами 50-100 млрд.м³. Открытие этого месторождения, по мнению специалистов, позволит добывать ежегодно 5-10млрд.м³ газа и 1-1,5 млн. т. конденсата. Запасы угля подсчитаны по трем месторождениям, Зиддинскому, Назар-Айлакскому и Миенаду с промышленными

запасами в 101,1 млн.т. Разведано месторождение нефелиновых сменилов Турпи в Гармском районе.

В регионе насчитывается более десяти месторождений цементного сырья, однако балансом запасов учтено только два эксплуатируемых месторождения - Харангонское с запасами только по промышленным категориям в 146,7 млн.т. и Варзобское – с запасами суглинков по промышленным категориям в 23,7 млн.т. Также разведаны высококачественные руды месторождения Майхура, месторождения вольфрама Шутургардан, Моговское месторождение плавикового шпата, целестиновые месторождения Чалташ, Даудыр и Джильгутон [9, с.5].

В регионе имеются месторождения минеральных вод, из которых лишь на трех построены курорты (Ходжа-обигарм, Шаамбары и Обигарм).

Экономически привлекательным и технически обоснованным является освоение гидропотенциала следующих рек региона: [3, 8].

- Оби-Хингоу (5 гидроэлектростанций общей мощностью 712 мвт);
- Сурхоб (4 гидроэлектростанции общей мощностью 1077 мвт);
- Кофарниган (5 гидроэлектростанций общей мощностью 411 мвт);
- Варзоб (3 гидроэлектростанции общей мощностью 100 мвт).

Согласно новым проработкам института Таджикэнергопроект, только в Гармской зоне имеется возможность сооружения более 100 малых ГЭС, а также микро-ГЭС на малых водотоках единичной мощностью от 4 до 500квт. Реализация гидропотенциалов малых рек наряду с завершением строительства Рогунской ГЭС позволяет превратить регион из потребителей электроэнергии в её экспортёра в другие регионы и полнее использовать его минеральные ресурсы.

Таджикистан стремится к устойчивому и надёжному функционированию топливно-энергетического комплекса, что гарантирует энергетическую безопасность страны. В стратегическом плане строительство Рогунской гидроэлектростанции носит общенациональный и региональный характер и является настоящей национальной идеей, в которой главной движущей силой выступает народ. Участие каждого жителя страны в этой амбициозной стройке придает многотысячному коллективу станции уверенность и энтузиазм в созидательном и самоотверженном труде, что закладывает основу на лучшую жизнь завтрашнего дня и процветание республики в целом. В этом контексте строительство Рогунской ГЭС имеет для республики первостепенное значение и является национальным достоянием, и этим самым создается надёжная основа для поступательного социально-экономического развития.

Правительство Республики Таджикистан на протяжении всего периода, с начала работ на станции, проявляет постоянную заботу и оказывает финансовую, материально-техническую и иную помощь, направляя большие капитальные вложения для последовательной работы в этой поистине судьбоносной всенародной стройке. За последние три года на выполнение всех работ направлено почти 700 млн. сомони. Все желающие принять участие посредством внесения вкладов в строительство станции, физические и юридические лица, имеют возможность внести денежные средства через расчётные счета в сомони и в иностранной валюте, открытые в Главном Управлении Центрального казначейства Министерства финансов Республики Таджикистан и Государственном сберегательном банке «Амонатбанк».

В 2018 году был запущен первый агрегат станции. Ввод в действие Рогунской ГЭС - одной из крупнейших и перспективных в Центральной Азии, позволит осуществить коренные структурные преобразования в экономике страны. Уникальность Рогунской ГЭС заключается в том, что вода реки Вахш будет со временем накапливаться, и будет создан огромный водный ресурс, который по мере необходимости будет использоваться, как для орошения земель, так и для нормального и ритмичного функционирования нижестоящих производственных объектов, станций машинного орошения и энергетических мощностей. В конечном счете, всё это приведёт к увеличению площади орошаемых земель,

наращиванию объёмов производства зерна, картофеля, бахчевых культур, фруктов, мяса, молока и других сельскохозяйственных культур. В результате укрепится финансово-экономическое состояние хозяйств, создание новых рабочих мест, и что немаловажно будет снята напряженность на рынке труда, будут решены вопросы занятости трудоспособного населения этого региона страны. И что особенно важно соседние государства, как и прежде, будут в полном объёме обеспечены водой в течение всего года.

В целях поступательного движения вперед необходимо реализовывать опыт прошлого и с учетом внедрения в производстве достижений научно-технического прогресса, добиваться ускоренного роста экономики и неуклонного повышения уровня благосостояния населения.

За годы независимости с привлечением иностранных инвестиций на сумму 72 миллиона сомони была осуществлена реконструкция международной автотрассы Душанбе – Нуробод – Рашт - Джиргаталь - Саритош - Ош. Эта дорога, как международный транзитный коридор, обеспечивает транспортно-экономические связи регионов Таджикистана с Кыргызстаном, а также через его территорию с другими странами Центральноазиатского региона и Российской Федерации [11, с.101].

Среди других форм привлечения иностранных инвестиций прямые иностранные инвестиции представляют собой один из важнейших инструментов реализации программы стратегического развития РТ до 2030 г., способствующий притоку новых технологий производства и управления. Благодаря появлению на рынке РТ иностранных игроков повышается уровень конкуренции в отраслях присутствия, который стимулирует модернизацию этих отраслей. Главной целью привлечения ПИИ для модернизации экономики следует считать обеспечение их притока в ключевые отрасли промышленности для радикального обновления и устойчивого развития.

Между тем, неравномерное социально-экономическое развитие регионов республики является одним из видов угроз экономической безопасности страны. Поскольку целью социально-экономического развития является обеспечение достойного уровня и качества жизни населения, то в качестве обеспечения экономической безопасности в целом важное значение имеет осуществление региональной экономической политики на основе тщательного учета потребности населения регионов страны, состояния и динамики отраслей производственной и непромышленной сферы инфраструктуры, интересов государства, регионов и отдельных предприятий [12, с.14].

Необходимо отметить, что угроза неравномерного социально-экономического развития регионов обычно возникает с объективно существующими различиями по уровню развития отдельных регионов страны, наличием депрессивных, кризисных и отсталых в экономическом и социальном отношении районов, что может привести к внутренним конфликтам в стране.

Стратегически важным для Таджикистана в настоящее время является, прежде всего, проведение государственной политики, направленной на сглаживание различий в уровне социально-экономического развития Республики Таджикистан, а первоочередной задачей - улучшение условий и качества жизни населения страны, что становится возможным с началом устойчивого роста национальной экономики.

В современных условиях особое внимание следует уделять формированию региональной социально-экономической политики. Социально-экономическая политика должна являться важнейшим приоритетом государственной региональной политики, под которой следует понимать направление деятельности государства и общества по обеспечению регионального развития страны, а также совокупность способов и механизмов достижения целей и задач политическими методами на основе социально-экономического анализа [2, с.111].

Экономическое и социальное развитие неотделимо, при этом экономическое развитие выступает как условие и фактор достижения целей социального развития.

Устойчивые темпы экономического роста в стране в последние годы при определенных позитивных сдвигах в структуре экономики и при относительном росте реальных доходов населения создают реальные предпосылки для экономической рациональной государственной стратегии политического, экономического и социального развития регионов.

Региональная политика должна определять деятельность собственно государственных структур по решению значимых проблем за счет государственных ресурсов и применения инструментов социально-ориентированного управления.

Одним из наиболее значимых направлений повышения эффективности региональной политики является развитие «модели партнерства» в социально-экономической сфере. Социально-экономическое развитие регионов в рамках данной модели предполагает наличие двух ключевых условий: во-первых, существования заинтересованных кругов на всех уровнях власти, которые могли бы быть партнерами в решении проблем регионального управления; во-вторых, предложений практических мер по широкому включению гражданского общества в социально-ориентированное управление.

Важной задачей регионального развития является государственное содействие вовлечению в данный процесс гражданского общества. Для этого необходимо совершенствование законодательства для создания правовых условий, позволяющих гражданам участвовать в принятии реализации социально значимых решений.

В настоящее время выбору наиболее важных программ способствует Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, а также реализация национальных проектов в области образования и здравоохранения.

Включение намеченных к разработке региональных программ и национальных проектов в сводный перечень первоочередных государственных программ должно сопровождаться их сравнительным анализом и согласованием. Следует выделить два типа целевых программ, разрабатываемых на государственном и региональном уровнях. Государственные программы, осуществляемые по инициативе центральных государственных органов и региональные программы, формируемые и реализуемые территориальными органами власти, в том числе, на базе государственных целевых программ. Важнейшими требованиями к формированию целевых программ следует отнести целевую ориентацию программы и ее сбалансированность по ресурсам [4, с.93].

Каждый регион и его составляющие территориальные образования (районы, города и сельские джамоаты) имеют нерешенные проблемы социально-экономического порядка. Чтобы их успешно решить необходимо иметь обоснованные и взвешенные с учетом финансовых возможностей центральных и местных органов государственной власти программу развития, согласованную с региональной политикой государства [10, с.23].

Важной составляющей потенциала регионального развития может стать инвестиционный потенциал, включающий сектор производства инвестиционной продукции. К предприятиям этого сектора относятся те, которые привлекают в регион основные финансовые ресурсы и обеспечивают мультипликативный эффект инноваций. Сектор производства продукции конечного потребления (товаров и особенно услуг, потребляемых непосредственно в регионе) требует значительных затрат и нуждается в восстановлении, перераспределяя ресурсы других, в частности, экспортных отраслей. Основой инвестиционного потенциала региона являются ресурсы, а эффективность использования ресурсов зависит от ряда других факторов. Сравнительный анализ условий формирования инвестиционного потенциала территорий показывает значимость развитой нормативной базы, прозрачности инвестиционной среды, наличия гарантий и стимулов инвестиционной деятельности в регионах.

Регионы должны вырабатывать стратегию инвестиционной деятельности на долгосрочную перспективу, включающую выработку каталогов инвестиционной деятельности, кадастры инвестиционных площадок, субсидии и льготы.

Среди инструментов региональной экономической политики можно использовать меры инвестиционных субсидий частному сектору, меры административного и фискального контроля над инвестициями, а также систему мер поощрительного характера. Исследователи группируют их по 5 основным категориям:

- субсидии и премии за создание новых рабочих мест;
- скидки на амортизацию основного капитала;
- налоговые льготы;
- оплата части стоимости проекта;
- предоставление финансовых льгот [5, с.176].

Правительством Республики Таджикистан за последние годы был проведен ряд реформ, которые были связаны с улучшением делового климата. Данные реформы включили в себя перечень льгот, а именно упрощенную регистрацию предприятий, получения разрешений на строительство, доступ к кредитам, защиту инвесторов и упрощение процедур банкротства, а также импортно-экспортных процедур.

В принятом в 2007 году Законе Республики Таджикистан «Об инвестиции», говорится о том, что иностранным инвесторам предоставляется ряд прав, среди которых: режим равноправия иностранных и отечественных инвесторов, свободная конвертация валюты, правовая защита и гарантии прав в случае национализации.

Комплекс гарантий в совокупности с реально работающим механизмом для их реализации является важнейшей задачей при создании благоприятного инвестиционного климата в любой стране.

Осуществление инвестиционной деятельности в развивающихся странах, а также в государствах с переходной экономикой, учитывая свойственную им политическую и экономическую нестабильность, инвестор рискует тем, что в случае изменения законодательства он может быть лишен ожидаемых финансовых результатов.

Таким образом, в интересах государства создать комплекс государственных гарантий, механизм их реализации, и только совокупность данных факторов может способствовать вовлечению в экономику страны долгосрочных инвестиций.

Закон Республики Таджикистан «Об инвестиции» предусматривает следующие виды гарантий, предоставляемых государством:

- гарантии равенства прав инвесторов;
- гарантии правовой защиты инвестора к инвестиционной деятельности;
- гарантии права на перемещение иностранных инвесторов;
- гарантии права использования доходов;
- гарантии прав инвесторов при национализации и реквизиции;
- гарантии права инвестора на вывоз имущества и информации;
- гарантии инвестора, осуществляющего реинвестирование.

В Законе «Об инвестиции» предусматривается ряд гарантий, которые предоставляются государством инвесторам. Однако для того, чтобы такая государственная льгота как выдача государственных грантов была на практике эффективна, рекомендуется принять правила выдачи государственных грантов инвесторам, которые определяли бы сферу экономики для выдачи государственных грантов и условия выдачи, виды государственных грантов, порядок их предоставления и т.д.

Наряду с закреплением определенных государственных гарантий, мерами по стимулированию инвестиций в Республику Таджикистан также являются и предусмотренные Законом РТ «Об инвестиции» инвестиционные льготы. Закон «Об инвестиции» выделяет 3 вида инвестиционных льгот:

- 1) Льготы по налогообложению;
- 2) Таможенные льготы;
- 3) Выдача государственных грантов.

В связи с тем, что последний вид инвестиционных льгот на практике еще не нашел своего полного выражения, наиболее интересными для инвестора представляют собой льготы по налогообложению и таможенные льготы.

В Законе также говорится о том, что в случае возможного внесения изменений и дополнений в законодательство об инвестициях Республики Таджикистан, инвесторы в течение пяти лет с момента официального опубликования таких изменений или дополнений имеют право выбрать для себя наиболее благоприятные условия. Кроме того, Закон содержит определённые изъятия в случаях, которые имеют отношение к национальной безопасности, общественного здоровья, экологии и пр.

В процессе реструктуризации экономики наибольшее продвижение вперёд достигнуто в сфере приватизации. Либерализация цен, торговли и иностранной валюты была осуществлена в первые годы переходного периода.

Меньше успехов было достигнуто в проведении реформ в таких более трудных областях, как крупномасштабная приватизация, управление и реструктуризация предприятий, политика конкуренции, банковская реформа, реформирование небанковского финансового сектора и реформы инфраструктуры.

Испытывая озабоченность по поводу присущей экономике Таджикистана в настоящее время чувствительности к изменениям внешних условий, Правительство наметило комплексную программу структурной и организационной реформы, нацеленной на поддержание роста и сокращение бедности. Эта программа была включена во второй и третий документы по Стратегии сокращения бедности 2007-2009гг., 2010-2012гг., и она сосредоточена на:

- реформе управления государственным сектором;
- развитие частного сектора и привлечение инвестиций;
- на развитии человеческого потенциала.

Наряду с этим, также принята Программа государственной поддержки предпринимательства в Республике Таджикистан на 2012-2020 гг. и Стратегия повышения уровня благосостояния населения Таджикистана на период 2013-2015 гг. Учитывая эти факторы, сдерживающие развитие частного сектора, в особенности развитие малых и средних предприятий, а также необходимость решения этих вопросов как элемента стратегии по борьбе с бедностью, Правительство обозначило своё намерение вести комплексную стратегию для развития частного сектора. Для поддержания экономического роста в среднесрочном и долгосрочном периоде Таджикистану явно потребуются привлекать инвестиции и далее улучшать инвестиционный климат, не только дальнейшей модернизацией правовой и управленческой рамочной структуры, но и организационными возможностями для осуществления намеченных реформ. Вместе с тем необходимо признать, что долгосрочная, последовательная и прозрачная политика государства в сфере инвестиций к настоящему времени пока не сложилась. На реализацию инвестиционных проектов влияют повышенные инвестиционные риски, инфляция выше нормального уровня, завышенные тарифы естественных монополий, инфраструктурные ограничения и др. [6, с.64]. Академик Л.И. Абалкин по этому поводу отмечает: «Последовательное и поэтапное решение инвестиционных проблем требует, естественно, долгосрочной инвестиционной политики. Сейчас ее, к сожалению, нет. Прогнозы, построенные с помощью монетаристских моделей, в принципе не способны обосновать такую политику. Уже поэтому они недостаточны для построения стратегии экономического и социального развития» [1, с.103].

Мнение Н. Новицкого, следующее: «необходимо выработать принципиально новую инвестиционную политику, в составе которой требуется разработать соответствующие стратегию и механизмы по реализации социально-ориентированного развития экономики» [8, с.28].

Таким образом, государственная инвестиционная политика должна быть направлена на государственную поддержку инвестиционного процесса, способствовать созданию

благоприятного инвестиционного климата и преодолению законодательных и институциональных ограничений, росту инвестиций в производство, усилению их социальной направленности, раскрепощению инициативы частного сектора экономики, противодействию возникшим после мирового финансового кризиса угрозам дестабилизации хозяйственной жизни в стране в связи с крайней физической изношенностью производственного сектора.

Литература

1. Абалкин Л.И. Россия: поиск самоопределения: очерки. 2-е изд., доп. /Л.И. Абалкин. - М.: Наука, 2005. С.103 – 106.
2. Бердиев Р.Б. Экономика Таджикистана как объект инвестирования. /Р.Б.Бердиев//Материалы международной научно-практической конференции «Развитие туризма как фактор социально-экономического продвижения Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы». - Душанбе, 2018.- С.111-114.
3. Гидроэнергетика Таджикистана - настоящее и будущее//Бюллетень Министерства иностранных дел Республики Таджикистан. -2006 - С.8.
4. Джурахонзода Б.Дж Современное состояние и тенденции развития регионов Таджикистана / Б.Дж. Джурахонзода // Кишоварз. - Душанбе, ТАУ, 2014. -№3. (63). -С.93-97.
5. Коломиец Т.И. Социально-экономическое развитие региона: теория и современное состояние /Т.И.Коломиец//Вестник Томского государственного университета. - 2016-№4-С.176-177.
6. Маколов В.И. Инвестиционная политика государства в посткризисный период В.И. Маколов. – М.: Наука, 2007. - 174с.
7. Машкин В.А. Управление инвестиционной привлекательностью реально госсектора экономики региона /В.А. Машкин // Север промышленный. - 2007.- №9.-С.14-17.
8. Новицкий Н. Выбор инвестиционной стратегии на новом этапе реформ /Н. Новицкий //Экономист, 2001. -№ 6. - С. 28-34.
9. Обидов Ф.С. К вопросу об эффективности использования природно-ресурсного потенциала Республики Таджикистан /Ф.С.Обидов //Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2005. - №3. - С.105-110.
10. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. Душанбе, от 26.04.2013 - С.23.
11. Рауфи А. Транспортные коридоры и сотрудничество между регионами. /А.Рауфи// Таджикистан и современный мир. - Душанбе, 2016. - №3. - С.101-105.
12. Рахимов Р.К. Некоторые вопросы экономической безопасности Таджикистана /Р.К. Рахимов//Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2008. - №4 - С.14-16.
13. Филин С.А. Стратегическое управление инвестиционной деятельностью при переходе экономики на инновационный тип развития /С.А. Филин//Финансы и кредит. - 2003. - №4. - С.17-22.
14. Фишер П. Россия и мировые притоки прямых иностранных инвестиций: проблемы и перспективы /П. Фишер //Вопросы статистики. - 2005. - № 9. - С. 26-34.
15. Чернова Т.В. Влияние инвестиционной активности на уровень дифференциации социально-экономического развития регионов/ Т.В.Чернова, И.Н. Олейникова// Вестник АГТУ. Серия: Экономика. - 2012. - № 1- С.35-42.

УДК: 336 (075,8)

РОҶҶОИ ИМҚОНПАЗИРИ ҚОҶИШ ДОДАНИ ХАВФИ ДОРОИҶОИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ ИМРӢЗА

*Аҳадов Исмаилло Қайюмович – муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкии
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии
Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: +992 918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.*

Мирзоев Акрамҷон Мирзошоевич – ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: +992 987 24 25 34. E-mail: mirzoyev_94@inbox.ru.

Дар шароити ноустувории иқтисодӣ дар низоми бонкӣ идоракунии хавфҳо яке аз мақсадҳои муҳимми ташилотҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, арзёбӣ ва идоракунии хавфҳо таҳқиқи масъала ва дарёфти роҳҳои кам кардани онро дар доираи стратегияҳои ҳадафманд талаб менамояд. Масъалаи коҳиши додани таъсири хавфҳо ба фаъолияти бонкӣ дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои иқтисодӣ масъалаи муҳим буда, дар ин самт роҳбарияти бонкро зарур аст, то механизмҳои идоракунии хавфҳоро таҳия ва истифода намоянд ва дар маҷмӯъ амнияти молиявии бонкро пеш аз вуқӯи мушкilotи бозорию пулӣ таъмин гардонанд.

Муаллифон дар асоси таҳқиқи адабиёти иқтисодӣ тавонистаанд нақши дороиҳоро дар низоми бонкии муосир пурра таҳлил намуда, муайян намудаанд, ки хатари бонкӣ дар дороиҳо таъсири манфӣ мерасонанд.

Дар хулосаи мақола муаллифон доир ба кам намудани хавфҳои бонкӣ ва таъсири он пешниҳодҳои мушаххас намудаанд.

Калидвожаҳо: бонки таҷоратӣ, дороиҳои бонкӣ, сифати дороиҳо, пардохтпазирӣ, сармояи худӣ, амалиёти фаъол, захираҳои бонкӣ, сандуқи қарзӣ, сармоя, қарзҳои ғайрифавол, дороиҳои хавфнок, қарзҳо, хавфи бонкӣ.

ВОЗМОЖНЫЕ СПОСОБЫ СНИЖЕНИЯ РИСКА БАНКОВСКИХ АКТИВОВ В СЕГОДНЯШНИХ УСЛОВИЯХ

Ахадов Исмаилло Каюмович – старший преподаватель кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.

Мирзоев Акрамҷон Мирзошоевич - ассистент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992 987 24 25 34. E-mail: mirzoyev_94@inbox.ru.

В банковской системе управление рисками в условиях экономической нестабильности является одной из важных задач кредитных организаций. Таким образом, оценка и управление рисками требует изучения проблемы и поиска способов ее уменьшения в рамках целевых стратегий. Вопрос снижения влияния рисков на банковскую деятельность в условиях глобализации экономических отношений является важным вопросом, и в этом направлении руководству банка необходимо разработать и использовать механизмы управления рисками и в целом обеспечить финансовую безопасность банка до возникновения рыночных и денежных проблем.

На основе изучения экономической литературы авторам удалось всесторонне проанализировать роль активов в современной банковской системе и определить, что банковский риск оказывает негативное влияние на активы.

В конце статьи авторы дали конкретные рекомендации по снижению банковских рисков и их влияния.

Ключевые слова: коммерческий банк, банковские активы, качество активов, ликвидность, собственный капитал, активные операции, банковские резервы, кредитный портфель, капитал, бездействующие кредиты, рисковые активы, кредиты, банковский риск.

POSSIBLE WAYS TO REDUCE THE RISK OF BANKING ASSETS IN TODAY'S CONDITIONS

Ahadov Ismatillo Qayumovich – Art. Lecturer of the banking department of Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: +992 918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.

Mirzoev Akramjon Mirzoshoevich - Assistant of the banking department of Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: +992 987 24 25 34. E-mail: mirzoyev_94@inbox.ru.

In the banking system, risk management in the conditions of economic instability is one of the important goals of credit organizations. Therefore, risk assessment and management requires investigating the problem and finding ways to reduce it within targeted strategies. The issue of reducing the impact of risks on banking activity in the conditions of globalization of economic relations is an important issue, and in this direction, it is necessary for the management of the bank to develop and use mechanisms of risk management and in general to ensure the financial security of the bank before the occurrence of market and monetary problems.

Based on a study of the economic literature, the author was able to fully analyze the role of assets in the modern banking system and determine that banking risk has a negative impact on assets.

At the end of the article, the authors makes specific recommendations on reducing banking risks and their impact.

Keywords: commercial bank, bank assets, asset quality, liquidity, equity, active operations, bank reserves, loan portfolio, capital, inactive loans, risky assets, loans, bank risk.

Дар шароити ноустувори иқтисоди бозорӣ, ки бонкҳоро ҳар лаҳза бухрони молиявӣ таҳдид намуда, эҳтимолияти муфлисшавии онҳоро зиёд менамояд, мушкилоти муайян кардани устувории онҳо хеле муҳим мебошад. Бахши бонкӣ, ки як қисми низоми молиявӣ мебошад, ногузир ба хавф дучор мешавад. Бо доштани иттилоот дар бораи хавфи эҳтимолии бахши бонкӣ, мақомот метавонанд чораҳои пешгирикунандаро таҳия кунанд, ки ба ташкили низоми рақобатпазири қодир ба тақсмоти самараноки захираҳои қарзӣ ва захираи баланди устувории молиявӣ равона карда шудаанд, ки имкони бухрони низоми бонкиро истисно мекунанд [9].

Бо баробари болоравии нишондиҳандаҳои бонкӣ ва дар маҷмӯъ рушди ғайрифаъолияти бонкӣ хавфҳои бонкӣ аз қабилӣ хавфи қарзӣ, хавфи асзорӣ, хавфи бозорӣ ва дигар хавфҳо рӯ ба рушд мебошанд. Ҳарчанд ки ин раванд ба бонкҳо таъсири манфӣ расонида, боиси нигаронии тамоми низоми бонкӣ гардида истодааст. Бонкҳои тичоратӣ ҳамеша кӯшиш менамоянд пардохтпазириашонро дар ҳолати хуб нигоҳдоранд. Бинобар ин, барои мусоидат намудан ба ҳифзи манфиатҳои саҳмиядорон ва муштариёни худ сари вақт дороиҳои ғайрифаъолро муайян намуда, чиҳати пешгирии талафот ба дороиҳои ғайрифаъол алоқаманд чораҳои зарурӣ дарёфт намоянд.

Уҳдадорҳои бонкҳо метавонанд бо он натиҷае ҷамъбаст гардад, ки суммаи онҳо дар доираи суммаи сармои бонкӣ бошад. Болоравии қимати нишондиҳандаи мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки бонк барои ташаккулдиҳии дороиҳои баландхавф ва баланддаромад захираҳоеро истифода мекунанд, ки метавонанд ба ҳиссагузорӣ ба дороиҳои нисбатан даромаднок равона карда шаванд. Бинобар ин, бонкҳоро зарур аст, то ба ҷобачогузориҳои воситаҳо дар он дороиҳои диққати махсус диҳанд, ки ҳангоми сатҳи қабилӣ қабули хавф боиси даромаднокии баланд мегарданд, тадбирҳо оид ба афзоиши сатҳи даромаднокии дороиҳо, беҳтарсозии ҳайати сифатии онҳоро амалӣ созанд [7].

Дар бозори бонкӣ рақобат барои ба даст овардани таъминкунандагони сарчашмаҳои дороиҳои бонкӣ хеле пуршиддат ҷараён дорад. Ҳарчанд шумораи ташкилотҳои молиявӣ дар низоми бонкӣ бамаротиб кам гардидааст, аммо таҷрибаи саводнокии молиявии мизочон низ беҳтар гардида истодааст. Чунки пас аз бозори рақобати бонкӣ берун шудани шумораи зиёди ташкилотҳои молиявӣ ва таъсири манфии онҳо ба ҳолати молиявии ҳар як истифодабарандагони хизматрасонии бонкӣ онҳоро хушдор медиҳад, ки як хатои хурд метавонад маблағҳои онҳоро ба нестӣ барад. Бинобар ин, маблағгуздорон хусусиятҳои хизматҳои бонкиро бодидқат омӯхта, нуфузу эътибори бонк дар байни ҷомеа, пардохтпазирӣ, муносибатҳои кормандони бонк ва манфиатҳои шахсино низ ба назар мегарданд. Бо вучуди ин, амонатгуздорон ва қарзгирандагон ба як қатор ҷузъҳои дигар низ аз қабилӣ содагардонии пардохти

хизматрасонӣ, истифодаи барномаҳои мобилӣ, таъмини терминалҳо бо пули нақд, хизматҳои онлайн ва ғайра таваҷҷуҳи зиёд доранд.

Масъалаи дигаре, ки дар солҳои охир ба низоми бонкии кишвар таъсири манфӣ расонида, эҳтимолияти зиёд шудани хавфҳоро дар ин низом зиёд менамояд, ин кам шудани боварии мизочон ба хизматрасониҳои бонкӣ мебошад. Ин масъала ба коҳиш ёфтани шумораи зиёди бонкҳо дар муддати кӯтоҳ ва ба гирдоби молиявӣ печидани бонкҳои низомсози кишвар сабаб гардид. Ҳарчанд ки дар рақобат бонкҳои аз ҷиҳати молиявӣ устувор тавонистанд пардохтпазирии худро дар як сатҳи муайян нигоҳ дошта, боварии мизочонро аз даст надиханд.

Чунки бештари мизочон то ба ҳол солҳои аввали соҳибистиклолиро, ки ҳангоми ивазшавии пули миллӣ ба беқурбшавии маблағҳои дар дастдошта ва пасандозҳои худ рӯ ба рӯ гардиданд, фаромӯш намекунанд ва ин боварии онҳоро ба низоми бонкӣ хеле паст менамояд. Ҳамаи ин омилҳо сабаби кам гардидани ҳаҷми маблағҳои ҷалбшаванда дар бонкҳо мегардад.

Масъалаи ҷалби муштарӣ ба бонк яке аз масъалаи аввалиндараҷа дар фаъолияти ҳар як бонки тижоратӣ ба шумор меравад. Табиист, ки барои ин роҳҳои гуногунро аз қабиле расонидани иттилооти дурусту саривақтӣ, хизматрасониҳои нав вобаста ба талаботи мизочон, омилҳои кадрӣ ва ғайра истифода намуда, кӯшиш ба харҷ медиҳанд, то мизочони домиро аз даст навода, мизочони навро ба ин ҷараён ҷалб намоянд. Омилҳои кадрӣ дар он асос меёбанд, ки гурӯҳи махсуси менечерҳо барои нигоҳ доштани муштарӣ доимии бонк масъул мебошанд, чунки ин кор аз ҷалби муштарӣ нав хеле осонтар буда, хароҷоти кам низ дорад, ё ин ки кормандони хубу болаёқати бонк метавонанд бо ҳар роҳу восита мизочонро ба хизматрасониҳои бонки худ ҷалб намоянд.

Аксарияти бонкҳои тижоратӣ дорои сифати пасти хизматрасонӣ мебошанд, ки ин боиси зиёд интизор шудани муштарӣ барои гирифтани маблағҳои худ мегардад. Сифати пасти хизматрасонӣ асосан ба омилҳои субъективӣ вобаста буда, кормандони алоҳидаи бонкҳо ба мизочон хизмати баландсифат нарасонида, ба хунукназарӣ роҳ медиҳанд, ки боиси ба даст наовардани маблағҳои ҷалбшавандаи зиёд гардад.

Аз ин рӯ, маркетинголи бонкҳо зарур аст вариантҳои ғайристандартии хизматрасонӣ ва кормандони дорои масъулияти баланди кориро пайдо намуда, таваҷҷуҳи муштарӣро ҷалб кунанд. Чунки зиёд шудани шумораи истифодабарандагони хизматрасониҳои бонкӣ дороиҳои бонкро афзоиш дода, рақобатпазирӣ ва пардохтпазирии бонкро таъмин менамояд ва мустақамии ин нишондиҳандаҳо бонкро аз ҳар гуна хавфҳои молиявӣ низ эмин нигоҳ медорад.

Беҳсозии сохтори дороиҳои бонкӣ ба риояи принципҳои бунёдии ташаккули системаи самараноки идоракунии, ки принципҳои мураккабӣ, хусусияти мақсаднокӣ, пардохтпазирӣ ва даромаднокии онро дар бар мегирад, асос меёбад. Ба воситаи ин роҳҳои мукамали идоракунии дороиҳо бо назардошти сохтори уҳдадорӣ ҳамчун омили дохилӣ аз рӯи меъёрҳои, ки бо истифода аз таснифи дороиҳо аз рӯи хавф ва пардохтпазирӣ муайян карда мешаванд, дар сатҳҳои гуногуни устувории бонкӣ инъикос мекунанд.

Дар стратегияи умумии бонки тижоратӣ банақшагирии дороиҳои бонкӣ марҳилаи мураккабтарин ва масъулиятноктарин ба ҳисоб меравад. Он барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва беҳтар намудани мавқеи рақобатпазирии бонкӣ бо назардошти тамоюлҳои рушди бозори молиявии кишвар нигаронида шудааст. Ҷиҳати омӯзиши тартиби идоракунии босамари дороиҳои бонки тижоратӣ нақшаи чорабинӣ таҳия карда шуда, роҳбарияти бонки тижоратӣ бояд мушкilotро дар кӯтоҳтарин муддат таҳлил ва қарор ҷиҳати баргараф кардани онро қабул намоянд.

Ташкilotҳои қарзӣ бояд қоида ва равандҳои дахлдорро барои муайян намудани сифати дороиҳо ва идора кардани онҳо таҳия намоянд, ки дар онҳо бояд андешидани тадбирҳои зерин пешбинӣ шуда бошад [3, с.3]:

- баҳодихӣ ва таснифи дороиҳо;
- мунтазам баррасӣ намудани дороиҳои ғайрифайол;
- дар сатҳи муносиб ва бозғимод сари вақт ташкил намудани фонд;
- аз тавозун хориҷ кардани дороиҳои бозғимод ва инъикоси воқеии пардохти дороиҳо ва барқарорсозии интизориҳо бо назардошти шароитҳои бозорӣ ва макроиқтисодӣ.

Аз ин рӯ, ҷиҳати ба таври лозима ҳамоҳанг сохтани амалиёт дар татбиқи сиёсати монетарӣ ва фискалӣ барои фароҳам овардани шароити ҷолиби идоракунии сатҳи пардохтпазирӣ дар низоми бонкӣ ва рушди бозори молиявӣ андешидани чораҳои зерин дар назаранд:

- ба имзо расонидани ёддошти тафохум оид ба мубодилаи маълумот байни БМТ ва Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (Вазорати молия);

- ҳамкорӣ дар самти ҳамоҳангсозии сиёсати монетарӣю фискалӣ бо сиёсати рушди иқтисод ва савдои ҷумҳурӣ ҷиҳати татбиқи самараноки сиёсати пулию қарзӣ ва мусоидат ба рушди истеҳсоли молҳои содиротию воридотивазкунанда ва кам кардани осебпазирии иқтисодиёти кишвар аз таъсири хавфҳои берунӣ;

- густариши ҳамкорӣ бо Вазорати молия ҷиҳати рушди бозори қоғазҳои қиматнокӣ давлатӣ бо фоидаҳои ҷолибнок ва мусоидат ба рушди бозори дуумдараҷаи қоғазҳои қиматнок;

- дар сатҳи кофӣ нигоҳ доштани ҳаҷми захираҳои байналмилалӣ БМТ ва мусоидат барои мубодила намудани асъори хориҷӣ барои иҷрои уҳдадорӣҳои қарзӣ берунӣ [8].

Дар низоми иқтисодии муосир, ки дар он ҳаракати сармояи бонкӣ ниҳоят зиёд аст ва дар давлатҳое, ки низоми бонкҳои онҳо ба вуруди сармоягузориҳои хориҷӣ ниёз дорад, бонкҳои марказӣ бояд бо таъмини омилҳои беҳатарӣ ва самаранокии истифодаи ин сармояҳо ба қабули онҳо иҷоза диҳанд. Яъне, бояд тавре амал намуд, ки сармояи хориҷии дар низоми бонкӣ мо истифодашаванда ҳам ба бонкҳои ватанӣ таъсири манфӣ нарасонад ва ҳам барои пешрафти соҳаҳои иқтисодӣ мақсаднок истифода бурда шавад.

Амалан мушкилоти бахши бонкӣ гуногунҷанбаанд. Иқтидори нокифояи ҳуди бонкҳо ҷиҳати идоракунии хавфҳои эҳтимолӣ, инфрасохтори заифи молиявӣ, қарздиҳии мақсадноки маъмурии солҳои 2009-2011 дар пайомади бухрони молиявӣ ҷаҳонӣ ва оқибатҳои ин бухрон, ки ба сустравии рушди иқтисодӣ овард, инчунин, норасоӣ дар заминаи меърию назоратӣ ва назорати нокифояи бонкӣ боиси афзоиши қарзҳои мушкилситон гардиданд [1].

Босуръат афзоиш ёфтани қарзҳои бонкӣ метавонад боиси афзоиш ёфтани хавфи эҳтимолии қарзӣ гардад.

Дар солҳои пеш набудани низоми иттилоот дар бораи қарзҳо қори бонкҳо басо суст менамуд, чунки набудани иттилооти кофӣ дар бораи қарзгирандагон ва баҳои дуруст дода натавонистани қобилияти қарздокунии муштарӣ хавфи зиёдеро ба вучуд меовард. Пардохти фоида дар пардохти қарз проблеммаи асосӣ ба ҳисоб меравад, ки ҳангоми пардохти он муштарӣ ба мушкилӣ дучор мегардад ва сатҳи хавфҳо зиёд мегардонад. Доир ба ин масъала И.Қ. Ҷумаев ва С.Ҷ. Махшулов қайд менамоянд, ки пешниҳодҳо дар бозори сармояи қарзӣ, ба ибораи дигар, метавон гуфт, ки манфиати муносибати байни қарздиҳанда ва қарзгиранда муносибати худро дар асоси фоида муайяншуда ба роҳ менамоянд [10, с.200].

Вобаста ба ин масъала қабули қонуни нав дар бораи бюрои таърихи қарз, инчунин, нақшаи таъсис додани бюрои таърихи қарз дар ояндаи наздик иқдоми мусбат ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, яке аз омилҳои, ки дар шароити имрӯза хавфҳои бонкӣ ба танзим мебарорад ва нисбатан кам менамояд, ин бюрои таърихи қарз мебошад. Чунки ин метавонад барои ташаккули системаи мониторинг ва ояндабинии хавфҳои бонкӣ асос гардад. Аммо, дар амалия, дар фаъолияти бюрои таърихи қарзӣ

камбудихо ба чашм мерасанд, ки инҳо нокифоятии иттилоот ва сари вақт дастрас нашудани иттилооти зарурӣ (гирифтани қарз ё пардохти он аз тарафи мизоч) мебошад ва ҳангоми шаффоф намудани фаъолияти он масъалаи асосии низоми бонкӣ, яъне қарзҳои батаъхиратода роҳи ҳалли худро меёбад. Ҳамин тарик, омӯзиши мушкилоти устувори низоми бонкӣ ва ташкили системаи мониторинг ва ояндабинии хавфҳои бонкӣ айни замон хеле муҳим аст.

Рушди соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, фаъолнокии баҳши хусусӣ ва гардиши савдои хоричӣ аз низоми бонкӣ вобаста мебошад, вале то ҳанӯз дар самти татбиқи сиёсати пулию қарзӣ, солимгардонии низоми бонкӣ ва пешниҳоди қарзҳои дастрасу дарозмуддат мушкилоти зиёди ҳалталаб боқӣ мемонад [6].

Ҳамзамон бо ин, бояд доир ба зиёд кардани шумораи бонкҳо, тақвият баҳшидани низоми идоракунии хавфҳо ва баланд бардоштани ҳаҷми сармояи ойинномавии ташкилотҳои қарзӣ чорачӯӣ карда шавад [6].

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (расмиқунонии) даромадҳои бо роҳи қиноят бадастоварда, маблағгузориҳои терроризм ва маблағгузориҳои паҳнкунии силоҳи қатли ом» яке аз санадҳои танзимқунандаи хавфҳо дар низоми молиявии кишвар мебошад, ки бо коррупсия/порахӯрӣ, қиноятҳои вобаста ба андоз, қиноятҳои матбуот бо маводи муқаддир, инчунин, марбут бо қаллобӣ вобастаанд.

Дар ҳисоботи мухтасари Ҷумҳурии Тоҷикистон: баҳодиҳии хавфи миллии қонунигардонии даромадҳои бо роҳи қиноят бадастоварда ва маблағгузориҳои терроризм чунин қайд гардидааст: «Дар баҳши ташкилотҳои қарзӣ, аз ҷумла бонкҳо ва ташкилотҳои молиявии хурд, нисбат ба қонунигардонии даромадҳо/ маблағгузориҳои терроризм саҳт осебпазир ҳисобида мешаванд, ҳамзамон, осебпазирии бонкҳо нисбат ба қонунигардонии даромадҳо/ маблағгузориҳои терроризм баланд ва осебпазирии ташкилотҳои молиявии хурд, махсусан дар мавриди робита доштан бо маблағгузориҳои терроризм, хеле баланд арзёбӣ мешаванд» [11].

Бо ин мақсад Бонки миллии Тоҷикистон барои коҳиш додани хавфҳо аз болои фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ва иҷроиши санадҳои аз тарафи ӯ баровардашударо назорат менамояд.

Ба воситаи чор унсури асосӣ - баҳодиҳии хавф, андозагирии хавф, назорати хавф ва мониторинги хавф метавон идоракунии дурусти хавфҳоро ба роҳ монд.

Низоми идоракунии хавфҳои бонкҳои тичоратӣ ба худ нишондиҳандаҳои махсусро аз қабилҳои идоракунии корпоративӣ, самаранок гузаронидани амалиёти қарзӣ, амалиёт бо воситаҳои молиявӣ, дуруст ба роҳ мондани идоракунии дороиҳо ва уҳдадориҳо, фаъолияти хуби низоми иттилоотӣ ва низоми иттилооти идоракунӣ доро мебошад.

Дар айни замон, самтҳои маъруф ин сиёсати идоракунии хавфҳои бо сабаби он алоқаманд ва сиёсати идоракунии хавфҳои бо фаъолияти он алоқаманд мебошанд. Мувофиқи ин самтҳо ду шакли идоракунии хавфҳо фарқ карда мешаванд. Шакли якум, усулҳо ва шаклҳоеро дар бар мегирад, ки ба сабабҳои хавф таъсир мерасонанд, яъне, паст шудани эҳтимолияти хавф ва паст шудани дараҷаи номуайяниро таъмин мекунад. Шакли дуюми идоракунӣ ба натиҷаи зоҳиршавии хавф марбут мебошад [5]. Бонк бо гузаронидани мониторинги хавфҳо, арзёбии натиҷаҳои фаъолияти бонк ва истифодаи усули ояндабинӣ ба идоракунии хавфҳо ноил гашта, дар натиҷа, бонк метавонад сатҳи таҳдидҳои дохилӣ ва беруниро ба таври назаррас коҳиш диҳад.

Идоракунии хавфҳо ин тадбирҳои аз ҷониби ташкилотҳое, ки бо маблағҳои пулӣ ё молу мулки дигар амалиёт анҷом медиҳанд, барои ташкил ва таъмини фаъолияти низоми идорасозии хавфҳо, ки аз ҷумла муайян (ошкорсозӣ), баҳодиҳӣ (андоза намудан), мониторинг, назорати хавфҳоро бо мақсади коҳиш додани онҳо пешбинӣ менамоянд [4].

Дар Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 низ ҷиҳати масъалаи рушди ояндаи низоми бонкии кишвар чунин оварда шудааст: “Дар давраи миёнамуҳлат зарур аст, ки бахши молиявии Тоҷикистон ба низоми муосири серамалиёти муассисаҳои рақобатпазири молиявие табдил дода шавад, ки барои пешниҳоди намудҳои васеи хизматрасонии молиявӣ ва маҳсулоти босифат ва инноватсионӣ ба истеъмолкунандагон қодир буда, барои рушди устувори иқтисоди миллӣ шароити мусоид фароҳам оварад ва ба таъсири ҳамаи намудҳои омилҳои номусоид устувор бошад” [1].

Тадбирандешии Бонки миллии Тоҷикистон барои пешгирӣ ва баргараф намудани хавфҳо ин омода намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар шакли дастурамал, низомнома ва ғайра амалӣ карда мешавад. Муҳиттарини онҳо дастурамалҳои №247 «Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ», №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ», №244 «Дар бораи захираҳои ҳатмии ташкилотҳои қарзӣ аз рӯйи пасандозҳо ва уҳдадорҳои дигари ба онҳо монанд», №240 «Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфи амалиёти дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ», №215 «Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯйи дороиҳо», “Тартиби гузаронидани санҷиши фаъолияти бюрои таърихи қарз, ҷамъбаст ва пешниҳоди натиҷаҳои он” ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошанд, ки ба воситаи онҳо хавфҳои бавучудоянда пешгирӣ ё бавучудомада идора карда мешаванд.

Мувофиқи дастурамали №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ» дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашударо ба 5 гурӯҳ ҷудо менамоянд, ки хавфи гурӯҳи 1 ба 0%, 2 ба 10%, 3 ба 70%, 4 ба 100% ва 5 ба 150% баробар аст.

Дар ҳолати ғайриқобили пардохт (дефолт) будани давлат, бонк, корхона ва дигар ташкилоте, ки дар гурӯҳи 3 (бо хавфи 70%) ҷойгир мебошанд, онҳо бояд ба гурӯҳи 4 гузаронида шуда, бо назардошти хавфи 100% баркашида шаванд [2].

Пардохтпазирии низоми бонкӣ масъалаи муҳимтарини ҳалталаб дар низоми молиявӣ ба ҳисоб рафта, Бонки миллии Тоҷикистонро зарур аст пайваста доир ба ин масъала чораандешӣ намояд. Чунки набудани механизми идоракунии пардохтпазирӣ дар ин низом ба тамоми соҳаҳои иқтисодиёт таъсири манфии худро мерасонад ва ин таҷриба аллақай дар иқтисодиёти мо низ борҳо мушоҳида гардидааст. Аз ҷумла, бӯҳрони молиявии солҳои охир нишон дод, ки пардохтпазирии аксарияти ташкилотҳои молиявии кишвари мо ноустувор буда, одитарин талаботи мизочонро қонеъ гардонидани натавонистанд ва ба ҳолати муфлисӣ омада расиданд.

То ба имрӯз бонкҳои тичоратӣ вазни асосии худро ба захираи ҳатмии ҷуброншаванда, ки дар Бонки миллии Тоҷикистон нигоҳдорӣ карда мешавад, мепартоянд, ки ин як қисми ками уҳдадорӣ онҳоро рӯйпӯш менамояд. Ё ин ки бонкҳо кӯшиш мекунанд, ки пули нақди барзиёд дар хазинаҳои худ бо мақсади пардохтпазирӣ нигоҳдоранд. Сатҳи баланди захирасозӣ ва нигоҳдорӣ пули нақд хароҷоти бонкҳоро зиёд менамояд, ки онро бонкҳо аз ҳисоби маржаи барзиёди меъёри фоизӣ мепӯшонанд. Ин сабаб мешавад, ки дар амал фоизи амонату пасандоз паст ва фоизи қарзи додшавандаи бонкҳо баланд гардад. Бинобар ин, бонкҳоро зарур аст, ки маблағҳои ҷалбшавандаро ба таври максималӣ истифода ва асосан аз амалиёти ғайринақдӣ истифода намоянд, чунки истифодаи амалиёти ғайринақдӣ пардохтпазирии бонкҳоро мустақкам мегардонад.

Дар Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯйи дороиҳо” ин масъала чунин оварда шудааст: “Ташкилоти қарзӣ барои нигоҳ доштани пардохтпазирӣ, мусоидат намудан ба ҳифзи манфиатҳои саҳмиядорон ва муштариёни худ бояд сари вақт дороиҳои ғайрифайзолашро ошкор намуда, ҷиҳати пешгирии талафоти ба онҳо алоқаманд чораҳои зарурӣ андешад” [3, с.2].

Дар ин чараён Бонки миллии Тоҷикистонро зарур аст ба ташкилотҳои қарзӣ диққати махсус дода, талаботи зиёдеро барои дар амал кам намудани хавфҳои бонкӣ истифода намояд. Барои иҷрои талаботи дар ҳуҷҷатҳои дохилӣ мавҷудбуда оид ба арзёбӣ ва идоракунии хавфҳои асосии ба фаъолияти бонкӣ хос (қарзӣ, бозорӣ, асърӣ, хавфи пардохтпазирӣ, амалиётӣ) як қатор корҳои зиёдеро бояд ба анҷом расонид:

- ба таври мувофиқ амалӣ намудани идоракунии корпоративӣ;
- риояи талаботи қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақоми ваколатдор;
- риояи сиёсат ва санадҳои дохилии дигари ТҚМ аз тарафи ТҚМ ва кормандони он;
- идоракунии самараноки хавфҳо ва мониторинги сари вақти онҳо;
- сари вақт муайян ва бартараф кардани камбудҳои дар фаъолият;
- таъсиси механизми бартараф намудани хавфҳо дар ҳолатҳои ногаҳонӣ ва ғайриқонулона;
- баҳодихӣ ва идоракунии хавфҳои асосие, ки ба фаъолияти бонк хосанд (қарзӣ, бозорӣ, асърӣ, хавфи пардохтпазирӣ, амалиётӣ ва ғайра).

Бонки миллии Тоҷикистон ба идоракунии самараноки хавфҳои бонкҳои тижоратӣ ҳангоми анҷом додани амалиёти фаъол, аз ҷумла, ба хавфҳои, ки ба нишондиҳандаҳо барои муайян кардани кифоягии сармояи бонк, низоми суғуртаи пасандозҳо, арзёбии сифати идоракунии бонк ва дигар нишондиҳандаҳо таъсири манфии худро мерасонанд, диққати махсус зоҳир менамояд. Инчунин, ҳисоботи мақомоти роҳбарикунандаи бонк чиҳати қабули қарорҳои идоравӣ ва дар бораи вазъи кунунии бонкро зерин назорат гирифта, нақшаи чорабиниҳои онҳоро оиди бартараф намудани хавфҳои амалиётӣ назорат менамояд.

Барои ба талаботи Комитети Базелӣ оид ба назорати бонкӣ ва стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ кунонидани қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз тарафи мақомоти дахлдори соҳа як қатор корҳо ба анҷом расонида мешавад, аз қабили дар як қатор санадҳои ҳуқуқии мавҷуда тағйироти зарурӣ ворид карда шуда, ҳамчунин, як қатор санадҳои нави меъёрӣ-ҳуқуқӣ бояд қабул гарданд. Инчунин, дар ҳамкорӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқии нав, ки бо талаботи Базел II, аз он ҷумла, санадҳои алоқаманд бо кифоягии сармоя, таснифи дороиҳо ва идораи хавфҳо, аз ҷумла, хавфҳои қарзӣ, бозорӣ ва амалиётӣ, ҷорӣ кардани тартиботи дохилии арзёбии кифоягии сармоя дар ташкилотҳои қарзӣ ва равандҳои арзёбии назорат мутобиқ кунонида шуданд.

Бонкҳои тижоратӣ барои муайян намудани сифати дороиҳо ва идора кардани онҳо бояд нақшаи чорабиниҳои махсус таҳия намоянд, ки дар онҳо тадбирҳои зерин аз қабили баҳодихӣ ва таснифи дороиҳо, дар сатҳи муносиб ва боэътимод сари вақт ташкил намудани фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯйи дороиҳо, аз тавозун хориҷ кардани дороиҳои безэътимод ва инъикоси воқеии пардохти дороиҳо ва ғайра андешидан шуда бошад. Онҳо бояд дар сохтори худ сохтори махсуси дахлдори идоракуниро барои муайянкунӣ, баҳодихӣ, мониторинг ва назорати хавфи қарзии амалиёти бонкӣ дошта бошад.

Ташкилотҳои қарзӣ бояд қоида ва равандҳои дахлдорро барои муайян намудани сифати дороиҳо ва идора кардани онҳо таҳия намоянд, ки дар онҳо бояд андешидани тадбирҳои зерин пешбинӣ шуда бошад:

- баҳодихӣ ва таснифи дороиҳо;
- мунтазам баррасӣ намудани дороиҳои ғайрифавол;
- дар сатҳи муносиб ва боэътимод сари вақт ташкил намудани Фонд;
- аз тавозун хориҷ кардани дороиҳои безэътимод ва инъикоси воқеии пардохти дороиҳо ва барқарорсозии интизориҳо бо назардошти шароитҳои бозорӣ ва макроиқтисодӣ [3].

Вазъи дороиҳо, сандуқи қарзӣ, аз ҷумла, фонду захираҳо ва дороиҳои ғайрифаволи асосӣ бояд зерин назорати роҳбарияти бонкҳои тижоратӣ қарор дошта

бошанд. Маълумоте, ки онҳо доранд, ҳадди ақал бояд маълумоти зеринро аз қабилӣ хулосаи натиҷаи охири баҳоидиҳои дороиҳо, тамоюлҳои муқоисавии сифати умумии дороиҳои ғайрифайзол, баҳоидиҳои бадшавии ҳолати қорӣ ё пешбинишудаи сифати дороиҳо ва зарари эҳтимолий, ки дар шароити муқаррарӣ ва тахти фишор ба амал меояд, сатҳ ва кифоятии фондҳои ташкилоти қарзиро дар бар гирад. Ин маълумотҳоро бонкҳои тичоратӣ ба Бонки миллии Тоҷикистон бо мақсади огоҳ будани он аз ҳолати молиявӣ ва вазъи пардохтпазирӣ метавонанд пешниҳод намоянд.

Мустаҳкам намудани низоми идоракунии хавфҳо аз такмили идоракунии корпоративӣ дар бонкҳо, аз ҷумла, аз маълумотноки ва масъулияти мақомоти идоракунии бонкҳо, инчунин, аз қабули қарорҳои дуруст ва саривақтӣ оид ба хавфҳои таҳдидкардаи бонкҳо алоқаманд аст.

Бар замми ин, фаъолияти бенуқсонии низоми идоракунии дохилӣ ва назорати дохилӣ дар самти баргараф намудани хавфҳои бавучудода ва таҳдидкунанда нақши назаррасро доро мебошад.

Адабиёт

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020. - Душанбе, 2016. - 253 с.
2. Дастурамали №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ», №143 аз 12 ноябри с.2019. - 20 с.
3. Дастурамали №215 «Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯйи дороиҳо». Илова ба Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон, №171 аз 26 декабри с.2019. - 20 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (расмиқунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузориҳои терроризм ва маблағгузориҳои паҳнкунии силоҳи қатли ом» (Қонуни №1404 аз 24.02.17 с.). - 13 с.
5. Коробов, Ю.И. Новое понимание банковской культуры/ Ю.И. Коробов // Финансы и кредит. – 2012. – №15. – С.15 -21.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». - Душанбе, 21.12.2021.
7. Мирзоев, С.С. Баландбардории устувории молиявии низоми бонкии Тоҷикистон: дис. барои дарёфти дараҷаи н.и.и./ С.С. Мирзоев. – Душанбе, 2019. - 175 с.
8. Стратегияи сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. - Душанбе, 2020. - 11 с.
9. Хайрзода, Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботии молиявӣ/диссер. барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10. / Ш.Қ. Хайрзода. - Душанбе, 2021. – 430 с.
10. Ҷумаев И.Қ. Асосҳои назариявии фоизҳои бонкӣ дар муносибатҳои иқтисодӣ/И.Қ. Ҷумаев, С.Ҷ. Махшулов//Паёми молия ва иқтисод. 2021. № 4-1 (29). С. 198-204. ISSN 2663-0389.
11. Ҳисоботи мухтасар. Ҷумҳурии Тоҷикистон: баҳоидиҳои хавфи миллии қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда ва маблағгузориҳои терроризм. URL: <http://www.nbt.tj>. [манбаи электронӣ], (санаи мурочиат 31.07.2022). - 11 с.

УДК: 336.74.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪСИРИ ҚАРЗДИҲӢ БА РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Рустамзода Манзура Рустам – муаллими калони кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 985-89-92-78.

Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ қарз ҳамчун фишанги иловагии рушди иқтисодиёт маҳсуб шуда, тавассути он самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ рушд ёфта, норасоҳои захираҳои молиявӣ дар субъектҳои гуногуни иқтисодӣ бартараф карда мешаванд. Таҷрибаҳо нишон медиҳад, ки дар тамоми самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ норасоии захираҳои молиявӣ ба воситаи қарз бартараф гардида, манбаъҳои иловагӣ ташаккул меёбанд. Новобаста аз он, ки қарз дар заминаи эътимод ва боварӣ дода мешавад, оиди моҳият ва зарурати иқтисодию иҷтимоии он андешаҳои гуногун ҷой доранд. Аз ин лиҳоз, мубрамияти мавзуи мазкур дар иқтисодии пешбурди иқтисодии қарз зоҳир мегардад ва дар мақолаи мазкур муаллиф таъсири қарзхоро дар рушди иқтисодиёт бо дарназардошти зарурати ҳамаҷаҳади он мавриди баррасӣ қарор додааст.

Калидвожаҳо: бонкҳои тижоратӣ, қарз, қарздиҳӣ, субъектҳои иқтисодӣ, иқтисодиёт, фоиз, иқтисодиёти бозорӣ, захираҳо, интиқол, муқоиса, назария, марҳила, объект, муҳим.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЛИЯНИЯ КРЕДИТА НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Рустамзода Манзура Рустам – старший преподаватель кафедры финансов, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, РТ, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 985-89-92-78.

В условиях рыночной экономики кредит рассматривается как дополнительный инструмент развития экономики, за счет которого развиваются приоритетные направления экономики и ликвидируется дефицит финансовых ресурсов у различных хозяйствующих субъектов. Независимо от того, дается ли кредит на основе доверия и уверенности, существуют разные мнения о его сущности и экономической и социальной необходимости. С этой точки зрения важность данной темы проявляется в способности экономического стимулирования долга. С этой точки зрения в данной статье автор рассматривает влияние кредитов на развитие экономики с учетом потребности во всех них.

Ключевые слова: коммерческие банки, кредит, кредитование, хозяйствующие субъекты, экономика, процент, рыночная экономика, ресурсы, перевод, сравнение, теория, этап, объект, важное.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF IMPACT OF CREDIT ON ECONOMIC DEVELOPMENT

Rustamzoda Manzura Rustam – Art. Lecturer of the Department of Finances, Tajik State University of Finance and Economics, Phone: (+992) 985-89-92-78

In a market economy, credit is seen as an additional tool for the development of the economy, due to which the priority areas of the economy are developed and the shortage of financial resources for various business entities is eliminated. Regardless of whether credit is given on the basis of trust and certainty, there are different opinions about its nature and economic and social necessity. From this point of view, the importance of this topic is manifested in the ability of economic stimulation of debt. From this point of view, in this article the author examines the impact of loans on the development of the economy, taking into account the need for all of them.

Key words: commercial banks, credit, lending, business entities, economics, interest, market economy, resources, translation, comparison, theory, stage, object, important.

Таърихи қарздиҳӣ ва бонкхоро, ки мустақиман ба ташаккули тамаддуни давлатҳои қадим ва асрҳои миёна вобастаанд, аз таърихи ҷомеаи мутамаддин ҷудо доништан мумкин нест. Қарздиҳӣ ҳадди ақал шаш ҳазор сол пеш аз он ки дар ҷомеаи мавқеи худро чун омиле асосӣ ишғол кунад, арзи вучуд карда, қобилиятиро барои

рушди иқтисод ва зарураташро барои низомнокӣ ва арзандагии ҳаёт исбот намуд [15].

Дар заминаи рушди муносибатҳои бозаргонӣ ва ҷамъиятӣ хусусиятҳои пайдоиши қарз бо як қатор омилҳо ошкор карда мешаванд. Ин раванд бо ҷудо кардани он аз муҳити умумии иқтисодӣ тавсиф меёбад ва зарурати таъмини рушди ҳамаҷонибаи иқтисоди муосирро инъикос менамояд.

Истилоҳи «қарз» ба калимаи латинии «creditum - кредитум» - қарзи бонкӣ ё қарз мансуб аст. Дар айни замон, дар ҷомеаи илмӣ ҳанӯз тафсири ягонаи ин мафҳум муайян нашудааст, бинобар ин, дар омӯзиши он гурӯҳи (категория) мушкилиҳои муайяне ба вучуд меоянд. Баъзе олимони қарзро бо гардиши сармояи қарзӣ нисбат медиҳанд, вале сармояи қарзиро ҳамчун сармояи пулӣ ифода менамоянд. Ба ақидаи мо, чунин фаҳмиши қарз комил набуда, тамоми мураккабии ин зухуротро фаро намегирад.

Дар шакли дигар - қарз маблағест, ки аз ҷониби ташкилоти қарзӣ ба қарзгир бо шартҳои пардохти фоиз ва баргардонидани он дар муҳлати муайян пешниҳод шудааст. Ё ба тариқи дигар, пулҳои муваққатан озод, ки ҳангоми гирифтани қарзи бонкӣ тавассути қарз ба сармоя мубаддал мешаванд. Аз ин рӯ, қарз як шакли ҳаракати сармояи қарзии бонкӣ маҳсуб ёфта, дар ҷараёни фаъолгардони ин ё он соҳаи мухталиф вобаста ба фаъолияти соҳа иштирок мекунад.

Дар илми иқтисодии муосирӣ давлатҳои хориҷӣ барои муайян кардани хусусияти қарз ду нуқтаи назар муқаррар гардидааст: назарияи азнавтақсимкунӣ ва фондӣ (захиравӣ). Самти аввал ба ифодаи қарз ҳамчун воситаи азнавтақсимкунии пулҳои муваққатан озод асос ёфтааст. Ба андешаи олимони рус Б.С. Герашченко, Н.Г. Сичев, Б.Г. Болдирев, Б.В. Лавров, мазмуни муносибатҳои қарзӣ дар ҷамъоварии маблағи пулӣ ва интиқоли он ба ташкилотҳои қарзӣ, субъектҳои хоҷагидорӣ ё шахсони воқеӣ барои истифодаи муваққатӣ бо баргардонидани ҳатмии саривақтӣ ва пардохти изофапулӣ ё фоиз барои истифодаи захираҳо мебошад [12].

Тарафдорони самти дуюм (М.И. Волков ва дигарон) қарзро ҳамчун гардиши сармояи қарзӣ тавсиф мекунанд. Ин нуқтаи назар аз зарурати омӯзиши хусусияти қарз дар асоси содатарин шаклҳои он, масалан, амалиёти муқаррарии қарзӣ бармеояд. Мувофиқи ин тафсир, дар байни қарздиҳанда ва қарзгиранда субъектҳои гуногуни раванди такрористехсолӣ иштирок намуда метавонанд ва муносибати байни онҳо ҳамчун объекти асосӣ қарз мебошад.

Назарияҳои нишондодашуда фарқияти ҷиддӣ доранд ва муҳимтаринашон дар ҷадвали 1 оварда шудааст. Ҷӣ тавре ки аз маълумотҳои ҷадвали 1 бармеояд, муносибатҳои мавҷуда ба ҳамдигар то андозае муҳолифанд ва дар омӯзиши категорияи «қарз» дар сурати риоя нашудани меъёрҳои мавҷуда ба душвориҳои муайян оварда мерасонанд.

Дар навбати аввал, назарияҳои гуногун бавучудой ва моҳияти қарзро пешакӣ муайян мекунанд, ки дар асоси онҳо таснифоти гуногун, тартибот, мафҳумҳои марбут ба қарз таҳия шуда, дар ҷомеаи илмӣ шарҳҳои мухталифи зухуроти эквивалентиро ба вучуд меоранд.

Қарздиҳӣ яке аз муҳимтарин қисми илми иқтисод буда, як шакли ҳаракати сармояи қарзие мебошад, ки дар он пулҳои нақди озод аз ҷониби истехсолкунандагони мол, аҳоли ва давлат ҷамъ оварда мешаванд.

Ҷадвали 1. - Тавсифи муқоисавии назарияи азнавтақсимкунӣ ва фондӣ

Гурӯҳи арзёбӣ	Назарияи азнавтақсимкунӣ	Назарияи ҷойивазкунӣ
Вазифаи қарз	Вазифаи азнавтақсимкунии қарз. Маблағҳои озоди корхонаю одамони алоҳида дар бонкҳо ҷамъ шуда, барои таъмини талаботи дигарон равона карда мешаванд, ки моҳияти қарзро нишон медиҳад.	Ба ғайр аз вазифаи азнавтақсимкунӣ, қарз боз дигар вазифаҳо: такрористехсолкунӣ, ҳавасмандгардонӣ, эмиссионӣ ва ғайраро иҷро менамояд.

Худуди қарз	Ҷонибдорони ин концепсия муносибатҳои қарзиро ҳамчун омили асосии муносибати банк бо дигар иштирокчиёни фаъоли истеҳсолоти ҷамъиятӣ баррасӣ мекунад.	Муносибатҳои қарзӣ метавонанд дар байни субъектҳои гуногуни хоҷагидорӣ заминаҳои ташкилиро амалӣ намоянд, агар онҳо моҳияти қарзӣ дошта бошанд.
Объекти қарз	Объекти равандҳои қарзӣ маблағҳои муваққатан озоди дар суратҳисобҳои банкҳо ва аҳолии мавҷудбуда, инчунин, пулҳои дар муомилотбуда ба ҳисоб мераванд.	Дастрасӣ ба истифодаи муваққатӣ арзиши қарз аст, ки ғайр аз пули нақд метавонад дигар шакли қарзро дар худ фаро гирад.
Марҳилаҳои асосии раванди қарз	Марҳилаи муҳимтарини қарз ҷамъоварию он дар муҳлати муқарраршуда мебошад.	Марҳилаи ибтидоии ҳаракати арзиши қарз ҷойгиркунӣ ва ба кадом самт сафарбар намудани он мебошад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси санадҳои меъёрию ҳуқуқии Банки миллии Тоҷикистон

Дар адабиёти хориҷӣ аз тарафи иқтисодшиносон ва олимони варзидаи соҳа таърифҳои гуногуни қарз баён гардидаанд, ки асосии онҳо дар ҷадвали 2 ба таври назариявӣ ва тафсири оварда шудаанд. Ҳамин тавр, баъзеҳо қарзро ҳамчун муносибат, дуомин, ҳамчун пул, сеюм, ҳамчун қарзи банкӣ таъминотдошта, чорум, қарзро ҳамчун амал, панҷум, ҳамчун эътимод, шашум, ҳамчун шартнома ё созиш ва ҳафтум, ҳамчун механизми ёрирасон ва ташкилкунандаи муносибатҳо шарҳ медиҳанд. Андешаҳо оид ба хусусиятҳо ва тафсири қарз қомилан гуногунанд ва аксари муаллифон дар ин мафҳум унсурҳои алоҳидаи онро вобаста ба мансубияти фарогирии меъёрҳои он ба ҳисоб мегиранд. Ба фикри мо, қарзро дар маҷмӯъ, ҳамчун воситаи ёрирасони молиявӣ ва механизми пешбарандаи таъминот дар соҳа ба назар гирифтани мувофиқи мақсад мебошад, зеро ҳаракати сармояи қарзӣ маънои ҷамъ овардани маблағҳои муваққатан озоди аҳолии корхонаҳо ва дар ин асос низоми муносибатҳои иштирокчиёни раванди тақрористеҳсол мебошад.

Ҷадвали 2. - Таърифи асосии олимони соҳаи иқтисод дар бораи қарз

№	Муаллиф	Таъриф
	М.С. Атлас	Қарз низоми муносибатҳои пулие ба ҳисоб меравад, ки тавассути он на танҳо давлат, инчунин, бахши хусусӣ воситаҳои пулии муваққатан озоди хоҷагӣ, воситаҳои пулии буҷет ва аҳолиро сафарбар мекунад ва онҳоро бо шартҳои баргарданда ва фаври барои таъмини тақрористеҳсолкунии васеъ ба таври мунтазам истифода мекунад.
	М.О. Буянова	Қарз ин маблағест, ки аз ҷониби банк ё дигар ташкилоти қарзӣ ба қарзгир бо миқдор ва шартҳои дар шартномаи дахлдор пешбинишуда дода мешавад.
	Н.П. Бичкова, Г.Л. Авагян, Г.Л. Баяндурян	Қарзро ҳамчун мавзӯи шартномаи қарз муқаррар кардан мумкин аст, яъне маблағҳое, ки банк ё дигар ташкилоти қарзӣ (қарздиҳанда) ба қарзгир - шахси воқеӣ (қарзи истеъмолий) ё шахси ҳуқуқӣ аз рӯи шартҳои баргардонидан, пардохт намудан ва фаврият пешниҳод менамояд.
	В.Н. Додонов, Е.В. Каминская,	Қарз ин ҳамчун пули нақд бо шартҳои баргардонидан ва одатан пардохтшуда (дар шакли фоизҳои аз қарз

	О. Румянсева	истифодашуда) дода мешавад.
	Дж.С. Милл	Қарз ин иҷозатест, ки як шахс аз сармояи шахси дигар истифода мебарад.
	Д.Ю. Пендюхов	Қарзро ҳамчун як ҳолати ҳуқуқие муайян кардан мумкин аст, ки дар он қарздиханда дар асоси шартнома маблағро ба қарзгиранда мегузаронад, вай уҳдадор аст воситаҳои пулиро баргардонад ва фоизи онро низ пардохт намояд.
	М.В. Романовский	Қарз ҳамчун категорияи иқтисодӣ як навъи муайяни муносибатҳои ҷамъиятиест, ки ба гардиши арзиш бо шартҳои бозгардонӣ вобаста аст.
	В.А. Челноков	Қарз сармояи қарзи бонкии давлат буда, барои пешпардохти раванди такрористеҳсолкунӣ бо роҳи баровардани пулҳои нав ва азнавтасимкунии пулҳои кӯҳна дар асоси феврият, баргардонӣ, пардохт ва дигар хусусиятҳои тавлидшудаи ин усул пешбинӣ гардидааст.
	Шариф Раҳимзода	Қарз ин маблағи пулиест, ки бо шартҳои баргардонидашавӣ ва додани иловапулӣ муваққатан ба шахси дигари ҳуқуқӣ ё воқеӣ дода шудааст.
	Н. Ашуров	Дар шароити иқтисоди бозорӣ шакли асосии қарз ин қарзи бонкист, яъне қарзест, ки бонкҳои соҳомӣ тичоратӣ ба субъектҳои хоҷагидорӣ медиҳанд.
	Б.М. Чураев	Қарз шакли табдилёфтаи фонди қарзӣ (ссудный фонд) ё худ шакли ҳаракати сармояи қарзӣ буда, мустақиман ба муомилоти пул ва муносибатҳои молиявӣ алоқаманд мебошад.

Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти илмӣ

Таърифи қарз дар шаклҳои зикршуда аз нуқтаи назари мо ба талаботи замони муосир, хусусан хусусиятҳои хоси давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ ҷавобгӯ нест.

Таҷрибаи бонкдорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки яке аз сабабҳои асосии ба мушкилот дучор шудани бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ истифодаи ғайримаксадноки қарзҳои додашуда мебошад. Бинобар ин, аз нуқтаи назари мо, зарур аст, ки ба мафҳуми қарз талаботи шартҳои баргардонидан, пардохти фоиз, муҳлатнокӣ ва истифодаи мақсадноки он илова карда шавад.

Яъне, қарз маблағи пулиест, ки ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо шартҳои истифодаи мақсадноки он, баргардонидан, пардохти фоиз ва ба муҳлати муайян дода мешавад.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” мафҳуми қарз низ бе истифодаи мақсадноки он дода шудааст. Ба ақидаи мо, қарз ин як рукни низоми муносибатҳои иқтисодӣ буда, субъектҳои қарзиро дар самти пешниҳод ва пардохти қарз дар муҳлати гуногун бо додани иловапулӣ муттаҳид менамояд. Мо моҳияти ин тафсириро батафсил аз рӯи назарияҳои гуногун ошкор хоҳем кард.

Хусусияти муҳим ва фарқкунандаи ин тафсирот ҳамчун концепсия дар он зоҳир мегардад, ки хусусияти ҷараёни баргардонидан ва музднокии объекти қарз замони гуногунро дар бар мегирад. Ин хусусияти асосии қарз буда, амалиёти қарзии хариду фурӯш аз амалиёте, ки мубодилаи неъматҳо дар як вақт сурат мегирад, фарқ мекунад.

Аниқ кардани шартҳои объективии пешакии иштироки қарз дар гардиши сармояи гардони корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ ва талабот ба қарздихии дарозмуддат хеле муҳим аст, аммо масоили муҳимми дарки натиҷаи ин раванд ва таъсири он ба омӯзиши нақши қарз вобастагӣ дорад.

Ба назари мо, ки хангоми омӯзиши нақши қарз, пеш аз ҳама, фаҳмидани таъсири

он ба истехсолот дар соҳаи кишоварзӣ бо назардошти меъёрҳои он, ба маънои пуррааш, ҳамчун категорияи объективии иқтисодӣ ба раванди такрористехсолкунӣ ва таъмини муттасилии бозор зарур аст ва ба маънои маҳдуд, таъсири онро тавассути ташкилотҳои қарзӣ - бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар раванди қарздиҳӣ арзёбӣ менамоем. Бо ибораи дигар, ҳангоми омӯзиши нақши қарз мо аз ҷанбаҳои гурӯҳӣ (категориявӣ) ва ниҳодӣ (институтсионалӣ) бархӯрддор мешавем. Ҳамзамон, мо боварӣ дорем, ки нақши қарз хулосаи (синтези) мафҳумҳои назариявӣ ва саҳми мушаххаси худро дар рушди истехсолоти соҳаи кишоварзӣ мегузорад ва ҳамчун механизми зарурӣ маҳсуб меёбад.

То кунун муносибати ягонаи ошкор кардани нақши қарз дар такрористехсолкунӣ ба таври мушаххас ифода нашудааст. Баъзе олимони ба таври анъанавӣ ва дар доираи дониш ва таҷрибаи худ нақши қарзро тавассути вазифа ва усули (категорияи) иқтисодӣ баррасӣ мекунанд. Аз ҷумла, Ю.Е. Шенгер нақши қарзро муайян карда, онро ҳамчун «натичаҳои объективӣ (воқеӣ), ки рушди ҳамаи вазифаҳои қарз дар ин низоми иқтисодиёт ба он оварда мерасонад», маънидод намудааст. Ин мулоҳизаро мутобик ба соҳти иқтисодии сотсиалистӣ тақвият дода, Ю.Е. Шенгер як қатор нуктаҳои муҳимро, ки нақши қарзро муайян мекунанд, қайд намудааст. Яъне:

- ташаккулёбии дурусти фондҳои гардон ва қисман фондҳои асосӣ, ки имконияти истифодаи босамари манбаъҳои байни соҳаҳои иқтисодиёт ва корхонаҳои алоҳида таъмин мекунанд;

- татбиқи сафарбарии воситаҳои пулии муваққатан озод ва табдили онҳо тавассути низоми қарздиҳӣ ба манбаи ташкилии воситаҳои гардон;

- мусоидат ба таҳкими худмаблағгузорӣ, зеро қарз субъектҳои хоҷагидорро водор мекунад, ки аз он оқилона истифода баранд;

- тезондани гардиши фонди гардони хоҷагии халқ;

- кам кардани хароҷоти муомилоти давлатӣ;

- рушди бештари соҳаҳои молистехсолкунанда вобаста ба талаботи бозор.

Фаҳмиши пурраи таъсири нақши қарз тавассути вазифаҳои он дар маҷмуъ асосноканд, аммо, ба назари мо, зарурати боз ҳам мушаххас намудани онҳо вучуд дорад. Баъзе олимони чунин мешуморанд, ки нақши қарз дар суръатбахшӣ ва тавсеаи миқёси такрористехсолкунӣ зоҳир мешавад, зеро иштироки қарз гардиши воситаҳои гардон, муомилоти арзишҳои моддӣ ва пулиро суръат мебахшад. Қарз ҳамчун яке аз манбаъҳои асосии такрористехсолкунии воситаҳои асосӣ хизмат карда, ба рушду таҳкими робитаҳои байни шаҳру деҳот мусоидат намуда, ба сарфачӯии хароҷоти истехсолӣ ва коҳиш додани хароҷот дар истехсолот мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, В.И. Рибин таъкид мекунад, ки хусусияти таъсири қарз ба иқтисодиёти миллӣ унсури номуташаккилӣ (стихиявӣ) дорад [14].

Мувофиқ ба соҳаи кишоварзӣ профессор Л.И. Количев боварӣ дошт, ки нақши қарз дар се шакл амалӣ мешавад:

- аввал, қарз яке аз манбаъҳои асосии ташаккули захираҳои асосӣ ва воситаҳои гардон мебошад;

- дуюм, вай муомилоти дороиҳои моддӣ ва маблағҳои пулии корхонаҳоро метезонад;

- сеюм, қарз ба рушду таҳкими робитаҳои иқтисодии байни шаҳр ва деҳот мусоидат мекунад.

Умуман, дар мавқеи олимони шуравӣ, ки мо онҳоро баррасӣ кардем, як қатор бархӯрдҳои умумиро фарқ кардан мумкин аст:

- аввал, аксарияти онҳо чунин мешуморанд, ки нақши қарз ҳамчун категорияи иқтисодӣ дар татбиқи мушаххасии вазифаҳои худ зоҳир мешавад;

- дуюм, қарз манбаи асосии маблағҳои муомилотии корхонаҳо буда, хароҷоти асосӣ мебошад ва ба ташкил ва идоракунии оқилонаи онҳо, баланд бардоштани

қобилияти харидории онҳо мусоидат мекунад;

- сеюм, қарз ба сарфа ва кам қардани хароҷоти таксимот кумак мерасонад;
- чорум, алоқаи байни шахру деҳотро тақвият мебахшад.

Дар умум, тафсири нақши қарз тавассути вазифаҳои ба ҳудаш хос, бешубҳа, сазовори дастгирӣ аст, зеро он гуногунрангии таъсироти қарзро ба равандҳои иқтисодӣ ошкор менамояд. Ё дар мавриди дигар дотсент Н. Ашуров қайд намудааст: «Дар шароити иқтисоди бозорӣ шакли асосии қарз ин қарзи бонкист, яъне қарзест, ки бонкҳои соҳомии тиҷоратӣ ба субъектҳои хоҷагидорӣ медиҳанд ва ибораи мазкур ифодагари ҳама меъёрҳои раванди қарзӣ мебошад» [1]. Ё дар шакли дигар С. Холиқова қайд намудааст, ки «масъалаи муҳимми илмию назариявӣ дар омӯзиши фондҳои асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ муайян қардани таркиб ва сохтори онҳо мебошад, ки воситаҳои асосӣ тамоми воситаҳои меҳнатро дар бар мегиранд» [13].

Таҳлили нуқтаи назари дар боло овардашуда моро барои баровардани хулосае водор менамояд, ки мутобиқи он нақши қарз дорои хусусиятҳои зерин мебошад:

- аз як тараф, қарз манбаи муҳимми ташаккули воситаҳои асосӣ ва муомилоти субъектҳои кишоварзӣ буда, ба гардиши сармоя суръат мебахшад ва боиси рушди истеҳсолот ва навгонӣ дар он мегардад;

- аз тарафи дигар, барзиёду ғайримаксаднок истифода қардани он метавонад ба номуносибии рушди иқтисодиёт оварда расонад, ҳатто боиси бухрони иқтисодӣ гардад;

- нақши қарз, инчунин, дар баланд бардоштани масъулияти қарзгирандагон ҷихати коҳиш додани хароҷоти беасос ва дарёфти манбаҳои самаранок, ки бехатарии онро ҳамаҷониба таъмин менамояд, муҳим арзёбӣ қарда мешавад.

Дар адабиёти муосири иқтисодӣ олимони нақши қарзро дар сатҳи сифатан нав ошкор менамоянд. Аз ҷумла, онҳо бар он ақидаанд, ки таъмини муттасилии гардиши муомилоти сармоя танҳо ҳадафи махсуси қарз набуда, балки барои шаклҳои дигари сармоя низ хос аст, ки ба он розӣ нашудан душвор аст. Ин, бахусус, дар соҳаи кишоварзӣ бисёр равшан намудор аст.

Аҳаммияти қарзро дар таъмини гардиши воситаҳои гардон тарафдорӣ намуда, О.И. Лаврушин хусусиятҳои хоси мақсади қарзро, ки «... дар афзоиш ва суръатбахшии ҳаракати сармоя» [7] зоҳир мегардад ва инчунин, давраҳои ҳаракати он ва хусусияти истеҳсолиашро таъкид мекунад. Дар ин асно таъкид мешавад, ки тавассути қарз на танҳо ҳаракат, балки самаранокӣ ва рушд низ метавонад ба қувваи афзоюндаи даромад ва сармоя табдил ёбад ва баъзан беподош гардад. Ҳамин матлабро Ҳ. Сандалов ба шароити имрӯзаи рушди захираҳои қарзӣ, ки яке аз муаммоҳои низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад, рабт медиҳад [11].

Ин вазъият дар заминаи бухронҳои иқтисодию молиявӣ, ки ба бозорҳои молиявӣ ва ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ таъсири амиқ мерасонад, баррасии амиқро талаб мекунад.

Нуқтаҳои назари дар боло зикршудаи олимони рус ва даврони шуравиро, ки нақши қарзро ошкор месозанд, ҷамъбаст намуда, мо метавонем хулосаҳои зеринро ба даст орем:

- аксарияти олимони таърих ба он доранд, ки нақши қарзро тавассути вазифаҳои ба он хос баррасӣ намоянд;

- нақши қарз, чун қоида, дар натиҷаи иҷрои вазифаҳои он ба назар гирифта мешавад;

- афзоиши сармоя ва суръатбахшии пешбурд ҳамчун неруи афзоиш ва рушд баррасӣ қарда мешавад;

- нақши қарз бо дарназардошти баробаркунии меъёри даромад дар соҳаҳои баррасӣ қарда мешавад;

- нақши қарзро ҳамчун дастгирӣ, ёрии аввалия ва якдафъаина дар бароҳандозии ҷараёни истеҳсолот арзёбӣ қардан ба мақсад мувофиқ аст.

Аз ин бармеояд, ки қарз метавонад ба рушди ҳар як соҳа ҳангоми риояи як қатор меъёрҳои ба он хос мусоидат карда, афзоиши худ ва дигар соҳаро таъмин карда, ҳаракати сармояро ҷоннок намояд. Мувофиқи асосҳои назариявии эҳтиёҷот ба қарз иштироки онро дар гардиши сармоя рад накарда, чунин меҳисобем, ки нақш ва мавқеи қарзро бо ду роҳ, ҳамчун раванди объективӣ ва ҳамчун натиҷаи воқеии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ, ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ, ки вазифаҳои қарзро дар амал татбиқ мекунанд, арзёбӣ намоем. Ҳамзамон, чунин меҳисобем, ки ҳангоми ошкор намудани нақш ё ҳисса, пеш аз ҳама, онро бо амали категорияи объективии иқтисодии қарзи дар гардиши сармояи корхонаҳо ва ҷараёни истеҳсолу такрористеҳсолкунӣ ширкаткунанда вобаста қардан лозим аст.

Қарзро танҳо дар доираи миқдори муайяни пул ё миқдори моли дар асоси таҳвил додашуда маънидод қардан мумкин нест. Ба қарз шакли муайяни ҳаракат хос аст, ки дар доираи он объекти қарз пешниҳод ва пардохт карда мешавад. Ягонагии ин марҳилаҳои ҳаёти мафҳуми қарздиҳиро ифода менамояд.

Низоми қарздиҳӣ ҷараёни доимӣ ва қобили талаботест, ки равандҳои гуногуни иқтисодиро дар доираи меъёрҳои муайян ҳавасманд менамояд, вале ин ҳамчун таҳкурсии асосии фаъолияти хоҷагидорӣ маҳсуб намеёбад. Аз ин рӯ, қарз дар сурати иҷрои вазифаҳои худ метавонад ба беҳдошти молиявии ташкилотҳои соҳаи кишоварзӣ мусоидат намояд. Ғайр аз ин, дар заминаи қарзҳои бонкӣ ё дигар соҳаҳои имконидашуда пайвасти фаъолиятро ба роҳ мондан мувофиқи мақсад нест, зеро истеҳсолкунанда ҳаракати минбаъда ва ҷараёни фаъолияти худро бояд дар заминаи имкониятҳои мавҷудаи худ аз рӯйи захира ва сармоя роҳандозӣ намояд. Механизми молиявӣ қарзӣ аз рӯйи табиати худ унсури муҳими сохти механизми иқтисодӣ ба шумор рафта, ҳадафи он эҷод, тақсимот ва истифодаи захираҳои молиявӣ қарзӣ дар иқтисодиёти миллӣ мебошад. Механизми молиявӣ қарзӣ ба як қатор категорияҳои иқтисодӣ, ба монанди молия, қарз, нархҳо, андозҳо ва механизмҳои хоси фаъолияти онҳо асос ёфтааст [9].

Қарз дар самаранокӣ ва рушди ҷараёни истеҳсолот ва барои тақмили равандҳои якдигарӣ низ нақши муҳим дорад. Истеҳсолкунандагон бо василаи гирифтани қарзи кӯтоҳмуддат барои вусъати истеҳсолот афзоиши захираҳои истеҳсолӣ ва тавлидро афзун менамоянд. Барои суръатбахшии раванди истеҳсолот ё ташкили дурусти такрористеҳсоли фаъолияти соҳа таҷҳизот ва имконоти азими истеҳсолӣ заруранд. Дар ҳолати мавҷуд набудани маблағҳои худӣ ва захираҳои кофӣ, субъектҳои соҳибкорӣ ва кишоварзӣ метавонанд вобаста ба давраи ҳаёти истеҳсолию тиҷоратии худ қарзи кӯтоҳмуддат ё дарозмуддати бонкӣ гиранд. Ҳамин тариқ, қарзи бонкӣ на танҳо барои таъмини муттасили фаъолияти истеҳсолот, балки барои баланд бардоштани иқтидори иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ низ аҳамияти калидӣ дорад.

Намудҳо ва таъиноти қарзҳои бонкӣ, инчунин, барои беҳдошт ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳоли аҳамияти махсус доранд. Ҳангоми таъсиси хоҷагиҳои деҳқонӣ ва пешбурди фаъолияти истеҳсолии кишоварзӣ, инчунин, ташкили истеҳсолот, ба даст овардани таҷҳизот ва технологияҳои муосир, нуриҳо ва дигар маводи истеҳсолӣ шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ дар соҳаи агробизнес ва дигар бахшҳои иқтисодиёт метавонанд эҳтиёҷоти худро бо гирифтани қарзи бонкӣ қонеъ гардонанд.

Вазифаҳои қарз ва истифодаи мақсадноки онҳо дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ бетағйир наменонанд ва вобаста ба шакли истеҳсол онҳо метавонанд тағйир ёбанд. Дигаргунӣ, ки дар иқтисодиёт ба амал меоянд, метавонанд ба тағйирёбии ҳаҷми қарздиҳӣ ва сатҳи истеҳсолот оварда расонанд.

Дар шароити муосир муносибатҳои қарзӣ дар соҳаи кишоварзӣ бо чунин мушкилот алоқаманданд, аз ҷумла таъиноти мақсадноки захираҳои қарзӣ; ташаккули заминаи техникийи коркарди маҳсулот бо истифодаи қарзҳои бонкӣ; суръатбахшӣ ба

раванди истеҳсол ва такрористеҳсолкунӣ.

Кишоварзӣ ҳамчун як қисмати таркибӣ ва соҳаи муҳимтарини иқтисодиёт дорои як қатор хислатҳост, ки моҳияти ташкили хизматрасонии молиявиро қарзии онро муайян мекунад. Ин хислатҳо ба технологияи истеҳсоли ва таксимоти захираҳо вобаста буда, ба нишондиҳандаҳои истеҳсоли, молиявӣ ва иқтисодии субъектҳои дар ин соҳа амалкунанда таъсири назаррас мерасонанд [3]. Самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ ва рушди соҳаҳои мухталифи иқтисодиёт пайванди доимии гардиши сармояи қарзиро талаб мекунад. Барои ин истеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ бояд хариди саривақтии техника ва технологияҳо, воситаҳои истеҳсолот, хариди таҷҳизоти истеҳсоли, хароҷоти қувваи корӣ ва иҷрои дигар уҳдадорихоии пулиро таъмин намоянд. Одатан, дар шароити муосир ва мураккаби иқтисодӣ бо сабаби баланд будани меъёрҳои хароҷотталаб ва бо маблағҳои худӣ қонеъ карда натавонистани ниёзҳои истеҳсоли истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ маҷбуранд ба бонкҳо барои қарз муроҷиат кунанд. Аз ҷониби дигар, қонеъ кардани эҳтиёҷоти муваққатӣ аз ҳисоби қарзи гирифташуда ғоидаовартар аст, зеро нигоҳдории дарозмуддат ва қарахти маблағҳои ҷамъшуда дар суратҳисоб беподош тасаввур карда мешавад. Истифодаи ҷунин маблағҳо барои мақсадҳои истеҳсоли ё нигоҳ доштани ин пул дар бонкҳо ба сифати амонат ба муддати тӯлонӣ ғоидаи бештар меорад. Қарзҳои бонкӣ дар рушди соҳаи кишоварзӣ нақши муҳим доранд. Мавсимӣ будани соҳаи кишоварзӣ, давомнокии давраи истеҳсолот ва аз ин рӯ, талаботи зиёд ба пул дарёфти қарзи бонкиро талаб мекунад. Масалан, дар соҳаи пахтакорӣ хароҷоти шудгор (киштгардон) кардани замин, харидории доруҳои захрдори химиявӣ, сӯзишворӣ ва равшанҳои молиданӣ, пардохти музди меҳнат ва ғайраҳо дар аввали сол сурат гирифта, то моҳҳои сентябр-октябр идома меёбанд. Одатан, хоҷагиҳои деҳқонӣ дар ин давра аз ягон даромад бархӯрдор нестанд (ягон даромад надоранд) ва агар дошта бошанд ҳам (масалан, аз ҳисоби соҳаҳои иловагӣ), он нокифоя мебошад. Дар ин вақт, хароҷоти онҳо асосан аз ҳисоби қарзҳои хориҷӣ ё дохилӣ пӯшонидани мешавад.

Олими рус Е.И. Костюкова аз рӯи мушоҳидаҳои ҷунин менигорад: «Дар шароити муосири бозор кишоварзӣ, ки раванди таназзулро паси сар кардааст, ба коркарди механизмҳои дастгирии самарабахши истеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ ниёз дорад, ки ин дар шароити шиддат гирифтани масъалаи амнияти озуқаворӣ кишвар маҳсусан муҳим аст» [6]. Ба ибораи дигар, қарз барои гардиши ғайримустақими дороиҳои гардони субъектҳои кишоварзӣ, инчунин, барои рушд ва навгонии истеҳсолоти маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ сифатан тозаи онҳо зарур аст. Маълум аст, ки ғункунии маблағҳои худии корхонаҳо то андозаи фарогирии пурраи таъмини талаботи шуда наметавонад.

Олими дигари рус О.И. Еремина бамаврид қайд мекунад: «Бахши кишоварзӣ яке аз бахшҳои муҳимтарини иқтисодиёт, ҳамчун катализатор амал мекунад, ки рушди иҷтимоӣ иқтисодии давлат ва амнияти озуқавориро тавсиф менамояд. Фаъолияти субъектҳои кишоварзӣ вобаста ба иқлим ва дигар шароитҳои гуногун бо хавфҳои зиёде, ки ба ин соҳа хосанд, алоқаманданд. Инҳо вобастагӣ аз шароити табиӣ ва иқлим, давраи дарозмуддати такрористеҳсолкунӣ, даромаднокии пасти маҳсулоти кишоварзӣ, қарзгирии истеҳсолкунандагон, дастгирии нокифояи давлатӣ, нобаробарии нархҳо дар соҳаи кишоварзӣ ва соҳаҳои хизматрасонии он, талаботи назаррас ба захираҳои қарзии кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат мебошад» [4].

Дар фаъолияти доманадори хоҷагиҳои деҳқонӣ қарз барои харидани ашёи хом, музди меҳнат ва ғайра истифода бурда мешавад. Баъзе хоҷагиҳои пешрафта қарзхоро барои тавсеаи истеҳсолот ва харидории таҷҳизот ва технологияҳои нав истифода мебаранд. Рақобати шадиди бозор ва зарурати истифодаи таҷҳизоти муосир барои обтаъминкунӣ, харидории таҷҳизот ва технологияҳои нав истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзиро, новобаста аз норасоии воситаҳои пулии худӣ, маҷбур

месозад, ки дастовардҳои муосирро дар истехсолот ҷорӣ намоянд. Дар ин ҳолатҳо бонк тавассути пешниҳоди маблағҳои қарзии худ метавонад ба такрористехсолкунии маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ мусоидат намояд.

Қарзҳои бонкӣ ҳамчун муҳарриқи пешбаранда ва кумаки аввалия раванди истехсолоти соҳаи кишоварзиро хеле осон ва сода карда, ҳамчун унсури асосии сармоя хизмат мекунад. Аз ин рӯ, истифодаи қатъии мақсадноки қарзҳо ба самаранокии маҳсулоти кишоварзӣ ва баланд бардоштани ҳосилнокии он мусоидат мекунад. Одатан, вақте ки ҳаҷми истехсолот меафзояд ва доираи муносибатҳои истехсолӣ дар истехсолоти соҳаи кишоварзӣ тавсеа меёбад ва талаботи бозор қонеъ карда мешавад, талабот ба қарзҳои бонкӣ, бешубҳа, меафзояд, зеро ин гуна қарзҳо ҳамчун иқтидори молиявӣ ба рушди истехсолоти соҳаи кишоварзӣ ва дар маҷмуъ, ба рушди иқтисодиёт мусоидат мекунад.

Қарзҳои бонкӣ шакли тағйирёфтаи манбаъҳои молиявӣ ва захираҳои қарзӣ ё шакли ҳаракати сармояи қарз бо раванди мураккаби истифодаи самараноки онҳо мебошад, ки дар соҳаи кишоварзӣ мустақиман бо гардиши пул ва муносибатҳои молиявӣ алоқамандии бевосита доранд. Ба таври дигар, Б.М. Ҷураев қарзро шакли табдилёфтаи фонди қарзӣ ё худ шакли ҳаракати сармояи қарзӣ номида, мустақиман ба муомилоти пул ва муносибатҳои молиявӣ алоқаманд меҳисобад, ки ба ҷамъи шароити соҳаи кишоварзӣ хос мебошад [16].

Илова бар ин, С.Ҷ. Махшулов бар ин назар аст, ки қарзҳои бонкӣ дар таъмини талаботи мавсимии хоҷагиҳои деҳқонӣ, истехсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии кишлоқ, таъмини захираҳои молӣ дар соҳаи савдо, хариди ашёи хом, техникаву технологияи наву пӯшонидани хароҷоти дигари истехсолӣ, дар соҳаи истехсолот ва васеъ кардани истехсолот дар ҳамаи соҳаҳо мусоидат мекунад [9, с.7]. Дар адабиёти иқтисодӣ тасаввуроти гуногуне шакл гирифтааст, ки мафҳуми "низоми қарздиҳӣ"-ро ошкор менамояд. Аммо аксари олимони ба он муттаҳиданд, ки баъзе аз ин маҷмуи унсурҳо мукамалкунандаи якдигар мебошанд [2]. Масалан, баъзе муҳаққиқон таъкид мекунад, ки низоми қарздиҳӣ муҳтавои ташкил ва шартҳои фаъолияти бомуваффақияти механизми қарздиҳиро муайян мекунад, дар ҳоле ки дигарон пешниҳод мекунад, ки дар таркиби ҷузъҳои низоми қарздиҳӣ низоми асосӣ, иқтисодӣ, технологӣ ва ташкилӣ-идоракунии нишон дода шаванд. Умуман, нуктаи баррасишаванда ин ё он тарафи низоми қарздиҳиро дар қаринаи баргузориаш аниқ менамояд.

Баъзе таҳқиқотчиён низоми қарздиҳии соҳаи кишоварзиро ҳамчун маҷмуи шаклҳои институтсионалии дастгирии қарздиҳӣ ба истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва аҳолии деҳот тавсиф мекунад, ки татбиқи манфиатҳои иқтисодии онҳоро дар доираи дастгирии молиявӣ ва қарзӣ таъмин мекунад [16]. Муаллиф дар асоси ин тафсири низоми қарздиҳӣ муносибати институтсионалиро истифода бурдааст, ки дар рушди бахшҳои гуногуни соҳа аҳамияти умумӣ дорад. Гузашта аз ин, мувофиқи тафсири низоми қарздиҳӣ, аз як тараф, ба таври васеъ тавсиф дода мешавад, аз ҷониби дигар, ба сифати яке аз механизмҳои дастгирии молиявии соҳаи муҳимми иқтисодиёт ҳисобида мешавад. Воқеан, низоми қарзиро ҳамчун низоми танзими муносибатҳои қарзӣ ва омилҳои манфиатҳои дутарафа аз ҷониби ниҳодҳои пулию қарзӣ метавон баррасӣ кард [5]. Аммо чунин муносибат пуррагии мундариҷаи онро ошкор намекунад. Дар як вақт, Р.Р. Юнйева мундариҷаи низоми қарзиро танҳо бо дастгирии давлатӣ иваз мекунад. Воқеан, ташкили фаъолияти самараноки соҳа бидуни дастгирии давлат ва бонкҳо комилан рушд карда наметавонад.

Вале дар маҷмуъ, низоми қарзӣ бояд ба сатҳи муносибатҳои иқтисодӣ, хусусиятҳои раванди такрористехсолӣ дар соҳаи кишоварзӣ мувофиқат кунад. Яке аз омилҳои муайянкунандаи ҳолати низоми қарзӣ рушд ва такмили муносибатҳои қарзӣ байни бонкҳо ва истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бо назардошти хавфҳо

ва аҳамияти соҳаи рушди соҳаи кишоварзӣ барои таъмини амнияти озукавории кишвар мебошад. Дар асоси гуфтаҳои боло ба хулосае омадем, ки қарз дар раванди такрористехсолкунии маҳсулоти кишоварзӣ, ҳамзамон, ташкилу бозсозии корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ нақши калидӣ дорад.

Ҳамин тавр, баррасии масоили назариявии қарздиҳии бонкӣ нишон медиҳад, ки он ҳамчун фишанги асосии таъмини рушди иқтисодиёт ва баландбардории самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ баромад мекунад. Ҳамзамон, қарздиҳии бонкӣ дар шароити бозор имконият медиҳад, ки ҷалб ва сафарбаркунии маблағҳои озод бо захираҳои молиявӣ таъмин карда шавад. Бо дарназардошти ҷамъбаст ва таҳлили назарияҳои илмӣ дар бораи нақши қарз чунин мешуморем, ки онро бо вазифаҳо ва дигар меъёрҳои зарурати қарз алоқаманд кардан кофӣ нест. Асоснокии назариявии нақши қарз ҳанӯз маънои татбиқи амалии онро надорад. Онро ҳамчун натиҷаи интизоршаванда наметавон баррасӣ кард, балки он синтези концепсияҳои назариявӣ ва саҳми амалии қарз дар рушди истеҳсолоти соҳаи кишоварзӣ мебошад.

Дар асоси назарияҳои татбиқшудаи нақши қарз ҳамчун саҳмгузор дар рушди соҳаи кишоварзӣ онро бо назардошти фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ, сиёсати қарзӣ ва низоми қарздиҳӣ бояд баҳо дод.

Ҳамин тарик, ҳолати муосири иқтисодиётро мушоҳида намуда, метавон гуфт, ки нақши қарзҳои бонкӣ барои қонеъ кардани эҳтиёҷоти мавсимии хоҷагиҳои деҳқонӣ, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, ташаккули захираҳои молӣ дар соҳаи савдои маҳсулоти кишоварзӣ, харидории ашёи хом, таҷҳизот ва технологияҳои нав, тезонидани ҷараёни такрористехсол, пӯшонидани дигар хароҷоти истеҳсолӣ ва вусъатдиҳии истеҳсолот дар ҳама соҳаҳои кишоварзӣ ниҳоят назаррас аст. Истифодаи қарз барои татбиқи пешниҳодҳои навоарӣ, дастовардҳои илмӣ ва техникӣ дар истеҳсолот нишонаи дигари тасдиқи нақши баланди қарз дар рушди иқтисодиёт мебошад.

Қарздиҳии кишоварзӣ, аз тарафи дигар, як шакли муносибатҳои қарзӣ дар иқтисодиёт мебошад, шакле, ки дар он пул ҳамчун омили алоҳида ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ аз ҷониби бонкҳои тижоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ додашаванда дар асоси гардиши устувори сармоя пешниҳод карда мешавад.

Адабиёт

1. Ашуров Н. Пул, қарз ва бонкҳо: китоби дарсӣ / Н. Ашуров. – Душанбе, 2012. – 480 с.
2. Банковское дело. Под ред. О.И.Лаврушина. - 9 изд., стер. - 2. - М.: Финансы и статистика, 2011. – 462 с.
3. Дорожкина Н.И. Особенности кредитования сельскохозяйственных производителей / Н.И. Дорожкина, Ю.С. Суворина // Социально-экономические явления и процессы. – 2017. - №5. - С.41-47.
4. Еремина О.И. Банковское кредитование аграрного сектора экономики / О.И. Еремина // Теория и практика общественного развития: электронный журнал. – 2015. - №24. – С.160-164.
5. Лаврушин О.И. Банковское дело: современная система кредитования. Изд. 3-е допол. / О.И. Лаврушин, О.Н. Афанасьева, С.Л.Корниенко. - М.: КНОРУС, 2007. – 490 с.
6. Костюкова Е.И. Кредитование аграрного сектора – основной фактор развития сельскохозяйственного производства / Е.И.Костюкова // Финансы АПК: электронный журнал. - 2008. - №23 (311). - С. 71-79.
7. Кох Ю.В. Микрофинансирование как новый инструмент на рынке финансовых услуг / Ю.В.Кох, Е.А. Малышев // Вестник Забайкальского государственного университета. - 2012. - №8. - С. 218-225.

8. Курбанов С. Реформа банковского сектора в переходной экономике: опыт Республики Таджикистан / С. Курбанов // Известия Академии наук. - Душанбе, 2003. - №3-4 (11-12). - С.47-59.

9. Махшулов С.Ч. Қарзҳои бонкӣ ҳамчун сарчашмаи муҳими молиявии захираҳои барои истеҳсоли маҳсулотҳои хоҷагии кишлоқ / С.Ч. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2018. - №11. – С. 7- 12.

10. Сайфуров К.Ф. Совершенствование финансово-кредитного механизма воспроизводства основных фондов сельского хозяйства в условиях рынка (на материалах Республики Таджикистана): дисс. на соис. уч. ст. к.э.н. / К.Ф. Сайфуров. - Бишкек, 2013. -141 с.

11. Сандалов Ҳ.А. Асосҳои институтсионалии рушди захираҳои қарзӣ дар бонкҳои тичоратӣ / Ҳ.А. Сандалов, Г.С. Латипова // Паёми молия ва иқтисод. - 2019. - №4 (20). - С. 16-21.

12. Трушин Ю.В. Система сельскохозяйственного кредитования в России: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Ю.В. Трушин. - М., 2002. – 22 с.

13. Холикова С. Бухгалтерский финансовый учет. Том 1 / С. Холикова, А.М.Рахмонов, М.Э. Турдиев. – Душанбе, 2008. – 313 с.

14. Рыбин В.И. Кредит и расчеты в условиях реформы / В.И. Рыбин. - М.: Финансы, 1970. - 320с.

15. Шутьков А. Совершенствовать ценовой и финансово-кредитный механизм в АПК / А. Шутьков // Экономика сельского хозяйства России. - 1998. - №3. - С. 457-458.

16. Юнйева Р.Р. Государственное регулирование системы кредитования в сельском хозяйстве: теория, методология, практика: автореф. на соиск. уч. ст. д.э.н. / Р.Р. Юнйева. - М., 2010. - 112 с.

17. Чураев Б.М. Фаъолияти бонкӣ. Китоби дарсӣ / Б.М. Чураев. - Душанбе, 2018. – 500 с.

УДК: 331.5

ТАҲАВВУЛОТИ НАЗАРИЯВИИ БОЗОРИ МЕҲНАТ

Низомова Дилбар, ассистенти кафедраи омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, Телефон: (+992) 907 06 01 16.

Одинаев Абдухалиқ Саторович, ассистенти кафедраи омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, Телефон: (+992) 919 33 63 63.

Дар мақола асосҳои назариявии рушди бозори меҳнат мавриди таҳқиқу омӯзиши қарор дода шудааст. Бо овардани иқтибос аз баромадҳои Роҳбари давлат мубрамияти таҳқиқи бозори меҳнат тасдиқ карда шудааст. Мақола фарогири нуқтаи назари намояндагони мактабҳои гуногуни иқтисодӣ, аз ҷумла намояндагони равияи меркантилистӣ, физиократҳо, классикӣ, неоклассикӣ, кейнсионӣ, монетаристӣ мебошанд. Дар доираи таҳқиқоти таҳаввулоти назариявии бозори меҳнат ҳолатҳои зерин муайян ва ошкор карда шудааст: а) мутавозин будани талабот ва тақлифот дар бозори меҳнат чун дигар бозорҳо; б) меъри иқтисоди бозорӣ будани шуғли пурра, ки бо ёри «дасти ноаён» ба вуҷуд меояд; в) бозори меҳнат ҳамчун низоми гуногуннамуд ва динамикӣ, ки ба қонунҳои бозорӣ тобеъ мебошад; г) бозори меҳнат низоми ғайрифаволе мебошад, ки дар он нархи қувваи корӣ ба таври қатъӣ муайян карда мешавад; ғ) нақши калидӣ доштани воситаҳои сиёсати пулию қарзӣ дар таъмини мувозинати бозори меҳнат ва ғайра. Дар ҷамъбасти мақола хулосаю пешниҳодҳо аз таҳқиқоти гузаронидашуда бароварда шудааст.

Калидвожаҳо: меҳнат, бозори меҳнат, шугли аҳоли, сиёсати пулию қарзӣ, қувваи корӣ, талабот, таклифот, бекорӣ, МММ, ММД, соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, истеҳсолот, бозори меҳнати чандирӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ РЫНКА ТРУДА

Низомова Дилбар - ассистент кафедры статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 907 06 01 16.

Одинаев Абдуholик Саторович - ассистент кафедры статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: 919 33 63 63.

В статье исследуются теоретические основы развития рынка труда. Важность исследования рынка труда подтверждается цитированием выступлений главы государства. В статье отражены взгляды представителей различных экономических школ, в том числе точки зрения представителей меркантилистского направления, физиократов, классиков, неоклассиков, кейнсианцев, монетаристов, др. В рамках исследования теоретической эволюции рынка труда были определены и выявлены следующие ситуации: а) равновесия спроса и предложения на рынке труда, как и на других рынках; б) признается полная занятость, которая создается с помощью «невидимой руки» как нормой рыночной экономики; в) рынок труда как многообразная и динамичная система, подчиняющаяся рыночным законам; г) рынок труда представляет собой пассивную систему, в которой цена труда строго определена; д) ключевая роль инструментов денежно-кредитной политики в обеспечении сбалансированности рынка труда и др. В заключение статьи сделаны выводы и предложения по проведенному исследованию.

Ключевые слова: труд, рынок труда, занятость, денежно-кредитная политика, рабочая сила, спрос, предложение, безработица, ВВП, ВВП, производство, гибкий рынок труда.

THEORETICAL EVOLUTION OF THE LABOR MARKET

Nizomova Dilbar, Assistant of the Department of Statistics, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14, tel.: (+992) 907 06 01 16

Odinaev Abduholik Satorovich, Assistant of the Department of Statistics, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14, tel.: (+992) 919 33 63 63

The article examines the theoretical foundations for the development of the labor market. The importance of labor market research is confirmed by the citation of speeches by the head of state. The article reflects the views of representatives of various economic schools, including the points of view of representatives of the mercantilist trend, physiocrats, classics, neoclassics, Keynesians, monetarists others. studies of the theoretical evolution of the labor market have identified and identified the following situations: a) the balance of supply and demand in the labor market, as in other markets; b) as the norm of a market economy, full employment is recognized, which is created with the help of an "invisible hand"; c) the labor market as a diverse and dynamic system subject to market laws; d) the labor market is a passive system in which the price of labor is strictly determined; e) the key role of monetary policy instruments in ensuring the balance of the labor market, etc. In the conclusion of the article, conclusions and suggestions are made on the study.

Key words: labor, labor market, employment, monetary policy, labor force, demand, supply, unemployment, GNP, GDP, production, flexible labor market.

Рушди бозори меҳнат ва дар ин замина, таъмин намудани шуғли аҳоли яке аз масъалаҳои муҳими соҳаи омили иҷтимоӣ иқтисодии кишвар маҳсуб меёбад. Роҳбари давлат борҳо дар баромадҳои доир ба мушкилоти омили бозори меҳнат, инфрасохтори ба шуғл фарогирии аҳоли, инчунин рақобатпазирии захираҳои меҳнати қайд кардаанд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 январи соли 2021 таъкид намудаанд: «Дар сиёсати давлату Ҳукумати Тоҷикистон танзими муносибатҳои меҳнати, рушди бозори меҳнат ва бо шуғл таъмин намудани аҳоли мавқеи асосӣ дорад. Сатҳи касбияти коргарон низ ҳанӯз ба талаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ набуда, ин масъала ба ислоҳоти ҷиддӣ ниёз дорад» [5]. Нуқтаҳои зикршуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки новобаста ба таҳқиқи бозори меҳнат дар қорҳои илмӣ доираи васеи муҳаққиқони ватанӣ, инчунин мақомоти ваколатдори танзими давлатии бозори меҳнат ва шуғли аҳоли то кунун мушкилоти ба фаъолияти босамари он таъсиррасон ба пуррагӣ ҳалли худро наёфтааст. Алалхусус, аз ҳисоби тадқиқоти бароҳмондашуда натиҷаи асосии ин ба бозори меҳнат рост меояд.

Новобаста ба он ки мушкилоти фаъолияти меҳнати инсон таърихи тӯлонӣ дорад, аммо то кунун самтҳои алоҳидаи он то ҳаққи зарурӣ таҳқиқ карда нашудааст ва роҳи ҳалли худро низ наёфтааст. Муносибатҳои соҳаи меҳнат дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии ҷамъият асосӣ мебошанд, чунки аввалан, меҳнат асос ва манбаи ҳаёти ҳар як одам мебошад; дуввум, меҳнат фаъолиятест, ки фард бо ёрии он қобилияти шахсии худро ташаккулу инкишоф медиҳад ва амалӣ мегардонад; саввум, таърихан тасдиқ карда шудааст, ки меҳнат афзалияти аввалиндараҷаи таҳаввулотии ҷамъиятии инсон баромад менамояд.

Фаҳмиши илмӣ омили бозори меҳнат ва муносибатҳои меҳнати аз таълифоти илмӣ асосгузори иқтисоди классикӣ, аз ҷумла қорҳои илмӣ У. Петти, А. Смит, Д. Рикардо, Ж.Б. Сэй, Д.С. Милл маншаъ мегирад. Иқтисодчиёни зикршуда ба нури ҳамаҷонибаи танзимкунандагони бозори меҳнат боварӣ дошта, таъмини шуғли пурраро зери таъсири онҳо имконпазир медонистанд [4, с. 33]. Ба ақидаи онҳо талабот ва тақлифот дар бозори меҳнат чун дигар бозорҳо мутавозин мебошанд. Аз ҷумла, А. Смит то як андозае В. Петтиро ҳамчун ихтироъкори барҷастаи илми омили арзбӣ намуда буд.

Тибқи назарияи иқтисодии меркантилистон, сарчашмаи асосии бойигарии давлат «тавозуни муносиби савдо», яъне зиёд будани содирот нисбат ба воридот маҳсуб меёбад. Вобаста ба ин, бунёд ва рушди қорҳои истеҳсоли, ки имконияти истеҳсоли молу маҳсулоти баландсифат ва дар бозорҳои дохилию берунӣ рақобатпазирро доранд, пеш меояд. Чунки субъектҳои мазкур дар баробари истеҳсоли мол ва хизматрасониҳо ҷойҳои қориро таъсис медиҳанд, ки барои таъмини мувозинати талаботу тақлифоти қувваи қорӣ мусоидат менамоянд. Физиократҳо бошанд, чунин меҳисобанд, ки сарчашмаи ҳақиқии бойигарӣ замин ва дигар захираҳои табиӣ мебошанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки мамлақати аграрӣ мебошад, аз ин рӯ, рушди бозори меҳнат аз тариқи таъмини шуғли аҳоли дар соҳаи кишоварзӣ ва дигар зерсоҳаҳои соҳаи аграрӣ омили сарватмандии захираҳои меҳнати буда метавонад.

Дар муқобили назарияи меркантилистон ва физиократҳо дар илми иқтисодӣ баҳс оид ба зарурат ва имконияти даҳлатии давлатии иқтисодиёт шуруъ гардид. Дар чунин шароит, иқтисодчиӣ машҳур А. Смит дастгирии давлатии соҳибқориро асоснок шуморид ва аз нуқтаи назари иқтисодчиёни замонаш худро дар қанор гирифта, ба чунин ҳулоса омада буд, ки бойигарии миллатҳо дар ҷараёни истеҳсолот ба вучуд меояд ва сарчашмаи асосии он меҳнати инсон мебошад [4, с. 34]. А. Смит дар асари

илмии худ «Тадқиқот оид ба табиат ва сабабҳои бойигарии халқҳо» ба доираи баҳси иқтисоддонҳои замони худ, аз ҷумла таҳқиқотҳои илмии тарафдорони мактаби меркантилистӣ ва физиократҳо ворид гардида буд.

Классикҳо меҳнатро яке аз омилҳои истеҳсолот шарҳ дода, онро ҳамчун мол меҳисобиданд. Онҳо чунин мешумориданд, ки иқтисоди бозорӣ, ки аз танзими давлатӣ озод аст, имконият дорад, то истифодаи пурраи захираҳои истеҳсолӣ, аз ҷумла меҳнатро таъмин намояд. А. Смит тасдиқ намуд, ки шуғли пурра меъёри иқтисоди бозорӣ мебошад, ки бо ёрии «дасти ноаён», яъне зери таъсири қувваҳои рақобаткунанда, ки имрӯз талабот ва таклифот унвон гирифтааст, ба вучуд меояд.

Дигар классики машҳур Д. Рикардо дар таҳқиқоти илмии худ тахти унвони «меъёри табиӣ музди меҳнат» муносибатҳои меҳнатиро зери таҳқиқ қарор додааст [2, с. 421]. Меъёри табиӣ музди меҳнат, ки Д. Рикардо муайян намудааст, ба ҳадди аққали физиологӣ мувофиқат намуда, барои такрористеҳсоли муътадили коргарон зарур мебошад.

Яке аз намояндагони баъдиклассикӣ Ж.Б. Сей назарияи А. Смитро рушд дода, нақши бозорро дар қонеъ гардонидани талаботи одамон таҳқиқ намуд ва тартиботеро қор карда баромад, ки баъдтар бо номи «Қонуни Сэй» машҳур гардид. Ба ақидаи Ж.Б. Сей «истеҳсолот талаботи шахсии худро ба вучуд меоварад», яъне одамон истеҳсол ва фуруши молҳоро бо мақсади харидани дигар молҳо амалӣ менамоянд. Агар нақши меҳнатро чун омилҳои истеҳсолот, ки ба тавлиди маҳсулоти нав мусоидат мекунад, ба назар гирем, он гоҳ худӣ меҳнат характери молӣ пайдо мекунад. Хулоса, сахми Ж.Б. Сэй дар назарияи бозори меҳнат дар бунёди назарияи се омилҳои истеҳсолот: меҳнат, сармоя, замин, ки бо се сарчашмаи даромад: музди меҳнат, фоида ва рента мувофиқат менамояд, дида мешавад.

К. Маркс меҳнатро бо тартиби зерин маънидод намудааст: «...меҳнат ҷараёне мебошад, ки байни инсон ва табиат мукамал мегардад, яъне меҳнат ҷараёне дар назар дошта мешавад, ки инсон тавассути он фаъолияти худро бо табиат танзим ва назорат менамояд» [3, с. 188]. К. Маркс чунин меҳисобад, ки дар ҷараёни меҳнат қувваи қорӣ ва ё қобилият нисбат ба меҳнат (қобилияти ҷисмонӣ ва маънавӣ), ки дар организм ва шахсияти фард ҷой дорад, истеъмом қарда мешавад.

Дар охириҳои асри XIX самти неоклассикии назарияи иқтисодӣ ба вучуд омад. Назарияи мазкур нисбат ба назарияи классикӣ ва марксистӣ ба таври баландсуръат паҳн гардида, дар мафкураи мутафаккирони Фарб ва ИМА тағйироти ҷиддиро ворид намуд. Таърихи илми иқтисодӣ гувоҳи он аст, ки самтҳо ва мактабҳои зерини неоклассикӣ арзи ҳастӣ намуда, мавқеи илмии худро доранд, аз ҷумла: Мактаби математикӣ, ки намояндагони он У. Чевонс, В. Валрас, В. Парето мебошанд. Саҳми намояндагони мазкур дар он дида мешавад, ки онҳо дар иқтисодиёт усулҳои математикиро ворид намуданд. Имрӯзҳо муҳаққиқони соҳаи иқтисодиёт имконият доранд бо истифодаи таҳлили математикӣ вобастагӣҳои вазифавиро дар истеҳсолот, дар бозори молҳои истеъмолий ва хусусан, бозори меҳнат кушоянд. Яке аз дастовардҳои В. Валрас ва В. Парето ин концепсияи муовизии шуғл мебошад, ки ба назарияи неоклассикии тавозуни умумии иқтисодӣ асос ёфта, дар ибтидои асри XX қоркард шудааст.

Концепсияи муовизии шуғл назарияи мутавозини иқтисодиро дар назар дошта, барои таҳқиқи бозори қувваи қорӣ истифода мешавад. Баъдан концепсияи мазкур дар таҳқиқоти олимони амриқой, ба монанди Ф. Фелдстайн, Д. Гилдер, В. Холл, А. Лаффер рушд намуд. Муҳаққиқони зикршуда бозори меҳнатро ҳамчун низоми гуногуннамуд ва динамикӣ, ки ба қонунҳои бозорӣ тобеъ мебошад, маънидод менамоянд. Аз нигоҳи онҳо танзимкунандаи асосии бозори мазкур механизми нархӣ мебошад. Нархи меҳнат ва ё сатҳи пардохти меҳнат ба талабот ва таклифоти қувваи қорӣ таъсир расонида, мутавозунии онҳоро танзим менамояд. Ба сифати механизми

нархи бозори қувваи корӣ, ки бо тағйирёбии вазъи бозор ба таври фаврӣ ва чандир мутобиқ мегардад, вобаста ба истеъмомоти воқеии он зиёд мешавад.

Мақтаби австриягӣ. Намояндагони асосии ин мактаб К. Менгер, Бем-Баверк ва Ф. Визер мебошанд, ки онҳо тарафдори концепсияи субъективию равонии арзиш ва нархи мол буда, муқобили назарияи арзиши меҳнат буданд. Иқтисодчиёни австриягӣ чунин меҳисобанд, ки ҳар як фард ба таври субъективӣ арзиши неъматҳоро, ки барои он манфиатнок мебошад, мустақилона муайян менамояд.

А. Маршалл худро пайрави классики иқтисодӣ Д. Риккардо мепиндошт ва кӯшиш менамуд, то назарияи арзиш (меҳнат)-и худро ба назарияи фойданокии ниҳой пайваст намояд. А. Маршалл назарияи муосири талабот ва таклифотро, ки бо истилоҳ «Салиби Маршалл» унвон гирифта буд, кашф намуд. Назарияи мазкур барои таҳлили навъи рақобатпазирии бозори меҳнат низ истифода мешавад.

Яке аз мактабҳои маъруф ва номдори назарияи иқтисодӣ мактаби кейнсионӣ мебошад, ки сарварии мактаби мазкурро Чон Мейнард Кейнс ба зимма дошт. Нуқтаи назари мактаби кейнсионӣ ба танзими иқтисодиёт, аз ҷумла бозори меҳнат равона гардидааст. Ақидаҳои илмии Ч. Кейнс дар барномаҳои иқтисодии бисёр кишварҳои дунё татбиқ гардидааст. Соли 1936 Ч.М. Кейнс асари машҳури худ «Назарияи умумии шуғл, фойз ва пул»-ро нашр намуд. Дар ин асари илмӣ усулҳои раҳой ёфтани аз бухрони иқтисодӣ, бунёди шароити рушди истеҳсолот ва бартараф намудани мушкилоти бекорӣ оммавӣ тавсия дода шудааст [7, с. 77]. Аз нигоҳи Ч.М. Кейнс бозори меҳнат низоми ғайрифайзоле мебошад, ки дар он нархи қувваи корӣ ба таври қатъӣ муайян карда мешавад. Ба ақидаи мутафаккир, ҷабҳаҳои асосии шуғли аҳоли ба монанди сатҳи шуғл ва бекорӣ, талабот ба меҳнат ва сатҳи музди меҳнати ҳақиқӣ дар бозори меҳнат муайян карда намешаванд, балки дар асоси андозаи талаботи самаранок дар бозори молҳои истеъмомӣ ва сармоягузорию хизматрасонӣ муайян мегарданд.

Ч.М. Кейнс чунин меҳисобад, ки дар бозори меҳнат танҳо сатҳи музди меҳнат ва пешниҳоди меҳнат ташаккул меёбад ва пешниҳоди қувваи корӣ дар ташаккули шуғли ҳақиқӣ нақши калидӣ надорад. Талабот ба қувваи корӣ бошад, дар асоси ҳаҷми сармоягузорӣ ба истеҳсолот танзим карда мешавад. Дар доираи концепсияи кейнсионӣ ба шуғли аҳоли на танҳо талаботи умумӣ, балки тартиби тақсмоти афзоиши талаботи умумӣ байни соҳаҳои гуногун (сохтори талаботи умумӣ) таъсир мерасонад. Воситаи босамари таъминоти сатҳи кифояноки шуғл - васеъ намудани сармоягузорию давлат ва таъмини ҳаҷми муносиби сармоя бо назардошти шароити конкретии рушди иқтисодӣ маҳсуб меёбад.

Ҳамин тавр, модели кейнсионии бозори меҳнат ва шуғл бо даҳолати давлатии идоракунии ҷараёнҳои макроиқтисодӣ асос меёбад, ки механизми ғайриқатъии он ба қонуниятҳои ҳодисаҳои хусусияти равонидошта (майл ба истеъмомот, майл ба сарфакорӣ, ҳавасмандӣ ба сармоягузорӣ), инчунин ба алоқаи мултипликативии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, ба монанди МММ, ММД, даромади миллӣ, сармоягузорӣ ва ғайра вобаста мебошад.

Аз нигоҳи монетаристҳо, иқтисоди бозорӣ низоми худтанзимкунанда дошта, механизми нархӣ бошад, сатҳи муносиби шуғлро муайян менамояд [8, с. 18]. Монетаристҳо фаҳмиши «сатҳи бекорӣ табиӣ»-ро ҷорӣ намуданд. Тибқи фаҳмиши мазкур, нархи меҳнат ба ғайриқатъии муътадилӣ бозори меҳнат ҳалал расонида, сабаби шиддат гирифтани бекорӣ ва вайрон гардидани мувозинати бозор мегардад.

Фарқияти шуғл аз сатҳи бекорӣ табиӣ метавонад муҳлати кутоҳро дар бар гирад. Агар сатҳи шуғл аз сатҳи мувозинат баландтар бошад, пас ин боиси тезонидани таваррум мегардад ва дар ҳолати пасттар будани он дефлятсия суръат мегирад. Вобаста ба ин, зарур аст, то сиёсати муътадилгардонии шуғли аҳоли бо назардошти

тағйироти ҳаҷми истеҳсолот ва шумораи шуғлдоштагон ба самти маҳдудкунии фарқияти сатҳи бекорӣ аз меъёри табиӣ он равона карда шавад.

Барои таъмини мувозинати бозори меҳнат монетаристҳо истифодаи воситаҳои сиёсати пулию қарзӣ, аз ҷумла фишангҳои зерин ба монанди меъёри ҳисобкунии бонки марказӣ ва андозаи захираҳои ҳатмии бонкҳои тиҷоратӣ, ки дар суратҳисобҳои бонки марказӣ мавҷуданд, зарур мешуморанд.

Тарафдорони мактаби институтсионалию иҷтимоӣ ба монанди Т. Веблен, Ч. Данлоп, Ч. Гэлбрейт, Л. Улман ба он ақида буданд, ки мушкилоти соҳаи шуғлро бо ёрии ислоҳоти гуногуни институтсионалӣ бартаараф намудан имконпазир мебошад. Тарафдорони мактаби институтсионалистӣ бозори меҳнатро на танҳо дар сатҳи макроиқтисодӣ, балки дар сатҳи муносибатҳои иҷтимоӣ-институтсионалӣ таҳқиқ кардаанд.

Онҳо асоснок намуданд, ки дар бозори меҳнат ва шуғли аҳоли номувофиқатӣ (нобаробарӣ) вуҷуд дорад, ки он хусусияти фарқиятҳои иҷтимоӣ, касбӣ, соҳавӣ, демографӣ ва дигар тафовути таркиб ва сохтори захираҳои меҳнатӣ мебошад.

Дар назарияи институтсионализми муосир (баъдиинститутсионализм) якчанд самти мухталиф вуҷуд дорад, аз ҷумла: «Назарияи қарордоии шуғл» ва «Назарияи бозори меҳнати чандир». Тарафдорони назарияи қарордоии шуғл ба монанди М. Бейли, Д. Гордон, К. Азариadis консепсияро пешниҳод кардаанд, ки дар асоси омезиши назарияи неоклассикӣ ва кейнсионӣ ба даст оварда шудааст. Мутафаккирони зикршуда, аз як тараф, нуқтаи назари кейнсиониро оид ба қатъӣ будани пардохти меҳнати пулӣ дастгирӣ намуда, чунин мепиндоштанд, ки баробарӣ дар бозори меҳнат дар натиҷаи тағйироти ҳаҷми физикии истеҳсолот ва шуғл таъмин мегардад, на аз ҳисоби ҳаракати нарх. Аз дигар тараф, қатъӣ будани пардохти пулии меҳнат вобаста ба манфиатҳои иқтисодӣ аз рафтори муносиби афрод бармеояд.

Чунин хулоса кардан мумкин аст, ки назарияи қарордоии шуғл ба принципҳои устувории шуғл ва қатъӣ будани пардохти меҳнат асос ёфта, унсури муҳими механизми фаъолияти бозори меҳнат баромад мекунад ва муносибати давомноки корфармову коргаронро таъмин минамояд.

Назарияи бозори меҳнати чандир, ки ба Р. Буае ва Г. Стэндинг хос мебошад, дар охири солҳои 70-уми асри XX паҳн гардид, яъне дар ҳоле, ки дар кишварҳои рушдкардаи Ғарб дигаргуншавиҳои сохтории иқтисодӣ ба вуқӯъ пайваستا буданд. Назарияи бозори меҳнати чандирӣ имконият дод, то хароҷоти марбут ба азнавсозии иқтисодӣ коҳиш дода шавад, аз ҷумла бо роҳи: а) чандирӣ будани шакли кироа, аз кор озодкунӣ ва шакли шуғл; б) танзими чандирии пардохти меҳнат дар асоси истифодаи роҳҳои гуногун; в) танзими чандирии вақти корӣ ва муайянкунии меъёри ҳаракаткунандаи корҳо барои рӯзҳои кории аз меъёр берун; г) усулҳо ва шаклҳои чандири ҳифзи иҷтимоии коргарон, инчунин мутобикшавии ҳаҷм, сохтор, сифат ва нархи қувваи корӣ бо талаботи тағйирёбанда ва пешниҳоди бозори меҳнат.

Натиҷаи таҳқиқи нуқтаи назари мутафаккирони илми иқтисод оид ба бозори меҳнат нишон дод, ки баъзе аз онҳо чунин ақида доранд, ки талабот ва таклифот дар бозори меҳнат чун дигар бозорҳо мутавазин мебошад. Қисми дигари онҳо, аз ҷумла А. Смит шуғли пурраро меъёри иқтисоди бозорӣ мепиндорад, ки бо ёрии «дасти ноаён» ба вуҷуд меояд. Ҳамчунин, дар таълифоти илмии қисми дигари онҳо бозори меҳнат ҳамчун низоми гуногуннамуд ва динамикии ба қонунҳои бозорӣ тобеъбуда ва низоми ғайрифаъол маънидод шудааст.

Рушди фаъолияти тиҷоратӣ (аз ҷумла тиҷорати хурд), фаъолияти мустақили касбӣ, аз ҷумла рушди ҳунарҳои мардумӣ барои ташаккули инфрасохтори бозори меҳнат, таъмини шуғли ҳиссаи назарраси захираҳои меҳнатӣ ва ҳалли мушкилоти барзиёдии қувваи корӣ нисбат ба ҷойҳои корӣ мусоидаткунанда мебошанд [6, с. 125]. Бо назардошти ин гуфтаҳо, рушди фаъолиятҳои болозикрро дар шароити Ҷумҳурии

Тоҷикистон ва манотиқи он муҳим мешуморем. Чунки онҳо барои таъмини мувозинати талаботу таклифоти бозори меҳнат аз тариқи таъсиси ҷойҳои корӣ мусоидат менамоянд.

Ҳамин тавр, концепсияи бозори меҳнати чандир ташаккули шаклҳои гуногуни муносибатҳои мутақобилаи корфармоён ва коргарон, инчунин рушди устувори бозори меҳнатро дар назар дорад.

Дар натиҷаи таҳқиқи нуқтаи назари намояндагони мактабҳои гуногуни иқтисодӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки барои таъмини фаъолияти бозори меҳнати рушдкарда андешидани чораҳои зеринро муҳим мешуморем.

1. Бунёди шароити интихоби озоди шуғл (интихоби озоди касбҳо, ва намудҳои фаъолият), яъне озодии пешниҳоди қувваи корӣ.

2. Таъмини озодии талабот ба қувваи корӣ. Бо мақсади риояи ҳатмии меъёрҳои қонунгузори меҳнат ва ҳифзи манфиатҳои шахрвандон аз мавқеи кафолати шуғл, шароити мусоиди меҳнатӣ ва пардохти меҳнат ба роҳ мондани кироя ва азкорхориҷкунии озоди коргарон аз ҷониби ҳама корфармоён новобаста ба шакли моликият.

3. Нархи озоди қувваи корӣ, яъне тағйироти пардохти меҳнат ва дигар сарчашмаҳои қонунии даромадҳо бо риояи гардидани қонунҳои амалкунанда ба роҳ монда шавад. Танзими ҳадди баланди даромадҳо бошад, бо ёрии низоми андозӣ (андозбандии прогрессивӣ) амалӣ карда шавад.

4. Зарурати рушди рақобат дар бозори меҳнат, яъне мавҷуд будани рақобати комил байни касбҳои бонуфуз ва бенуфуз, байни қувваи кории баландихтисос ва пастихтисос, байни корфармоён ва коргарон ва ғайра. Дар самти баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии қувваи корӣ Роҳбари давлат низ дар яке аз паёмҳои худ ишора карда буданд: «.....сифати таҳсилот ва касбомӯзӣ дар муассисаҳои таълимии кишвар беҳтар карда, ихтисосу ҳунарҳои, ки барои бозори меҳнат заруранд, таъсис дода шуда, ҷиҳати бо шуғл таъмин намудани сокинони мамлакат, бахусус, ҷавонон ва занону бонувон тадбирҳои қатъӣ андешида шаванд» [5].

5. Ҳавасмандгардонии корфармоён, аз ҷумла фаъолияти соҳибқории истеҳсолӣ ва дигар корфармоёне, ки дар таъмини шуғли ҳиссаи назарраси қувваи корӣ саҳмдоранд, аз тариқи пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ, додани қарзҳо бо меъёри имтиёзноки фоиз ва ғайра.

Бояд қайд намуд, ки ба инобат гирифтани пешниҳодҳои болозикр барои пешрафти ҷабҳаҳои илмӣ-техникӣ ва рушди соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ аз ҳисоби фаъолияти босамари бозори меҳнати рушдкарда мусоидат менамояд.

Адабиёт

1. Добрынина А.И.. Экономическая теория /под ред. А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевич, 3-е изд. – СПб: «Питер», 2001. - 544 с.

2. Кураков Л.П. Экономическая теория: учебное пособие. / Л.П. Кураков - 5-е изд. доп. и перераб. – М.: ВУЗ и школа, 2002. - 448 с.

3. Маркс К. Капитал. /К. Маркс. Кн.1, т.1.М., 1978. - 797 с.

4. Одегов Ю.Г. Рынок труда (практическая макроэкономика труда): учебник. /Ю.Г. Одегов, Г.Г. Руденко, Н.К. Лунева. М.: Альфа – Пресс, 2007.- 443 с.

5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - [Манбаи электронӣ]. - 26.01.2021 с. – Ҳолати дастрасӣ: www.president.tj (санаи мурочиат: 26.11.2022 с.).

6. Саидов Р.Н. Оценка жизнеспособности источники формирования доходов населения в Республике Таджикистан / Р.Н. Саидов // Финансово-экономический вестник.– Душанбе, 2020.– № 4 (24). – С.122-129.

7. Шакиров Н.Ш. Вводный курс экономической теории (часть 1): учебник для вузов экономических специальностей. /Н.Ш. Шакиров - Академия управления «ТИСБИ», Набережные Челны, 2004. - 254 с.

8. Шакиров Н.Ш. Проблемы регулирования рынка труда и занятости населения. Монография. /Н.Ш. Шакиров – Казанский государственный университет культуры и искусств. – Казань, 2006. - 236 с.

УДК: 321.1.

РУШДИ КАРТОШКАПАРВАРӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ КӢҲИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Қосимов Тагай Абдуллоевич - муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибиши Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.:918 94 70 72. E-mail: kosimovtagai@gmail.com

Мақола ба муаммоҳои муҳимми рушди картошкапарварӣ дар ноҳияҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти шароитҳои нави иқтисодӣ бахшида шудааст. Дар мақола зарурати инкишофи соҳаи картошкапарварӣ дар ҷумҳурӣ, бехтарсозии тухмпарварӣ дар он ва мустақамсозии базаи моддии техникӣ аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шуда, самтҳо ва ченакҳои рушд ба таври мушаххас, муайянсозии имкониятҳои дурнамои истеҳсолоти картошка дар ҷумҳурӣ ба инобат гирифта шудаанд. Ҳамин ояндабинии мушкilotи вусъатбахши рушди истеҳсолоти кишоварзӣ бо назардошти дар он ташаккул додани маҷмуаи озуқавории инкишофёфта дар тақсмоти омӯзиши захираҳои неруи минтақаҳои табиӣ-хоҷагидорӣ ҷумҳурӣ мавриди омӯзиши ва баррасӣ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: бозори картошка, самаранокӣ иқтисодӣ, таъминоти озуқаворӣ, тухмпарварӣ, кишти такрорӣ, ҳосилнокӣ, навъҳои серҳосил, технологияи парварии.

РАЗВИТИЕ КАРТОФЕЛЕВОДСТВА НА ГОРНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Қосимов Тагай Абдуллоевич – старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.:918 94 70 72. E-mail: kosimovtagai@gmail.com

Статья посвящена актуальным проблемам развития картофелеводства в горных районах Республики Таджикистан с учетом новых экономических условий. В статье учитываются необходимость развития отрасли картофелеводства в республике, совершенствования в ней семеноводства и укрепления материально-технической базы с научной точки зрения, направления и меры развития в конкретном пути определения перспективных возможностей производства картофеля в республике. Сельское хозяйство изучено и проанализировано с учетом формирования развитого продовольственного комплекса при изучении распределения энергетических ресурсов природного сельскохозяйственного регионов республики.

Ключевые слова: картофельный рынок, экономическая эффективность, продовольственное обеспечение, семеноводство, повторный посев, урожайность высокоурожайные сорта, технология выращивания.

DEVELOPMENT OF POTATO GROWING IN THE MOUNTAIN TERRITORIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Qosimov Taghay Abdulloevich – senior lecturer of accounting department of Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 64/14 Nakhimov str. Phone: 918 94 70 72. E-mail: kosimovtagai@gmail.com

The article is devoted to topical problems of the development of potato growing in the mountainous regions of the Republic of Tajikistan, taking into account the new economic conditions. In the article, the need for the development of the potato industry in the republic, the improvement of seed production in it and the strengthening of the material and technical base from a scientific point of view, the directions and measures of development in a specific way, are taken into account the definition of promising opportunities for potato production in the republic. Agriculture, taking into account the formation of a developed food complex, has been studied and analyzed when studying the distribution of energy resources in the natural and agricultural regions of the republic.

Key words: potato market, economic efficiency, food supply, seed production, re-sowing, yield, high-yielding varieties, cultivation technology.

Тоҷикистон дар замони ҳозира, ҳатто дар шароити истифодабарии омилҳои интенсифӣ, мушкилоти асосии таъминоти аҳолии зуд афзоишбандаро бо маҳсулоти озуқаворӣ қаноатмандона ҳал карда наметавонад. Ин маънои талаботи ҷалбшавии вусъатнок дар гардиши шиддатноки заминҳои иловагӣ ва ба тағйироти решагӣ дар хусусияти истеҳсолоти хоҷагии қишлоқи ҷумҳур, бартариятдории он ба баландмақомии рушди соҳаҳои озуқаворӣ ва якбора баланд шудани сахми онҳо дар низоми соҳавӣ дар вақтҳои наздикро дорад.

Равияи айни ҳол шуруғгардидаи баландбардории вазни қиёсии соҳаҳои озуқаворӣ дар сохтори истеҳсолоти кишоварзии ҷумҳурӣ бояд зарурати таҳияи барномаи аз ҷиҳати иқтисодӣ асосноку дарозмуҳлати тағйири тамоиле, ки дигаргуншавии мувофиқи маркази вазнинҳои фаъолияти хоҷагидориро бо мақсади ба даст овардани самараи пешгӯишуда таъмин менамояд, ба миён орад.

Барои он ки самтҳо ва ченакҳои рушд ба таври мушаххас муайян карда шаванд, дар таҳияи пешгӯӣ кӯшиши ояндавии оид ба картошкапарварӣ барои давраи дарозмуддат, муҳлати аниқи бадастоварии ҳудудҳои тахминшавандаи истеҳсолот дар назар гирифта шудааст, балки муайянсозии имкониятҳои дурнамоии истеҳсолоти картошка дар ҷумҳурӣ ба инобат гирифта шудаанд, ҳамин ояндабинии мушкилоти вусъатбахши рушди истеҳсолоти кишоварзӣ бо назардошти дар он ташаккул додани маҷмуаи озуқавории инкишофёфта дар тақсмоти омӯзиши захираҳои неруи минтақаҳои табиӣ-хоҷагидорӣ ҷумҳурӣ зарур аст [2].

Картошка зироати муҳимтарини тадқиқоти универсалӣ мебошад. Пеш аз ҳама, маҳсулоти арзишноки озуқаворӣ буда, онро бо ин бартарияташ зироати дуҷуми нонӣ меноманд.

Майдонҳои калони картошқаро ИМА, Хитой, Ҳиндустон, Олмон ва дигар давлатҳои ҷаҳон ишғол менамояд.

Дар ҳудуди ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ин зироат дар ҳудудҳои васеъ аз Шарқи Дур то Ғарб тӯл кашида буд. Майдонҳои аз ҳама калони он мутааллиқи Федератсияи Россия мебошанд [1].

Беҳмеваи картошка бо ғизонокии баландаш фарқ мекунад, дар он то 20% оҳар, 2% протеини тар ва витаминҳои арзишноктарини С ва гурӯҳи В мавҷуд аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба монанди дигар давлатҳои Осиёи Миёна, картошка зироати ҷавон буда, онро дар ибтидои асри XX аз худ намудаанд.

Картошка дар ҷумҳурии мо дар ҳама минтақаҳо рӯёнида мешавад, аммо минтақаҳои барои картошкапарварӣ мусоидтарин минтақаҳои кӯҳӣ ва наздикӯҳӣ мебошанд.

Ноҳиябандии картошка дар шароитҳои мусоиди ба талаботи биологии он ҷавобгӯ, воридсозии навҳои серҳосили «Лорх», «Полёт», «Кардинал» ва дигарҳо, ташкили тухмипарварии бевирӯс, инчунин, риояи тартиботи технологӣ, захираҳои баландбардории ҳосилнокии он мебошанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон майдони картошкапарварӣ дар соли 1940 9,2 ҳаз. гектарро ишғол намуда, ин нишондод дар соли 1990 ба 14,4 ҳаз. га расида буд. Лекин

дар соли 1991 бо ҳосилнокии миёнаи 140 сентнер/га то 12,8 ҳаз. га паст гардида, соли 1995 мутаносибан то 9,5 ҳаз. га омада расид.

Тамоюлҳо ба афзоиши майдонҳои кишт ва ҳосилнокии он дар солҳои баъдина низ ба назар нарасид ва танҳо соли 1998 ба афзоиш шуруъ намуд, ҳамин тавр, соли 1998 майдони кишти картошка 16,6 ҳаз. гектарро ишғол намуда, ҳосилнокиаш 105 сентнер гектарро ташкил дод; соли 2020 бошад, вай 52,7 ҳаз. гектарро бо ҳосилнокии 224,2 сен/га ташкил намуд (ҷадв.1), ки дар он ҳосилнокӣ, ҷамъовариҳои маҷмӯӣ дар ҳама категорияҳои хоҷагидорӣ нишон дода шудааст, аз он ҷумла: дар корхонаҳои хоҷагии кишлоқ, аҳоли ва хоҷагиҳои фермерии деҳқонӣ бо динамикаи он дар солҳои гуногун. Асосан ин зироатро бештар хоҷагиҳои аҳолии ҷумҳурӣ парвариш намудааст, ки 71% шумораи умумиро аз ҳамаи категорияҳо ташкил менамояд [7].

Ҷадвали 1. - Нишондиҳандаҳои картошкапарварӣ барои солҳои 2015-2020 (майдон, га)

Солҳо	Аз он ҷумла			
	Ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо	Корхонаҳои кишоварзӣ	Аҳоли	Хоҷагиҳои деҳқонӣ
2015	39782	3033	18551	18198
2020	52731	4904	23540	24287
Ҳосилнокӣ, сент/га				
2015	221,7	237,4	206,4	234,7
2020	187,2	204,0	145,6	224,2
Ҷамъовариҳои умумӣ, тонна				
2015	887418	71793	386826	428799
2020	1022545	100885	365976	555684

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. - С.108-111, 168-170, 200-203.

Дар ҷумҳурӣ захираҳои калони зиёд кардани ҷамъовариҳои беҳмеваи картошка ҳам аз ҳисоби баландбардории ҳосилнокӣ бо роҳи технологияҳои парвариш мувофиқан ба шароитҳои мушаххаси хоку иқлимӣ ва ҳам аз ҳисоби васеъгардонии майдони он мавҷуд аст.

Истеҳсоли картошка дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 1022545 тоннаро ташкил мекунад. Ба ҳар як нафар аҳолии афзоишбандаи ҷумҳурӣ 108,7 кг картошка рост меояд [3].

Иқтисоди бозорӣ, норасоии шадиди картошка, нархҳои баланди дастнорас ба онҳо ва талаботи доим афзоишбанда ба ин маҳсулоти муҳимтарини озуқаворӣ боиси васеъсозии ҳудудҳои картошкапарвариро дар ноҳияҳои нав, аз он ҷумла ноҳияҳои кӯҳӣ ва наздикӯҳӣ гашта истодааст.

Қисмати зиёди майдонҳои истеҳсоли картошка ва ҳосилнокии баланди онро ноҳияҳои тобеи марказ дороянд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. - Истеҳсол ва ҳосилнокии картошка дар солҳои 2015-2020

	Майдони кишт, гектар		Ҷамъовариҳои умумӣ, тонна		Ҳосилнокӣ, сентнер аз 1 гектар	
	2015	2020	2015	2020	2015	2020
Дар ҷумҳурӣ	39782	52731	887418	1022545	221,7	187,2
ВМКБ	2462	2085	54022	26108	220,9	128,7
Вилояти Суғд	13935	23138	335835	512069	240,4	219,7
Вилояти Хатлон	11470	9415	241995	193104	207,6	172,0
НТМ	11907	18092	255547	291260	213,8	160,2
Рӯдакӣ	916	1154	20263	15868	220,7	135,9
Сангвор	515	819	11149	19896	216,5	242,8
Рашт	1865	3136	41405	53017	222,0	169,0
Тоҷикобод	914	1879	21116	25674	232,6	136,6
Лахш	3764	5447	86783	101742	230,6	186,8

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. - С. 108-111, 168-170, 200-203.

Пешсафони солҳои охир ва хоҷагиҳои алоҳидаи Чиргатол аз як гектар 350-400 сентнер ҳосил мегиранд. Дар ҳолати ба даст овардани ҳосили бехмева то ҳаҷми 30 тонна арзиши маҳсулот бо нархҳои охирини бозорӣ 50 ҳазор сомони рошкони ташкил медиҳад, хароҷот бошад, 60% аз маҷмуи даромади умумӣ зиёд нест.

Дар шароитҳои водихо кишти зимистонаи картошка самаранок аст. Пештар пухта мерасад, хароҷоти об камтар аст, майдони кишт барои зироати такрорӣ барвақттар ҳолӣ мегардад.

Таъини солҳои охир дар ноҳияҳои наздишаҳрӣ аҳолии истифодабарии ҳар як китъаи заминро барои кишти картошка ба роҳ мондааст. Бо алоқамандӣ ба ин, майдони кишти картошка сол ба сол васеъ мегардад.

Соли 1998 бо кумаки Салиби Сурх ҳаҷми калони тухмии картошкаи навъи «Невский» ворид карда шуд. Бо пуррагӣ ҳақиқат дорад, ки аҳолии минтақаи кӯҳии Тоҷикистони Марказӣ давра ба давра аз истеъмолкунанда ба истеҳсолкунандаи ин маҳсулоти арзишноки озуқаворӣ мубаддал мегардад.

Дар оянда мақсаднок мебуд, агар яке аз ноҳияҳои кӯҳӣ барои парвариши тухмии картошка махсус гардонида шавад, то ин ки вай тавонад ҳамаи истеҳсолкунандагони картошкаро бо тухмии ба вирус тобовартар таъмин намояд.

Дар рушди картошкапарварӣ ҳамаи имкониятҳои махсусгардонии минтақавиро пурра истифода бурда, истеҳсолоти асосии онро дар минтақаҳои наздиқӯҳӣ ва кӯҳӣ ҷойгир намудан лозим аст ва дар водихо пахтакорӣ истеҳсоли картошкаи барвақтӣ ҷойгир кунонида шуда [5], мубодилаи ин маҳсулотро байни хоҷагиҳои ноҳияҳои кӯҳии тобеи марказ ва хоҷагиҳои дар ноҳияи Вахш ҷойгиршуда (минтақаи ҷанубии ҷумҳурӣ) ба роҳ мондан зарур аст. Аввалинҳо бояд барои ҳамаи минтақаи ҷанубӣ картошкаи тирамоҳӣ истеҳсол намоянд, дуҷуминҳо бошанд, картошкаи барвақтӣ.

Сатҳи ба миён омадаи рушди истеҳсоли картошка талаботи афзоишёфтаи аҳолиро қонеъ намесозад.

Рушди босуръати соҳаи ишорашуда дар оянда бо мушкилоти васеъсозии ояндаи заминҳои обёришаванда, ҳам дар водихо ва ҳам дар ноҳияҳои наздиқӯҳӣ алоқаманд аст. Бо васеъсозии ин мушкилот суръатҳо ва миқдори рушди минтақаҳои наздиқӯҳӣ ва кӯҳӣ, манбаи ҷойгиршавии хоҷагиҳои махсусгардонидашуда дар дигар ноҳияҳо муайян карда мешаванд.

Ченакҳо ва таркиби майдонҳои кишт на танҳо бо талабот, зарурати истеҳсолоти васеъкардашудаи навъҳои пешина ва баъдинаи картошка, инчунин, бо дарназардошти расонидани онҳо ба фонди ҷумҳуриявӣ алоқамандӣ доранд.

Васеъсозии ояндаи майдонҳои кишти картошка ва ҳосилнокии картошка ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот мусоидат мекунад. Ҳамин тавр, дар соли 2025 зиёдгардонии ҳаҷми истеҳсоли картошка то 2,2 маротиба дар назар гирифта шудааст. Ин имконият медиҳад, ки аллакай дар ояндаи наздик талаботи аҳолии ҷумҳурии бо ин намуди маҳсулот пурра таъмин карда шавад. Ба ғайр аз ин, барои баровардани қисмати назарраси маҳсулот ба беруни ҷумҳурӣ ва таъмини пурраи талаботи саноати коркардкунандаи худӣ, ки дар онҳо орди картошка, оҳар ва ҳатто хушқаҳои (чипси) картошкагии тоҷикӣ истеҳсол карда мешаванд, имкониятҳо фароҳам оварда мешавад.

Аз таҷрибаи давлатҳои хориҷ дар ҳар як минтақа бояд ақаллан як заводи коркарди орди картошка амал кунад, то ин ки аҳолии онро зимистон, вақте ки мо худамон пурра метавонем ин маҳсулоти хӯрокиро ба монанди орди картошка, крахмал ва хушқаҳои картошкагӣ истеҳсол кунем, аз хориҷи ҷумҳурӣ ворид насозанд.

Рушди картошкапарварӣ вазифаи таъхирнопазири вақт аст. Охиринаш бояд ба он нишонагирӣ шуда бошад, ки дар ояндаи наздик истеҳсоли солони ба ҳар як шаҳрванди ҷумҳурӣ то 58-60 кг бехмева расонида шавад, аниқтараш, то ҳаҷми, ки барои истеъмоли ин маҳсулот дар бисёр давлатҳои ҷаҳон меъёри физиологӣ мебошад.

Ин ҳолат нигоҳдории муътадили майдонҳои кишти ин зироатро дар сатҳи 25 ҳазор гектар ва баландбардории ҳосилнокии миёнаи киштзор то 350-300 сент/га талаб менамояд.

Барои пурра қонеъ намудани талаботи озуқавории кишти картошка истеҳсоли бехмевахои тухмиро аллақай дар соли 2025 ба 80-85 ҳазор тонна расонидан лозим аст.

Дар соҳаи тухмипарварӣ дар Голландия, дигар давлатҳои Европа, давлатҳои назди Балтика, минтақаҳои вилоятҳои Федератсияи Россия, Беларус, Украина, Қазоқистон баландбардории сифати маҳсулоти киштшаванда ва ҳосилнокии майдонҳои картошкарӯ бо шарофати усулҳои биотехнологӣ ба даст оварданд [4].

Таҷрибаи мусбати дигар давлатҳо дар ин самт дар Тоҷикистон низ ба назар расид: дар воқуниши солҳои 80-90-ум бо ташаббуси узви вобастаи АМИТ К.А. Алиев ва академики АИ ҚТ Ю.С. Носиров ду марказ оиди биотехнологияи растаниҳо - дар Донишқадаи физиологияи растаниҳо ва генетикаи АМИТ ва Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ташкил карда шудаанд.

Ҳоҷагиҳои махсусгардонидашудаи тухмипарвар бо мақсади зиёдсозии оянда навъҳои парваришшавандаи беҳтарини солимгардонидашударо аз нуқтаҳои асосӣ мегиранд. Айни замон, дар ҳаёти НПО «Боғпарвар» се маркази асосӣ амал мекунанд - дар ноҳияҳои Ҷирғатол, Муъминобод ва Айнӣ, бо вучуди ин, охиринаш вобаста ба маҳдудияти қитъаҳои замин барои парвариши тухмии бевируси картошка истифода бурда шуданиш номумкин аст.

Ҷадвали 3. - Истеҳсолоти банақшагирифташудаи картошкаи тухмӣ дар ҷумҳурӣ барои давраҳои солҳои 2020-2025

Минтақаҳо	2020		Истеҳсоли киштҳои тухмиҳои сифатнок	2025		Истеҳсоли киштҳои тухмиҳои сифатнок
	Майдони киштзорҳои тухмӣ			Майдони киштзорҳои тухмӣ		
	га	%		га	%	
НТМ	2340	47,6	35100	2350	42,7	37600
Вилояти Суғд	1625	33,1	24375	1660	30,2	26560
Вилояти Хатлон	700	14,2	10500	1090	19,8	17440
ВАБК	250	5,1	3750	400	7,3	6400
Дар ҷумҳурӣ	4915	100	73725	550	100	88000

Сарчашма: дар асоси маводи Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва омӯзиши адабиёти илмӣ аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст.

Ба андешаи мо, васеъсозии пай дар пайи шабакаҳои он то ҳафт-ҳашт зина, аз ҳисоби ҷалбсозии ҳоҷагиҳои дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ мақсаднок аст. Инчунин, ташкили фирмаҳо ё ҷамъиятҳои саҳомӣ оиди истеҳсоли тухмиҳои номдори картошка низ мувофиқи мақсад аст. Чунин ҳоҷагиҳоро дар ноҳияҳои Рашт, Тавилдара, Ҷирғатол, Деваштич, Кӯҳистони Мастҷох, Даштиҷум ё Ховалинг, инчунин, дар ноҳияи Ишкошими ВАБК ташкил кардан мумкин аст. Бо ин мақсадҳо, ноҳияҳои кӯҳиеро, ки шароитҳои мусоидтарро барои афзоиш, рушди растани ва ташкилшавии ҳосили картошка доранд замини обшарон барои пахншавии васеъ мусоидат намекунад, истифода кардан зарур аст [4].

Тадқиқот нишон дод, ки ташкилшавӣ ва рушди ҳоҷагиҳои шахсии ёрирасони аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷалби аҳолии қобилияти коридоштаи мамлакат ба фаъолияти меҳнатии фаъолон, аз он ҷумла тарбияи меҳнатии ҷавонон нақши муҳим мебозад. Махсусан, сектори шахсӣ, ҳамчун дигар шаклҳои соҳибкории ҳоҷагии

кишлоқ, ухдабаротар буда, ба дигаргуниҳои шароитҳои тағйирёбандаи иқтисодӣ осон мусоид мегарданд.

Адабиёт

1. Агирбов Ю.И. Основные тенденции развития рынка картофеля и овощей / Ю.И. Агирбов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2000. - №10. - С.57- 58.
2. Вахидов В.В. Таджикистан: Проблемы модернизации сельского хозяйства: монография / В.В. Вахидов. – Душанбе, 2007. – 415с.
3. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – 464с.
4. Кравцов С.А. Повысить эффективность производства картофеля / С.А. Кравцов, Б.В. Анисимов // Картофель и овощи. – 1999. - №4. – С.12-15.
5. Курбанов М.Р. Организационные формы эффективности кооперации и интеграции в региональном АПК / М.Р. Курбанов // Сборник статей международной конференции. - Китай-Урумчи, 2013. – С.96-104.
6. Одинаев Ш.Т. Механизм земельных отношений и эффективная система землепользования - база для развития сельскохозяйственного производства / Ш.Т. Одинаев // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана (Республиканский научно - теоретический журнал). – Бишкек, 2016. - №9. - С. 128- 132.
7. Шоазизова М.Д. Формирование и развитие рынка картофеля в Республике Таджикистан / М.Д. Шоазизова. - Душанбе, 2008. -148с.

УДК: 339.2

РУШДИ МИНТАҚАҲОИ ДЕҲОТ: АРЗЁБӢ ВА ИНТИЗОРИҲО

Рофизода Саидбек Ҳасан – муаллими калони кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Сино, к. Муҳаммадиев, 16/4. Телефон: 93-523-06-66. E-mail: Saidbek.rofizoda@mail.ru.

Муаллиф дар мақола ба таҳлили ҷанбаҳои умумӣ ва хоси минтақаҳои деҳот диққат бахшида, ба гузориши масъалаҳои рушди инфрасохторӣ кӯшиши намудааст. Бо истифода аз арқому омор, натиҷаҳои асосии пурсиши сотсиологӣ, ки дар 20 шаҳру ноҳияҳо дар соли 2021 гузаронида шуд, интизориҳо доир ба рушд баҳогузори карда шудааст. Ҷиҳати муҳим аз он бармеояд, ки дар рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар минтақаҳои деҳот пешоҳанг мебошанд. Дар ин масир, муҳиммияти арзёбии вазъ, ҳолат ва иқтисодии рушди минтақаҳои деҳот дарҷ гардидааст.

Дар ҷараёни омӯзиши муаллиф таъкид менамояд, ки дар маҳалҳо ҷоннок намудани алоқамандии фаъолияти барномаҳои рушд ва ҷараёни молиявӣ, ворид намудани тадбирҳои оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузори ва соҳибкорӣ дар барномаҳои рушд ва имкони пайгирии онҳо, назорати самаранокии чорабиниҳои барномавӣ мувофиқи мақсад буда, зарурати баланд бардоштани иқтисодии маҳаллиро барои банақшагирии рушд ва фароҳам овардани муҳити мусоидро барои зиндагӣ афзун мегардонад.

Дар мақола тавачҷуҳи нисбатан беҳтар бо инъикоси равандҳои умумии иҷтимоӣ иқтисодӣ, пайвастан бо сатҳи зиндагӣ ва шугл дода шудааст.

Калидвожаҳо: минтақаҳои деҳот, нишондиҳандаҳои асосии рушд, инфрасохтор, камбизоатӣ, даромад, шугл, муҳочирати меҳнатӣ, рушди иқтисод, барномаҳои рушд.

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ РЕГИОНОВ: ОЦЕНКИ И ОЖИДАНИЯ

Рофизода Саидбек Ҳасан – старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес:

Республика Таджикистан, г. Душанбе, р. Сино, ул. Мухаммадиева, 16/4. Телефон: 93-523-06-66. E-mail: Saidbek. rofizoda@mail.ru

В статье автор уделил внимание анализу общих и специфических аспектов развития сельских регионов и попытался осветить вопросы развития инфраструктуры. С использованием данных статистики, основных результатов социологического опроса, проведенного в 20 городах и районах в 2021 году, оценены ожидания развития. Важным моментом является то, что сельские регионы являются ведущими элементами социально-экономического развития страны. В этом направлении отмечается важность оценки, положение, состояние и потенциал развития сельских территорий.

В ходе исследования, автор подчеркивает, что в населенных пунктах выявлена связь между программами развития и финансовыми потоками, включение мер по улучшению инвестиционно-предпринимательского климата, программ развития и возможность их сопровождения, контроль результативности программных мер, необходимость увеличения потенциала местного населения для планирования развития, создания благоприятных условий для жизни.

В статье сравнительно большее внимание уделено отражению общих социально-экономических процессов, связанных с уровнем жизни и занятостью населения.

Ключевые слова: сельские территории, ключевые показатели развития, инфраструктура, бедность, доходы, занятость, трудовая миграция, экономическое развитие, программы развития.

RURAL DEVELOPMENT: ASSESSMENTS AND EXPECTATIONS

Rofizoda Saidbek Hasan – senior lecturer of the economic theory department in Financial and Economic University of Tajikistan. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sino, Muhammadiev 16/4. E-mail:saidbek. rofizoda@mail.ru. Phone: 93-523-06-66.

In the article, the author paid attention to the analysis of general and specific aspects of the development of rural regions and tried to highlight the issues of infrastructural development. Using statistical data, the main results of a sociological survey conducted in 20 cities and rural areas in 2021, development expectations were assessed. An important point is that rural areas are the leading elements of the socio-economic development of the country. In this direction is noted, the importance of assessing the position, condition and development potential of rural areas.

In the course of the research, the author emphasizes that in the settlements was found a connection between development programs and financial flows, the inclusion of measures to improve the investment and business climate of development programs and the possibility of their support, monitoring the effectiveness of program measures, the need to increase the potential of the local population for development planning, creating favorable conditions for life.

In the article, relatively more attention is paid to the reflection of the general socio-economic processes associated with the standard of living and employment of the population.

Keywords: rural areas, key development indicators, infrastructure, poverty, income, employment, labor migration, economic development, development programs.

Минтақаҳои деҳот дар рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар дорои нақши муҳим мебошанд. Дар ин раванд арзёбии вазъ ва нуруи рушди минтақаҳои деҳот хеле муҳим аст.

Аз ҷиҳати методологӣ барои ташкили низомҳои устувори таҳлили рушди минтақаҳои деҳот дар ҷумҳурӣ ду заминаи асосӣ ҷой дорад. Аввалан, арзёбиҳои рушди минтақаҳои деҳот вобаста ба зарурати гузаронидани таҳлилҳои байниминтақавӣ сураат мегиранд, ки бештар барои мақомоти идоракунии давлатӣ мебошанд. Чунин таҳлилхоро дар раванди таҳияи сиёсати иқтисодии ҳукумат, аз ҷумла асосноксозии нақшаҳои гуногуни дастгирии рушди минтақаҳо истифода бурдан мумкин аст.

Албатта, таркиби нишондиҳандаҳои таҳлили рушди минтақаҳои деҳот бояд ба инъикоси кофии сохтори ҳудудии иқтисодиёт нигаронида шуда, дараҷаи тафсилоти онҳо аз рӯи маҷмуи вазифаҳои, ки дар назди Ҳукумати мамлакат истодаанд, муайян карда шавад.

Дуҷум, таҳлили рушди минтақаҳои деҳот барои таъмини қабули қарорҳо бевосита дар минтақаҳо зарур аст. Дар ин ҳолат низоми арзёбиҳои минтақавӣ то андозае воситаи таҳлили макроиқтисодиро дар сатҳи минтақавӣ иҷро мекунад. Дар ин сураат таркиби баҳогузориҳои минтақавӣ ба инъикоси мукамалтари ҷараёнҳои, ки дар иқтисодиёти ҳар як минтақаи алоҳида ба амал меоянд, мусоидат намояд.

Дар ҷумҳурӣ дар ин самт таҷриба андухта шуда истодааст, ҳуди раванд, ба андешаи мо, дар марҳалаи ташаккулёбии қарор мегирад.

Арзёбиҳои мо нишон медиҳанд, ки минтақаҳои деҳоти кишварамон дорои умумият ва хусусият мебошанд. Яъне, аз як тараф, воситаю шартҳои рушд метавонанд барои бештари минтақаҳои деҳот умумӣ бошанд, ба мисли - рушди инфрасохтор. Аз тарафи дигар, махсусгардонии иқтисодиёти ҳар минтақа аз маҷмуи омилҳо (мисол, омилҳои табиӣю меҳнатӣ) пайваст буда, дорои хусусиятҳо дар таъмини рушди устувор мебошанд.

Ҳаминро қайд намудан зарур аст, ки дар мавриди таҳқиқи сатҳи зиндагии аҳолии деҳот, умуман минтақа, инчунин, нишондиҳандаи муайяни истеъмоли молҳо ва хизматрасониҳои алоҳида ба ҳар сари аҳоли, оила, аз рӯи гурӯҳҳои иҷтимоӣ, минтақа ё ҳудудҳои муайян, нишондиҳандаи таъмини молҳои истифодаашон тӯлонӣ, ҳолати таъминоти аҳоли бо манзил ва ғайраҳо низ истифода мегарданд. Ҳамчунин, ин нишондиҳандаҳо дар шакли натуралӣ ва арзишӣ ифода карда мешаванд. Аз раванди таҳқиқот бармеояд, ки баҳодиҳии сатҳи зиндагӣ нишондиҳандаи комплексӣ мебошад. Барои ҳаматарафа ба ин масъала тавачҷӯх намудан, аз низоми шаффофи маълумотҳои оморӣ, қабул ва риоя намудани тарзу усули такмилёфтаи ҳисоби онҳо, шакли мукамалгардидаи мушоҳида ва пешниҳоди онҳо вобастааст [7, с.238].

Бо мақсади муайян намудани ҷанбаҳои умумӣ ва хоси вазъи рушди минтақаҳои деҳоти кишвар арзёбии сатҳи фарқиятҳо дар нишондиҳандаҳои инъикоскунандаи омилҳои рушди минтақасоҳоро баргузор намудем (барои таъмини муқоисашавандагӣ ба ҳар сари аҳоли):

- нишондиҳандаҳои базавии демографию иҷтимоӣ – суръатҳои афзоиши шумораи аҳоли, сатҳи давомнокии умри интизоришаванда ҳангоми таваллуд;
- нишондиҳандаҳои истеъмолот - ҳаҷми гардиши савдои чакана ва хизматрасонии пулакӣ ба аҳоли;
- нишондиҳандаҳои сармоягузорӣ - ҳаҷми сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ ва сармоягузорӣ ба сохтмони манзил;
- нишондиҳандаи фаъолнокии молиявии аҳоли – ҳаҷми ҷалб ва пардохти пасандозҳои (амонатҳои) шахсони воқеӣ аз тарафи бонкҳо.

Бояд қайд намуд, ки дар сатҳи вилоятҳои кишвар дар раванди таҳлилҳои рушди иқтисод нисбатан бештар нишондиҳандаи – ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти минтақавӣ ба ҳар сари аҳоли истифода бурда мешавад, лекин ҳисоб ва, аз ин лиҳоз, истифодаи нишондиҳандаи мазкур дар сатҳи шаҳру ноҳияҳои кишвар (бо назардошти мушкилоти методологӣ, аз ҷумла заминаи мавҷудаи оморӣ) ғайриимкон аст [5, с.175]. Бинобар ин, барои то андозае бартараф намудани чунин маҳдудият кӯшиши таъмини баинобатгирии микёси хароҷоту даромадҳои аҳоли ҳамчун натиҷаю омили рушди иқтисоди маҳаллӣ таъмин гардид.

Дар раванди таҳлил тавачҷӯх ба шаҳрҳои, ки дорои аҳолии деҳот беш аз 50% ва ноҳияҳои деҳот дода шудааст. Дар натиҷа, дар маҷмуъ, ба таҳлил нишондиҳандаҳои 56 воҳиди маъмурию ҳудудӣ, аз ҷумла 9 шаҳр ва 47 ноҳия фаро гирифта шуданд.

Фаҳмост, ки дар ин раванд баинобатгирии таъсири фаъолнокии соҳибқориҳои инфиродӣ ва интиқоли маблағҳои муҳочирони меҳнатӣ ба хонаводаҳо дар минтақаҳо

хеле муҳим аст, ки дар шароити деҳот махсусан хеле зарур аст. Аз ин лиҳоз, натиҷаҳои таҳлили нишондиҳандаҳои инъикоскунандаи инкишофи минтақаҳо бо баинобатгирии равандҳои дар боло қайдшуда бо мақсади арзёбии қонуният таъмин мегардад.

Ҳисоби коэффитсиенти вариатсия нишон дод, ки:

- умумияти минтақаҳои деҳот бо суръатҳои баланди афзоиши аҳоли ва давомнокии дарозтари умри интизоришаванда ҳангоми таваллуд (фарқият дар байни минтақаҳои деҳот нисбати нишондиҳандаҳои мазкур хеле паст аст);
- байни худ минтақаҳои деҳот нисбатан бештар аз рӯйи нишондиҳандаи сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ ва микёси хароҷоту даромадҳои аҳоли фарқ мекунанд (қимати коэффитсиенти вариатсия баланд аст).

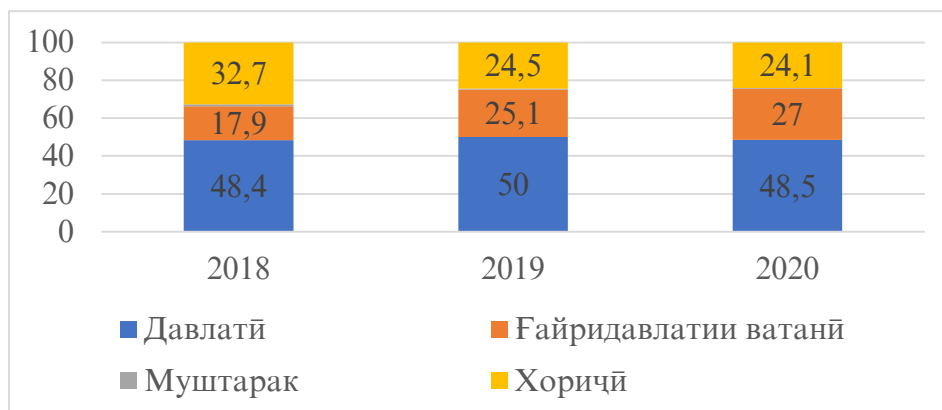
Диagramмаи 1. - Сатҳи коэффитсиенти вариатсия дар нишондиҳандаҳои инъикоскунандаи омилҳои рушди минтақаҳои деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон (миёна дар солҳои 2018- 2020), бо %

Сарчашма: ҳисоб карда шудааст дар асоси: маҳзани маълумоти Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2021 [4, с.311-322]

Сарчашмаҳои асосии сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ бо маблағгузориҳои давлатӣ ва хориҷӣ (аз ҷумла шарикони рушд) пайваست буда, бештар бо таъмини рушди низоми энергетика ва роҳҳои нақлиёти кишвар пайваст аст.

Диagramмаи 2. - Сохтори сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ вобаста ба шаклҳои молиякӣ, %

Сарчашма: ҳисоб карда шудааст дар асоси: маҳзани маълумоти маҷмуаи омили Сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистони Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2021 [8, с.12]

Аз ин лиҳоз, фарқиятҳо дар байни минтақаҳои деҳот аз рӯи сармояи асосӣ бештар пояи инфрасохторӣ дошта, ба назарамон, аз ҷаҳони соҳибқори инфиродӣ ва ҳаҷми интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ ба хонаводаҳо начандон вобаста мебошанд.

Ҳамзамон, таҳлил нишон дод, ки бо дигар нишондиҳандаҳо, ки барои инъикоси рушди минтақаҳои деҳот дар тадқиқоти мазкур интихоб шуда буданд, вобастагӣ бо ҳаҷми интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ ба хонаводаҳо начандон тасдиқ мегардад. Мавҷудияти вобастагӣ бо ҷаҳони соҳибқори инфиродӣ бошад, бештар тасдиқ мегардад (ба ғайр аз вобастагӣ бо сармоягузорӣ бо сармояи асосӣ).

Ҷадвали 1. - Сатҳи вобастагӣ (коррелятсия – R²) байни нишондиҳандаҳои инъикоскунандаи омилҳои рушди минтақаҳои деҳоти кишвар ва равандҳои муҳоҷирати меҳнатӣ

Нишондиҳандаҳои инъикоскунандаи омилҳои рушди минтақаҳои деҳоти кишвар	Шумораи соҳибқорони инфиродӣ ба 1 ҳаз. нафар аҳоли дар минтақаҳои таҳлилшаванда	Шумораи муҳоҷирони меҳнатӣ ба 1 ҳаз. нафар аҳоли дар минтақаҳои таҳлилшаванда
Гардиши савдои чакана	0.7935	0.3309
Хизматрасонии пулакӣ ба аҳоли	0.703	0.3077
Сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ	0.0206	0.2489
Сармоягузорӣ ба сохтмони манзил	0.6332	0.3073
Ҳаҷми ҷалб ва пардохти пасандозҳои (амонатҳои) шахсонӣ воқеӣ аз тарафи бонкҳо	0.674	0.268

Сарчашма: ҳисоб карда шудааст дар асоси: маҳзани маълумоти маҷмуаи омори Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [4, с.311-322] ва Бюллетени бонкӣ, Бонки миллии Тоҷикистон, соли 2021 [2, с.34]

Бояд қайд намуд, ки ҷаҳони соҳибқори инфиродӣ (дар асоси патент ва шаҳодатнома) дар минтақаҳои деҳот нисбат ба шаҳрҳо пасттар буда, бо нисбатан бештар паҳн будани шуғл дар баҳши кишоварзӣ пайваст аст. Дар ин раванд, пурмахсул намудани шуғл дар соҳаи кишоварзӣ бо зиёд намудани имкониятҳо барои шуғли дигар соҳаҳои иқтисодӣ ҳеле муҳим аст.

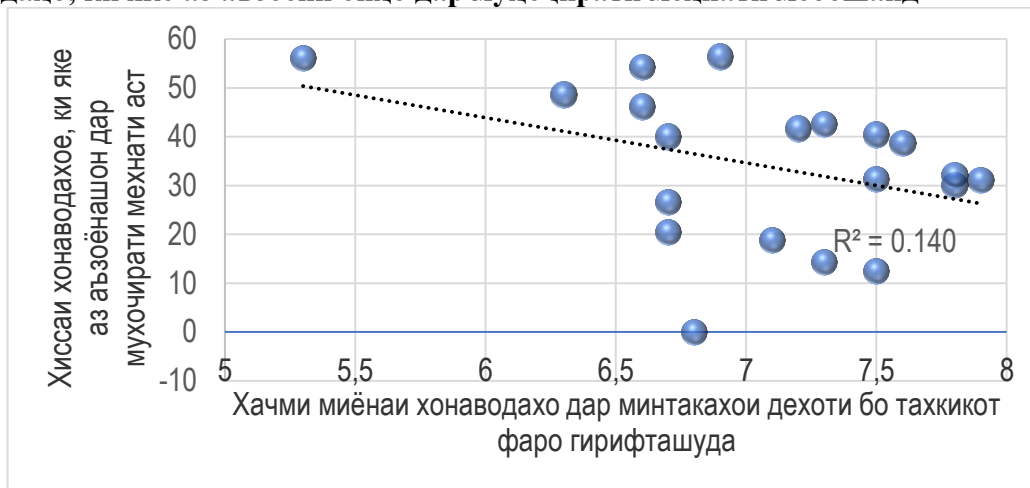
Ҳамзамон, шиддати муҳоҷирати меҳнатӣ дар минтақаҳои деҳот нисбат ба шаҳрҳо баландтар аст, ки ба имкониятҳои рушд таъсир мерасонанд. Минтақаҳои деҳоти кишвар аз ҳамдигар бо сатҳи шиддати муҳоҷирати меҳнатӣ ҳеле фарқ мекунанд.

Барои коҳиши муҳоҷирати меҳнатӣ дар минтақаҳои деҳот дар баробари шартҳои умумӣ – ба мисли рушди низоми инфрасохтор (аз ҷумла, таъминоти устувор бо қувваи барқ, рушди низоми роҳҳои нақлиётӣ), ташаккули маҷмуаи омилҳои тақонбахшанда барои таъмини рушди шуғли пурмахсул ҳеле муҳим аст. Мафҳуми шуғли пурмахсул дар доираи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар як ҷо бо афзоиши ҳосилнокии меҳнат, музди меҳнати муносиб, дастрасии васеъ ба таъминоти иҷтимоӣ, аз ҷумла шароити бехатари меҳнат баррасӣ мегардад [9, с.67]. Дар ин раванд, ҷаҳонсозии хусусиятҳои хоси ҳар як минтақаи деҳот, ки ба афзоиши шуғл ва даромад нигаронида шудаанд, ҳеле муҳим мебошад.

Тадқиқоти сотсиологӣ, ки дар соли 2021 дар 20 ноҳияи деҳот бо иштироки муаллифи мақолаи мазкур гузаронида шуда буд, нишон дод, ки:

• вобастагиҳо байни муҳоҷирати меҳнатӣ ва андозаи хонаводаҳо дар минтақаҳои деҳот хеле паст мебошанд. Яъне, муҳоҷирати меҳнатӣ ҳам дар оилаҳои калонҳаҷм (беш аз 7 нафар аъзо) ва ҳам дар оилаҳои камҳаҷм (камтар аз 4 нафар аъзо) ҷой дорад. Ва решаи масъала бо ташаккули ҷойҳои устувори пурмахсул дар минтақаҳои деҳот мебошад;

Диаграммаи 3. - Арзёбии вобастагиҳо (R^2) байни ҳаҷми хонаводаҳо ва ҳиссаи хонаводаҳо, ки яке аз аъзоёни онҳо дар муҳоҷирати меҳнатӣ мебошанд

Сарчашма: ҳисобҳои муаллиф дар асоси натиҷаҳои тадқиқоти сотсиологӣ

• тадқиқот иштироки нисбатан ками занони деҳотро дар бозори меҳнати дохилӣ тасдиқ мекунад: ҳамагӣ 24,3% занон, ки дар синну соли қобили кор ҳастанд ва бо пурсиш фаро гирифта шуда буданд, кайд карданд - онҳо фаъолияти даромаднок доранд (барои муқоиса, дар гурӯҳи мардон – 45,9%), танҳо 5,7% занон - мусоҳиб дар ҷустуҷӯи кор буданд (дар гурӯҳи мардон – 17,7%). Яъне, дар минтақаҳои бештари деҳот симои шугл дар бозори меҳнат бештар бо шугли мардон пайваст аст. Дар ин раванд, неруи занон начандон истифода мегардад. Ҳалли масъала бо афзун намудани фарогирии занон бо таҳсилоти касбӣ, рушди низоми муассисаҳои томактабӣ ва ташаккули ҷойҳои кори пурмахсул дар деҳот пайваст мебошад.

Диаграммаи 4. - Тақсими фоидаи ҷавобҳои мусоҳибони дар синну соли қобили кор доир ба вазъи шуглашон

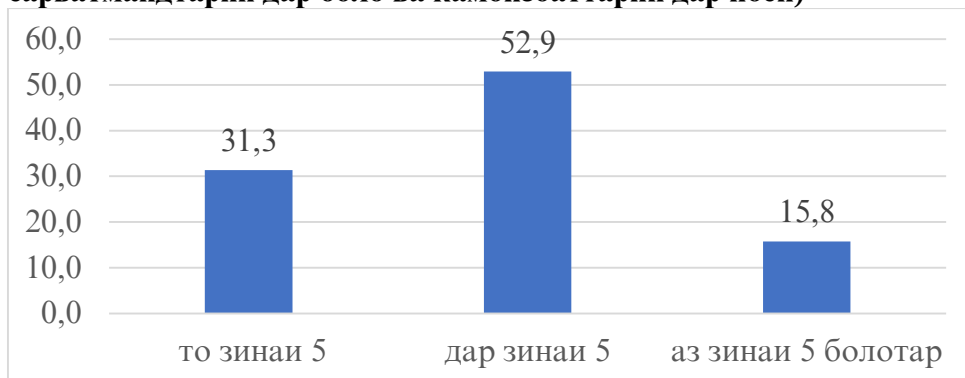

Сарчашма: ҳисобҳои муаллиф дар асоси натиҷаҳои тадқиқоти сотсиологӣ

• шумораи бештари мусоҳибон (42,9%) дар доираи зинаҳои иқтисодӣ (иборат аз 10 зина, ки сарватмандтарин дар боло ва камбизоаттарин дар поён) худро ба гурӯҳи миёна (зинаи 5) шомил карданд. Аз рӯи ҳудайниятдихӣ сеяки

хонаводаҳои минтақаҳои деҳот вазъи иҷтимоию иқтисодии худро душвор ва паст арзёбӣ намуданд, танҳо 16% дар он ақида ҳастанд, ки сарватманд мебошанд. Ин далели он аст, ки, аз як тараф, эҳсосоти камбизоатӣ дар деҳот ҷой дорад, аз тарафи дигар, назари бисёриҳо нисбат ба сатҳи некуаҳволиашон хайрхоҳ аст.

Диagramмаи 5. - Тақсими ғоизии ҷавобҳои мусоҳибони дар синну соли қобили қор доир ба вазъи иҷтимоию иқтисодии хонаводаашон (аз рӯи 10 зина, ки сарватмандтарин дар боло ва камбизоаттарин дар поён)

Сарҷаиша: ҳисобҳои муаллиф дар асоси натиҷаҳои тадқиқоти сотсиологӣ

- каме бештар аз сеяки мусоҳибон (35,5%) қайд карданд, ки нисбат ба соли 2020 некуаҳволии оилаҳои онҳо тағйир наёфтааст. Ва бештари мусоҳибон (45,1%) беҳбудии вазъи иқтисодии оила/хонаводаро қайд карданд. Яъне, таъсири манфии Covid 19-ро ба некуаҳволии хонаводаҳо дар минтақаҳои деҳот қариб панҷяки хонаводаҳо эҳсос карданд, ки бештар бо коҳиши имкониятҳои саломатӣ ва аз қайди ҳаёт рафтани аъзоёни оила, ки таъминкунандагони асосӣ буданд.

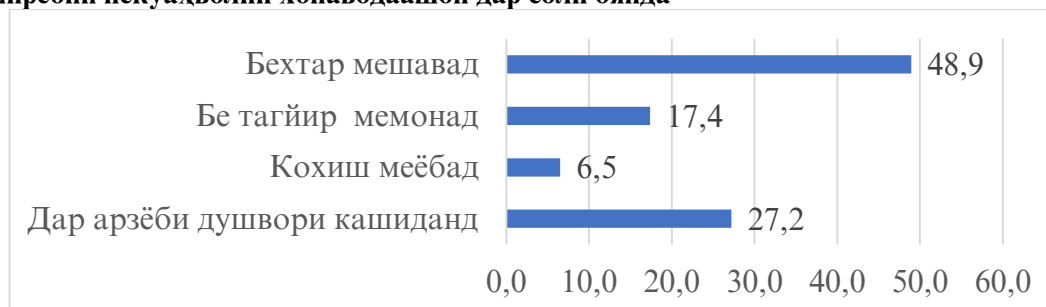
Диagramмаи 6. - Тақсими ғоизии ҷавобҳои мусоҳибони дар синну соли қобили қор доир ба тағйирёбии некуаҳволии хонаводаашон дар соли охир (баъди соли 2020, ки бо Covid 19 пайваст аст)

Сарҷаиша: ҳисобҳои муаллиф дар асоси натиҷаҳои тадқиқоти сотсиологӣ

Дар баробари ин, қисми нисбатан зиёди мусоҳибон (қариб 49%) хеле хушбин ҳастанд ва интизоранд, ки вазъи иқтисодии хонаводаашон дар 12 моҳи оянда беҳтар мешавад.

Диagramмаи 7. - Тақсими ғоизии ҷавобҳои мусоҳибони дар синну соли қобили қор доир ба тағйирёбии некуаҳволии хонаводаашон дар соли оянда

Сарҷаиша: ҳисобҳои муаллиф дар асоси натиҷаҳои тадқиқоти сотсиологӣ

Рушди инфрасохтор як чузъи муҳимми фароҳам овардани шароит ва имкониятҳо барои рушди минтақаҳои деҳот мебошад.

Мусоҳибони тадқиқот нисбатан бештар ба ҷой доштани мушкилот дар рушди роҳҳои маҳаллӣ, обтаъминкунӣ/беҳдошт, инфрасохтори муассисаҳои таҳсилоти ишора намуданд.

Диаграммаи 8. - Тақсимои ғоизии ҷавобҳои мусоҳибони дар синну соли қобили қор доир ба арзёбии мушкилоти инфрасохторӣ дар маҳалҳои зист

Сарҷаима: ҳисобҳои муаллиф дар асоси натиҷаҳои тадқиқоти сотсиологӣ

Ҳамзамон, шиддати масъалаҳои инфрасохторӣ, бо назардошти ҳар як маҳалли зист, дар минтақаҳои деҳот гуногун аст. Азбаски ҳар як шаҳру ноҳияи кишвар бо низоми барномарезӣ фаро гирифта шудааст, ҳеле муҳим мегардад, ки дар раванди таҳия ва амалисозии барномаҳо пайгирии масъалаҳои инфрасохторӣ таъмин гардад [10, с.3].

Дар маҷмӯъ, ноғузир, барои таъмини рушди иқтисодии деҳот нақши идоракунӣ дар сатҳи маҳал баланд буда, бо тақвияти ислоҳот дар ин самт пайваست аст. Яке аз ҳадафҳои асосии сиёсати давлат баробар бо рушди иқтисодӣ беҳтар гардонидани сифат ва сатҳи зиндагии мардум аст, аз ҷумла, дар доираи Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21.12.2021 қайд шудааст: «Мо талош дорем, ки барои ҳар як сокини мамлакат шароити зиндагии шоистаро муҳайё созем ва ҳамаи нақшаву барномаҳоямон маҳз ба хотири амалӣ гардонидани ҳамин ҳадафи олии давлат қабул ва амалӣ карда мешаванд» [6, с. 8].

Дар сатҳи марказ муайян шудааст, ки ҳамаи барномаҳои рушд, аз ҷумла, барномаҳои рушди шаҳру ноҳияҳои кишвар, ба ҳадафу вазифаҳои Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бояд таъян намоянд [3, с.3].

Бояд қайд намуд, ки дар доираи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва марҳилаи дуҷуми иҷрои он – Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2021-2025 вазифагузориҳои мушаххас доир ба тақвияти низоми идоракунӣ дар сатҳи маҳал таъмин шудааст [9, с.34].

Самти стратегияи фаъолият дар сатҳи мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бо ҷанбаҳои зерин алоқаманд аст, ки имкони баланд бардоштани самаранокии низоми идоракунӣ маҳаллиро доранд:

- таҳкими иқтисодии институтсионалии минтақаҳо оид ба муайян намудани афзалиятҳо, заминаи иқтисодӣ ва фазои сармоягузорӣ, ҷорӣ намудани идоракунӣ лоиҳаҳо, банақшагирии стратегӣ, мониторинг ва арзёбии амалҳо;
- таъмини дастрасии самараноки аҳоли ба хизматрасониҳои босифат, аз ҷумла, тавассути ҷорӣ намудани механизмҳои аутсорсинги хизматрасонӣ дар низоми идоракунӣ давлатӣ;

• истифодаи лоиҳаҳои озмоишӣ барои ҷорӣ намудани стандартҳои хизматрасонии давлатӣ ва коммуналӣ ба аҳоли ва соҳибкорӣ дар сатҳи минтақаҳои кишвар [1, с.97].

Хеле муҳим аст, ки дар сатҳи маҳалло низ имкониятҳои таъмини алоқамандии фаъолияти барномаҳои рушд ва ҷараёни молиявӣ, ворид намудани тадбирҳо оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ дар барномаҳои рушд ва имкони пайгирии онҳо, мониторинги самаранокии ҷорабиниҳои барномавӣ, ки зарурати баланд бардоштани иқтидори маҳаллӣ барои банақшагирии рушд, фароҳам овардани муҳити мусоид барои зиндагиро афзун мегардонад.

Адабиёт

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020.
2. Бюллетени бонкии Бонки миллии Тоҷикистон, соли 2021.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамасозии давлатӣ» аз 19 июли соли 2022.
4. Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2021. - С.311-322.
5. Муминова Ф.М. Оценка характеристики готовности к инновациям в разрезе регионов страны / Ф.М. Муминова // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2019. - №2. – С. 173- 178.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 21.12.2021.
7. Рофизода С.Ҳ. Баҳоидиҳои сатҳи зиндагии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.Ҳ. Рофизода // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. - №4/1(29). – С. 231 – 238.
8. Сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2021.
9. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. 89с.
10. Тартиби таҳияи барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии маҳалло (бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 майи соли 2019, № 181 тасдиқ шудааст). С.3.
11. Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2020.
12. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 январи соли 2019, №1170 Дар бораи солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунароҳои мардумӣ эълон намудани солҳои 2019-2021.
13. Trends In Rural Policymaking And Institutional Frameworks, OECD, 1999.

УДК: 330,34: 334. 75:32 (575,3)

КОНКУРЕНЦИЯ КАК ФАКТОР РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ

Тоджидинова Зебохон Сангиновна – ассистент кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +992 918-80-72-07. E-mail: zebokhon@rambler.ru

В данной статье рассматриваются вопросы о роли конкуренции в становлении и развитии экономики в рыночных условиях. Конкуренция является определяющим фактором регулирования цен, стимулом инновационных процессов (внедрение в производство новшеств, новых идей, изобретений). Она способствует вытеснению из производства неэффективных предприятий, рациональному использованию ресурсов, предотвращает диктат производителей (монополистов) по отношению к потребителю. Конкуренция

тажже стимулируеи внедрение достижений НТП, принуждая фирмы переходить на самые эффективные технологии. Дана оценка роли конкуренции, как фактора регулирования рыночной экономики обусловлена наличием различных по форме собственности и размерам субъектов хозяйствования, разделением труда, свободным распоряжением собственной прибылью. Таким образом, конкуренция является стимулятором к развитию и обновлению производства, корректирует функционирование рыночной системы, создавая тождество частных и общественных интересов.

Ключевые слова: конкуренция, рыночная экономика, регулирование рынка, прибыль, государственное регулирование, конкурентоспособная продукция, экономический субъект, производство, товары и услуги, конкуренты.

РАҚОБАТ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАНЗИМИ ИҚТИСОДИЁТ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

Тоҷидинова Зебохон Сангиновна - ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибиши Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел. (+992) 918-80-72-07, zebokhon@rambler.ru.

Дар ин мақола масъалаҳои марбут ба нақши рақобат дар ташаккул ва рушди иқтисодиёт дар шароити бозор баррасӣ мешаванд. Рақобат омили муайянкунандаи танзими нарх, ҳавасмандгардонии равандҳои инноватсионӣ (дар истеҳсолот ҷорӣ намудани навоарӣ, гояҳои нав, ихтироот) мебошад. Вай барои аз истеҳсолот дур шудани корхонаҳои бесамар, истифодаи оқилонаи захираҳои мусоидат карда, ба диктати истеҳсолкунандагон (монополистон) нисбат ба истеҳсолкунанда роҳ наменидад. Рақобат, инчунин, ба азхудкунии дастовардҳои илму техника ҳавасманд карда, ширкатҳоро маҷбур мекунад, ки ба технологияҳои самараноктарин гузаранд. Ба нақши рақобат ҳамчун омили танзими иқтисоди бозорӣ вобаста ба мавҷудияти шаклҳои гуногуни моликият ва андозаи субъектҳои соҳибкорӣ, тақсимоти меҳнат, ихтиёрдорӣ озодаи фоидаи худ баҳо дода мешавад. Ҳамин тавр, рақобат ангезаи рушд ва навсозии истеҳсолотро ба вучуд меорад, фаъолияти низоми бозорро ислоҳ мекунад, айнияти манфиатҳои хусусӣ ва ҷамъиятиро ба вучуд меорад.

Калидвожаҳо: рақобат, иқтисоди бозорӣ, танзими бозор, фоида, танзими давлатӣ, маҳсулоти рақобатпазир, субъекти хоҷагидорӣ, истеҳсолот, мол ва хизматрасонӣ, рақибон.

COMPETITION AS A FACTOR IN REGULATING THE ECONOMY IN MARKET CONDITIONS

Tojidinova Zebokhon Sanginovna - Assistant of the Department of Accounting, State University of Finance and Economics of Tajikistan, Dushanbe. st. Nakhimova, 64/14, 734067, zebokhon@rambler.ru, phone: + 992 918-80-72-07.

This article discusses the role of competition in the formation and development of the economy in market conditions. Competition is a determining factor in price regulation, a stimulus for innovation processes (introduction of innovations, new ideas, inventions into production). It contributes to the displacement of inefficient enterprises from production, the rational use of resources, and prevents the dictate of producers (monopolists) in relation to the consumer. Competition also stimulates the adoption of scientific and technical achievements, forcing firms to switch to the most efficient technologies. An assessment of the role of competition as a factor in the regulation of a market economy is given, due to the presence of different forms of ownership and size of business entities, division of labor, free disposal of one's own profits. Thus, competition creates a stimulus for the development and renewal of production, corrects the functioning of the market system, creating an identity of private and public interests.

Key words: competition, market economy, market regulation, profit, government regulation, competitive products, economic entity, production, goods and services, competitors.

Процесс становления рыночной экономики довольно продолжителен и неотделим от формирования и развития нормальной конкуренции. Чтобы развить полноценную рыночную экономику, необходимо в первую очередь беспокоиться о развитии конкуренции, т.к. рынок и конкуренция неотделимы друг от друга.

Конкуренция – один из главных принципов существования рыночной экономики. Основой или мощной рыночной силой, экономическим способом принуждающим всех товаровладельцев изготавливать товар по равновесной цене, которая устанавливается во всех случаях, и когда продавец согласен (ему выгодно) реализовать свой товар по данной цене, а покупатель обладает такой покупательной способностью, что согласен приобрести благо по предложенной ему цене, служит конкуренция. Без конкуренции, преимущества рыночной системы хозяйствования не могут проявляться полностью. Конкурентная экономика предполагает экономическую свободу субъектов рынка, многообразие форм собственности и видов предприятий, деловую активность предпринимателей, их конкурентоспособность в усовершенствовании производства товаров и услуг путём внедрения новшеств.

На рынке товаров и услуг в современном мире происходит постоянная деловая конкуренция между хозяйствующими субъектами, каждый из которых своими действиями ограничивает возможность конкурента односторонне воздействовать на условия обращения и ценообразования товаров и услуг на рынке, то есть на степень зависимости рыночных условий, от поведения отдельных участников рынка и одновременно расширяет долю рынка, покрытую его услугами или товарами. Конкуренция на разных рынках и в разных странах может проявляться по-разному. Конкуренция за ресурсы или доступ к ним, конкуренция на рынке труда востребованных специалистов или наоборот конкурентным преимуществом может быть низкий уровень заработных плат, конкуренция за помещения для реализации продуктов, за место для размещения товара в сети интернет, за энергоресурсы.

Конкуренция является определяющим фактором упорядочения цен, стимулом инновационных процессов, способствует вытеснению из производства неэффективных предприятий, рациональному использованию ресурсов, предотвращает диктат производителей по отношению к потребителю. Конкуренция также стимулирует внедрение технологических и научных достижений, заставляя фирмы переходить на самые эффективные технологии.

Учитывая наличие на рынке разных по форме собственности и размерам активов субъектов хозяйствования, от транснациональных корпораций до частных предпринимателей, размер активов и структура субъектов так же влияет на способность и методы конкуренции. В каком-то смысле, конкуренция является борьбой за клиента/потребителя между всеми участниками рынка, как мелкими, так и крупными. В любом случае, конкуренция создает стимул к развитию и обновлению производства, корректирует функционирование рыночной системы, создавая так же широкий выбор товаров и услуг для потребителя. На ряду с конкуренцией для отдельного вида услуги или товара существует смежное понятие конкурентоспособности.

Конкурентоспособность это качество продвигаемого продукта или услуги, которые придают продукту или услуге преимущества, и которые позволяют потребителю остановить свой выбор на данном продукте или услуге. Свойство конкурентоспособности можно проверить в сравнении с другими подобными товарами или услугами. Конкурентоспособность товара определяют по трем характеристикам: техническим, экономическим, социально-организационным.

1) Роль конкуренции в рыночной экономике

В некоторых странах, правительство жестко контролирует экономику. В самых экстремальных плановых или командных экономиках правительство контролирует все средства производства и распределение богатства, диктуя цены на товары и услуги и заработную плату, которую получают рабочие. С другой стороны, только в чисто рыночной экономике закон спроса и предложения, а не централизованный планировщик, регулирует производство и труд. Компании продают товары и услуги по самой высокой цене, которую потребители готовы платить, в то время как рабочие получают самую высокую заработную плату, которую компании готовы платить за свои услуги.

Экономика, построенная на принципах капитализма — это тип экономики свободного рынка, где мотив прибыли движет всей торговлей и заставляет предприятия работать максимально эффективно, чтобы не потерять долю рынка в пользу конкурентов. При капитализме предприятия принадлежат частным лицам и владельцы бизнеса (то есть капиталисты) нанимают рабочих в обмен на заработную плату или жалованье. В такой экономике правительство не играет существенной роли в регулировании или поддержке рынков или субъектов рынка.

В действительности ни одна страна не является чисто капиталистической и ни одна страна не имеет чисто свободного рынка — существует своего рода комбинация рынков и регулирования, при этом разные страны занимают разные места. На свободном рынке никто никого не принуждает, сделки заключаются добровольно. Экономисты предполагают, что свободные рынки с помощью ценового механизма, конкуренции и сил спроса и предложения способны наиболее эффективно распределять товары и капитал там, где они наиболее продуктивны. Однако проблема со свободными рынками заключается в том, что они могут привести к неравенству, особенно при наличии информационной асимметрии. Информационная асимметрия, также известная как «информационный провал», возникает, когда одна сторона экономической сделки обладает большими материальными знаниями, чем другая сторона. Обычно это проявляется, когда продавец товара или услуги обладает большими знаниями, чем покупатель, однако возможна и обратная динамика. Почти все экономические операции связаны с информационной асимметрией.

Конкуренция в рыночной экономике часто является причиной того, что эта система работает хорошо. В большинстве случаев конкуренция обеспечивает более широкий выбор, повышает качество продукции за счет эффективного использования ресурсов и способствует экономическому росту за счет увеличения инвестиций. Поэтому конечные результаты конкуренции практически всегда положительные.

Личный интерес является одним из ключевых аспектов рыночной экономики. Это позволяет отдельным лицам или предприятиям принимать собственные решения о том, как тратить доход и инвестировать дополнительный капитал. Экономисты часто называют этот процесс выбором, когда больший выбор делает экономику лучшим вариантом для удовлетворения потребностей и желаний многих людей и предприятий. Конкуренция может позволить выбор между товарами известных брендов и товарами-заменителями. Например, человек может выбирать между дорогой, популярной обувью или немного менее популярными, но удовлетворяющими его потребности кроссовками, которые стоят дешевле.

Экономические ресурсы классически определяются как земля (место, территория), труд и капитал. Результатом использования этих ресурсов являются товары и услуги, которые покупаются и продаются.

Четвертым экономическим ресурсом является предпринимательство, то есть способность человека превратить производство экономических ресурсов в успешный бизнес. Роль конкуренции в рыночной экономике позволяет нескольким лицам или предприятиям эффективно использовать ресурсы и производить самую дешевую продукцию наилучшего качества. Постоянная конкуренция еще более совершенствует использование ресурсов компаниями и вынуждает их улучшать продукты и операции или страдать от последствий нежелания конкурировать и терять конкурентоспособность.

Рост в условиях рыночной экономики зависит от порядка использования капитала. Конкуренция позволяет открывать новые предприятия и увеличивать общий объем производства. Когда это происходит, результатом является естественный экономический рост. У людей есть лучшая работа и потенциально более высокие доходы, спрос на товары и услуги увеличивается, и компании увеличивают предложение, чтобы удовлетворить спрос. Циклический характер рыночной экономики позволяет увеличить инвестиции и, в свою очередь, увеличить рост и объем производства.

Конкуренция также стимулирует внедрение достижений научно-технического прогресса, заставляя фирмы переходить на самые эффективные технологии. Действительно, на конкурентном рынке неспособность некоторых фирм использовать передовую технологию приводит, в конечном счете, к их устранению конкурентами.

Долгосрочная устойчивость рыночной экономики зависит от количества свободы в рыночной экономике. Законы о частной собственности являются одними из самых важных в этих системах. Когда люди могут сохранить ресурсы или капитал, которые они зарабатывают, рынок имеет тенденцию к успеху в течение устойчивых периодов времени.

Рыночная борьба за самосохранение и экономическое благополучие – экономический закон товарного хозяйства.

В этой связи, можно привести в качестве примера трактовку А. Смита, который характеризует конкуренцию, как поведенческую категорию, в процессе которой индивидуальные продавцы и потенциальные покупатели, выступают в качестве рыночных соперников, целью которых являются более выгодные продажи и покупки. Теория конкуренции была обобщена Адамом Смитом в работе «Исследование о природе и причинах богатства народов» (1776 г.) [10].

Теория конкуренции А. Смита, даже на сегодняшний день является актуальной, по причине того, что он сформулировал и разработал следующие понятия и принципы:

- конкуренция – это когда при сокращении предложения цены повышаются, и соответственно при его избытке, цены снижаются;

- конкуренция отождествляется с принципом «невидимой руки», при котором «рука», «дергая» за определенные нити марионеток (в данном случае предпринимателей), принуждает их осуществлять свою деятельность в рамках некоего «идеального» плана развития экономики;

- тонкий механизм конкуренции, выражается в том, что во время уменьшения спроса на товар, излишние трудности с продажей ложиться на плечи фирм, выпускающих некачественные или наиболее дорогие товары, а гибкий механизм конкуренции, подразумевает собой способность фирмы, мгновенно реагировать на любые изменения во внешней среде. Это означает, что мобильные фирмы наиболее быстро адаптируются к любым внешним изменениям;

- главные условия эффективной конкуренции является в первую очередь большое количество, как продавцов, так и покупателей, высокий уровень информированности, подвижность используемых ресурсов и при сохранении его качества или качества сервиса, отсутствие способности отдельного продавца влиять на существенное изменение цены товара на рынке;

- усиленная модель конкуренции в рыночной экономике способствует максимальному удовлетворению потребностей покупателей и позволяет наиболее эффективно использовать общественные ресурсы.

Что касается А. Смита, хотя им конкретно не были рассмотрены некоторые элементы механизма рынка, однако его заслуга в том, что он впервые предоставил конкуренцию в качестве эффективного регулятора цен на рынке, и дал понять, что свободная конкуренция полностью независима от какого-либо сознательного контроля над процессами, происходящими на рынке.

Именно состязательность превращает экономическую систему страны в саморегулирующийся аппарат. Недаром Адам Смит назвал её «невидимой рукой рынка» и

отметил, что: «Свободная конкуренция является важным условием существования рынка, и свободный рынок действует не на основе внешних экономических законов, а на базе внутренних механизмов управления» [10]. Координирующим элементом в его теоретических положениях выступает ценовая система в абсолютно децентрализованной экономике.

Другой ученый Дж. С. Милль говорил следующее: «Принимая во внимание то, что конкуренция является единственным регулировщиком цен, заработной платы, ренты, она сама по себе является законом, который устанавливает правила этого регулирования» [7].

Дж. С. Милль в результате своих работ оказал существенное влияние на формирование теории конкуренции. К примеру, он разработал уравнение международного спроса, где особенно выделяются группы, которые не конкурируют на рынке, вследствие чего ценовой эластичности спроса дана тройственная классификация.

В свою очередь, понятие конкуренции, но с позиции закона стоимости, была дополнена К. Марксом, по мнению которого конкуренция, посредством распределения капитала между отраслями, образует среднюю норму прибыли. «Равенство прибыли во всех отраслях промышленности и народного хозяйства, предполагает полную свободу конкуренции, свободу перелива капитала из одной отрасли в другую» [6].

В тоже время помехой данному свободному переливу является частная собственность, которая создает монополию. К примеру, в результате такой монополии, те продукты сельского хозяйства, которые отличаются более слабой структурой капитала и более высокой нормой прибыли не соответствуют свободному процессу уравнивания нормы прибыли, так как земля, как частная собственность, позволяет собственнику удерживать цену на уровне выше среднего, и эта монополия способствует появлению абсолютной ренты.

В рыночном хозяйстве, существуют два основных направления теории государственного регулирования экономики. Одно направление опирается на труды Дж. М. Кейнса и его последователей, и поэтому вмешательство государства называется «кейнсианскими» мерами.

Основной идеей Дж. М. Кейнса, является то, что любая рыночная система экономических отношений, не может быть, как совершенной, так и саморегулирующей. Поэтому максимальная занятость населения, и вследствие этого экономический рост, возможен только при государственном вмешательстве. Дж. М. Кейнс пишет: «Государство должно будет оказывать свое руководящее влияние на склонность к потреблению частично путем соответствующей системы налогов, частично фиксированием нормы процента и, возможно, другими способами» [5].

По мнению Дж. М. Кейнса, вложение средств в государственные инвестиции, абсолютная занятость населения, а также снижение и фиксация процентной нормы оказывают существенное влияние на эффективность государственного регулирования экономических процессов. И здесь нельзя не согласиться с данным утверждением. Особенно возрастает роль государства в регулировании рыночных процессов в условиях переходной экономики.

Экономика в условиях перехода к рынку самостоятельно не может избежать ряда негативных последствий, связанных с данным переходом, таких, например, как инфляция, безработица, а также других негативных последствий на рынке от предприятий-монополистов.

Следующее учение, это учение неолибералистов, которые акцентируют свое внимание на вмешательство государства в рыночные процессы, чтобы дать безграничной свободной конкуренции. Тем самым неолибералы, настаивая на либерализации экономики, советуют применять механизмы, способствующие свободному ценообразованию, где основная роль отводится частной собственности и негосударственным хозяйствующим субъектам, вовлеченных в экономический процесс.

По их утверждению: «Государство для сохранения условий существования социального рыночного хозяйства как «идеального типа» свободного рыночного хозяйства должно следить за соблюдением «правил» свободной конкуренции, контролировать условия ценообразования и пресекать попытки становления монопольных цен, гарантировать охрану и приоритетное значение частной собственности в товарно-денежном хозяйстве без монополий» [12].

По нашему мнению наиболее полная характеристика понятию конкуренции была дана австрийским ученым Фридрихом Августом фон Хайеком, нобелевским лауреатом 1974 г.: «Общества, полагающиеся на конкуренцию, успешнее других достигают своих целей, конкуренция показывает, как можно эффективнее производить вещи». Конкуренция ведет к лучшему использованию способностей и знаний, и большая доля достигнутых человеческих благ получена именно путем состязания, конкуренции [12].

Современная оценка конкуренции была дана в трудах американского экономиста М. Портера, который разработал общеизвестную теорию конкурентного преимущества. В своей работе «Международная конкуренция» М. Портер отмечает, что «конкуренция – динамичный и развивающийся процесс, непрерывно меняющийся ландшафт, на котором появляются новые товары, новые пути маркетинга, новые производственные процессы и новые рыночные сегменты» [9]. По его мнению, состояние конкуренции в отрасли определяется пятью основными силами, представленными на рисунке 1.1.

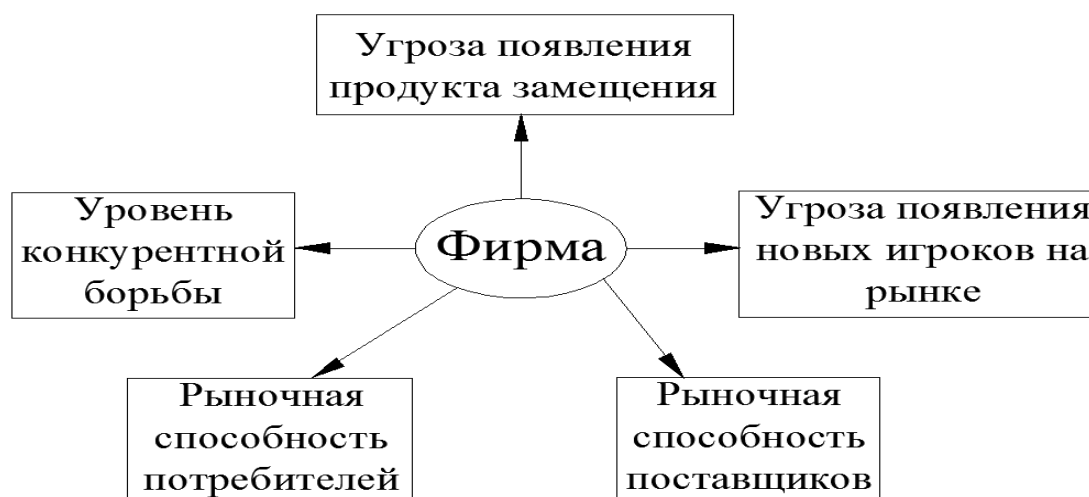

Рисунок 1.1. - Анализ пяти сил М. Портера.

Источник: разработка автора

Вышеназванные силы в комплексе помогают определить наивысший потенциал прибыли в различных отраслях экономики. Кроме этого, за свою нишу в рынке ведут борьбу не только прямые претенденты. И то состязание в какой-либо отрасли, которое находится в истоках экономических процессов, а также конкурентные силы, имеют более широкий смысл, чем простая борьба конкурирующих сторон в какой-либо отрасли экономики. Покупатели, поставщики, а также потенциальные игроки на рынке, все в той или иной степени, являются конкурентами и по-своему могут влиять на определенную отрасль рынка.

Существует также такое понятие, как экономия на материальных оборотных средствах. Это означает, что всем участникам рынка следует искать сырье и материалы с наиболее низкими ценами, а также энергосберегающие технологии для производства той или иной продукции. Также в процессе внутриотраслевой конкуренции необходимо отметить роль, которая отводится качеству продукции, в том числе другим аспектам неценовой конкуренции. Если благодаря качеству своей продукции фирма завоевала себе на рынке авторитет, то она однозначно может рассчитывать на постоянный сбыт своей

продукции, независимо от высокой цены данной продукции. Общеизвестно, что только высокое качество продукции многих фирм, позволили им завоевать рынки различных товаров, таких как автомобильный рынок, рынок электронной, бытовой и роботизированной техники по всему миру. М. Портер в своем научном труде «Международная конкуренция» объясняет, каким образом некоторые фирмы стали конкурентоспособными на мировом рынке. Он утверждает, что в конкуренции со своими соперниками фирма достигает успеха только тогда, когда ситуация в стране способствует этому противоборству. «С удивительной регулятивностью фирмы одной–двух стран добиваются непропорционально большого успеха в определенных отраслях на мировом рынке. В основе конкурентных преимуществ каждой страны лежит постоянная и последовательная забота о национальной экономике и ее действительно эффективных отраслях» [9].

И здесь, безусловно, необходимо четкое, целенаправленное регулирование со стороны государства в определении приоритетных и перспективных отраслей экономики, так как в условиях усиливающейся мировой конкуренции важно своевременно учесть свои конкурентные преимущества и совершенствовать их с учетом национальных государственных интересов.

На сегодняшний день экономическая теория характеризует конкуренцию, как одно из свойств рынка. Подобное определение появилось с возникновением теории рыночной монополии. При этом выделяются различные виды рынков, которые соперничают в условиях совершенной конкуренции, и каждая из которых имеет только свойственное ей поведение субъектов экономики. В данном случае, конкуренцию нужно воспринимать не как своеобразное соперничество, а как определенную зависимость рыночных условий от специфического поведения субъектов рынка. В данном случае необходимо четко различать такие понятия как «конкуренция» и «соперничество». На данный момент понятие «соперничество» можно соотнести с реальным поведением субъектов рынка, тогда как «конкуренция» определяет структуру модели рынка, которая предназначена для прогноза деятельности субъектов экономики на определенном рынке. Соперничеством мы можем называть такое поведение субъектов экономики, которая осуществляется на олигополистическом рынке, то есть когда между соперниками высокая взаимосвязь. В свою очередь монополиста или олигополиста, который функционирует в условиях совершенной конкуренции, мы не всегда имеем право называть соперниками, так как рынки такого строения, характеризуются очень низкой взаимозависимостью субъектов экономики.

Само соперничество возникает в процессе диверсификации производимой продукции или инновационного новшества в уже выпущенную продукцию, рекламных мероприятий, способствующих продвижению продукта на рынок. Высокий уровень соперничества можно наблюдать среди субъектов экономики, которые не могут называться совершенными конкурентами. Однако наряду с этим, совершенную конкуренцию мы можем увидеть на рынках, в которых отсутствует реальное соперничество. Из этого следует, что различие между понятием «конкуренция» и понятием «соперничество», появилось только при формировании теории рыночного строения. В свою очередь представители классической экономической теории, не видят различия между этими понятиями, отождествляя все это единым термином «конкуренция». И когда они говорят совершенная конкуренция, они подразумевают соперничество.

Поведение фирмы определяется типом рыночной структуры, в условиях которой она функционирует. Рыночная структура включает внутренние экономические связи: отношения между продавцами товаров, между покупателями товаров, между продавцами и покупателями. Тип рыночной структуры зависит от количества фирм и их размеров, форм хозяйствования, качества производимых товаров, беспрепятственного вхождения в какую – либо отрасль экономики или выхода из нее, высокого уровня информативности состояние рынка с ее ценами и нововведениями.

Таблица 1. - Характеристика различных типов рынка

Параметры	Совершенная конкуренция	Монополистическая конкуренция	Олигополия	Монополия
Количество фирм, производящих продукт	Много независимых фирм; нет контроля по рынкам	Много фирм, производящих сходные товары/услуги	Несколько фирм, производящих товары/услуги	Один продукт и одна фирма
Контроль над ценами	Нет. Цены определяются рынком	Влияние ограничено возможностью замены	Существует влияние ценового лидера	Практически полный контроль
Товарная дифференциация	Нет. Продукты не различимы по свойству и качеству	Товары/услуги дифференцированы по сегментам рынка	Существенны для отдельных продуктов, мала для стандартных	Нет дифференциации
Лёгкость входа	Легкий относительно вход и выход	Легкий относительно вход и выход	Трудный. Часто требует больших инвестиций	Вход блокирован
Пример	Рынок ценных бумаг	Наиболее распространенный вид конкурентной среды	Автомобили, бензин	Электроэнергия, газ

Источник: разработка автора

Совершенная конкуренция, характеризуется наличием пяти следующих признаков:

1. Большое количество субъектов экономики, продавцов и потребителей.
2. Однообразие реализуемых товаров.
3. Несостоятельность ни одного из продавцов или потребителей воздействовать на рыночную цену.
4. Свободный вход на рынок и свободный выход из этого рынка.
5. Максимальная информированность о рыночных ценах продаваемой или покупаемой продукции.

Первые три признака можно отнести к чистой конкуренции. Из этого следует, что если модель совершенной конкуренции относится к абстрактной теории, то все рассмотренные выше рынки, являются несовершенными. Теория различает следующие рынки, где присутствует несовершенная конкуренция: монополистическая конкуренция, олигополия и монополия. В свою очередь монополистическая конкуренция характеризуется наличием следующих признаков:

1. Большим количеством потребителей и производителей.
2. Минимальный вход на рынок и несвободный выход из этого рынка.
3. Восприятием каждой фирмой цен на продукцию других фирм как начальной цены и регулированием только цены собственной продукции.
4. Производством и продажей дифференцированного продукта.

Таким образом, некачественная или дорогая продукция, постепенно устраняется или выводится из рынка. Основным стимулятором повышения уровня работоспособности фирмы и тем самым повышение качества продукции и предоставления работ и услуг, является угроза банкротства, которая возникает, если фирма стоит на одном месте. Закон

конкуренции сам по себе стимулирует на мировом рынке повышать качество выпускаемой продукции и снижению их рыночной стоимости.

Конкуренция, как аспект регулирования рыночной экономики, обусловлена, прежде всего, наличием разных по форме собственности и размерам субъектов хозяйствования, разделением труда, свободным распоряжением собственной прибылью. Следует отметить, что конкурентная основа сохраняется независимо от характера конкуренции и наличия монополий. В тоже время, рыночная экономика может развиваться только при реализации целенаправленной и последовательной государственной политики, которая, несомненно, поможет достичь равной конкуренции и связанную с ней экономическую свободу.

Республика Таджикистан, как и многие постсоветские страны, осуществила переход от плановой экономики к рыночной в конце XX века, и основой этой экономики, по сегодняшний день остается конкуренция, которая создает все необходимые условия для развития предпринимательства в стране.

Антимонопольная политика государства призвана включить в себя комплекс решений, которые направлены на ускорение динамики экономического роста, повышение способности отечественных производителей к производству конкурентных товаров и услуг, а также достижение высокого уровня занятости.

Государственное антимонопольное регулирование призвано способствовать активному участию антимонопольных органов в формировании антимонопольной политики государства в целом и ее направлений в частности. Антимонопольная политика непосредственно влияет на конкуренцию товарных рынков, на бизнес – среду и в целом на деятельность хозяйствующих рыночных субъектов.

Формирование здоровой конкурентной среды и правильных действий против монополии наиболее успешно можно реализовать при помощи научно обоснованной государственной программы по поддержке малого и среднего бизнеса в Республике Таджикистан.

Проведенный анализ развития предпринимательства (особенно малого и среднего) в Таджикистане показал, что, несмотря на принимаемые меры, в стране ещё не созданы условия, действительно способствующие увеличению количества малых предприятий и их эффективному и устойчивому развитию, и малое и среднее предпринимательство не стало основой роста и стабилизации экономики в стране. Создание специальной инфраструктуры поддержки малого и среднего предпринимательства является обязательной основой для решения данной проблемы.

В связи с этим антимонопольная служба считается важным инструментом государственного контроля над регулированием конкурентных отношений между хозяйствующими субъектами на рынке.

Действующее антимонопольное законодательство предусматривает такие вопросы, которые связаны с предупреждением возникновения и усиления эффекта доминирования одного субъекта рынка над другими субъектами. В связи с этим антимонопольные органы Республики Таджикистан вправе контролировать деятельность хозяйствующих субъектов в процессе создания, реорганизации и их ликвидации. Контроль со стороны антимонопольных органов подлежат также и дочерние предприятия, общественные организации, холдинговые компании, а также предотвращают формирование различных объединений, таких как тресты и синдикаты.

Таким образом, в соответствии с законодательством Республики Таджикистан в сфере антимонопольного регулирования, контролю подлежат все без исключения хозяйствующие субъекты, связанные с предпринимательством или получением финансовой прибыли, а их деятельность (государственная регистрация, реорганизация, ликвидация) осуществляется только с согласования антимонопольных органов Республики Таджикистан. Однако необходимо отметить, что отсутствуют конкретные критерии, которые устанавливают параметры разрешения антимонопольных органов на создание подобных объединений. Чтобы получить согласие антимонопольных органов, учредители

обязаны предоставить пакет документов, который включает в себя всю необходимую информацию о деятельности хозяйствующих субъектов, а также документы, подтверждающие согласие учредителей для вхождения в объединение. Перечень документов, предоставляемых учредителями в антимонопольные органы Республики Таджикистан, устанавливаются Антимонопольной службой при Правительстве Республики Таджикистан.

В соответствии с действующим законодательством, Антимонопольная служба при Правительстве Республики Таджикистан, имеет право отклонить ходатайство, в случае если создание хозяйствующего субъекта может в дальнейшем привести к его доминирующему положению на рынке, и тем самым ограничению конкуренции, или имеет право утвердить ходатайство, если учредители выполняют все необходимые требования, способствующие функционированию системы конкуренции в республике.

Антимонопольный государственный орган должен разрабатывать четкие механизмы стимулирования конкурентных отношений и конкурентной среды рынка. Для этого необходимо:

- реформирование правоприменительной практики на базе учета передовой практики антимонопольного законодательства в мире, которое может обеспечить существенный подъем уровня развития конкурентных отношений;
- развертывание эффективных действий профилактического характера по устранению недобросовестной конкуренции и повышение роли антимонопольной службы в применении антимонопольного законодательства для содействия в установлении совершенной конкуренции;
- усиление участия антимонопольных органов в совершенствовании среды для развития предпринимательства;
- нахождение и умелое применение путей регулирования деятельности естественных монополий, которые призваны обеспечить баланс интересов между монополиями, не монополиями и домохозяйствами;
- реализация эффективной политики по защите прав потребителей;
- улучшение практики регулирования антимонопольной деятельности в области рекламы.

С учетом вышеизложенного можно сделать вывод, что добросовестной конкуренции можно добиться только путем государственного регулирования монополизма.

Антимонопольная политика государства призвана включить в себя комплекс решений, которые направлены на ускорение динамики экономического роста, повышение способности отечественных производителей к производству конкурентных товаров и услуг, а также достижение высокого уровня занятости.

Политика антимонопольного регулирования предопределяет широкое участие антимонопольных органов в выработке экономической политики государства в целом или, по крайней мере, тех её направлений, которые могут непосредственно повлиять на конкурентную структуру рынка, деловую практику, хозяйственную деятельность субъектов рынка.

Формирование здоровой конкурентной среды и правильные действия против монополии наиболее эффективно можно реализовать при помощи научно обоснованной государственной программы по поддержке малого и среднего бизнеса в Республике Таджикистан.

Литература

1. Авдашева, С.Б. Конкуренция и антимонопольное регулирование: учеб. пособие [Текст] / С.Б. Авдашева В, А.Аронин, И.К.Ахполов и др. Под ред. А.Г.Цыганова. -М.: Логос, 1999.-368с.
2. Закон РТ «О естественных монополиях» от 6.10.2008г. за №433, от 23.11.2015г. за №1256, от 18.07.2017г. за №1460: [Текст] / Ахбори Маджлиси Оли РТ. №3. - 768с.

3. Закон РТ «О защите конкуренции» от 17.05.2017г. №1417: [Текст] / Ахбори Маджлиси Оли РТ. 2017.- №5. - 576 с.
4. Князева, И.В. Антимонопольная конкурентная политика в России: учеб. пособие [Текст] / И.В.Князева. - Новосибирск, 1998. - 157с.
5. Кейнс, Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] // Дж.М.Кейнс. -М., 1998. -494с.
6. Маркс, К. Капитал / К. Маркс. - М.: М.-Л.: СОЦЭКГИЗ, 2018. - 624 с.
7. Милль, Дж. С. Основы политической экономии. Т.2./Дж.С. Милль. - М., 1980. - 378с.
8. Никеров, Г. Антитрестовское регулирование: монополии и конкуренция [Текст] / Г. Никеров // США: Экономика, политика, идеология. - 1990. - №3. -С.92 - 98.
9. Портер, М. Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран: Пер. с англ. [Текст] / М. Портер.-М.: Международные отношения, 1993. - 895 с.
10. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст] / А.Смит. - М., Соцэкгиз, 1962. - 684 с.
11. Юданов, А.Ю. Конкуренция: теория и практика. [Текст] / А. Ю. Юданов. - М.: Ассоциация авторов и издателей Тандем, изд - во ГНОМ - ПРЕСС, 1998. - 384 с.
12. Хайек, Ф. Конкуренция как процедура открытия [Текст] / Ф. Хайек //МЭ и МО. - 1989. - №12 . - С. 5- 15.

УДК: 330.15(575.3)

ТАҲҚИҚОТИ ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОН БА РУШИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР КАС

Абдуллоев Сулаймон Исмонович - ассистенти кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734025. Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: abdulloev@mail.ru Телефон: (+992) 918-72-63-70

Дар мақола таҳқиқоти омилҳои таъсиррасон ба руши соҳибкории хурду миёна дар низоми комплекси агросаноати кишвар дар шароити бозор баррасӣ гардидааст. Қайд карда мешавад, ки дар шароити муосир руши фаъолияти хоҷагидори кишвар, аз ҷумла инкишофи соҳибкории хурду миёна дар соҳаи хоҷагии қишлоқ аз омилҳои мухталифи таъсиррасон вобастагии басо калон дорад.

Таваҷҷуҳи асосӣ ба ошкор намудани омилҳои таъсиррасон ба руши соҳибкории хурду миёна дар соҳаи кишоварзӣ ва татбиқи роҳҳои имконпазир равона мегардад. Танзими давлатии соҳибкории хурду миёна дар соҳаи кишоварзӣ ҳамчун омилҳои руши агросаноатӣ дар маҷмӯъ, арзёбӣ карда мешавад.

Инчунин, қайд гардидааст, ки соҳибкории хурду миёна дар низоми иқтисодии аграрӣ имкон медиҳад, ки ҳалли масъалаҳои амнияти озуқаворӣ, фароҳам овардани муҳити рақобат, қонеъ гардонидани талабот ба молу маҳсулоти кишоварзӣ таъмин гардад.

***Калидвожаҳо:** комплекси агросаноатӣ, омилҳои таъсиррасон, корхонаҳои хурду миёна, агробизнес, муносибатҳои бозоргонӣ, амнияти озуқаворӣ, кишоварзӣ, шаклҳои дастгирии давлатӣ, самаранокӣ иқтисодӣ, соҳибкории хурду миёна, сармоягузорӣ ва танзими давлатӣ.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА РАЗВИТИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АПК

Абдуллоев Сулаймон Исмонович - ассистент кафедры таможенного дела, Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 918 72 63 70. E-mail: abdulloev@mail.ru

В статье рассматривается изучение факторов, влияющих на развитие малого и среднего предпринимательства в структуре АПК страны в рыночных условиях. Автором отмечается, что в современных условиях развитие экономической деятельности страны, в том числе развитие малых и средних предприятий в сфере сельского хозяйства, находится в сильной зависимости от различных влияющих факторов.

Основное внимание уделяется вопросам выявления факторов, влияющих на развитие малого и среднего предпринимательства в сфере сельского хозяйства и реализации возможных вариантов. Государственное регулирование малого и среднего бизнеса в сфере сельского хозяйства оценивается как фактор развития агропромышленного комплекса в целом.

Также отмечается, что малое и среднее предпринимательство в аграрной экономике позволяет решать вопросы продовольственной безопасности, создавать конкурентную среду, удовлетворять спрос на сельскохозяйственные товары.

Ключевые слова: АПК, влияющие факторы, малые и средние предприятия, агробизнес, рыночные отношения, продовольственная безопасность, сельское хозяйство, формы государственной поддержки, экономическая эффективность, малое и среднее предпринимательство, инвестиции и государственное регулирование.

STUDY OF FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN AIC

Abdulloev Sulaimon Ismonovich - assistant of department custom business, Tadjik state финансово-экономического university. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone.: (+992) 918 72 63 70

The article discusses the study of factors influencing the development of small and medium-sized businesses in the structure of the country's agro-industrial complex in market conditions. It is noted that in modern conditions the development of the country's economic activity, including the development of small and medium-sized enterprises in the field of agriculture, is highly dependent on various influencing factors.

The main attention is paid to the issue of identifying factors influencing the development of small and medium-sized businesses in the field of agriculture and the implementation of possible options. State regulation of small and medium-sized businesses in the field of agriculture is assessed as a factor in the development of the agro-industrial complex as a whole.

It is also noted that small and medium-sized businesses in the agrarian economy allow solving food security issues, creating a competitive environment, and satisfying the demand for agricultural products.

Key words: *agro-industrial complex, influencing factors, small and medium-sized enterprises, agribusiness, market relations, food security, agriculture, forms of state support, economic efficiency, small and medium-sized businesses, investments and government regulation.*

Дар шароити муосир рушди фаъолияти хоҷагидорӣи кишвар, аз ҷумла инкишофи соҳибкорӣи хурду миёна дар соҳаи хоҷагии қишлоқ аз омилҳои муҳталифи таъсиррасон вобастагии калон дорад. Бояд қайд кард, ки дар ҷунин шароит ба ташкил ва рушди фаъолияти корхонаҳои хурду миёна дар хоҷагии қишлоқ омилҳои таъсиррасон бисёранд. Ин ба он вобаста аст, ки дар шароити тағйирёбии динамикии табдили фаъолияти соҳибкорӣ муҳити берунӣ ва дохилӣ мураккабтар мегарданд.

Тағйироти динамикии дар замони муосир, муносибатҳои иқтисодӣ ва рушди гуногунҷабҳаи соҳибкорӣ дар дехот, ки бо хусусияти фаъолият ва номутаносибии рушди минтақаҳои алоҳидаи кишвар алоқаманд аст, таҳқиқоти ҷиддиро талаб менамояд [10, с. 88]. Бинобар ин, таҳқиқоти танзими давлатии соҳибкорӣи хурду миёна ва ошқори омилҳои таъсиррасон ба фаъолияти соҳибкорӣ дар КАС-и кишвар аҳамияти авалиндарачаро талаб менамояд.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки соҳибкорӣи хурду миёна дар шароити муосир соҳаи пешсаф арзёбӣ мегардад, зеро он суръати рушди иқтисодӣ, соҳтор ва сифати маҷмуи маҳсулоти миллиро муайян мекунад. Дар кишварҳои тараққикарда 60-70 фоизи ММД-ро корхонаҳои хурд ташкил медиҳанд.

Қариб нисфи афзоиши маҳсулоти миллии ва аз се-ду қисми афзоиши ҷойҳои нави корӣ дар ИМА ба ҳисоби корхонаҳои хурду миёна рост меояд. Аз ин рӯ, ташаккул ва рушди соҳибкорӣи хурду миёна яке аз мушкилоти асосии сиёсати иқтисодии Тоҷикистон дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозорӣ ба шумор меравад [1, с. 65].

Инчунин, марҳилаи душвори гузариши иқтисодиёт ба муносибатҳои бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати таъхирнопазири ҳалли чунин як масъалаи муҳимро, ба мисли ташаккул ва рушди фаъолияти соҳибкорӣ, ки дар кишварҳои пешрафта зиёда аз 70 фоизи ММД-ро ташкил медиҳад, муайян мекунад.

Соҳибкории хурду миёна дар низоми иқтисодиёти аграрӣ имкон медиҳад, ки ҳалли масъалаҳои амнияти озуқаворӣ, фароҳам овардани муҳити рақобат, қонё гардонидани талабот ба молу маҳсулоти кишоварзӣ, паст кардани сатҳи бекорӣ, таъмин гардад. Ин зарурати ҳалли проблемаҳои ташаккул ва инкишофи соҳибкории хурду миёна умуман, дар ҳамаи самтҳои иқтисодӣ ба шумор меравад [6, с. 62].

Албатта, барои ташаккул ва рушди фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар КАС-и кишвар, пеш аз ҳама, зарурати ошкор намудани омилҳое, ки ба ташаккулёбии ин самти муҳими фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар таъсиррасон мебошад, ба миён меояд.

Барои таҳлили омилҳое, ки ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ таъсир мерасонанд, андешаи муаллифонеро, ки оид ба соҳаи муҳими иқтисодӣ ақидаҳои мухталиф доранд, баррасӣ менамоем. Таснифи ибтидоиро метавон ба омилҳои дохилӣ ва берунии муҳити соҳибкорӣ тақсим кард.

Омилҳои дохилӣ қобилияти мавҷудаи соҳибкорӣ, сатҳи зарурии таҳассуси кормандон, таҷрибаи идоракунӣ ва дигар омилҳоеро дар бар мегиранд, ки ба фаъолияти ҳар як корхона таъсир мерасонанд. Таҳлили муфассалтар нишон медиҳад, ки муҳити дохилӣ бо нишондиҳандаҳои зерини сифат алоқаманд аст:

- параметрҳои шахсии соҳибкор (касбӣ, қобилияти пешгӯии рӯйдодҳои дарпешистода, қобилияти амал кардан дар ҳолатҳои хатарнок, қобилияти қабули қарорҳои оптималӣ, қобилияти кор бо даста, таҳаммулпазирӣ ва фарҳанги зарурии муошират);

- мавҷудияти маблағҳои зарурӣ ва ё захираҳои моддӣ;

- имкониятҳои мавҷудаи ташкилии истеҳсолот;

- мавҷудияти имкониятҳои таҳқиқоти маркетингӣ [4, с. 154].

Ин омилҳое, ки ба рушди фаъолияти соҳибкории хурду миёна таъсир мерасонанд, омилҳои дохилӣ ба шумор рафта, дар соҳаи хоҷагии қишлоқ низ ба омилҳои дохилии ташаккулёбии агробизнес маҳсуб меёбанд. Дар баробари ин, тавре дар боло қайд кардем, ба ғайр аз омилҳои таъсиррасони дохилӣ, омилҳои берунӣ низ мавҷуд мебошанд, ки бевосита ба ташаккулёбӣ ва рушди соҳибкории хурду миёна таъсир мерасонанд.

Масалан, И. Герчикова омилҳои берунии муҳити соҳибкориро тасниф намуда, онҳоро ба омилҳои таъсиррасони бевосита тақсим мекунад (хусусият ва ҳолати муносибатҳои бозор, талаботи истеъмолкунанда, пешниҳод, шартҳои савдо дар бозор ва ғайра) ва омилҳои таъсири ғайримустақим (умумии иқтисодӣ, ҳолати иқтисодии кишвар, фазои мавҷудаи соҳибкорӣ ва монанди инҳо).

Аз нуқтаи назари таҳқиқот қайд кардан зарур аст, ки рушди босуботи соҳибкории хурду миёна ҳамчун омилҳои муҳими инкишофи иқтисодиёти миллӣ дар мавриди татбиқи ҳамоҳанги омилҳои дар болозикргардида таъмин мегардад. Бояд дуруст дарк кард, ки яке аз ҳадафҳои асосии фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар дар самти инкишофи соҳибкорӣ ин таъмини рушди устувори он мебошад. Аз ин рӯ, таҳқиқи омилҳои таъсиррасони соҳибкории хурду миёна аз нуқтаи назари таъмини рушди босубот басо муҳим арзёбӣ мегардад.

Тавре Р.Р. Қудратов ва М.Н. Эмомов дар шароити ҳозира рушди устувори соҳибкории хурду миёна раванди мушкил мебошад ва аз омилҳои зиёди иҷтимоиву иқтисодӣ вобастагӣ дорад. Бинобар ин, дар асоси омӯзиши омилҳои мухталиф табиати рушди устувори корхонаҳои хурду миёна, рушди устувор ва динамикаи инкишофи онро муайян кардан мумкин мебошад [5, с. 22].

Дар адабиёти иқтисодӣ дар баробари омилҳои таъсиррасон ба инкишофи соҳибкорӣ хурду миёна, инчунин, таснифоти муҳити макро ва микро мавҷуд мебошад.

Масалан, А. Хоскинг таснифоти худро пешниҳод мекунад, ки дар он макромӯҳит ва микромуҳити соҳибкорӣ фарқ мекунад. Ба ақидаи А. Хоскинг, муҳити макро аз омилҳои зерин иборат аст: шароити иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ, технологӣ, физикӣ ва географии фаъолият. Дар навбати худ, муҳити микро низоми институтсионалии соҳибкориро муайян мекунад [9, с. 114].

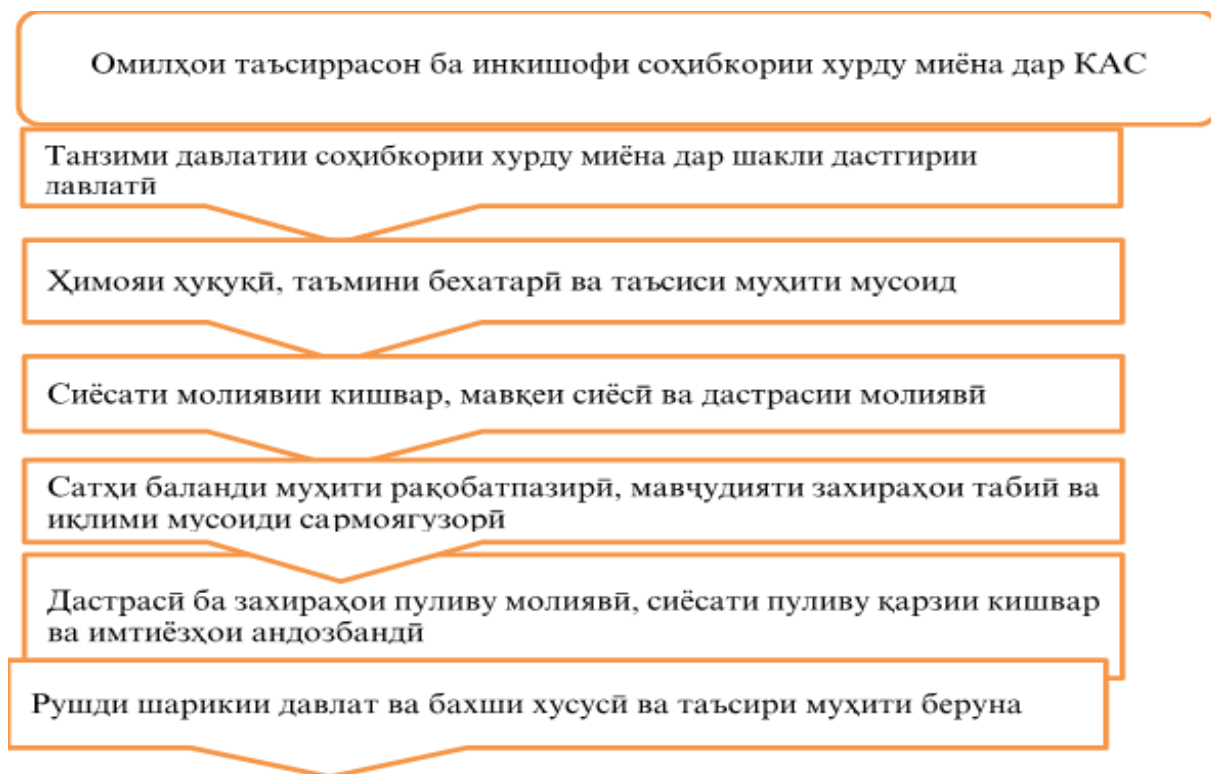
Қайд кардан зарур аст, ки баъзе омилҳои дар болозикршуда, аз он ҷумла, макро ва микромуҳит аз сатҳи баланди танзими давлатии соҳибкорӣ хурду миёнаи КАС ва идоракунии самараноки он вобастагӣ дорад. Аз тарафи дигар, дастгирии давлатии соҳибкорӣ хурду миёнаи хоҷагии қишлоқ барои тақвияти соҳа новобаста ба хавф ва фарқияти минтақавӣ пояи устувори молиявӣ инфрасохторӣ мегузорад.

Масалан, дар таҳқиқоти В.Г. Басарева исбот шудааст, ки талабот ба қувваи корӣ дар сегменти тиҷорати хурд аз фарқиятҳои мавҷудаи минтақавӣ ва сатҳи хавфе, ки аз сатҳи давлатии дастгирии соҳибкорӣ дар минтақа ба вуҷуд омадааст, вобаста мебошад. Ин сатҳи муносиби эътимод иштирокчиёни бозорро ба инкишофи тиҷорат сафарбар менамояд [3, с. 61].

Бо назардошти шароити имрӯзаи иқтисодӣ омили танзими давлат ва дастгирии фишанги ягона барои иқтисодиёт ва шароити мусоид барои соҳибкорӣ дар хоҷагии қишлоқ нест. Аз ин рӯ, рушди соҳибкорӣ хурду миёна дар соҳаи хоҷагии қишлоқ вақте амалӣ мегардад, ки мавҷудияти шартҳои зарурии ташкилию иқтисодӣ, самти дахлдори сиёсати давлатӣ, қорӣ кардани таъсиси моликияти хусусӣ, фароҳам овардани заминаи дахлдори қонунгузорӣ, эҳёи фаъолияти соҳибкорӣ деҳот татбиқ гардад [8, с. 85].

Назария ва таҷрибаи хоҷагидорӣ дар самти фаъолияти соҳибкорӣ омилҳои зиёди таъсиррасонро меонад, ки асосарини онҳо дар расми 1 оварда шудааст.

Тавре аз расми 1 бармеояд, барои таъмини рушди босуботи иқтисодӣ дар самти фаъолияти соҳибкорӣ зарурати татбиқи ҳамоҳанги омилҳои асосии рушди агробизнес ба миён меояд. Танзими давлатии соҳибкорӣ хурду миёна дар шакли дастгирии давлатӣ яке аз омилҳои асосӣ ва шартӣ зарурии рушди соҳибкорӣ ба шумор меравад. Бе дастгирии давлатӣ ва пешниҳодҳои имтиёзҳои андозбандӣ ва инчунин, сиёсати дурусти молиявӣ қарзӣ таъсиси муҳити мусоид барои соҳибкорӣ имконнопазир мегардад.

Расми 1.- Омилҳои таъсиррасон ба инкишофи соҳибкорӣ хурду миёна дар КАС
Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Дастгирии тиҷорати хурд - ин омил яке аз омилҳои марбут ба тадбирҳои дастгирии соҳибкорӣ хурд дар соҳаи кишоварзӣ ба шумор меравад. Тақрибан нисфи

соҳибкорон бар ақидаанд, ки мақомотҳои минтақавӣ барои дастгирии соҳибкории хурд чораҳои мушаххасро намеандешанд [6, с. 62].

Бояд қайд кард, ки дар шароити рушди илму техника таъсиси иқлими мусоид барои иштирокчиёни бозор ва таъмини рушди босуботи иқтисодӣ аз сармоягузорӣ, воридоти технологияи пешқадам ва истифодаи самараноки дастовардҳои технологияи илмталаб вобастагӣ дорад. Албатта, барои ноил шудан ба дастовардҳои зикргардида, монеаҳо ва мушкилоти мавҷудбударо дар низоми КАС-и кишвар баргараф кардан лозим меояд.

Бояд қайд кард, ки ба мушкилоти асосии танзими давлатии соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ дар КАС-и кишвар инҳо дохил мешаванд:

- маблағгузории нокифояи соҳибкории хурду миёнаи соҳаи хоҷагии қишлоқ;
- механизмҳои қарздиҳии соҳибкорӣ ва арзиши баланди захираҳои кредитӣ;
- номукамалии дастгирии институтсионалии рушд соҳибкорӣ; [7, с. 18].
- сатҳи пасти маблағгузории барномаҳои дастгирии агробизнес;
- сатҳи баланди таваккали соҳибкории хурду миёна дар деҳот;
- сатҳи пасти касбияти кормандон ва нобоварӣ ба лаёқати соҳибкорӣ ва монанди инҳо.

Қайд кардан зарур аст, ки ҳалли проблемаҳои мазкур вазъияти мутаносиби сиёсати дастгирии рушди соҳибкориро дар деҳот талаб мекунад. Воситаҳои таъсири давлат дар ин самт бояд ба ҳамкории мутақобилаи унсурҳои танзими системавии муҳити бозор, пеш аз ҳама, сиёсати рақобат, андоз, нарх, гумрук ва тадбирҳои махсуси танзими давлатӣ ва дастгирии рушди шаклҳои соҳибкорӣ асос ёбад.

Тадқиқотҳои минбаъдаи рушди соҳибкорӣ дар соҳаи хоҷагии қишлоқ бояд ба асоснок кардани самтҳои афзалиятноки дастгирии давлатии рушди соҳибкорӣ бо назардошти хусусияти ин ё он минтақа равона карда шаванд [10, с. 96]. Яъне, рушди соҳибкории хурду миёна умуман, аз сиёсати мусоиди инкишофи соҳибкории хурду миёна вобастагии басо калон дорад. Аз ин лиҳоз, дар давлатҳои тараққикарда ба ин соҳаи муҳими иқтисодӣ дар самти маблағгузорӣ ва дигар шакли дастгирии давлатӣ диққати махсус дода мешавад.

Таҳияи тадбирҳо оид ба паст кардани намудҳои гуногуни хавф барои соҳибкорон ҷузъи муҳими стратегияи корхона дар соҳаи таъмини амнияти тиҷорат мебошад. Ба чунин чорабиниҳо дохил мешаванд:

- ба низом даровардани андозбандӣ ва кам кардани сарбории андоз ба соҳибкорон;

- декриминализатсияи фаъолияти иқтисодӣ;
- пурзӯр намудани ҳифзи давлатии ҳуқуқи моликияти соҳибкорон;
- риояи интизоми шартномавӣ, ҷорӣ намудани ҷавобгарии қатъӣ барои вайрон кардани уҳдадориҳои шартномавӣ;

- баланд бардоштани самаранокии низоми ҳалли судии баҳсҳои иқтисодӣ;
- баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузории кишвар;
- такмили заминаи меъёрию ҳуқуқӣ ва ғайра [2, с. 101].

Ҳамин тариқ, дар ин марҳилаи таҳқиқот ба хулосае омадан мумкин аст, ки барои таъмини рушди босуботи соҳибкорӣ зарурати таҳлили омилҳои таъсиррасон ба соҳибкории хурду миёнаи комплекси агросаноатии кишвар ба миён меояд. Дастгирии давлатии соҳибкории хурду миёнаи агробизнес барои тақвияти соҳаи новобаста ба хавф пояи устувори молиявӣ инфрасохторӣ гузошта, омилҳои муҳимтарини инкишофи соҳибкорӣ арзёбӣ мегардад. Мавҷудияти шартҳои зарурии ташкилию иқтисодӣ, ҷорӣ кардани таъсиси моликияти хусусӣ, фароҳам овардани заминаи дахлдори қонунгузорӣ, эҳёи фаъолияти соҳибкории деҳот маҳз аз сиёсати дурусти иқтисодии кишвар шаҳодат медиҳад.

Адабиёт

1. Баратова Н. Факторы, влияющие на развитие малого и среднего предпринимательства Республики Таджикистан / Н. Баратова // Научное обозрение. Серия 1: Экономика и право. - 2015. - № 5. - С. 60-67.
2. Барейко С. Н. Факторы, риски и угрозы, влияющие на развитие малого и среднего предпринимательства в регионе и его роль в обеспечении национальной безопасности / С.Н. Барейко // Проблемы и пути социально-экономического развития: город, регион, страна, мир: сборник статей, Санкт-Петербург, 2019. – С. 98-104.
3. Басарева В.Г. Институциональные особенности возникновения малого бизнеса в регионах России. /В.Г Басарева. – М.: EERC, 2002.- 61 с.
4. Евсева И.Н. Изучение ситуации в секторе малого и среднего бизнеса / И.Н., Евсева В.М Широнин. - М.: Институт социально-экономического анализа и развития предпринимательства. 2011.- 154с.
5. Кудратов Р.Р. Теоретические аспекты устойчивого развития малого предпринимательства в депрессивном регионе / Р.Р. Кудратов, М.Н. Эмомов //Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук, 2015.- № 2/8 (181).- С. 22-28.
6. Наджмидинов Ф.Н. Особенности функционирования и развития малых форм предпринимательской деятельности в сфере услуг (на материалах Согдийской области Республики Таджикистан): диссер. к.э.н. по спец. 08.00.05./ Ф.Н.Наджмидинов. - Душанбе, 2016. – 156с.
7. Содиков М.С. Эффективность развития конкурентоспособных форм малого и среднего предпринимательства Таджикистана (на материалах сельскохозяйственных предприятий Горно-Бадахшанской автономной области Таджикистана): автореферат дисс.к.э.н. по спец. 08.00.05. /М.С. Содиков. – Душанбе, 2010. -18 с.
8. Содиков М. С. Таҷрибаи ҷаҳонии танзими давлатии соҳибқори хурду миёна / М. С. Содиков, С. И. Абдуллоев // Паёми молия ва иқтисод. - 2021. - №1(25). – С. 80-86.
9. Хоскинг А. Курс предпринимательства / А Хоскинг// М.: Международные отношения, 1993.- С. 114.
10. Шодиев К.К. Организационно-экономические основы развития малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве (на материалах Согдийской области): диссер.к.э.н. по специальности 08.00.05 /К.К. Шодиев. - Душанбе, 2019.- 156с.

УДК: 502.51

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ-МЕТОДОЛОГИИ ТАШАККУЛИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ ТАВОЗУНИ ОБӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Зардова Зарина Самадовна - ассистенти кафедраи иқтисоди миллии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 93-804-88-11. E-mail: Zardova-zarina@mail.ru.

Мақола ба ҷанбаҳои назариявӣ-методологии ташаккули механизми танзимномаи тавозуни обӣ дар минтақа бахшида шудааст. Дар шароити мукамалгардонии сиёсати экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуҷҷатҳои қабул гардидаанд, ки масъалаҳои вобаста ба ҳифзи ва нигоҳдошти захираҳои обиро ба танзим хоҳанд расонд. Дар ин радиф мавқеи махсусро ҷанбаҳои илмӣ истифодаи оқилонаи табиат ташикл медиҳад. Дар ин масъала нақши асосиро корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, навгониҳои илмӣ, кашфиёт, эҷодиёт мебозанд, ки онҳо дар натиҷа ҳосилнокии меҳнатро афзун ва сифати маҳсулоти истеҳсолишавандаро мукамал гардонида, ба нигоҳдошти муҳити зист таъсири мусбӣ расонида, ба сатҳи рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолишаванда дар сатҳи минтақа саҳми назарраси худро хоҳанд гузошт. Дар асоси ақидаҳои олимони ватаниву хориҷӣ доир ба ташаккули механизми танзими тавозуни обӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳодҳои мушаххас карда шудааст. Инчунин, муаллиф дар мақола омилҳои устувори экологӣ-иқтисодии рушди минтақаро пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, минтақа, иқтисодиёти минтақавӣ, механизм, танзим, захираҳои обӣ, тавозун, таҳқиқот, рушд, истеҳсолот.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ МЕХАНИЗМА РЕГУЛИРОВАНИЯ ВОДНОГО БАЛАНСА В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Зардова Зарина Самадовна - ассистент кафедры национальной экономики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 93-804-88-11. E-mail: Zardova-zarina@mail.ru.

Статья посвящена теоретико-методологическим аспектам формирования механизма регулирования водного баланса региона. В контексте совершенствования экологической политики Республики Таджикистан приняты документы, которые будут регулировать вопросы, связанные с охраной и сохранением водных ресурсов. В связи с этим особое место занимают научные аспекты рационального природопользования. Незаменимую роль в этом вопросе играют научно-исследовательские работы, научные инновации, открытия, творчество, которые повысят производительность труда, повысят качество выпускаемой продукции, положительно скажутся на охране окружающей среды, внесут существенный вклад в уровень конкурентоспособности предприятия производимой продукции на региональном уровне. На основании мнений отечественных и зарубежных ученых внесены конкретные предложения по формированию механизма регулирования водного баланса в регионах Республики Таджикистан. Также в статье автор представил устойчивые эколого-экономические факторы развития региона.

Ключевые слова: экономика, регион, региональная экономика, механизм, регулирование, водные ресурсы, баланс, исследования, разработки, производство.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF THE MECHANISM OF WATER BALANCE REGULATION IN THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Zardova Zarina Samadovna - Assistant of the Department of National Economics of the Tajik National University, Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 93-804-88-11. E-mail: Zardova-zarina@mail.ru.

The article is devoted to the theoretical and methodological aspects of the formation of the mechanism for regulating the water balance of the region. In the context of improving the environmental policy of the Republic of Tajikistan, documents have been adopted that will regulate issues related to the protection and conservation of water resources. In this regard, a special place is occupied by the scientific aspects of rational environmental management. An indispensable role in this matter is played by research work, scientific innovations, discoveries, creativity, which will increase labor productivity, improve the quality of products, have a positive impact on environmental protection, and make a significant contribution to the level of competitiveness of the enterprise production at the regional level. Based on the opinions of domestic and foreign scientists, specific proposals were made on the formation of a mechanism for regulating the water balance in the regions of the Republic of Tajikistan. Also in the article, the author presented sustainable environmental and economic factors for the development of the region.

Keywords: economy, region, regional economy, mechanism, regulation, water resources, balance, research, development, production.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба он баъди истиқлоли давлатиро ба даст овардан рӯй овард, зарурати аз сари нав дида баромадани механизми танзимнамоии ҷараёнҳои идоракунии минтақавии истифодаи захираҳои обӣ ва дар асоси он тартиб ва таҳияи тавозуни обӣ ба вучуд омад. Дар шароити иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои алоҳидаи он, ки аксарияти он дар шароити хушкии баланд арзи вучуд доранд, механизми ягонаи амалкунандаи истифодаи оқилонаи захираҳои обӣ истифода мегардад ва он ҳамаи муаммоҳои ҷойдоштаи вобаста ба обро ҳал карда наметавонад. Муаммои асосӣ дар

мавчудияти тавозуни обӣ ва ҳолати исфодаи захираҳои обӣ аз ҷониби субъектҳои обистифодабаранда ва обистеъмолкунанда ба ҳисоб меравад. Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии истифодаи комплекси захираҳои обӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки пеш аз ҳама, тавозуни обӣ тартиб дода шавад ва дар асоси он соҳаҳои иқтисоди миллӣ фаъолияти худро дар истифодаи захираҳои обӣ ба роҳ монанд.

Тӯли солҳои охир минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар ҳудуди онҳо захираҳои обӣ нобаробар тақсим шудаанд, захираҳои обиро барои қонеъ гардонидани талаботи аҳоли ва ба хотири нигоҳ доштан ва ҳифзи муҳити зист истифода мебаранд. Дар баробари ин, аз ҷониби онҳо коркарди афзалиятҳо ва самтҳои истифодаи оқилонаи захираҳои обиро ба роҳ мондаанд. Ин ҳолат танҳо дар асоси мавҷуд будани тавозуни обӣ метавонад амалӣ карда шавад.

Истифодаи оқилонаи захираҳои обӣ дар низоми иқтисодӣ, бешак, ба рушди босуботи иқтисодӣ оварда мерасонад. Захираҳои обӣ дар бештари мавридҳо ҳамчун омили рушди иқтисодӣ баромад менамоянд. Дар ин радиф бояд қайд намуд, ки аз як тараф, захираҳои обӣ ҳамчун омил баромад менамоянд, аз тарафи дигар бошад, онҳо ҳамчун нишондиҳанда низ дар низоми омилҳои экологӣ-иқтисодӣ барои расидан ба рушди босуботи иқтисодӣ низ метавонанд истифода гарданд. Низоми омилҳои экологӣ-иқтисодӣ дар шароити имрӯза бисёр мураккаб ва гуногунпахлу буда, доираи истифобарии онҳо васеъ шуда истодааст ва дар ҳар як давлат, минтақаи алоҳида, ё ин ки воҳидҳои маъмурии онҳо бо тарзи гуногун истифода хоҳанд шуд. Барои дарки дурусти гуфтаҳои боло, зарур аст, ки асосҳои назариявии истифодаи захираҳои обиро дар қорҳои олимони дигар мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Дар бораи тарҳи мафҳуми захираҳои обӣ фикру ақидаҳо зиёданд. Тибқи назари М.Ф. Срибний, зери мафҳуми захираҳои обӣ на танҳо моддаи органикӣ, инчунин, ҳамаи объектҳои обӣ, аз қабилӣ дарёҳо, обҳои зеризаминӣ, пирияхҳо, кӯлҳо, баҳрҳо, укёнушо ва, инчунин, обанборҳои сунъӣ фаҳмида мешаванд [7, с.25].

Дар энциклопедияи иқтисодии Б.Г. Саушкин, А.М. Колотиевский ва Ю.К. Ефремов низ захираҳои обӣ ҳамчун захираҳои табиӣ, ки дар натиҷаи фаъолияти иқтисодии одамон истифода хоҳанд шуд. А.А. Минс қайд менамояд, ки дар марҳилаи инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда ва дараҷаи омӯзиши онҳо захираҳо метавонанд ҳамчун қонеъкунандаи талаботи истеъмолкунандагон гарданд, ки он иштироки бевоситаи худро дар фаъолияти моддӣ мерасонад [2, с.304]. Гуфтаҳои А.А. Минс ба захираҳои реалӣ равона карда мешавад. Ба ибораи дигар, ин аз ин гурӯҳи захираҳо қисмати он ҷудо карда мешавад, яъне онҳо гурӯҳи захираҳои обие ба ҳисоб мераванд, ки бо ягон сабаб (дар натиҷаи таъмин намудани ҳолати техникӣ) мавриди истифода қарор намегиранд ва онҳо танҳо барои нигоҳдошти табиат истифода хоҳанд шуд. Дар баробари ин, бояд қайд намуд, ки дар шароити вазъи имрӯзаи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои алоҳидаи он, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва пеш аз ҳама, истеъмоли ин гуна неъматҳо (захираҳои обӣ) рӯ ба афзоиш аст, сатҳ ва мавқеи онҳо низ меафзояд. Дикқати асосӣ дар ин маврид ба сатҳи имкониятҳои технологияи он дар истифодаи оқилонаи захираҳои обӣ дода мешавад. Ба ақидаи мо, дар ин ҳолат захираҳои потенциалӣ (иқтидорӣ) ба захираҳои имконпазир мубаддал мегарданд.

Бояд қайд намуд, ки захираҳои обӣ танҳо дар ҳолате ба захираҳои воқеӣ мубаддал мегарданд, ки агар дар марҳилаи рушди иқтисодӣ, ки дар айни замон он ҳамчун нишондиҳандаи асосии тараққиёти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, онро барои манфиати иқтисодии иқтисоди миллӣ истифода намуд. Ба ибораи дигар агар гӯем, обҳои, ки аз қаламрави ҷумҳурӣ ба дигар давлатҳои ҳамсоя равона мегарданд ва ягон манфиати иқтисодӣ намедиҳанд, ба ин гурӯҳ ворид намегарданд. Аз ин рӯ, ҳангоми таҳияи тавозуни захираҳои обӣ, ба ин нуқта бояд аҳаммияти махсус зоҳир намуд. Ҳолати дигар, ин сатҳи истифодаи захираҳои обӣ дар минтақаҳои кишвар ба ҳисоб меравад. Ба ҳамагон маълум аст, ки захираҳои обӣ дар минтақаҳои кишвар нобаробар тақсим шудаанд ва таҷрибаи бисёр давлатҳои

тараққикардаи дунё гувоҳӣ медиҳад, ки коркарди тавозуни обӣ хусусияти бевоситаи минтақавиро доро мебошад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ, рушди босуръати соҳаҳои иқтисоди миллий, пеш аз ҳама, саноат, кишварзӣ ва хоҷагии манзилию коммуналӣ ва дараҷаи истифодабарии захираҳои обӣ дар ҳамаи бахшҳо афзоиш ёфта истодааст. Ҳолати охири тақозо менамояд, ки чораҳои махсус барои беҳтарнамویی нақшаҳои идоракунӣ ва самаранокии истифодаи захираҳои обӣ на танҳо дар сатҳи иқтисоди миллий, инчунин, дар сатҳи минтақаҳои алоҳида низ коркард ва таҳия гардад. Ин ҳолат бисёр зарур аст, чунки маҳз аз ҳудуди минтақаҳо дарёҳои байнисарҳадӣ убур мекунанд. Дар баробари ин, аз ҳолат ва сатҳи самаранокии обистифодабарӣ дар сатҳи давлат ва минтақаҳои алоҳидаи он дар бисёр ҳолат қарорҳои сатҳи давлатӣ ва байналмилалӣ проблемаҳои экологӣ-иқтисодӣ вобастагии калон доранд. Дар шароити кунунӣ истифодаи нақшаҳои муътадил, оқилона ва самаранокии обистифодабарӣ шароитҳои муносибро барои рушди сатҳи некуаҳволии аҳоли, тараққиёти рӯзафзуни иқтисодиётро дар сатҳи давлат ва минтақа, ҳифзи муҳити зист, нигоҳдошти экосистемаи водиҳо ва кӯҳҳо замина мегузорад.

Бояд тазаққур дод, ки барои дарки дурусти рушди босуботи минтақа ҳангоми омӯзиши захираҳои обӣ дар қорҳои олимони ватанӣ Ҳ.А. Одинаев, А.И. Раҳимов, С.А. Эркаев, Р.Р. Раҳимзода, Н.М. Асозода, Х.М. Асоев, Н.З. Нуров, Ш.Т. Одинаев ва Ф.А. Абдурахмонов мафҳумҳои “обистифодабаранда” ва “обистеъмолкунанда”-ро аз ҳамдигар ҷудо менамоянд [6, с.102].

Ба соҳаҳои “обистифодабаранда”, пеш аз ҳама, соҳаҳои дохил мешаванд, ки на худро обро, балки энергияи онро истифода менамоянд ва обро ҳамчун элементи ландшафт истифода менамоянд: масалан, гидроэнергетика, нақлиёти обӣ, моҳидорӣ, комплекси рекреатсионӣ.

Ба соҳаҳои “обистеъмолкунанда” соҳаҳои шомил мегарданд, ки обро аз манбаҳои табиӣ гирифта, барои истеъмолот равона месозанд ва дар натиҷа коркарди маҳсулотро ба роҳ монда, обро ба дигар манбаъ равона месозанд. Ба соҳаҳои “обистеъмолкунанда” дар бештари мавридҳо чунин соҳаҳо, ба монанди саноат, кишоварзӣ, хоҷагии манзилию коммуналӣ ва амсоли инҳо шомиланд, ки обро бе баргардонидан истеъмол менамоянд. Аз ин бармеояд, ки ҳангоми баррасии рушди босуботи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ё ин ки экологӣ диққати асосӣ бояд ба “обистеъмолкунандагон дода шавад. Зеро онҳо дар бештари мавридҳо ба ҳолати табиӣ таъсири худро расонида метавонанд. Ҳолатҳои истисноӣ дар мавриди соҳаҳои “обистифодабаранда” мавҷуд аст, ки онҳоро дар бештари мавридҳо ҳамчун форсмажор (ҳолати эҳтимоли) фаҳмидан зарур аст. Ҳангоми тартиби тавозуни захираҳои обӣ низ соҳаҳои дар боло зикргардида бояд ба инбат гирифта шаванд.

Аз лиҳози иқтисодӣ, дар ҷараёни идоракунӣ истифодабарии захираҳои обӣ дар бештари мавридҳо ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ таъсия менамоянд. Нишондиҳандае, ки вазъи рушди иқтисодию иҷтимоии минтақаро инъикос менамояд, дар бештари мавридҳо ин маҷмуи маҳсулоти минтақавӣ ба ҳисоб меравад. Г.А. Приваловская ба он ақида аст, ки маҷмуи хусусиятҳо ва захираҳои объектҳои обӣ, ки дар ихтиёр дорем ва онҳо дар дилхоҳ ҳолат метавонанд истифода гарданд ва дар баробари ин хусусияти қонунӣ гардонидани талаботи аҳолиро дошта бошанд, дар он ҳолат захираҳои обӣ метавонанд ба нишондиҳандаҳои иқтисодӣ таъсири бевоситаи худро расонанд [5, с.5]. Чӣ гунае ки дар ин ҷо маълум мегардад, мавқеи маҳсусро низомтаъминкунанда, яъне захираҳои обӣ ҳамчун муттаҳидкунандаи омилҳои гуногуни таъсиррасон ишғол менамояд, ки дар он экосистемаи объектҳои обӣ ташаккул меёбад ва бо омилҳои антропогенӣ ва экологӣ алоқаи бевоситаро дорост.

Масъалаҳои вобаста ба об дар шароити имрӯза ҷараёни муҳим ва душвори ҳаёти субъектҳои иқтисодӣ гардида, на танҳо дар доираи иқтисоди миллий, балки дар ҳудудҳои воҳидҳои сохторӣ низ гардидаанд. Муаммоҳои обӣ на танҳо хусусияти экологӣ-иқтисодӣ доранд, инчунин, дар баробари ин, хусусияти муҳими стратегӣ

дошта, ҳамчун омили бехатарӣ дар минтақаҳои гуногуни дунё арзёбӣ мегардад. Дар шароити кунунӣ об метавонад ҳамчун манбаи ҳамкориҳои шарикӣ байни давлатҳо ва минтақаҳои гуногун дида баромада шавад. Дар ин радиф зарур аст, ки захираҳои обӣ дар асоси бастаи шартномаҳои байнидавлатӣ мавриди истифода қарор гиранд.

Захираҳои обӣ ва масъалаҳои идоракунии истифодаи онҳо қисмати муҳимми стратегияи рушди босуботи экологӣ-иқтисодӣ дар ҳудудӣ минтақаҳо гардидааст. Зарурати ба рушди босубот расидан дар соҳаи обистифодабарӣ ба созишномаҳои байналмилалӣ ва ҳалли ин масъалаҳо дар сатҳи ҷаҳонӣ ба миён омадааст. Бо ибораи дигар, масъалаҳои истифодаи захираҳои обӣ ва имкониятҳои ноил гардидан ба рушди босуботи иқтисодӣ ва экологӣ танҳо дар доираи иқтисодиёти як давлат амалӣ намегардад. Аз ин рӯ, барои ҳар як давлат, махсусан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бештари захираҳои обии минтақаи Осиёи Марказӣ ҷойгир шудаанд, зарур аст, ки барои ба ин мақсад расидан, ҳамкориҳои байналмилалӣ худро дар соҳаи обистифодабарӣ ҷоннок намояд. Асоси ҳамкориҳои байналмилалиро объектҳои обӣ ташкил медиҳанд. Тибқи ақидаи баъзе мутахассисони соҳаи обӣ, объектҳои обӣ ҳамчун боҳамҷояшавии ҳама гуна обҳо чи дар хушкӣ ва чи дар зери замин ба ҳисоб рафта, хусусиятҳои паҳноварӣ ва ҷараёни танзимнамоиро дар худ инъикос намудаанд [10, с.37-38].

Дар ҳақиқат, мафҳуми захираҳои обиро дар мадди аввал зарур аст, ки ба объектҳои обӣ тааллуқ донем, ки он сарчашмаи ин гуна захираҳо ба ҳисоб рафта, сипас метавонем захираҳои обиро дар ҳудудҳо (минтақаҳо) мавриди омӯзиш қарор диҳем. А.И. Чеботарев дар луғати обии худ қайд менамояд, ки агар дар давлат қисман истифода намудани обҳои рӯйзаминӣ ва зеризаминӣ ба роҳ монда шавад, пас зери мафҳуми захираҳои обӣ захираҳои маҷрои солонаи дарёҳоро мефаҳманд [9, с.304]. Чунин шарҳи мафҳуми захираҳои обӣ имкониятҳои васеъро хоҳад дод. Пеш аз ҳама, гап дар бораи он меравад, ки ин гуна шарҳ хос барои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб мешавад, зеро ки сарчашмаи асосии обҳои дар қаламрави Тоҷикистон ташаккулёфта ин пирахҳо ба ҳисоб рафта, онҳо дар навбати худ дарёҳоро ташкил медиҳанд. Ҳолати дигар бошад, ин таҳия ва коркарди тавозун (баланс)-и обӣ ба ҳисоб меравад, ки маҳз дар ҳолати муайян намудани обе, ки аз дарёҳои кишвар истифодашаванда асоси онро ташкил хоҳад кард. Албатта, дар ин хусус мавриди зикр аст, ки ба ғайр аз захираҳои обии дарёҳо, инчунин, дар кишвар дигар сарчашмаҳо низ мавҷуданд, вале онҳоро дар қисмати асосии тавозуни обӣ инъикос намудан душвор аст. Чунки ҳолати истифодабарии онҳоро аз ҷониби субъектҳои иқтисодӣ бисёр қори душвор аст.

Масъалаҳои тартиби тавозуни обӣ таърихи тӯлони надоранд ва тайи якҷанд даҳсолаи охир мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Тавозуни обӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ барои ҳар як давлат, инчунин, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ тартиб дода мешуданд. Тавозуни обӣ аз лиҳози иқтисодӣ ин баробариест, ки дар он тавозуни байни хароҷоти обистифодабарӣ ва тағйироти ҳаҷми оби истифодашуда барои қонеъгардонии талаботи аҳоли ва субъектҳои фаъолияти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Барои тасаввуроти аниқ пайдо намудан оиди тавозуни обӣ зарур аст, ки ба хусусиятҳои гидрологии он таваҷҷуҳ зоҳир намоем.

Чӣ гунае ки муаллифони китоби “Гидрологияи умумӣ” Л.К. Давидов, А.А. Дмитриева ва Н.Г. қайд менамоянд, тавозуни обиро метавон бо чунин формула инъикос намуд [1, с.454]:

$$X + Y_n + Y_{гр} + K = Z + Y_{ст} + Y_{ф} + q + \Delta W, \quad (1)$$

X – боришоти атмосферӣ, Y_n – маҷрои дарёҳо, $Y_{гр}$ – хоки замин,
 K – конденсатсияи бугҳои обӣ, Z – бухоршавӣ, $Y_{ст}$ – маҷрои асосии дарё, $Y_{ф}$ – филтратсия (полоиш), q – хароҷоти бебозгашти об, ΔW – тағйироти ҳаҷми захираҳои обӣ дар қўл дар муҳлати муайяни вақт.

Аз сабабе ки ҳамаи элементҳои баробарӣ бо воҳидҳои ченаки гуногун оварда мешаванд, дар бештари мавридҳо ҳолати тавозуниро пайдо кардан душвор мегардад.

Дар шароити иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳиссаи бештари захираҳои обиро дарёҳо ташкил медиҳанд, формулаи (1) –ро метавон дар шакли зерин нишон дод:

$$X + Y_n = Z + Y_{ct} + \Delta W; \quad (2)$$

Чӣ гунае ки мутахассисони бахшҳои мухталиф, аз он ҷумла иқтисодчиён, қайд менамоянд, тайи якҷанд соли охир масъалаҳои арзёбии захираҳои обӣ дар асоси баробарии зерин амалӣ мешаванд:

$$P = Y + E, \quad (3)$$

Дар ин ҷо, P – боришоти атмосферӣ, ки дар обанбори дарё мерезад, Y – маҷрои дарё.

Ҳамин тариқ, ҳулосаи гуфтаҳои боло водор месозад, ки мафҳуми захираҳои обиро дар низоми омилҳои экологӣ-иқтисодии рушди босуботи иқтисодӣ шарҳ диҳем. Ба ақидаи мо, зери мафҳуми захираҳои обии дилхоҳ объект, ё ин ки ҳудуди муайян фосилаи муайяни миёнае, ки дар он захираҳои обӣ истифода мегарданд ва онро барои рушди иқтисодии минтақаи алоҳида сафарбар намоянд, ки хусусиятҳои экологии он ба инобат гирифта шавад. Чунин шарҳи ботафсил дар ду маънӣ фаҳмида мешавад: дар мадди аввал, хусусиятҳои иқтисодии истифодабарии захираҳои обӣ, ки дар максимизатсияи манфиатҳои иқтисодӣ инъикос мегардад. Ҳолати дигар бошад, ин истифодаи самараноки захираҳои обӣ бо дарназардошти манфиатҳои экологӣ, ки ба рушди босуботи муҳити зист нигаронида шудааст, равона мегардад. Бо ибораи дигар, истифодаи захираҳои обӣ бояд манфиатҳои экологии ҷомеаро дар бар гирад. Дар қорҳои олимони ғарб низ дар солҳои охир қайд мегардад, ки ба хотири беҳдошт ва ҳифзи муҳити зист аз манфиатҳои иқтисодӣ бояд даст кашид. Ин ҳолат ба он оварда мерасонад, ки наслҳои оянда он фоидаи иқтисодие, ки мо имрӯз аз даст медиҳем, онҳо моли худ хоҳанд кард [8].

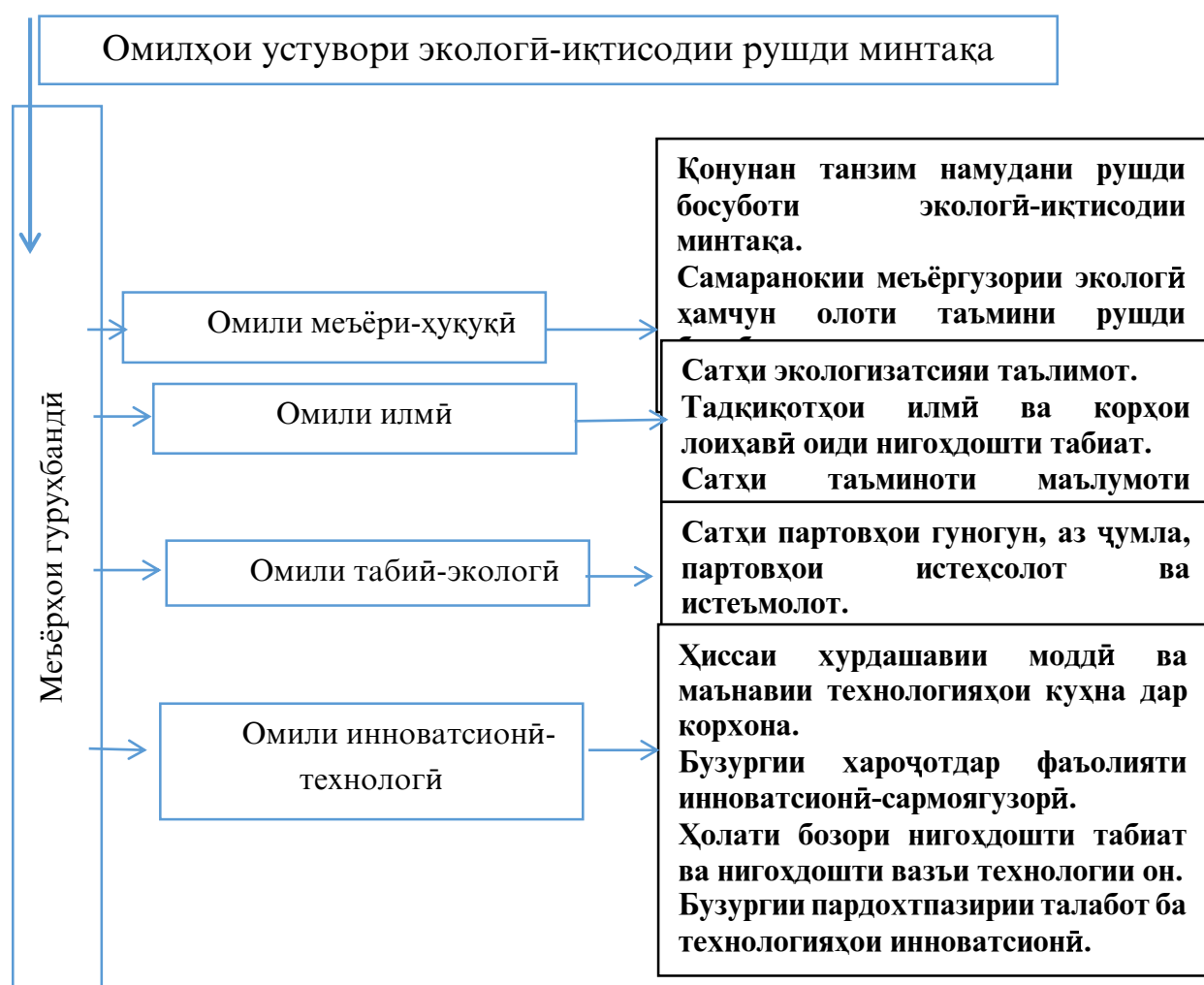
Бояд қайд намуд, ки чунин шарҳи захираҳои обӣ дар доираи омилҳои экологӣ бояд дида баромада шавад. Маҷмуи омилҳои экологӣ дар доираи консепсияи “рушди босубот” мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Консепсияи рушди босубот аввалин маротиба дар илм аз ҷониби Комиссияи байналмилалӣи ҳифзи муҳити зист ва рушд соли 1987 амалӣ гардидааст. Зери мафҳуми рушди босубот чунин тараққиёти ҷамъияти фаҳмида мешавад, ки талаботи имрӯзаро қонеъ намуда, талаботи ояндаи ҷомеаро зери таҳдид намегузорад. Консепсияи мазкур дар натиҷаи якҷояшавии се бахши ҷамъиятӣ ба вуқӯ пайваستاаст: иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ [3, с.48].

Аз лиҳози экологӣ, рушди босубот таъминкунандаи муътадили низоми биологӣ ва ҷисмонӣ фаҳмида мешавад. Дар ин маврид диққати асосӣ ба нигоҳдошти қобилияти чунин низомҳо ба тағйирёбии нигаронида мешавад ва ягон ҳолати идеалӣ дар он мушоҳида карда намешавад. Хӯрдашавии захираҳои табиӣ, махсусан захираҳои обӣ (ифлосшавӣ, камшавӣ) бад шудани муҳити зист ва аз даст додани ҷисмҳои биологӣ қобилияти низоми экологиро ба инкишофёбии заиф мегардонад. Тайи якҷанд даҳсолаи охир масъалаҳои ҳифзи муҳити зист нисбати солҳои қаблӣ нигаронкунанда мушоҳида мешавад ва дар шароити имрӯза онҳо ба яке аз проблемаҳои глобалӣ мубаддал гардидаанд ва дар бештари мавридҳо ба сатҳи некуаҳволии аҳоли таъсири манфӣ мерасонанд.

Ҳ.А. Одинаев қайд менамояд, ки ҳалли проблемаҳои рушди босубот дар сатҳи минтақавӣ алоқаи бевосита ва зичро бо вазъи ояндаи нигоҳдошт ва беҳдошти экосистема (обӣ, кӯҳӣ, аграрӣ ва ғ.) пайдо хоҳад кард [4, с.104]. Ин гуфтаҳо ба инобат гирифта, қайд намудан мумкин аст, ки экосистема ҳамчун сарчашмаи асосии ташаккулёбии захираҳои обӣ, энергетикӣ ва дигар захираҳои минтақа хоҳад гардид ва дар ин асос ба рушди бозори хизматрасониҳои экосистемавӣ мегардад. Дар шароити тағйирёбии иқлим бозори номбурда метавонад ҳамчун асос дар стратегияи умумии идоракунии захираҳои обӣ-энергетикӣ гардад ва дар ин хусус зарурати танзимномаи тавозуни манфиатҳои гуногун хоҳад гардид.

Дар шароити мукамалгардонии сиёсати экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуҷҷатҳои қабул гардидаанд, ки масъалаҳои вобаста ба ҳифз ва нигоҳдошти захираҳои обиро ба танзим хоҳанд расонд. Дар ин равиш мавқеи махсусро ҷанбаҳои илмӣ истифодаи оқилонаи табиат, истифодабарии он ташкил медиҳанд. Таъхирнопазир дар ин масъала корҳои илми таҳқиқотӣ, навгониҳои илмӣ, кашфиёт, эҷодиёт мебошанд, ки онҳо дар натиҷа ҳосилнокии меҳнатро афзун гардонидани, сифати маҳсулоти истеҳсолшавандаро мукамал гардонидани, ба нигоҳдошти муҳити зист таъсири мусбӣ расонидани, ба сатҳи рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолшаванда дар сатҳи минтақа саҳми назарраси худро хоҳанд гузошт. Дар мутобиқат бо тамоюлҳои муосири рушди иқтисодӣ ошкор гардидааст, ки бе истифодаи захираҳои интеллектуалӣ, ки дар натиҷаи корҳои илмӣ бевосита истифода гардида истодаанд, рушди динамикии иқтисодиро ба даст овардан имконнопазир мегардад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки барои ҳадафҳои гузашташуда ва дар баробари онҳо нигоҳдошти бехатарии экологӣ ба сиёсати оқилонаи иқтисоди минтақавӣ бояд гузашт, ки дар он, бешубҳа, омилҳои экологӣ бояд ба инобат гирифта шаванд.

Ҳамаи омилҳои экологӣ-иқтисодии рушди босуботи минтақа низоми мураккаб ба ҳисоб рафта, бо мақсадҳои стратегияи давлат алоқамандии бевоситаро дар худ инъикос менамоянд. Ҳамаи омилҳои экологӣ-иқтисодиро метавон ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо намуд (расми 1).

Расми 1. Омилҳои устувори экологӣ-иқтисодии рушди минтақа (таҳияи муаллиф)

Ҳамаи омилҳои дар расм овардашуда бо ҳам алоқамандии зич доранд ва дар бештари мавридҳо яке дигареро пурра менамояд. Бояд қайд намуд, ки асоси илмӣ

гурӯхбандии омилҳои экологӣ-иқтисодии рушди босуботи минтақа таърифи ягонро дар шароити имрӯза пайдо накардааст.

Ҳамин тариқ, дида баромадани ҳамаи омилҳои, ки ба таъмини рушди босуботи экологӣ-иқтисодии минтақа таъсири бевоситаи худро мерасонанд, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки онҳо қувваи асосӣ ва ҳаракаткунандаи экологизатсияи иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон хоҳанд гашт. Дида баромадани ҳар як омил дар алоҳидагӣ ва дар алоқамандӣ бо дигар омилҳои метавонад сиёсати экологии кишварро боз ҳам муқаммал гардонад.

Адабиёт

1. Давыдов Л.К. Общая гидрология / Л.К. Давыдов, А.А. Дмитриева, Н.Г. Конкина. - Ленинград: Изд-во ГИДРОМЕТЕОИЗДАТ, 1973. – 454 с.
2. Минц А.А. Экономическая оценка естественных ресурсов / А.А. Минц. — М.: Мысль, 1972. - 304 с.
3. Мантаева Э.И. Экологическая составляющая социально-экономического развития региона / Э.И. Мантаева, И.В.Слободчикова, С.Н. Андреева // Вестник Самарского государственного экономического университета. - 2012. - № 1(87). - С. 47-50.
4. Одинаев Х.А. Экосистемные услуги и компенсационные механизмы в условиях трансграничного водопользования / Х.А. Одинаев // Диалог: политика, право, экономика. Изд. Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств - участников Содружества Независимых Государств. - 2017. - №1(4). - С. 103-111.
5. Приваловская Г.А. Ресурсопользование в современных условиях / Г.А. Приваловская // Известия Российской академии наук. Серия географическая. - М., 1990. - №3. - С.5-9.
6. Раҳимов А.И. Захираҳои об ва нақши он дар рушди хочагии кишлоқ / А.И. Раҳимов, С.А. Эркаев, Р.Р. Раҳимзода // Гузоришҳои Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. - 2021. - №3 (69). - С. 100-106.
7. Срибный М.Ф. Физико-технические проблемы овладения водными ресурсами. В кн.: Исследование поверхностного и подземного стока / М.Ф. Срибный. - М., 1967. - С. 7-25.
8. Халил М.Р. Концепция зеленой экономики: основные положения и перспективы, экономические механизмы и условия перехода к зеленой экономике / М.Р. Халил / Молодой ученый. - 2018. - №45. - С. 98-100. – [электронный ресурс] URL <https://moluch.ru/archive/231/53628/> (дата обращения: 29.07.2019).
9. Чеботарев А.И. Гидрологический словарь / А.И. Чеботарев. - Л.: Гидрометеоиздат, 1970. - 304 с.
10. Яковленко Н.В. Эколого-экономические методы управления водопользованием в вододефицитном регионе / Н.В. Яковленко, И.Н. Алферов // Научный результат. Серия технологии бизнеса и сервиса. – Т.2. – 2016. - №2. – С. 37-38.

УДК: 338.24

ХУСУСИЯТ ВА АФЗАЛИЯТҲОИ ҚАЛБИ САРМОЯИ ХОРИҶӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Давлатзода Дилшод Шералӣ – докторант PhD-и кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: (+992) 985-29-12-11. E-mail: dilshodjon.davlatzoda@gmail.com

Дар мақола хусусиятҳои қалби сармоягузориҳои хориҷӣ ва нақши онҳо барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтааст. Аз

ҷумла, қайд гардидааст, ки ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ дар ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат, аз ҷумла ташиаккулёбии даромадҳои буҷети давлатӣ, бартарафсозии касри буҷети давлатӣ, татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва барномаҳои соҳавии давлатӣ ва ғ. муҳим арзёбӣ мегардад. Бинобар ин, дар шароити кунунӣ истифодаи мақсадноки манбаи беруна бо назардошти маҳдуд будани имкониятҳои дохилии кишвар зарур аст. Дар ин радиф вобаста ба фаъолияти корхонаҳои муштарақ ва субъектони минтақаҳои иқтисодӣ таҳлилҳо гузаронида, чиҳати тақвияти ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ хулосаҳои мушаххасро пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: сармоя, сармояи хориҷӣ, корхонаҳои муштарақ, минтақаҳои озоди иқтисодӣ, ҳадафҳои стратегӣ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, сатҳи бекорӣ, рушди иқтисодӣ.

ОСОБЕННОСТИ И ПРЕИМУЩЕСТВА ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Давлатзода Дилшод Шерали - докторант PhD кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 985-29-12-11. dilshodjon.davlatzoda@gmail.com

В статье изучены и проанализированы особенности привлечения иностранных инвестиций и их роль в обеспечении устойчивого экономического развития. В частности, отмечается, что привлечение иностранных инвестиций в решение социально-экономических проблем страны, в том числе формирования доходов государственного бюджета, устранения дефицита государственного бюджета, реализация Национальной стратегии развития Республики Таджикистана на период до 2030 года и других отраслевых государственных программ - может стать важной оценкой в решении вышеуказанных проблем. Поэтому в нынешних условиях необходимо целенаправленное использование внешних ресурсов с учетом ограниченных внутренних возможностей страны. В связи с этим проведен анализ, связанный с деятельностью совместных предприятий и субъектов свободных экономических зон, и представлены конкретные выводы в части усиления привлечения иностранных инвестиций.

Ключевые слова: капитал, иностранные инвестиции, совместные предприятия, свободные экономические зоны, стратегические цели, инвестиционные проекты, уровень безработицы, экономическое развитие.

FEATURES AND BENEFITS OF ATTRACTION OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Davlatzoda Dilshod Sherali - PhD student, Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: (+992) 985-29-12-11. dilshodjon.davlatzoda@gmail.com.

The article studies and analyzes the features of attracting foreign investment and their role in ensuring sustainable economic development. In particular, it is noted that attracting foreign investment in solving the socio-economic problems of the country, including the formation of state budget revenues, elimination of the state budget deficit, the implementation of the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 and other sectoral state programs - may become important assessment in solving the above problems. Therefore, in the current conditions, it is necessary to purposefully use external resources, taking into account the limited internal capabilities of the country. In this regard, an analysis was carried out related to the activities of joint ventures and subjects of free economic zones, and presented specific conclusions in terms of strengthening the attraction of foreign investment.

Key words: capital, foreign capital, joint ventures, free economic zones, strategic goals, investment projects, unemployment rate, economic development.

Барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ сармоягузори хориҷӣ яке аз омилҳои муҳимест, ки бисёре аз кишварҳои пешрафта ва рӯ ба тараққӣ ба он таваҷҷуҳи худро доранд. Маҳз сармоягузори хориҷӣ асоси рушди иқтисодии кишварҳои ҷаҳон гардида, ҳамзамон, рушди фазои мусоиди сармоягузори кишварро аз рӯйи нишондиҳандаи асосӣ ҳангоми таҳлили имкониятҳои сармоягузорӣ дар ин ё он кишвар аз ҷониби сармоягузори хориҷӣ инъикос мекунад.

Масъалаҳои ҷалби сармоягузори хориҷӣ ва ҷалби онҳо ҳамеша диққати олимони иқтисодчиёро ҷалб менамуданд, зеро ки сармоягузори хориҷӣ бевосита ба фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ таъсир расонида, дар умум, муайянкунандаи раванди рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Иқтисодчиҳои машҳури асри XX, асосгузори мактаби классикӣ Карл Маркс чунин ақида дорад: “Сармоя миллат надорад”. Дар ин замина, маблағҳои пулӣ, воситаҳои асосӣ, моликияти зеҳнӣ ва дигар дороиҳо мақсаднок истифода бурда шуда, бояд миллат, наҷод, дин, барои гирифтани фоида монеъ нашавад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт кишварҳои ҷаҳон баҳри таҳкими мавқеи худ дар бозорҳои ҷаҳонӣ ва афзоиши нуфузи сармоягузори кишвар ҷиҳати таъмини рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ, суботи сиёсӣ ва ҳимояи манфиатҳои сармоягузори хориҷӣ талош доранд.

Тибқи маълумоти АМИТ Ховар, Тоҷикистон дар соли 2021 ба рейтингҳои ҷаҳонии кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон “Legatum Prosperity Index” ворид гардида, мавқеи худро ду зина боло намуда, дар байни 167 кишвари ҷаҳон мақоми 110-умро касб намудааст. Боиси қайд аст, ки соли 2020 Ҷумҳурии Тоҷикистон дар зинаи 112-ум ва соли 2019 бошад, дар зинаи 114-ум қарор дошт [10].

Индекси мазкур аз ҷониби ширкати таҳлилгари бритониёӣ “Legatum institute” бо мақсади баҳогузори фазои сармоягузори мамлакатҳо муайян карда мешавад. Рейтингҳои мазкур дар доираи 12 нишондиҳанда, аз ҷумла тандурустӣ, маориф, дастрасӣ ба бозор ва инфрасохтор, сифати зиндагии аҳоли, сармояи иҷтимоӣ, фазои сармоягузорӣ ва ғайра таҳия мегардад. Тибқи рейтингҳои мазкур, дар даҳ соли охир Тоҷикистон ба дигаргуниҳои намоён дар соҳаи сармоягузори хориҷӣ ноил шудааст. Аз соли 2011 Тоҷикистон дар раддабандии мазкур мавқеи худро ба 5 зина боло намудааст.

Воқеан, раванди ҷаҳонишавӣ бинобар рақобати шадид, низоми ноустувори молиявӣ ва иқтисодии ҷаҳонӣ, омилҳои ба миён меорад, ки ба нишондиҳандаҳои бахшҳои воқеии иқтисодиёти ҷумҳурӣ ва раванди ташаккулёбии бахши хусусӣ таъсири гуногун мерасонад. Бо мақсади мутобиқ намудани фазои соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ ва талаботи имрӯза аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пайвасти тадбирҳои дахлдор роҳандозӣ карда шуда, шароити мусоид барои пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ муҳайё гардида истодааст.

Аз ҷумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузорӣ” муносибатҳои вобаста ба амалӣ намудани фаъолияти сармоягузори ба танзим дароварда, асосҳои ҳуқуқӣ иқтисодии ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии давлатии сармоягузори бо роҳи пешниҳоди низоми ҳуқуқии баробар ва кафолати ҳимояи ҳуқуқи сармоягузори муайян менамояд. Тибқи қонунгузори амалкунанда, сармоягузорӣ аз ҷониби сармоягузори дар шакли дороиҳои моддӣ ва ғайримоддӣ гузоштани сармоя дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади гирифтани фоида фаҳмида мешавад [1, с.80-81].

Хусусиятҳои ҷалби сармоягузори хориҷиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки ҳиссаи назарраси онҳо дар ҳалли

мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат, аз ҷумла ташаккулёбии даромадҳои буҷети давлатӣ, баргарафсозии касри буҷети давлатӣ, татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва барномаҳои соҳавии давлатӣ ва ғ. дида мешавад.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023” саҳми грантҳо барои дастгирии буҷет аз ҳисоби созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ 587 млн сомонӣ ва аз ҳисоби грантҳо ва қарзҳои лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ 9,3 млрд сомонӣ пешбинӣ гардидааст. Инчунин, андозаи ниҳоии касри буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон 0,8% ММД ё беш аз 1 млрд сомонӣ муқаррар гардида, яке аз манбаъҳои пушонидани он маблағҳои грантӣ қарзии созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ дар ҳаҷми 520,6 млн сомонӣ муайян шудааст [8].

Барои татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 тибқи дурнамо ҷалби 118,1 млрд доллари ИМА, аз ҷумла, аз ҳисоби шарикони рушд 7,4 млрд доллари ИМА дар назар аст [5, с.25].

Бинобар ин, ҷалби бештари сармоягузориҳои хориҷӣ ҷиҳати татбиқи ҳадафҳои стратегии миллии муҳим мебошад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар солҳои 2009-2021 воридоти сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти миллии дар маҷмуъ 12 765,4 млн доллари ИМА, аз ҷумла 5,5 млрд доллари онро сармояи мустақим, 7,2 млрд доллари онро сармоягузориҳои портфелӣ (ғайримустақим) ва 502 млн долларро дигар намуди сармоягузориҳо ташкил дода, дар ҷадвали 1 нишон дода шудааст [2, с.239].

Ҷадвали 1. - Воридшавии сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2007 – 2021 (бо млн доллари ИМА)

Солҳо	Ҷалби сармоягузориҳо			Ҳамагӣ
	Сармоягузориҳои мустақим	Дигар намуди сармоягузориҳо	Сармоягузориҳои портфелӣ	
2007	388,4	472,2	-	860,6
2008	425,7	563,6	-	989,3
2009	89,4	293,8	-	383,2
2010	230,9	228,2	-	459,1
2011	161,4	164	0,05	325,45
2012	391,3	355	0,1	746,4
2013	341,1	670,6	0,2	1011,9
2014	377,4	530,4	1,4	909,2
2015	470,9	506,9	0,04	977,84
2016	434,2	408,4	0,04	842,7
2017	354,5	245,9	500	1100,4
2018	326,8	317,7	-	644,5
2019	345,9	261,1	0,1	607,1
2020	162,5	265,9	-	428,2
2021	342,2	376,1	-	718,3
Дар маҷмуъ	5 528,4	7 237,8	502	12 765,4

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 - соли истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе: Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. - 702 с.

Диаграмма 1. - Саҳми кишварҳои донор дар воридоти сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо фоиз)

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 - соли истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. - 702 с.

Воридоти ҷалби бештари сармояи хориҷӣ боиси афзоиши ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ва молҳои содиротӣ ба хориҷи кишвар гардида, дар маҷмӯъ, сатҳи некуаҳолии мардум бехтар шуда, сатҳи бекорӣ дар мамлакат коҳиш ёфта истодааст.

Муҳимтарин вазифаи рушди иқтисодиёти мамлакат дар марҳалаи кунунӣ ба иқтисодиёти кушоди рақобатпазир табдил додани он мебошад, ки дар муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ фаъолона иштирок карда тавонад. Зеро иштироқи фаъолонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамкориҳои мутақобилаи судманд бо созмонҳои молиявии байналмилалӣ (СМБ) ва минтақавӣ ба тезонидани суръати таҷдиди сохтори иқтисоди ватанӣ мусоидат мекунад.

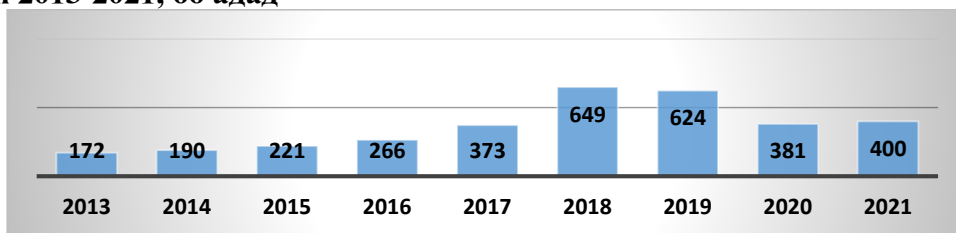
Созмонҳои молиявии байналмилалӣ (СМБ) ва минтақавӣ дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ нақши арзанда дошта, фаъолияти онҳо ба таҳкиму густариши муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ қарзии байни давлатҳо муҳим арзёбӣ мегардад. Мақсад аз воридшавӣ ба созмонҳои минтақавӣ байналмилалӣ, пеш аз ҳама, ба роҳ мондани ҳамкориҳои мутақобилан судманд дар самти ҷалби сармояи хориҷӣ ҷиҳати татбиқи лоиҳаҳои афзалиятнок, инчунин, ҳаллу фасли мушкилоти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ мебошад [6, с.259].

Инчунин, дар кишвар бо мақсади ҷалби бештари сармояи хориҷӣ корхонаҳои муштарак сармоягузорӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ таъсис дода шуда, дар таъмини рушди иқтисоди миллии саҳми арзанда доранд.

Корхонаҳои муштарак заминаҳои мусоидро бахри татбиқи ҳадафҳои сиёсати иқтисодии давлат - таъмини ҳифзи иҷтимоии аҳоли, сатҳи некуаҳолии мардум ва рушди босуботи иқтисоди миллии таъмин менамоянд. Аз ин лиҳоз, давлат бояд тадбирҳоро ҷиҳати ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ роҳандозӣ намояд, зеро маблағгузориҳои беруна ягона омилҳои мусоидаткунанда барои расидан ба ҳадафҳои стратегӣ дар шароити норасоии сармоягузориҳои дохилӣ маҳсуб меёбад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар маҷмӯъ, миқдори корхонаҳои муштарак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сол аз сол зиёд шуда истодаанд.

Диаграмма 2. - Миқдори умумии корхонаҳои муштарак ҷаёлияткунанда дар солҳои 2013-2021, бо адад

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 - соли истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. - 702 с.

Бештари корхонаҳои муштарак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсисдодашуда сармоягузрони Ҷумҳурии Мардумии Чин, Федератсияи Русия, Иёлоти Мутаххиди Амрико, Ҷумҳурии Туркия, Британияи Кабир, Ҷумҳурии Ислонд Эрон, Ҷумҳурии Узбекистон, Ҷумҳурии Федеролии Олмон, Куриёи Ҷанубӣ, Ҷопон ва ғайраҳо ба шумор мераванд.

Инчунин, ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ, бо назардошти пешниҳоди имтиёзҳои андозии гумрукӣ ба сармоягузори хориҷӣ ба ҳалли масъалаҳои баланд бардоштани иқтисодии мамлакат ва рақобатнокии маҳсулоти ватании истеҳсолшуда мусоидат намуда истодааст.

Нақши минтақаҳои озоди иқтисодӣ, пеш аз ҳама, барои ҳалли масъалаҳои зерин муҳим мебошад:

- рушди иқтисодии иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷумҳурӣ, минтақаҳо ва маҳалҳои алоҳидаи он;
- фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби сармоягузори ба бахшҳои воқеии иқтисодӣ;
- нигоҳдории ҷойҳои кории мавҷуда ва ташкили ҷойҳои нави корӣ;
- воридоти техникаи муосир ва технологияи инноватсионӣ;
- ташкил ва рушди инфрасохтори муосири нақлиётӣ, истеҳсолӣ ва иҷтимоӣ;
- беҳтар кардани сифати идоракунии, таъмини самараноки истеҳсолот ва истеҳсоли маҳсулоти дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир;
- баланд бардоштани иқтисодии содирот ва рушди истеҳсолоти ивазкунандаи воридот;
- ғанӣ гардонидани бозори дохилӣ;
- фаъолгардонии муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ ва минтақаҳо;
- азхудкунии мавзӯҳои нав ва таъмини рушди шахрсозӣ;
- нигоҳдорӣ ва истифодаи самарабахши захираҳои табиӣ барқароршаванда ва барқарорнашаванда.

Бинобар ин, бо мақсади ҳалли масъалаҳои болозикр дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 5 минтақаи озоди иқтисодӣ, аз ҷумла, минтақаҳои озоди иқтисодии «Панҷ», «Суғд», «Данғара», «Ишкошим» ва «Кӯлоб» таъсис дода шудааст, ки танзими ҷаёлияти минтақаҳои мазкур дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ» аз 25 март соли 2011, №700 амалӣ мегардад.

Мувофиқи маълумотҳои расмӣ дар давоми солҳои 2011 – 2020 ба минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар маҷмуъ 1920,5 млн сомонӣ сармояи хориҷӣ ҷалб карда шудааст.

Ба ҳолати 1 январи соли 2021 дар минтақаҳои озоди иқтисодии ҷумҳурӣ ҳамагӣ 72 ширкати ватанию хориҷӣ ҳамчун субъект ба қайд гирифта шудаанд, ки аз ин шумора 11 субъект ба минтақаи озоди иқтисодии «Панҷ», 25 субъект ба минтақаи озоди иқтисодии «Данғара», 30 субъект ба минтақаи озоди иқтисодии «Суғд», 5 субъект ба минтақаи озоди иқтисодии «Ишкошим» ва 1 субъект ба минтақаи озоди иқтисодии «Кӯлоб» рост меояд. Аз шумораи умумии субъектҳои ба қайд гирифташуда

25 субъект фаъолияти истеҳсоли, хизматрасонӣ ва содиротию воридоти ба роҳ монда, субъектҳои боқимонда ба корҳои сохтмонӣ ва ворид намудани таҷҳизоти истеҳсоли машғул мебошанд.

Хулоса, дар шароити кунуни рушди иқтисодии мамлакат васеъ намудани робитаҳои байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар кишварҳои донор ва созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ зарур мебошад. Зеро рушди тамоми соҳаҳои асосии иқтисодии мамлакат аз воридоти ҷалби сармояи хориҷӣ бо назардошти маҳдуд будани имкониятҳои бучети давлатӣ вобастагӣ дорад.

Ҷалби сармояи хориҷӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дод, ки ҳадафҳои дар пеш гузоштаи худро ба таври назаррас амалӣ намояд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ исбот намудааст, ки яке аз омилҳои муҳим ва барои иқтисодиёт зарурӣ, ин ҳарчи бештар ҷалб намудани сармояи хориҷӣ ба ҳисоб рафта, мақсаднок ва самаранок истифода намудани он барои ҳалли тамоми ҳадафҳо ва мақсадҳои стратегии давлат заминаи мусоид мегузорад. Омилҳои асосӣ, ки ба ҷалби сармояи хориҷӣ мусоидат менамояд, амнияти сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат ба шумор рафта, сармоягузорию барои пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ ҳавасманд менамояд. Таваҷҷуҳи бештари сармоягузорию барои сармоягузорию соҳаҳои гуногуни иқтисодии кишвар аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар ҷумҳурии фазои мусоиди сармоягузорию фароҳам оварда шудааст.

Барои ҷалби бештари сармояи хориҷӣ ҳалли масъалаҳои зерин муҳим арзёбӣ мегарданд:

- баланд бардошдани самаранокии татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорию дар корхонаҳои муштарак;
- бехтар намудани мавқеи кишвар дар радбадандии ҷаҳонӣ аз рӯйи ҳама намуди индикаторҳои муайяншуда;
- рушди инфрасохтори фаъолияти сармоягузорию ва бехтар намудани ҷолибияти сармоягузорию хориҷӣ барои бунёди корхонаҳои муштарак;
- тақмили заминаи меъёрию ҳукукии ба рушди содирот ва коҳишидиги воридотивазкунӣ нигаронидашуда.

Адабиёт

1. Буриева М.Ч. Ҳамкориҳои давлат бо баҳши хусусӣ дар самти таъмини рушди устувори иқтисодӣ / М.Ч. Буриева, О.Р. Қурбонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. - №2 (31). - С.80-88.
2. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. - 414 с.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурию”, 21 декабри 2021, ш. Душанбе.
4. Тилабов Ё.Э. Хусусиятҳои ташаккулёбии захираҳои сармоягузорию дар шароити норасоии пасандозҳои дохилӣ: монография / Ё.Э. Тилабов. – Душанбе: ДДМИТ, 2019. – 146с.
5. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. -89с.
6. Қурбонзода О.Р. Нақши созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ ва минтақавӣ дар татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорию / О.Р. Қурбонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. - №3 (32). - С.259.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ» аз 25 март соли 2011.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023.

9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузорӣ”, (таҳрири охири аз 03.08.2018, №1547).

10. <https://tj.sputniknews.ru/atlas/2023>. Санаи мурочиат 21.01.2023.

УДК: 338.514 (575.3)

ПУЛИ МИЛЛӢ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МАМЛАКАТ

Қурбонов Вафохуҷа Намозалиевич - докторанти PhD кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 931069904. E-mail kuafo1995@mail.ru

Назаров Азизуллоҳ Зайналобидинович, докторанти PhD кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 555556624.

Пули миллӣ ҳамчун унсуре муҳимтарини рушди иқтисодиёти давлат маҳсуб ёфта, тавассути он сатҳи устувории тамоми соҳаҳо ва беҳатарии амнияти иқтисодии давлат таъмин карда мешавад. Зарурати ҳамин масъаларо ба инобат гирифта, муаллифон ба аҳаммияти таърихӣ ва иқтисодии пул дар ҷома таҳқиқот анҷом дода, ҷузъиёти муҳим ва таъсиррасони онро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Барои таъмини устувории қурби пули миллӣ ва қобилияти харидории он дар бозори молу хизматрасонӣ чораҳои

Дар баробари ин, дар мақолаи мазкур барои инъикоси масъалаҳои муҳимтарини таъсири иқтисодии пули миллӣ як қатор таҳлилҳои хусусияти воқеидошта мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: пули миллӣ, иқтисодиёт, рушд, таҳлил, муомилоти пулӣ, рушди иқтисодиёт, таъсири манфӣ, меъёри фоиз, пасандоз, қарз, таваррум, устуворӣ.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДЕНЬГИ И РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Қурбонов Вафохуджа Намозалиевич - докторант PhD кафедраи финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 931069904. E-mail kuafo1995@mail.ru

Назаров Азизуллоҳ Зайналобидинович - докторант PhD кафедраи финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 555556624.

Национальная валюта рассматривается как важнейший элемент развития экономики государства и через нее обеспечивается уровень стабильности всех отраслей и обеспечивается надежность экономической безопасности государства. Принимая во внимание необходимость этого важного вопроса, авторы провели исследование экономического значения денег и обсудили его важные и влиятельные детали. В то же время отмечается, что в современных условиях деньги считаются одним из редких открытий человечества и рассматриваются как основной механизм развития различных отраслей. В то же время, чтобы отразить наиболее важные вопросы экономического воздействия национальной валюты, в данной статье исследован ряд анализов реального характера. Публикация данной статьи способствует усилению охвата отрасли.

Ключевые слова: национальная валюта, экономика, развитие, анализ, денежные операции, экономическое развитие, негативное воздействие, процентная ставка, сбережения, кредит, инфляция, устойчивость.

NATIONAL MONEY AND DEVELOPMENT OF THE COUNTRY'S ECONOMY

Kurbonov Vafokhudzha Namozalievich - doctoral PhD student of the Department of Finance of Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: 931069904. E-mail kuafo1995@mail.ru

Nazarov Azizulloh Zaunalobiddinovich - doctoral PhD student of the Department of Finance of Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: 555556624.

The national currency is considered as the most important element in the development of the state economy, and through it the level of stability of all industries is ensured and the reliability of the economic security of the state is ensured. Considering the need for this important issue, the authors conducted a study of the historical and economic significance of money and discussed its important and influential details. At the same time, it is noted that in modern conditions, money is considered one of the rare discoveries of mankind and is considered as the main mechanism for the development of various industries. At the same time, in order to reflect the most important issues of the economic impact of the national currency, this article explores a number of real-world analyzes. The publication of this article contributes to strengthening the coverage of the industry.

Keywords: national currency, economy, development, analysis, money transactions, economic development, negative impact, interest rate, savings, credit, inflation, sustainability.

Дар шароити муосир пул яке аз кашфиёти нодири башариат ва ҳамчун механизми асосии рушди соҳаҳои мухталиф ба ҳисоб меравад. Қайд кардан зарур аст, ки пул ҳамчун воситаи муҳими ташкили муносибатҳои сатҳи гуногун дорои як қатор иқтидорҳои мебошад, тавассути онҳо дар ташкили тағйироти сохторию истеҳсолии кишвар тағйирот ворид кардан осон мебошад. Аз ҳамин лиҳоз, ҳар як давлати мустақил мехоҳад дорои пули миллии худ буда, ба устувории он аҳамияти аввалиндараҷа диҳад. Таҳлилҳо ва сарчашмаҳо нишон медиҳанд, ки ҳар давлате, ки дорои таърихи пули миллии мебошад, он давлат фарҳанг, урфу одат ва таърихи пурғановати иқтисодӣ дорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар баробари дигар кишварҳои пешрафта дорои пули миллии худ буда, ҳатто таърихи он аз пайдоиши аксар кишварҳои ҷаҳон пеш аст.

Таърихи пайдоиши муомилоти пулӣ дар қаламрави Тоҷикистон аз даврони қадим ибтидо мегирад. Тангаҳои қадимтарине, ки дар қаламрави Тоҷикистон пайдо гардидаанд, дорикҳои тиллоии ҳахоманишиянд (асрҳои VI - V то милод), ки дар бозёфти машҳури «Ҳазинаи Амударё» ханӯз соли 1878 дар ноҳияи Кубодиён кашф гардида буд, ба даст омадаанд. Сарзаминҳои Суғд ва Бохтари қадим, ки худуди Тоҷикистони имрӯза ҷузъе аз қаламрави онҳост, қисмати муҳими империяи Ҳахоманиширо ташкил намуда, дар меҳвари савдои қадими байналхалқии Шарқу Ғарб қарор гирифта буданд. Муомилоти пулӣ дар қаламрави Тоҷикистон минбаъд дар аҳди Искандари Мақдунӣ ва Селевкиён (асри IV - миёнаи асри III то милод) рушд кард.

Зикри ин матлаб муҳим аст, ки дар давраи ҳукмронии Антиохи I (ибтидои асри III то милод) дар Бохтар сиккаҳои амал мекард, ки дар он тангаҳои калони нуқрагӣ (тетрадрахма) бо ному тасвири шоҳ сикка зада мешуд. Шукуфоии бештари муомилоти пулӣ дар қаламрави Тоҷикистон ба давраи мавҷудияти давлати Юнонӣ - Бохтарӣ (асрҳои III - II то милод) тааллуқ дорад.

Дар аҳди Кӯшонӣ рушди муомилоти пулӣ идома ёфт ва хусусиятҳои нави маҳаллӣ пайдо кард. Тангаҳо дар он айём аз тилло, нуқра ва мис сикка зада мешуданд. Дар қаламрави Тоҷикистони қадим бештар аз 20 ҳазинаи тангаҳои кӯшонӣ бозёфт гардидааст. Дар тангаҳои кӯшонӣ тасвирҳои, ки бо дини зардуштӣ робита доштанд, бартарӣ пайдо намуда буданд. Дар айни замон шоҳони кӯшонӣ сиёсати муътадили

хамоии мазхабиरो амалӣ намуда, дар тангаҳои худ тасвири худои ҳиндувон Шива ва ҳамчунин Буддуро ҷой дода буданд. Онҳо халқу фарҳангҳои мухталифро муттаҳид намуда буданд, ки дар шароити ҳамзистии осоишта инкишоф меёфтанд. Дар асрҳои миёна муомилоти пулӣ дар давраи нахустин давлати мутамаркази тоҷикон - Сомониён дар асрҳои IX-X то авҷи аълои тараққиёти худ расид. Дар ин замон дар бештар аз 30 шаҳри Мовароуннаҳру Хуросон сиккахонаҳо амал мекарданд. Дирҳамҳои сомонӣ на танҳо дар ҳудуди ин давлат, балки фаротар аз қаламрави он дар муомилот қарор доштанд.

Рушди минбаъдаи муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна ба давраи Темуриён (асри XV) рост меояд. Хазинаҳои бузурги тангаҳои мисини Темуриён дар Душанбе, Хучанд, Ҳисор, Регар ва маҳалҳои дигар бозёфт гардидаанд [11, с.5].

Сикказаниҳои танга дар қаламрави Осиёи Миёна то соли 1920 идома ёфт. Барориши нахустин пулҳои қоғазӣ дар қаламрави Осиёи Миёна, ки мисли сиккаҳои нуқра «танга» ном доштанд, ба солҳои охири ҳукмронии амири охиринаи Бухоро Саид Олимхон рост меояд.

Пулҳои қоғазӣ бо арзиши 20, 50 100, 300, 500, 1 000, 2 000, 5 000, 10 000 танга ба муомилот бароварда шуда буданд. Моҳи сентябри соли 1920 дар қаламрави аморати Бухоро Ҷумҳурии Халқии Шӯроии Бухоро ташкил гардид, ки барориши ҳамон пулҳои қоғазии амириро танҳо бо фарқияти ҷузъӣ идома дод, аз ҷумла дар доираи болоӣ навиштаи «Ҳукми ҳуמוюни олий содир шуд» ба нишонаи шуравӣ - тасвири дос ва бастаи гандум иваз гардид ва ному вазифаи мансабдорон дигар карда шуданд. Тамоми матни ин пулҳо ба забони тоҷикӣ навишта шудааст.

Дар қаламрави Тоҷикистони кунунӣ то соли 1925 ягон муассисаи бонкӣ мавҷуд набуд. Зарурати ифтиҳои муассисаи мустақили бонкӣ бо ташкили Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон (соли 1924) ба миён омад. Моҳи майи соли 1925 таъсиси воҳиди ҷумҳуриявии Душанбегӣ, баъдтар Тоҷикистони Бонки давлатии Иттиҳоди Ҷамоҳири Шуравии Сотсиалистӣ эълон гардид. Ташкили низоми муосири бонкӣ танҳо баъди истиқлолият ба даст овардани Тоҷикистон (9 сентябри соли 1991) ва ташкили Бонки миллии Тоҷикистон муяссар гардид.

Бо вучуди он ки Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1991 истиқлолият ба даст овард, то охири соли 1993 дар ҳудуди ҷумҳурӣ пули давраи Иттиҳоди Шуравӣ ва баъдтар аз 1 январи соли 1994 - пули нақди Федератсияи Россия гардиш мекард. Тоҷикистон дар байни давлатҳои нави мустақил ягона кишваре боқӣ монда буд, ки дар қаламрави он то соли 1995 рубли Федератсияи Россия дар муомилот истифода мешуд. Ин вазъият як қатор мушкилоти ҷиддии иҷтимоию иқтисодиро ба миён овард: қарзи давлатии ҷумҳурӣ аз сабаби нарасидани пули нақд барои пардохти музди кор, нафақа ва кумақпулиҳо бемайлон меафзуд; маблағгузориҳои иқтисодӣ амалан қатъ гардид ва ниҳоят, Бонки миллии Тоҷикистон имконияти гузаронидани сиёсати мустақилонаи пулиро қарзӣ ва асъориро маҳрум буд. Ғайр аз ин, қайд кардан зарур аст, ки низоми пулии мутамарказ дар давлати соҳибистиклол ба рушди иқтисодӣ таъсири манфӣ расонида, он метавонист иқтисодиёти кишварро ба нобудӣ мувҷеҳ намояд. Зеро дар ҷунин ҳолат давлат стратегияи рушди иқтисодиётро, ки дар заминаи низоми пулии дуруст ба вучуд меояд, ба таври бояду шояд танзим ва идора карда наметавонад. Ин таҷриба дар давраи дар муомилот қарор доштани рубл Тоҷикистонро дар як ҳолати ногувор қарор дод. Дар ин давра ҳаҷми таваррум дар тӯли солҳои 1992-95 бо суръати баланд, ба ҳисоби миёна 2483 фоизи солона меафзуд. Ҳамчунин, ҳаҷми пули дар муомилотбуда бештар аз 65 млрд рубл баҳо дода мешавад. Аз ҷониби дигар, мавҷуд набудани низоми мукамал ва мустақили пули миллий, ки метавонист таъсири ин гуна воридашавии пулҳоро маҳдуд намояд, ба шумор мерафт [7, с.294].

Ҳалли ин мушкилот ва масъалаҳои дигар зарурати ҷорӣ кардани пули худиро ба миён овард. Ҳамин тариқ, бо мақсади татбиқи сиёсати самараноки иқтисодӣ,

суръатбахшӣ ба дигаргуниҳои иқтисодӣ ва бунёди низоми мустақили пулии Тоҷикистон бо ташаббуси шахсӣ ва дастгирии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси ҷорӣ кардани пули миллии Тоҷикистон қарор қабул гардид.

Мутобиқи Қарори Комиссияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҷорӣ намудани пули милли аз 6 майи соли 1995, № 8 (324) «Дар бораи тартиби дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муомилот баровардани пули милли - рубли тоҷикӣ» аз 10 майи соли 1995 пули миллии Тоҷикистон бо арзиши 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500, 1000 рубли намунаи соли 1994, барориши Бонки миллии Тоҷикистон ба муомилот бароварда шуд.

Ба муомилот баровардани пули милли барои рушди минбаъдаи ҷумҳурӣ аҳаммияти муҳими иқтисодӣ дошт ва падидаи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангие гардид, ки бо мусоидати Хазинаи Байналхалқии Асъор сурат гирифт. Ин воқиди пулӣ дар муддати 5 соли дар муомилот қарор доштани дар ташкили заминаҳои истиқлолияти иқтисодии кишвар нақши муҳим бозид ва барои оғози фаъолияти нави комилан миллии пулӣ шароити зарурӣ муҳайё гардонд.

Бо фароҳам омадани суботи сиёсӣ ва иқтисодии кишвар Бонки миллии Тоҷикистон соли 1999 бо муассисаи Чейсик з Деверент (Олмон) барои тайёр кардани пули милли, ки таърихи гузашта ва фарҳангии имрӯзаи халқи тоҷикро инъикос менамояд, шартнома бааст. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 октябри соли 2000, № 415 дар хусуси аз таърихи 30 октябри соли 2000 пули милли сомонӣ ба муомилот бароварда шуд.

Баъди ба муомилот баровардани пули милли - сомонӣ ҳукумати кишвар ба масъалаҳои муҳимтарини пули милли, ки ба иқтисодиёти давлат вобастагии зиёд дорад, ба монанди: нигоҳ доштани сатҳи муътадили таваррум, ҳадафгирии пулӣ, устувории қурби мубодилавии пули милли, меъёри фоизи қарз, меъёри фоизи пасандозҳои ҷалбгардида ва монанди инҳо аҳаммияти аввалиндараҷа дод. Қайд кардан зарур аст, ки вазъияти идоранашавандаи сиёсати пулиро қарзӣ дар давраи дар муомилот қарор доштани рубли деревяний ва рубли русӣ ҳукумати кишварро зарур омад, ки ба муомилот пули миллиро барорад, ки дорои арзишҳои миллии мебошад ва ба воситаи он вазъияти иқтисодии давлат ба эътидол оварда шуд. Ҳамин аст, ки дар масъалаи алоқамандии пул дар иқтисодиёт ва таъсири он дар рушди истеҳсолот нуқтаҳои назари гуногун мавҷуданд, ки тақвияти онҳо қобили қабул мебошад.

Ба андешаи Д.Ш. Гогоҳия «Дар иқтисодиёти муосир пул ҳамчун унсури динамикӣ, инчунин, такмилдиҳандаи алоқаи байни ҳозира ва оянда мебошад. Дар шароити муосир пул на танҳо ба сатҳи нархҳо, инчунин, ба рафтори даврии истеъмол, пасандоз, сармоягузорӣ ва шуғл таъсир мерасонад. Дар ин равиш, устувории пул як омили дигари муқаррарӣ ҳисобида намешавад, аммо ба эътидол овардани арзиши пул ба иқтисодиёт вобастагии мустақим дорад» [3, с.28]. Вобаста ба ин, метавон гуфт, ки унсури динамикии таъсири пул ба иқтисодиёт аз тағйири нишондиҳандаҳои макро ва микроиқтисодиёт иборат мебошад. Ҳамчунин, пул ҳамчун унсури муҳимтарини нарх, пасандоз ва сармоягузорӣ дар сатҳи иқтисодиёти миллии ин ё он давлат маҳсуб меёбад.

Дар ин масъала андешаи В.А. Варфоломеева ба маврид аст, ки «пул ҳамчун омили некуаҳволии иқтисодӣ аст. Пул ҳамчун омили миёнарав хангоми мубодила бояд аз тарафи умум қобили қабул ва истифодашаванда бошад. Ҳама одамоне бояд чизеро ҳамчун пул қабул намоянд.

Гуфтан мумкин аст, ки вобаста ба равандҳои эволюсионӣ сифатҳои зерини зарурии пулро инҳо ташаккул додаанд:

– қобили қабули умумӣ будан: маводе, ки аз он пул сохта мешавад, бояд дар маҷмуъ барои истифодаи мардум қобили қабул бошад;

– хусусияти интиқолпазирӣ доштан: маводи пулӣ бояд дорои арзиши баланд ва камвазн бошад. Зеро лозим аст, ки пул бояд аз як нуқта ба нуқтаи дигар бемамоният интиқол дода шавад ва хароҷоти истифода бурдани онҳо имконпазир бошад [4, с.179]. Дар таҷриба хусусияти пул ҳамчун характери доимии рушди иқтисодиёт буда, тавассути аломатҳои қобили қабул дар иқтисодиёт истифода мегардад. Ҳамзамон, дар заминаи ин гуфтаҳо қайд кардан зарур аст, ки талаботи низоми иқтисодӣ боиси ба миён омадани муносибатҳои пулӣ ва дар натиҷа боиси пайдоиши он гардидааст.

Вобаста ба ин, пул дар ҳама давру замон дар ташаккул ва рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва шинохти равобитаи доимии байнифардию байнидавлатӣ мавқеи махсус ва аввалиндараҷаро доро мебошад. Зеро аз даврони андӯхти ибтидоии илм ташаккули одитарин муносибатҳои пулӣ мувофиқи талаботи ҳама давру замон зарурати вазифаи ташкилӣ доштани пул эҳсос мегардид. Аз давраи шинохти муносибати ҷамъиятӣ дар соҳаи тичорату истеҳсолот зарурат ва аҳаммияти пул торафт эҳсос мегардад. Тибқи мушоҳидаҳои доимӣ пул аз замони қадим то ба имрӯз яке аз муҳарриқҳои асосии пешбарандаи иқтисодиёти ҳар як давлат ба ҳисоб меравад. Гарчанде ки пул муҳимияти худро дар рушди тамоми бахшҳои иқтисодӣ инъикос намояд ҳам, он аз хатару таъсирҳои манфии сатҳи гуногун холӣ нест. Ба ин хотир, масъалаи устувории пул аз аввали шаклгирию шакливазкунии он вазифаи асосии ҳар як давлати мустақили дорои пули миллӣ мебошад. Ба масъалаи устувории пул ва зарурати асли будани он баъд аз шакли одии мубодила (бартер) ба шакли филизии пул гузаштан диққати махсус дода мешавад [2, с.7].

Дар ҳамин замина қайд кардан ба маврид аст, ки устувории пули миллӣ ба устувории иқтисодиёти давлат вобастагии зиёд дорад, ки идораи асосии онро давлат ба уҳда дорад. Дар иқтисодиёти имрӯза хусусиятҳои хоси пулро дар рушди иқтисодиёт дар шакли зерин дидан мумкин аст:

- таъминкунандагии норасоии захираҳо дар ҷараёни истеҳсолот;
- тезонидани ҷараёни истеҳсолот ва такрористеҳсол дар сатҳи зарурӣ;
- баланд бардоштани иқтидори истеҳсолии корхонаҳои сатҳи гуногун;
- ба қор андохтани имкониятҳои истифоданашуда дар манбаъҳои истеҳсолӣ;
- таъмини шуғли пурмаҳсул ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум бо роҳи паст кардани сатҳи камбизоатӣ.

Дар солҳои охир давлат тавассути роҳу воситаҳои гуногун усулҳои гуногуни иқтисодиро барои таъмини устувории пул истифода мебаранд. Зеро дуруст аст, ки ноустувор шудани қурби пул ба ноустувории сатҳи иқтисодиёт ва иҷтимоӣ ҳар як давлати алоҳида оварда мерасонад. Бояд қайд намуд, ки дар замони истифодаи низоми пулҳои филизӣ хатарҳои ноустувории қурби пул нисбат ба замони истифодаи пулҳои қоғазӣ камтар буд. Дар сатҳи устувории низоми пулӣ аз сохтакорӣ қаллобон ва афзоиши ғайриқобили пешбинӣ он дар муомилот пули ҳар як кишвари мустақил дорои нишонаҳои ҷимоявӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон унсурҳои асосии ҷимоявии пул инҳоянд [11, с.1]:

1. Нишонаи обӣ: тасвири чандтобишаи расми шахси рӯи пул, ки дар муқобили рӯшноӣ дида мешавад.

2. Риштаи ҷимоявӣ: навори филизии дохили пул, ки зоҳиран шаш порча буда, хангоми дар муқобили рӯшноӣ дидан ҳамчун риштаи яклухти хиратоби матни такроршавандаи «БМТ» бо тасвири роставу чаппа намоён мешавад.

3. Резанавишт: дар рӯи пул - резаматн ба забони тоҷикӣ, ки арзиши пулро ифода мекунад; дар паси пул - резаматн ба забони англисӣ, ки арзиши пулро ифода мекунад.

4. Унсури чопию нақшкӯби зидди нусхабардорӣ: хангоми мушоҳида намудани пул таҳти кунҷҳои гуногун дар нақши «гули лола» чандин рақами хираву равшан намоён мешавад, ки арзиши пулро ифода мекунад.

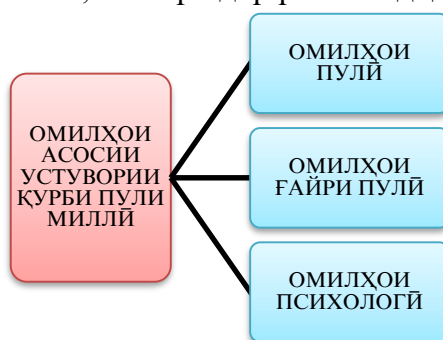
5. Тасвирҳои бо ҳам пайвандшаванда: унсурҳои тасвир, ки дар дохили доираҳои сафедранги харду рӯи пул ҷойгир шудаанд, хангоми дидан дар муқобили рӯшноӣ ба ҳам пайваस्त шуда, нишони Бонки миллии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд.

6. Кинеграмма: хангоми тағйир додани кунҷи рӯшноии навори амудии филизӣ, тасвири нишони Бонки миллии Тоҷикистон ва матнҳои тоҷикию англисӣ, ки дар рӯи он воқеъ мебошанд, бо рангҳои гуногун медурахшанд.

7. Нишона барои нобиноён: шаклҳои ҳаштгӯшаи дар поёни қисмати сафеди пул ҷойгиршуда дорой хосияти барҷастагӣ мебошанд, ки бо даст ҳис карда мешаванд.

8. Ҳимояи магнитӣ: рақами силсилавии уфуқии воқеъ дар кунҷи болоии тарафи чапи пул дорой хосияти магнитӣ мебошад.

Вобаста ба гуфтаҳои боло қайд кардан ба маврид аст, ки имрӯз устувории қурби пули миллии ва қобилияти харидории он дар миқёси иқтисодии Тоҷикистон аз се омилҳои асосӣ вобаста аст, ки онро дар расми 1 дидан мумкин аст.

Расми 1. Омилҳои асосии устувории қурби пули миллии.

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Гуфтан мумкин аст, ки ин се омилҳои устувории қурби пул ва қобилияти харидории он фарогири тамоми ҷанбаҳои иҷтимоию иқтисодӣ мебошад, ки ба ин масъалаҳо аҳамияти аввалиндараҷа медиҳад. Хангоми риояи меъёрҳои иқтисодӣ танзими масъалаҳои пулӣ ва ғайрипулӣ аз масъалаҳои психологӣ ҷомеа вобастагии зиёд дорад. Таҳаввулоти солҳои охир, махсусан бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ, ки соли 2008 ба вуҷуд омад, иқтисодии як қатор давлатҳои ҷаҳонро ба мушкилот дучор намуда, таъсири иқтисодии воситаҳои пулиро коста кард. Ноустувории қурби пули миллиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи як қатор нишондиҳандаҳои пулӣ мушоҳида кардан мумкин аст (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Тағйирёбии қурби расмии мубодилавии сомонӣ бо доллари ИМА, сатҳи таваррум, меъёри фоизи қарз ва пасандозҳо бо %

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо										Нисбат ба 2013
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
Қурби расмии мубодилавии сомонӣ бо доллари ИМА бо 1 сомонӣ	4,77	5,30	6,99	7,87	8,81	9,24	9,68	11,3	11,3	0	6,5%
Болоравии сатҳи таваррум	3,7	7,4	5,1	6,1	6,7	5,4	8,0	9,4	8,0		4,3%
Меъёри фоизи пасандозҳо	15,7	15	15,3	15,8	13,9	9,5	9,2	8,15	10,0	7	- 5,0%
Меъёри фоизи қарзҳо	24,1	24,5	26,6	24,9	28,3	26,4	22,8	24,9	25,2	6	1,25%

Сарчашма: Дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ солҳои 2015, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305) тартиб дода шудааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ноустувории вазъи иқтисодӣ дар давраи дуоми таъсири бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ, ки сабаби асосии он таҳримҳои шарикони стратегияи рушд мебошанд, ба ноустувории пули миллӣ, ки зоҳиршавии онро камчинии асъори хорҷӣ ошкор намуд, ба миён омад. Гуфтан мумкин аст, ки қурби расмии мубодилавии сомонӣ бо доллари ИМА баъд аз соли 2013 тамоили зиёдшавиро касб намуда, ба ҳисоби миёна 6,5% ё 1,4 маротиба, болоравии сатҳи таваррум 4,3% ё 1,1 маротиба, меъёри фоизи пасандозҳо - 36% кам гардида, меъёри фоизи 1,25% афзоиш ёфтааст.

Ҳамин аст, ки олимону коршиносон пулро ҷузъи ҷудонашавандаи низоми молиявии ҳар як кишвар меҳисобанд. Ҳатто дар ин бобат қайд менамоянд, ки дар айни замон масъалаи вобаста ба пул муҳим аст, зеро дар набудани пул зиндагӣ дар ин дунё қариб ғайриимкон аст. Инчунин, мавзуи пул барои иқтисоддонҳои оянда ниҳоят муҳим мебошад, ки дурномои иқтисодиётро пешбинӣ менамоянд [5, с.177].

Нишони ҳимоявии пул яке аз унсурҳои аввалини устувории пул ба ҳисоб меравад. Бояд қайд намуд, ки дар ҳама ҳолат ва шароити замон ноустувории авзои қурби пули миллӣ ва қобилияти харидории он дар бозори молу хизматрасонӣ аз ду омили асосӣ иборат ё вобаста аст [8, с.139]:

1. Омилҳои дохилӣ;
2. Омилҳои беруна.

Одатан вобастагии ин ду омил ҳоси тамоми самтҳои асосии ҷамъиятӣ буда, дар масъалаи устувории қурби пули миллӣ ҳамчун омилҳои асосӣ ва таъсиррасон маҳсуб меёбанд.

Дар таҷрибаи омили давлатҳои рӯ ба тараққӣ омилҳои беруна сабабҳои ба миён овардани омилҳои дохилӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон мегардад.

Барои истифода ва баамалбарории фишангҳои танзимӣ устуворгардонӣ, ки ҳоси омилҳои дохилаанд, бояд дар ҳама ҳолат чораҳои пешакӣ дар асоси стратегияи муайян андешида шавад. Зарурати андешидани чораҳои қатъӣ ва қаблӣ ба он водор месозад, ки таъсири омилҳои беруна ба ноустувории пули миллӣ камтар расад.

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки ба устувории сатҳи иқтисодиёт ва рушди он аз рӯи устувории пули миллӣ баҳо медиҳанд. Аз ин лиҳоз, барои назария ва методологияи устувории пули миллӣ дар ҳама ҳолат бояд чораҳои зарурӣ андешида шавад.

Дар шароити имрӯза барои таъмини устувории қурби пули миллӣ ва қобилияти харидории он дар бозори молу хизматрасонӣ андешидани чораҳои зарурии зерин ба мақсад мувофиқ аст:

1. Баланд бардоштани маърифати молиявии мардум;
2. Ташкили механизмҳои асосии воридоти асъори хориҷӣ аз ҳисоби омилҳои ғайриисодиротӣ;
3. Пурзӯр кардани қобилияти хизматрасонӣ ва пардохтпазирии банкҳо;
4. Афзоиши ММД – дар як сол ба ҳисоби миёна то 70-75%;
5. Пурзӯр кардани иқтисодии содиротии кишвар аз рӯи намудҳои гуногуни мол;
6. Пурзӯр кардани заминаҳои содиротии неруи барқи аз ҷиҳати экологӣ тоза;
7. Ба таври қатъӣ аз рӯи нишондиҳандаҳои алоҳида маҳдуд кардани бозори молҳои хориҷӣ;
8. Ба таври қатъӣ маҳдуд кардани ченаки арзиш тавассути асъори хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
9. Роҳҳои ташкили шароити мусоид барои ҷалби сармояи хориҷӣ ба минтақаҳои озоди иқтисодӣ;
10. Ҳавасманд гардонидани соҳаи кишоварзӣ аз тарафи банкҳои тижоратӣ.

Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳар як давлати мустақил барои устувории пули миллии худ роҳу воситаҳои гуногунро истифода мебарад ва бо ин восита рушди иқтисодиёти худро таъмин менамоянд. Ҳамзамон, дар сурати риояи қатъии меъёрҳои дар боло зикршуда имконияти устуворгардонии пули миллӣ имконпазир мегардад.

Адабиёт

1. Аҳадов И.Қ. Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақши он дар пешрафти иқтисодиёт /И.Қ. Аҳадов // Ҷавонон ва илми муосир. – Душанбе, 2011. – С.105-112.
2. Варфоломеева В.А. Роль и значение денег в современной экономике / В.А. Варфоломеева // Актуальные проблемы экономики и управления. - 2021. - №2 (30). - С. 3-7.
3. Гогохия Д.Ш. Некоторые сюжеты из истории внешней торговли в контексте теории денег / Д.Ш. Гогохия // Экономическая теория. ВТЭ. – 2020. - №4. - С. 19-28.
4. Махшулов С.Дж. Устойчивость национальной валюты, ее теория и методология / С.Дж. Махшулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. - №9. - С. 174-179.
5. Махшулов С.Ҷ. Хатарҳои ба муносибатҳои бонкӣ алоқаманд / С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишқадаи молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – 2016. - №1/5. - С.78-84.
6. Махшулов С.Дж. Конкурентоспособность кредитных организаций и актуальность их финансовых показателей с учетом ликвидности / Махшулов С.Дж // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. - №5-2. - С. 54 -.
7. Раҳимзода Ш. Иқтисодиёту бонкдорӣ ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ / Ш. Раҳимзода., С.Ҷ., Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2021. - №7. – С. 193- 199.
8. Хикматов У.С. Необходимость повышения финансовой грамотности населения (теоретический аспект) / У.С. Хикматов, М.Т. Койчуева //Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. - 2015. - Т.15. - №8. - С. 174-178.
9. Дастурамали №176-и Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ» аз 9 октябри соли 2009, таҳти №304, бо Қарори Раёсати БМТ тасдиқ гардидааст (аз 19 ноябри соли 2009, таҳти №550 «ж», дар Вазорати адлияи ҶТ ба қайди давлатӣ гирифта шудааст).

УДК: 330.15

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ИЛМИИ ИСТИФОДАБАРИИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

Зухуров Бахтиёр Искандарович - унвонҷӯи кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тиҷорати байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: (+992) 918-80-93-51.

Дар мақола масъалаҳои назариявии истифодабарии захираҳои табиӣ ҳамчун омилҳои рушди фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар баррасӣ мегардад. Қайд карда мешавад, ки мавҷудияти захираҳои бойи табиӣ ва истифодаи оқилонаи он барои таъмини рушди босуботи кишвар ва воридоти мувафаққона ба хоҷагии умумии ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

Инчунин, дар мақола таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ таҷрибавӣ истифодаи захираҳои табиӣ кишвар аз нуқтаи назари таъмини беҳатарии иқтисодӣ гузаронида шудааст. Вобаста бо рушди муносибатҳои хоҷагидорӣ ва пешрафти илму техника ошкор гардидааст, ки проблемаи истифодабарии захираҳои табиӣ боз ҳам васеъ мегардад ва дар таъмини рушди босуботи иқтисодӣ пояи устувор мегузорад.

Аҳаммияти махсус ба масъалаҳои истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ва дар заминаи он ташиаккулёбии таъсири мутақобилан судманди ҷомеа ва табиат ҳамчун шартҳои муҳимми ҳифзи муҳити зист ва баланд бардоштани сифати ҳаёти шаҳрвандон равона гардидааст.

Калидвожаҳо: захираҳои табиӣ, ҷабҳаҳои хоҷагидорӣ, муҳити зист, муносибатҳои иқтисодӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, ҳадафҳои стратегӣ, таъмини рушди босубот, пешрафти илму техника, иқтисодиёти бозоргонӣ, макроиқтисод, объекти сарватҳои табиӣ ва омилҳои рушди иқтисодӣ.

НЕКОТОРЫЕ НАУЧНЫЕ ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ

Зухуров Бахтиёр Искандарович - соискатель кафедры мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 918-80-93-51.

В статье рассматриваются теоретические вопросы использования природных ресурсов как фактора развития экономической деятельности страны. Отмечается, что наличие богатых природных ресурсов и их рациональное использование способствуют стабильному развитию страны и успешной интегрированности в мировую экономику.

Также в статье исследуются теоретические и практические вопросы использования природных ресурсов страны с точки зрения обеспечения экономической безопасности. В связи с развитием экономических отношений и прогрессом науки и техники выявлено, что проблема использования природных ресурсов еще больше расширяется и закладывает основу для обеспечения развития экономической стабильности.

Особое значение уделено вопросам рационального использования природных ресурсов и формирования на его основе благотворного взаимодействия общества и природы как важного условия охраны окружающей среды и повышения качества жизни граждан.

Ключевые слова: природные ресурсы, хозяйственная деятельность, окружающая среда, экономические отношения, макроэкономические показатели, стратегические цели, обеспечение устойчивого развития, развитие науки и техники, рыночная экономика, макроэкономика, объект природных ресурсов и фактор экономического развития.

SOME SCIENTIFIC QUESTIONS OF THE USE OF NATURAL RESOURCES UNDER MARKET CONDITIONS

Zukhurov Bakhtiyor Iskandarovich - Applicant of the Department of World Economy and International Trade of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov, 64/14. Phone: (+992) 918-80-93-51.

The article deals with the theoretical issues of the use of natural resources as a factor in the development of the country's economic activity. It is noted that the presence of rich natural resources and their rational use contribute to the stable development of the country and successful integration into the world economy.

The article also examines the theoretical and practical issues of the use of the country's natural resources in terms of ensuring economic security. In connection with the development of economic relations and the progress of science and technology, it has been revealed that the problem of using natural resources is expanding even more and lays the foundation for ensuring the development of economic stability.

Particular attention is paid to the issues of rational use of natural resources and the formation on its basis of a beneficial interaction between society and nature as an important condition for protecting the environment and improving the quality of life of citizens.

Key words: natural resources, economic activity, environment, economic relations, macroeconomic indicators, strategic goals, sustainable development, science and technology development, market economy, macroeconomics, natural resource object and economic development factor.

Дар шароити рушди илму техника истифодабарии захираҳои табиӣ шартӣ муҳимми инкишофи иқтисодиёти муосири ҳар як кишвари соҳибистиклол арзёбӣ мегардад. Таҷрибаи иқтисодиёти ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки мавҷудияти захираҳои бойи табиӣ ва истифодаи оқилонаи он барои таъмини рушди босуботи кишвар ва воридоти бомувафакқият ба хоҷагии умумии ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

Кишварҳои дорои бойи захираҳои табиӣ дар тақсимои байналхалқии меҳнат имконияти иштироки фаъолонро ба даст оварда, на фақат дар рушди иқтисодиёти хеш, балки барои таҳкими ҳамкориҳои мутақобилан судманди иқтисодӣ бо кишварҳои дуру наздик заминаи устувор мегузоранд. Аз ин рӯ, таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ таҷрибавӣ истифодабарии захираҳои табиӣ кишвар ҳамчун омилҳои рушди фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар аз нуқтаи назари таъмини беҳатарии иқтисодӣ аҳамияти махсусро дар шароити муосир пайдо мекунад.

Бояд қайд кард, ки раванди истифодабарии иқтисодии захираҳои табиӣ хусусияти минтақавӣ дошта, захираҳо ва экосистемаҳои ҳар як минтақа аз ҷиҳати вақт ва фазо аз ҳамдигар нисбатан ҷудо шудаанд. Дар ҷунин шароит таъсир ва зарари фаъолияти хоҷагидорӣ, пеш аз ҳама, дар як минтақаи мушаххас зоҳир шуда, хусусиятҳои микдорӣ ва сифатии истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ ва саноат ва, инчунин, истифодаи захираҳои табиӣ, тақсимои ҳудудии минтақаҳои истеҳсолӣ ва равандҳои демографӣ асосан бо хусусиятҳои минтақа муайян карда мешаванд [1, с.3].

Албатта, дар шароити муосири иқтисодӣ минтақаҳо барои интихоби стратегияҳои гуногуни рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ имкониятҳои иловагиро фароҳам меоранд. Масъалаҳои ҳамкориҳои ҷомеа ва табиат, оқилона истифода ва афзун гардондани сарватҳои табиӣ бинобар сабаби афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ аҳамияти калони иқтисодӣ дар шароити номуайянии рушди иқтисодиёти ҷаҳон пайдо кардааст.

Аз тарафи дигар, қайд кардан муҳим аст, ки вобаста бо рушди муносибатҳои хоҷагидорӣ ва инқилоби илму техника проблемаи истифодабарии захираҳои табиӣ боз ҳам васеъ гашт. Талаботи зиёди корхонаҳои саноатӣ ба захираҳои табиӣ ва афзоиши босуръати истеъмоли онҳо дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ боиси дар ояндаи наздик дар шароити маҳдудияти захираҳо таҳдиди нарасидани онҳо гардид. Бинобар ин, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ дар тамоми дунё имрӯз ба яке аз проблемаҳои муштарак табдил ёфтааст.

Аз нуқтаи назари таҳқиқот, бояд қайд кард, ки сарватҳои табиӣ ҳамчун омилҳои рушди фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар дар ҳама марҳила ҳамеша таваҷҷуҳи иқтисодшиносону олимону ба худ ҷалб мекарданд, аммо дар ҷараёни рушди илми иқтисод андешаи онҳо тағйир ёфт. Новобаста аз доштани ақидаҳои мухталиф олимону ва шахсони дорои касбияти баланд, инчунин, муассисаҳои илмӣ, ки ба масъалаҳои истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ сару кор доштанд, дар таҳияи асосҳои концептуалӣ дар шароити гузариш ба рушди устувори иқтисодиёт саҳми калон гузоштаанд.

Инчунин, дар баробари мавҷудияти равишҳои фундаменталӣ оид ба масъалаи баррасишаванда, набудани ақидаҳои системавии назариявӣ ва методологӣ оиди истифодаи оқилонаи иқтисодии захираҳои табиӣ таҳлили илмӣ ин муаммо ҷолиби диққат мебошад. Истифодабарии захираҳои табиӣ аз аввали марҳилаи рушди фаъолияти иқтисодӣ шартӣ муҳимми тараққиёти кишвар ва баланд бардоштани сатҳи некуахлоқии кишвар арзёбӣ мегашт.

Масалан, А. Маршалл ва А. Пигу қайд кардаанд, ки ба даст овардани самарҳои иқтисодӣ бо бозор алоқаманд мебошад, ки он танҳо манфиатҳои иқтисодиро фаро мегирад, дар ҳоле ки некуахлоқии одамон ба молҳои озоди табиӣ, ки берун аз бозор мебошанд, вобаста аст.

Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, идоракунии табиат дар ду шакл - умумӣ ва махсус амалӣ карда мешавад. Идоракунии умумии табиат ягон иҷозати махсус талаб

намекунад. Онро шаҳрвандон аз рӯйи ҳуқуқҳои табиӣ, ки аз таваллуд ва мавҷудияти онҳо бармеоянд, амалӣ менамоянд.

Идоракунии махсуси табиат аз ҷониби шаҳрвандон ва субъектҳои хоҷагидорӣ (корхонаҳо, фирмаҳо, ташкилотҳо) дар асоси қонунҳо, санадҳои меъёрӣ ва иҷозати мақомоти салоҳиятдори давлатӣ амалӣ карда мешавад. Он ба истифодаи замин, истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, истифодаи об, истифодаи ҷангал, инчунин, истифодаи захираҳои олами ҳайвонот ва ҳавои атмосфера нигаронида шуда, ҷудо мешавад [7, с.12].

Дар адабиёти илмӣ таснифоти захираҳои табиӣ аз рӯйи меъёрҳои гуногун зиёд мебошанд. Як қатор олимони табиатро ба такрористеҳсолшаванда, яъне биологӣ ва такрорнашаванда - минералӣ тақсим мекунанд.

Б.А. Боровских қайд мекунад, ки сарватҳои табиӣ, ки тамоми давраҳо дар бар мегиранд, дар айни замон дар бораи муомилоти иқтисодӣ сухан рондан қонунист. Аз ҳамин нуқтаи назар вай захираҳои табииро ҳамчун унсурҳои табиат, ки дар дараҷаи муайяни тараққиёти истеҳсолот мақоми махсусро ишғол менамоянд, муайян мекунад. Мувофиқи ин таъриф, сарватҳои табиӣ на танҳо шартӣ ҳатмии меҳнат мебошанд, балки натиҷаи маҳсули он низ арзёбӣ мегарданд [3, с.109].

Таҳқиқи ақидаҳои мухталифи олимони оид ба истифодабарии захираҳои табиӣ имконият медиҳад, ки онҳоро ба сохторҳои зерин тасниф намоем.

Ҷадвали 1. - Таснифоти истифодабарии захираҳои табиӣ аз рӯйи меъёрҳо

Аз рӯйи тамомшавӣ	Тамомшаванда Барқароршаванда (об, хок, ҷангал, олами ҳайвонот) Барқарорнашаванда (минералҳо)
	Тамомнашаванда (энергияи офтоб, шамол, баҳр ва укёнусҳо)
Аз рӯйи ивазшавӣ	Ивазшаванда (намудҳои ашёи хом, сӯзишворӣ)
	Ивазнашаванда (об, ҳаво)
Аз рӯйи моликият	Хусусӣ (иҷоравӣ)
	Давлатӣ, ҷамъиятӣ (иҷоравӣ)
	Ҷамъиятӣ
Аз рӯйи истифодабарӣ	Истеҳсолӣ (саноатӣ, кишоварзӣ)
	Иқтисодӣ
	Рекреатсионӣ

Сарчашма. Таҳияи муаллиф дар асоси: Бобылев С.Н. Экономика природопользования: учебник / С.Н.Бобылев, А.Ш. Ходжаев. – Москва, 2003. – С.16.

Тавре аз ҷадвали 1 бармеояд, захираҳои табиӣ аз рӯйи меъёрҳо ба гурӯҳҳои зиёд тақсим шуда, дар низоми иқтисодии ҳар як кишвар ҷузъи ҷудонашавандаи рушди фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар ба шумор мераванд. Сарватҳои табиӣ қисми ҷудонашавандаи иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, ҳамчун омилҳои истеҳсолот дар баробари меҳнат, қувваи коргарӣ барои истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ шартӣ муҳимми ташаккул арзёбӣ мегардад [10]. Ҳар як сармояи аллакай истифодашуда сарватҳои табииро дар бар мегирад. Нақши сарватҳои табиӣ, гарчанде гуногун бошанд ҳам, барои рушди босуботи иқтисодӣ басо муҳим мебошад.

Дар асоси таҳқиқоти ақидаҳои мухталифи олимони иқтисоддон ва адабиёти илмӣ, ба ҳулосае омадан мумкин мебошад, ки сарватҳои табиӣ ва истифодаи оқилонаи онҳо дар шароити кунунӣ барои илми иқтисодӣ ва таҷрибаи хоҷагидорӣ кишвар яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии кишвар ба шумор меравад.

Ба ақидаи мо, захираҳои табиӣ ва истифодаи онҳо ин, пеш аз ҳама, таъсири мутақобилаи ҷомеа ва табиат ба шумор меравад. Дар ин ҷо сухан дар бораи ҳама гуна фаъолияти инсон меравад, ки бо истифодаи захираҳои табиӣ ва тағйирёбии ҳолати муҳити табиӣ алоқаманд мебошад.

Бояд қайд кард, ки инсоният дар марҳилаҳои гуногуни рушд сарватҳои табииро ҳамчун сарчашмаи иловагии таъминоти ҳаёти хеш истифода мекард. Дар баробари ин, бо мурури рушди муносибатҳои нави иқтисодиву иҷтимоӣ истифодабарии сарватҳои табиӣ хеле васеъ гашт.

Вобаста ба гуфтаҳои боло қайд кардан мумкин аст, ки дар давраи пештараи тараққиёти истеҳсолоти ҷамъиятӣ ба муомилоти иқтисодӣ шумораи зиёди объектҳо ва қувваҳои табиӣ ҷалб карда шуда буданд. Ба ақидаи академик В.И. Вернадский, дар замони қадим инсон ҳамагӣ 19 элементи химиявиро истифода мебард, дар асри XX – 59 элементи химиявӣ ва ҳоло бошад, қариб ҳамаи элементҳои системаи даврии Д.И. Менделеев истифода бурда мешаванд [4, с.183].

Аз тарафи дигар, барзиёд истихроҷ ва коркарди сарватҳои табиӣ дар шароити рушди муносибатҳои истеҳсолӣ хатарҳои навро ба вучуд меорад, ки ба сатҳи сифати ҳаёти инсон ва, умуман, ба ҷомеаи муосир таъсири манфӣ мерасонад. Барои идоракунии босифати табиат зарур аст, ки муҳити зист зарар надида, балки ҳамчун сармояи табиӣ ва қисми тамоми сармоя эътироф шавад.

Ҷамъият бо табиат тавассути истифодаи захираҳои табиӣ ва таъсири гуногун ба табиат робита дорад. Дарачаи ин муошират қобилияти одамро барои қонеъ гардонидани талаботи худ истифода бурдани табиат ифода мекунад. Аз ин рӯ, таҳқиқи масъалаҳои иқтисодии муҳити зист таҳлили назариявии категорияи захираҳои табииро дар бар мегирад.

Сарчашмаҳои зиндагӣ, ашё ва олоти дар табиат мавҷудбуда, ки бо қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият истифода мешаванд ё метавонанд истифода шаванд, сарватҳои табиӣ мебошанд.

Аҳаммияти сарватҳои табиӣ барои одам дар ҳама гуна тарзи истеҳсолот аз он иборат аст, ки онҳо дар баробари меҳнат манбаи сарватҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб рафта, ҳар гуна арзиши истеъмолиро меҳнати одам аз сарватҳои табиӣ ташкил медиҳад.

Асосгузори марксизм-ленинизм қайд карда буданд, ки коргар бе табиат чизе ба вучуд оварда наметавонад. Ин маводест, ки дар он меҳнати инсон ба амал бароварда мешавад, дар он фаъолияти меҳнатиаш вусъат меёбад ва аз он бо қувваи меҳнат маҳсулот мебарорад [11, с.68].

Дар ин ҷо сухан дар бораи он меравад, ки меҳнат ва сатҳи касбияти баланди инсон дар истифодаи сарватҳои табиӣ омилҳои муҳимми инкишофи рушди иқтисодӣ мегардад. Маҳз ба воситаи кашфиёти нав ва дар заминаи рушди сармояи инсонӣ ва технологияи муосир истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ имконпазир мегардад.

Аз нуқтаи назари азҳудкунии сарватҳои табиӣ, амиқ шудани дарачаи фаъолияти истеҳсолӣ, ки дар натиҷаи қувваҳои табиат истифодашавандаи нав кашф карда мешаванд, аҳаммияти калон дорад. Ҳамин тавр, азҳудкунии маҷмуи қонҳои қанданиҳои фойданок маъноӣ ба воситаҳои табиӣ истеҳсолот табдил додани бисёр компонентҳоеро дорад, ки пештар истифода намешуданд [5, с. 8].

Ба сарватҳои табиӣ ҳамаи он ҷузъҳои табиат ворид мешаванд, ки бе он имрӯз ва оянда истеҳсолоти ҷамъиятӣ вучуд дошта наметавонад. Бинобар ин, дар шароити кунунӣ мафҳуми сарватҳои табиӣ хеле ҳам вусъат меёбад.

Инҳо на танҳо заминҳо, ҷангалзорҳо, набототи марғзори ҷарогоҳҳо, маъданҳои фойданок, захираҳои оби дарёю кӯлҳо, мавҷудияти моҳии уқёнусҳо, дарёю кӯлҳо,

даррандаҳои пашмдори ҷангалҳо ва ғайра, балки укёнуси яхбандии ҷаҳонӣ, Антарктида, ҷазираҳои Арктика ва яхҳои зеризаминӣ, барфи сарпӯш ва дигар захираҳои сарди табиӣ, оксигени атмосфера, гармии қаъри замин, обҳои шӯри Укёнуси Ҷаҳонӣ, обҳои зеризаминӣ ва ғ. мебошанд [9, с.46].

Хусусияти муҳими захираҳо аз нуқтаи назари методологияи баҳодихии иқтисодӣ истифодаи ҳаматарафаи он мебошад. Захираҳои табиӣ барои субъектони фаъолияти хоҷагидорӣ умумӣ буда, инчунин, воситаи меҳнат шартӣ зарурии ҳама гуна истеҳсолоти моддӣ арзёбӣ мегардад.

Масоили норасоии ашёи хом, сӯзишворӣ, энергетика, об ва умуман проблемаҳои экологӣ аз ҳудуди минтақаҳои алоҳида гузашта, миқёси умумичаҳонӣ пайдо кардааст. Дар ин бобат нуқтаҳои зерин аҳаммияти калон доранд:

- омӯзиши неруи табиӣ ҷаҳон дар мачмуъ, минтақаҳо ва кишварҳои алоҳида;
- таҳлили низоми истифодаи иқтисодии онҳо, ки дар сохторҳои гуногуни иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеаи муосири ҷаҳон ташаккул ёфтаанд;
- таҳияи идеяҳо оид ба рушди минтақавӣ ва оптималии захираҳои табиӣ;
- ташкили ашёи хоми алтернативӣ;
- истифодаи технологияҳои коркарди такрорӣ;
- ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва камхарҷ;
- интиҳоби хидматрасонии истеҳсолкунандагон, ки имконияти ба даст овардани маводи каммасраф ва ғайраро доранд.

Қайд кардан зарур аст, ки сарватҳои табиӣ ин қисми таркибии табиат мебошанд, ки ҳамчун воситаи истеҳсолот, объект ва воситаҳои меҳнат ва молҳои истеъмолӣ дар сатҳи муайяни тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда истифода мешаванд.

Захираҳо дар шакли моддии худ предметҳо ва қувваҳои табиат мебошанд, ки генезис, ҳосият ва ҷойгиршавии онҳоро қонунҳои табиӣ муайян мекунад. Аз ҷиҳати мазмуни иқтисодии худ ин сарватҳои истеъмолӣ мебошанд, ки ғоиданок будани онҳоро дараҷаи дониш, пешравии илмию техникӣ муайян мекунад.

Меъёри асосии тақсимои захираҳо дар таснифоти иқтисодии онҳо ба соҳаҳои гуногуни истеҳсолоти моддӣ вобаста кардани онҳо мебошад. Дар ҳамин асос захираҳои табиӣ ба истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ тақсим мешаванд.

Ҷадвали 2. - Захираҳои истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ

Захираҳои истеҳсолоти саноатӣ	Захираҳои истеҳсолоти кишоварзӣ
Энергия, ки навҳои гуногуни захираҳоеро дар бар мегиранд, ки дар марҳалаи ҳозираи рушди илм ва техника барои истеҳсоли энергия истифода мешаванд: маъданҳои сӯзишворӣ (нефт, ангишт, газ, уран, сланесҳои битумӣ ва ғ.); захираҳои гидроэнергетикӣ, ашёи хоми атомие, ки барои ҳосил намудани энергияи атом истифода мешаванд; Ғайриэнергетикӣ, канданиҳои ғоиданок; обе, ки барои обтаъминкунии саноатӣ истифода мешавад; заминҳои, ки объектҳои саноатӣ ишғол кардаанд; захираҳои ҷангал, ки барои ҷӯбу тахта ва саноати бинокорӣ ашёи хомро таъмин мекунад.	Агроиклимӣ – захираҳои гармӣ ва намӣ, ки барои истеҳсоли растаниҳои кишт ё ҷароғоҳ заруранд; Замин ва сарватҳои заминӣ — замин ва қабати болоии он — хок, ки ҳосияти беназири ҳосилдиҳии биомасса (ҳамчун сарвати табиӣ ва воситаи истеҳсолот дар соҳаи кишоварзӣ ба ҳисоб меравад); Захираи сабзавот – захираҳои биосенозҳо, ки ба сифати базаи хӯроки ҷорво ва ҷорводорӣ хизмат мекунад; Захираҳои об — обе, ки дар хоҷагии кишлоқ истифода мешавад.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Байдуллаева, Н.У. Экономические аспекты использования природных ресурсов в Узбекистане / Н.У. Байдуллаева // Материалы научно-практической конференции на тему «Повышение эффективности использования и воспроизводства природных ресурсов», Великий Новгород, 24–25 ноября 2016 года. - Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого, 2016. – С. 58-62.

Аз ҷадвали 2 дида мешавад, ки захираҳои истеҳсолоти саноатӣ ва соҳаи кишоварзӣ асоси истифодабарии захираҳои табииро ташкил менамоянд. Захираҳои истеҳсолоти саноатӣ ҳамаи навъҳои ашёи хоми табиие, ки дар саноат истифода мешаванд ва барои рушди муносибатҳои истеҳсоли замина мегузоранд, ба шумор мераванд. Бинобар сабаби тавсеаи истеҳсолоти саноатӣ, мавҷуд будани соҳаҳои сершумори саноат, ки навъҳои гуногуни захираҳои табииро истеъмол мекунанд, истифодаи ин намуди захираҳо ҳамасола афзоиш меёбад.

Захираҳои истеҳсолии кишоварзӣ бошад, тамоми намудҳои захираҳоеро, ки дар истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ ва комплекси агросаноатии кишвар иштирокдоранд, ба ҳисоб мераванд.

Инчунин, ин аксар вақт ба ғайр аз захираҳои истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ захираҳои табиӣ соҳаи ғайриистеҳсоли низ ҷудо карда мешаванд. Инҳо захираҳои аз муҳити табиӣ гирифташуда, ҳайвоноти ваҳшӣ, гиёҳҳои шифобахш, захираҳои рекреатсионӣ ва монанди инҳо мебошанд.

Тавре ки маълум мегардад, мафҳуми сарватҳои табиӣ хеле васеъ буда, истифодаи оқилонаи онҳо дар заминаи нигоҳ доштани муҳити зист имрӯз яке аз масъалаҳои глобалӣ ба шумор меравад. Маҳз аз ин хотир, ташаккули иқтисодии сабз ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ дар тамоми кишварҳои дунё самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии кишвар маҳсуб мешавад.

Аз тарафи дигар, афзоиши истеҳсолот дар заминаи азхудкунии захираҳои табиӣ, инчунин, хавфҳои муосирро ба вучуд меорад. Майдони саноатӣ бо суръати тез афзоиш ёфта истодааст. Саноати ҷаҳонӣ бо мақсади зиёд кардани истихроҷи неъматҳои гуногуни табиӣ бо мақсади истеъмол дар рафти фаъолияти худ зиёда аз 30 миллиард метри мукааб оби тозанашуда, қариб 70 миллион тонна газҳои захролудро мепартояд.

Инсоният дар як сол қодир аст, ки зиёда аз 2 миллион тонна пестисидҳои гуногун истеҳсол намояд. Ба атмосфераи Замин бештар аз 200 миллион тонна гази карбонат, қариб 150 миллион тонна гази сулфур ва қариб 50 миллион тонна оксиди азот партофта мешавад.

Дар баробари ин, фақат як қисми ками захираҳои гирифташуда дуруст истифода бурда мешаванд. Қисми зиёди он, ки аллақай дар шакли дигар табдил ёфтааст, ба муҳити табиӣ бармегардад, онро ифлос мекунад ва ба он таъсири манфӣ мерасонад. Бояд дарк кард, ки 96-98 фоизи ашёи хом ва масолеҳи истихроҷшуда партовҳо мебошанд [6, с.36].

Истилоҳи истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ имрӯз дар шароити тағйирёбии иқлим дар адабиёт бисёр истифода мешавад. Фаъолияти одамон дар ин самт барои истифодаи оқилонаи захираҳо, сарфи оқилонаи онҳо, ки қобилияти такрористеҳсолкунии табиатро вайрон намекунанд, равона гардидааст.

Бозистеҳсолии ҷамъиятии сарватҳои табиӣ ин такрористеҳсолкунии системаҳои экологӣ, яъне дар навбати аввал, такрористеҳсолкунии робитаи байни объектҳо ва қувваҳои табиат, сарватҳои зеризаминӣ, инчунин дигар захираҳо, унсурҳои системаҳои экологӣ мебошанд, зеро алоқаи байни онҳо ва дигар унсурҳои табиат пайваста такрор карда мешаванд. Пештар ин алоқаҳо дар натиҷаи равандҳои софи табиӣ такрор карда мешуданд. Сарватҳои зеризаминӣ ва қишри замин ин базаи биосфера, қисми ибтидоии табиат мебошад [8, с.14].

Тамоми системаи захираҳои табииро баъзан ба ду намуд тақсим мекунанд. Навъи якум, бевосита дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ истеъмол карда мешавад, моддаҳо ва қувваҳои системаҳои экологӣ, ки дар айни замон бе зарар аз табиат берун кашидан мумкин аст. Ин як қисми сарватҳои табииро натиҷаи маҳсули такрористеҳсолкунии системаҳои экологии ҷамъиятӣ ҳисоб кардан мумкин аст. Навъи дуюми захираҳои табиӣ ҳамаи ин унсурҳои системаҳои экологиро дар бар мегирад, ки барои ҳосилнокии такрористеҳсол хизмат мекунанд [5].

Қайд кардан зарур аст, ки унсурҳои мухталифи системаи экологӣ, одатан таъсири гуногунро аз тарафи чамъият эҳсос мекунад. Аммо, бинобар сабаби ба коммуникатсия ба таври мақсаднок таъсир мерасонад, ҳамаи унсурҳо ба сарватҳои табиӣ табдил мегарданд.

Аз нуқтаи назари таҳқиқот, бояд қайд кард, ки бидуни истифодабарии сарватҳои табиӣ рушд додани иқтисодиёти миллии хеле гарон арзёбӣ мегардад. Системаи иқтисодӣ, дар маҷмӯъ, системаи истеҳсолот, тақсим ва истеъмоли мол ва хизматрасонӣ мебошад. Дар дохили чараёни мазкур ҳамкориҳои доимии мутақобилан суманди ҷомеа ва табиат сурат мегирад. Ҳама гуна истеҳсолот ва истеъмолот бо истифода ва истеъмоли сарватҳои табиӣ таъсир ба муҳити зист мерасонанд.

Инчунин, ҳар як қарори иқтисодӣ ба муҳити зист низ таъсир мерасонад. Вобаста ба мураккабтар шудани ғайолияти низоми хоҷагидорӣ, афзоиши истеҳсолот ва истеъмоли нақши омили табиӣ-экологӣ доимо пурзӯр мешавад [2, с.38].

Ҳамин тавр, мавҷудият ва истифодабарии сарватҳои табиӣ ҳамчун омили рушди ғайолияти ҳар як кишвари муосир барои тараққиёти инклюзивӣ пояи устувор мегузорад. Инчунин, ниғаҳдории сарватҳои табиӣ ва истифодаи сарфакорона ва оқилонаи онҳо барои оянда бинобар сабаби маҳдуд будани онҳо аҳамияти махсуси илмиву таҷрибавӣ пайдо мекунад. Сармояи табиӣ унсурҳои муҳимми сарвати миллии ҳар як кишвари муосир ба шумор меравад ва давлатҳое, ки дар ҳудуди онҳо захираҳои калонтарини табиӣ мутамарказ шудааст, рушди босуботи иқтисодӣ ва самараи синергетикиро нишон медиҳанд.

Масъалаҳои истихроҷ ва истифодабарии оқилонаи захираҳои табиӣ дар шароити кунунӣ аз нуқтаи назари таъмини амнияти иқтисодӣ муҳим буда, барои рушди минбаъдаи кишвар ва ҳаёти шаҳрвандон шароити муътадилро фароҳам меорад ва инчунин, таъсири эҳтимолии зарароварро ба муҳити зист пешгирӣ карда, механизми коркарди сарватҳои онро оқилона идора ва танзим мекунад. Идора ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ пайвастиҳои мутаносиби тараққиёти иқтисодию иҷтимоӣ дар заминаи омӯхтан ва муҳофизат намудани шароити сарватҳои табииро талаб мекунад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки захираҳои бойи табииро доро мебошад, кашфи қонҳои нави маъданӣ ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ дар заминаи гузариш ба модели нави сармоягузориву инноватсионӣ шартҳои муҳимми татбиқи манфиатҳои иқтисодии хеш махсуб меёбад. Аз ин лиҳоз, масъалаҳои истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ дар кишвар самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии кишвар арзёбӣ мегардад.

Адабиёт

1. Бабина, Е.Н. Формирование регионального организационно-экономического механизма экологически устойчивого развития территории: теория, методология, практика [Текст]: автореф... д.э.н. по специальности 08.00.05 /Е.Н. Бабина. - Ставрополь, 2011. - 23 с.
2. Бобылев, С.Н., Экономика природопользования [Текст]: учебник /С.Н. Бобылев, А.Ш.Ходжаев. – Москва, 2003. – 567 с.
3. Боровских, Б. А. Об экономической сущности природных ресурсов и некоторых особенностях планирования их использования / Б.А.Боровских // Экономическая наука и планирование народного хозяйства. - М., 1972. - вып. 95. - С. 109-116.
4. Вернадский, В.И. Биосфера / В.И.Вернадский. – М., 1967. – 183 с.
5. Канов, В.И. Природные ресурсы и развитие хозяйственного механизма их воспроизводства [Текст]: монография. / В.И. Канов. – Томск, 1987. -118 с.
6. Косенковой, С.В. Экономика природопользования: региональный аспект. Сборник научных статей / под ред. С. В. Косенковой; Волгоградский ГАУ – Волгоград: ФГБОУ ВО, 2016. – С.52-56.

7. Мычкова, И.К. Экономика природопользования [Текст]: учеб. пособие / И.К. Мычкова. – Минск: БИП, 2021. – 161 с.
  8. Потемкин, Л. А. Охрана недр и окружающей природы / Л.А.Потемкин. – М., 1977. – 205с.
  9. Саушкин, Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика / Ю.Г.Саушкин. - М., 1973. – 314 с.
  10. Содиков, М. С. Таҷрибаи ҷаҳонии танзими давлатии соҳибқорӣи хурду миёна / М. С. Содиков, С. И. Абдуллоев // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – №1(25). – С. 80-86.
  11. Чарке, К. Из ранних произведений / К.Чарке, Ф.Энгельс. - М., 1956. – 561 с.
-

УДК: 338.46.001.895

УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ КОРХОНА ҲАМЧУН ДУРНАМОИ РУШДИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Сафарзода Мирзомурод Саидмузафар – докторанти PhD аз рӯйи ихтисоси молия, кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/4. Телефон: (+ 992)98 8959635. E-mail: it.mirzo@gmail.com

Мақолаи мазкур ба проблемаҳои устувори молиявии корхонаҳои хурд ва миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллиф мафҳуми устувори молиявии корхонаҳоро тавзеҳ дода, баҳсалаб будани онро дақиқ менамояд. Бо вуҷуди ин муаллиф қўшидааст, ки дар баробари маҳфумҳои зикришуда ба мазмуни нишондиҳандаҳои омори така намояд, ки он низ метавонад асоси устувори молиявиرو ифода намояд.

Муаллиф ба хулосае омадааст, ки усули гайримуқаррарии таҳлилу арзёбии устувори молиявиرو пешниҳод кардан мумкин аст, ки он ба ҷудо намудани активҳои пулӣ дар таркиби тамоми амволи корхона асос ёфтааст.

***Калидвожаҳо:** устувори молиявӣ, пардохтазирӣ, қобилияти қарзпардохтнамӣ, таъминоти маълумот, дастрасӣ ба қарзҳо, дастгирӣ аз ҷониби сохторҳои давлатӣ, корхонаҳои хурд ва миёна, қобилияти пардохти босубот, рушди соҳибқорӣ.*

ФИНАНСОВАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК ПЕРСПЕКТИВА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сафарзода Мирзомурод Саидмузафар – докторант (PhD) по специальности финансы, кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/4. Телефон: (+ 992)98 8959635. E-mail: it.mirzo@gmail.com

Настоящая статья посвящена проблеме финансовой устойчивости малых и средних предприятий в Республике Таджикистан. Автор анализируется финансовая устойчивость предприятий, раскрываются определение и понятия, которые являются спорными до сих пор. Несмотря на это автор опирается на статистических показателях, которые также могут быть основой финансовой устойчивости. Автор пришел к выводу, что можно предложить необычный метод анализа и оценки финансовой устойчивости, который основан на выделении денежных средств в составе всех активов компании.

***Ключевые слова:** финансовая устойчивость, платежеспособность, кредитоспособность, информированность, доступность МСП к кредитам, поддержки МСП со стороны государственных структур, обеспечение информацией, развитие предпринимательства.*

FINANCIAL STABILITY ENTERPRISES AS PERSPECTIVE DEVELOPMENT ECONOMIC OF REPUBLIC TAJIKISTAN

Safarzoda Mirzomurod Saidmuzafar - doctoral student (PhD) in the specialty Finance of department of Finance of the Tajik State Financial and Economic University, Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14. Tel.: (+ 992)98 8959635. E-mail: it.mirzo@gmail.com

This article is devoted to the problem of financial stability of small and medium-sized enterprises in the Republic of Tajikistan. The author analyzes the financial stability of enterprises, reveals the definition and concepts that are still controversial. Despite the controversial definition which can also be the basis of financial stability.

The author came to the conclusion that it is possible to offer an unusual method for analyzing and assessing financial stability, which is based on the allocation of funds as part of all company assets.

Keywords: *financial stability, solvency, creditworthiness, awareness, accessibility of Small and Middle Enterprises (SMEs) to loans, support of SMEs by government agency, financial sustainability enterprise, provided information, development enterprises.*

Устувории молиявии корхона яке аз хосиятҳои калидии вазъи молиявӣ, нишондиҳандаи фарогири чамъбасти мебошад, ки дараҷаи беҳатарии маблағгузорӣ ба ин корхонаро инъикос мекунад. Устувории молиявӣ мафҳумест, ки таърифи аниқ надорад ва ҳамзамон, ин нишондиҳандаи ниҳии инъикосгари вазъи молиявии умумии субъекти хоҷагидорӣ аст, аз ин рӯ, шубҳае нест, ки идоракунии устувории молиявӣ низ бениҳоят муҳим аст.

Идоракунии устувории молиявӣ вазифаи муҳими менечмент дар тамоми тӯли мавҷудияти корхона буда, мақсад аз он таъмини мустақилият аз шарикони беруна (устувории молиявии беруна - устуворӣ дар масъулият барои қарзу уҳдадорихо) ва мувофиқати пӯшиши активҳо бо сарчашмаи маблағгузори онҳо (устувории молиявии дохилӣ) мебошад. Барои идоракунии муваффақонаи устувории молиявӣ моҳияти онро аниқ дарк бояд кард, ки он, ба фикри мо, дар таъмини **қобилияти пардохти босубот** аз ҳисоби **ҳиссаи кофии сармояи худӣ** дар таркиби манбаҳои маблағгузорӣ таҷассум меёбад. Ин корхонаро аз таъсири манфии беруна мустақил нигоҳ медорад, аз ҷумла мустақилиро аз қарздохон таъмин карда ва ба ин восита хатари эҳтимолии муфлисшавӣ коҳиш меёбад. Мафҳуми устувории молиявӣ вазъи корхонаро дар ояндаи дарозмуддат ифода менамояд, қобилияти пардохт бошад, тавонмандии корхонаро барои иҷрои тамоми уҳдадорихо қарзӣ дар замони ҷорӣ ва фақат аз ҳисоби **амволи дорои шакли пулӣ** (як қисми доройҳои ҷорӣ) инъикос мекунад. Зеро ҳисоббаробаркунӣ барои уҳдадорихо қарзӣ бояд танҳо дар шакли пулӣ амалӣ карда шавад. Чунин ҳисоббаробаркуниро бидуни паёмдҳои манфӣ ба таъхир наметавон гузошт, бинобар ин, сатҳи қобилияти пардохт (ҳам мутлақ ва ҳам нисбӣ) ба мавҷудияти воситаҳои пулӣ вобастагӣ дорад. Меъёрҳои қонун дар бораи муфлисшавӣ аҳамияти воситаҳои воқеии пулиро барои барқарорсозӣ ва ҳифзи қобилияти пардохт дар расмиёти эҳғарии муфлисӣ ва беҳгардонӣ (санатсия) таъкид мекунанд: тамоми тадбирҳои, ки барои барқарорсозии қобилияти пардохтии корхонаи қарздор равона карда шудаанд, маҳз гирифтани воситаҳои пулиро пешбинӣ мекунанд. Хатари асосӣ хангоми истифодабарии воситаҳои қарзӣ хатари норасоии воситаҳои пулӣ барои ҳисоббаробаркунии уҳдадорихо дар шароити номусоид мебошад. Пас, мавҷудияти амвол дар шакли пулӣ, ки барои ҳисоббаробаркунӣ оиди уҳдадорихо басанда аст, коҳишҳои хатарро таъмин мекунад, яъне шартҳои устувории молиявӣ мебошад. Бар ин асос, дар таркиби активҳои корхона мушаххас намудани қисми пулии он (активҳои шакли пулидошта) ба мақсад мувофиқ аст, ки онро дарҳол ва бидуни расондани зарар ба фаъолияти хоҷагидорӣ барои ҳисоббаробаркунӣ оид ба уҳдадорихо метавон истифода кард. Ин хатари муфлисшавӣ ва зарурати беҳгардониро хеле коҳиш медиҳад. Ин қисми таркибии пулиро индикатори устувории молиявӣ номидан мумкин

аст. Активҳои пулӣ аз активҳои пурхаридори (ликвидноки) дигар бо ин фарқ мекунад, ки барои ба воситаҳои пулӣ табдил додани активҳои дигар муддати муайян лозим аст. Ин равиши таърифи устуворӣ имкон медиҳад, ки аввалан, он арзёбӣ (таҳлил) карда шавад, сониян - омилҳои таъсиркунанда ба он мушаххас карда шаванд. Ҳамин равиш дар ин мақола инкишоф дода мешавад ва он аз таҳлили коэффитсиентӣ, ки ҳамчунин, барои таҳлилу арзёбии устувории молиявӣ истифода бурда мешавад, фарқ мекунад. Аммо маълум аст, ки таҳлили коэффитсиентӣ камбудихоӣ худро дар ин камбудихоро чандин бор таҳлилгарони молиявӣ аз қабиле У. Алимардонов, Н.Қ. Қаюмов ва дигарон қайд кардаанд, зеро таҳлили коэффитсиентӣ аз як қатор омилҳо (вазъи сиёсӣ, омилҳои экологӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, институтсионалӣ ва ғайраҳо) вобаста мебошад. Яке аз олимони ватанӣ Ф.Н. Начмиддинов дар тадқиқоти худ “Хусусиятҳои фаъолиятнамоии соҳибкорӣ дар соҳаи хизматрасонӣ ва рушди шаклҳои он” суҳан ронда, қайд менамояд, ки шартҳои рақобатпазирӣ ин на танҳо яке аз падидаҳои устувории молиявии корхона ба ҳисоб меравад, балки ҳамаи нишондиҳандаҳои онро истифода бурда, яъне: даромаднокӣ, пардохтпазирӣ, устуворӣ дар масъулият барои қарзу уҳдадорихо, мавҷудияти амвол дар шакли пулӣ, ва ҳиссаи кофии сармояи худиро ба инобат гирифта, устувории молиявии корхонаро самаранок арзёбӣ кардан лозим аст. Илова бар ин, истифодаи ҳар гуна таҳлилҳо (SWOT, модели Мак-Кинси “7S”) [8] метавонад арзёбии устувории молиявиро баланд гардонад.

Таҳлили маълумоти оморӣ дар бораи бақайдгирӣ, басташавӣ ё муфлисшавии корхонаҳо дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар давраи мавриди таҳқиқ вазъияти зайл ба мушоҳида расидааст (ҷадвали 1 ва 2).

Ҷадвали 1. - Шумораи корхонаҳои молиявии устувор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар соли 2021)

	Шумораи корхонаҳои ба қайдгирифташуда		Фаъолкунанда		барҳамдодашуда	
	Ҳамагӣ шахсон и ҳуқуқӣ	соҳибкорони инфиродӣ	шахсонӣ ҳуқуқӣ	Соҳибкорони инфиродӣ	шахсонӣ ҳуқуқи	Соҳибкорони инфиродӣ
ҶТ	47639	592794	35392	304041	12247	288753
ВМКБ	1870	10002	1806	4328	64	5674
Хатлон	14021	159081	10314	96562	3707	62519
Суғд	12187	207922	9596	111401	2591	96521
ш. Душанбе	11708	104044	8097	34903	3611	69141
НТҶ	7853	111745	5579	56847	2274	54898

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 соли Истиклолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2021. – 347 с.

Ҷадвали 2. - Муқоисаи устуворӣ ва ташкил намудани корхонаҳои нав дар давраи аз солҳои 2000 то 2020

Минтақаҳои ҶТ	2000	2005	2010	2015	2020
ҶТ	21286	45000	25083	42358	47639
Суғд	5801	12063	6131	10328	12187
Хатлон	5279	13268	6934	12350	14021
ВМКБ	857	1035	1121	1724	1870
НТҶ	4993	11566	4410	7096	7853
ш. Душанбе	4356	7057	6487	10860	11708

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 соли Истиклолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2021. – 347 с.

Аз таҳлили давраи мавриди пажухиш чунин бармеояд, ки ташкил ва басташавии корхонаҳо ба ин ё он сабаб тамоюли лаппишноқ дорад. Барои мисол, агар панҷсолаи 2015-2020-ро асос гирем, аён мегардад, ки ба афзоиши соҳибқорӣ хурд ва миёна як қатор омилҳо таъсир расонидаанд, аз ҷумла: қабул шудани як қатор қонунҳо дар бораи дастгирии соҳибқорӣ дар солҳои 2015, 2017, 2020 [1].

Ҷадвали 3. - Шумораи корхонаҳо аз рӯи шакли моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи тадқиқшаванда (воҳид)

Сол	Ҷамағӣ		Давлатӣ		Хусусӣ		Омехта	
	шумора	дар %	шумора	дар %	шумора	дар%	шумора	дар %
2000	21286	100	5784	27,2	15174	71,3	328	1,5
2005	45000	100	6601	14,7	37754	83,9	645	1,4
2010	25083	100	2592	10,3	21496	83,5	995	4,1
2015	42358	100	9161	21,4	32507	77,0	690	1,6
2020	47639	100	10150	21,3	36434	76,5	1052	2,2

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 соли Истиклолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2021. – С. 352-353.

Тибқи маълумоти ҷадвал, миқдори корхонаҳои шаклҳои гуногуни моликият тамоюли зиёдшавӣ доранд, ба истиснои тағйироти соли 2010, ки, ба фикри мо, дар ин ҷо бухрони ипотекии соли 2007-уми ИМА таъсир расонд. Дар маҷмӯъ, ислоҳоти иқтисодӣ ба гузариши иқтисод ба масири бозорӣ таъсири мусбат мерасонанд. Дар давраи таҳлилшаванда тамоюли афзоиши корхонаҳои хусусӣ ба назар мерасад.

Ҷадвали 4. - Шумораи корхонаҳо ва ташкилотҳо дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Минтақаҳои ҶТ	2000	2005	2010	2015	2020
ҶТ	21286	45000	25083	42358	47639
Суғд	5801	12063	6131	10328	12187
Хатлон	5279	13268	6934	12350	14021
ВКМБ	857	1035	1121	1724	1870
НТҶ	4993	11566	4410	7096	7853
ш. Душанбе	4356	7057	6487	10860	11708

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 соли Истиклолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2021. - С. 352-353.

Рушди соҳибқорӣ гавари муваффақияти иқтисодии ҳар минтақа мебошад. Афзоиши фаъолияти соҳибқорӣ нишондиҳандаи муҳимми рушди иқтисодии шаҳр/ноҳия аст, ки ба шохиси умумии фаъолияти иқтисодӣ ва қорӣ таъсир мерасонад.

Барои фаҳмидани вазъияти рушди соҳаи соҳибқорӣ хурд ва миёна дар шаҳр/ноҳия таҳлили нишондиҳандаҳои зеринро пешниҳод мекунем:

- Хиссаи умумии корхонаҳои хурд ва миёна (КХМ) дар маҷмуи маҳсулоту хизматрасониҳое, ки дар миқёси ҷамоат истеҳсол мешаванд (дар бахшҳои асосӣ).
- Саҳми соҳибқорӣ хурд ва миёна дар сохтори иқтисоди шаҳр/ноҳия, барои ҳар бахш истифодаи ҷадвали поён тавсия дода мешавад, ки барои пур кардани он ҳамкориҳои мақомоти молия ва андоз зарур мебошад. Тасвир кардани тамоюли афзоиш/қоҳишҳои ин нишондиҳандаҳо дар солҳои охир.
- Вазъи таъмин бо захираҳои ашёи хом, нури барқ, мавҷудияти зерсохтори нақлиётӣ барои баровардани маҳсулоти тайёр ва ворид кардани ашёи хом, арзёбии имконоти фуруши маҳсулоти тавлидшуда дар бозорҳои дохилӣ ва берунӣ (иқтисоди содиротӣ).

- Вобастагии истехсолоти саноатӣ ба ноҳияву минтақаҳои ҳамҷавор (ашёи хом, қувваи қорӣ ва ғайра).
- Дастрас будани захираҳои қарз барои корхонаҳо.
- Сармоягузориҳо дар солҳои охир ва самарҳои онҳо.
- Таъсиррасонии корхонаҳои саноатӣ ба аҳволи экологӣ, ба шумули гармои глобалӣ. Таъсири афзоиши иқтидорҳои саноатӣ ба харобшавии захираҳои табиӣ (масалан, истехсоли хишт ва чарм), афзоиши партови газҳои гулхонаӣ аз корхонаҳои саноатӣ, партовҳои саноатии дорои маводи кимиёӣ, истифодабарии замин барои сохтани корхонаҳои саноатӣ ва ғайра.
- Иқтидори истифоданашидаи ҷамоат барои истехсоли саноатӣ (аз ҷумла, корхонаҳои саноатии хурд).
- Муҳоҷирати дохилии аҳоли (бештар мардум ба шаҳру ноҳияҳои саноатӣ муҳоҷир мешаванд) ва ҳиссаи одамони машғули қор дар ин ё он соҳаи саноат бар асари муҳоҷирати дохилӣ.

Ҷадвали 5. - Динамикаи нишондиҳандаҳои умумии фаъолияти иқтисодӣ аз рӯи соҳаҳои иқтисодӣ дар солҳои охир

Соҳаҳои иқтисодӣ	2000	2005	2010	2015	2020
Кишоварзӣ ва шикор	5943	19404	6183	8989	10194
Саноати истихроҷ	149	199	90	335	537
Саноати қорқард	1639	2164	1519	2711	3586
Сохтмон	1946	2545	1626	2781	3463
Нақлиёт, хоҷагии анборҳо ва алоқа	592	788	693	1180	1012
Савдо	2352	6173	2210	7831	9255
Маориф	353	576	2551	4398	5364
Ҳар гуна хизматрасониҳои коммуналӣ	1603	3330	4298	5652	2800 (4354)
Амал бо амволи ғайриманқул	3405	5832	2178	3496	698 (3554)
Тандурустӣ	571	695	522	1120	1277
Ҳамагӣ					

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2021. - С. 348-350.

Маълумоти ҷадвали 5 аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки таъмини талаботи аҳоли бо хизматрасонии маишӣ, амволи ғайриманқул, тахсилот, нақлиёт ва ғайраҳо тавассути соҳибкории хурд (коргоҳҳои таъмир, сартарошхонаҳо, хушқашӯйӣ, автомобил, манзили истиқоматӣ ва диг.) таъмин карда мешаванд. Инчунин, дар ҳамин ҷадвал тамоюли дигаргуншавии андозаи корхонаҳо (теъдоди корхонаҳои ба тозагӣ кушода ва басташуда) дар тайи солҳои охир оварда шудааст.

Таҳлили ҷадвали 5 нишон медиҳад, ки тағйири нишондиҳандаҳои соли 2020 дар муқоиса бо солҳои гузашта гуногун аст, ҷунунчи, соли 2010 фаъолияти иқтисодӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба 31,8%; дар соҳаи саноат ба 55,3%; дар соҳаи нақлиёт ба 87,9% дар соҳаи ҳифзи тандурустӣ – 75%; дар амволи ғайриманқул ба 37% коҳиш ёфтааст, ки ин аз ноустувории маблағгузориҳои молиявӣ ва сусти шудани равандҳои сармоягузори дарак медиҳад. Дар соҳаҳои дигари иқтисод, аз қабيلي хизматрасонӣ ва амволи ғайриманқул бошад, ин равандҳо дар ҳар сарчашма тафовут доранд. Аз мушоҳидаи

тамоюл чунин хулоса кардан мумкин аст, ки фаъолият дар ин соҳаҳо андаке афзудааст. Инчунин, ҳангоми омӯхтани маълумоти чадвал ҷаҳишу афтишҳои тези теъдоди корхонаҳо дар бахшҳои гуногун дар ин ё он солҳо бо ҳар сабаб (буҳрони молиявии ҷаҳонӣ, маҳдудиятҳои вобаста ба пандемия, ихтилофоти геополитикии кишварҳои шарик) ба назар мерасанд.

Омилҳои зерин ҳам дар таъмини устувории молиявии корхонаҳо аҳамияти назаррас доранд:

- Дастрасии КХМ ва соҳибкорони инфиродӣ ба хизматрасонии иттилоотӣ-машваратӣ дар маҳалҳо.
- Дастрасии КХМ ва соҳибкорони инфиродӣ, аз ҷумла занони соҳибкор, ба қарзҳо.
  - Кумаке, ки мақомоти давлат ба КХМ ва соҳибкорон расонидаанд, барномаву лоиҳаҳои, ки аз ҳисоби бучет тамвил мешаванд.
- Таъсиррасонии муҳочирати меҳнатӣ ба рушди иқтисодии соҳибкории шахр/ноҳия (аз ҷумла, ҳиссаи муҳочирони меҳнатии бозгашта, ки ба фаъолияти соҳибкории хурд ва миёна машғуланд), таҳлили тамоюлҳои солҳои тавассути омӯзиши маълумоти омор.

Қайд кардан зарур аст, ки сатҳи фаъолияти соҳибкорӣ ба сатҳи ташкили низоми идоракунии дар маҳалҳо вобастагии саҳт дорад. Мақомоти давлат бо амал ё беамалии худ метавонанд ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ мусоидат ҳам кунанду монӣ ҳам шаванд. Дар ин фасл, ҳамчунин, пешниҳод мекунем, ки натиҷаҳои таҳлили фазои соҳибкорӣ дар шахр/ноҳия, аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқоти мавҷуда (агар ин гуна таҳқиқот солҳои охир амалӣ шуда бошанд), ё аз рӯи натиҷаҳои баргузори мизҳои мудаввар, семинарҳо, гурӯҳҳои ҳадафманд бо соҳибкорон, ки дар чорҷӯби машварат барои таҳияи барномаи рушди ҷамоат ташкил шудаанд, манзур карда шаванд.

Ҳангоми таҳлили устувории молиявии корхона набояд фаромӯш кард, ки:

- формулаҳои ҳисоби коэффитсиентҳои истифодашаванда ва ҳудуди тавсияшавандаи ин нишондиҳандаҳо мутлақо бебаҳс нестанд;
- сатҳи тавсияшавандаи нишондиҳандаҳои соҳавӣ вучуд надорад;
- сиёсати муҳосиба – аз рӯи усули таҳвил ё аз рӯи усули пардохт – ба андозаи ин коэффитсиентҳо таъсири ҷиддӣ мерасонад;
- ҳисоби коэффитсиентҳо барои оғоз ва охири давраи ҳисобот ва дарёфти фарқи онҳо аз қимати тавсияшаванда механизми ҳосилшавии ҳуди қиматҳои тавсияшавандаро ошкор намекунад. Ҳангоми истифода бурдани равиши таърифу идоракунии устувории молиявӣ чунин қабул шудааст, ки қимати ибтидоии коэффитсиенти ликвиднокии ҷорӣ (Клч) барои таҳқиқи сохтори қаноатбахши тавозун бояд на камтар аз ду сол бошад, вале дар ин ҷо хусусиятҳои соҳавии бисёре аз корхонаҳо ба ҳисоб гирифта нашудаанд, индикаторҳои устувории молиявӣ ба ҳисоб гирифта нашудаанд. Бинобар ин, усули ғайримуқаррарии таҳлилу арзёбии ин устувориро пешниҳод кардан мумкин аст. Ин усулҳо ба ҷудо намудани активҳои пулӣ дар таркиби тамоми амволи корхона асос ёфтаанд. Робитаи байни сохтори тавозуни корхона, қобилияти пардохтӣ ва устувории молиявии он бояд дар раванди кордақиқан таҳлил карда шавад.

Адабиёт

1. Богатко А.Н. Основы экономического анализа хозяйствующего субъекта / Под ред. А.Н. Богатко. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 287 с.
2. Абрютин М.С. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: учебно-практическое пособие / М.С. Абрютин, А.В. Грачев. – 2-е изд.; испр. – М.: Дело и сервис, 2004. – 256с.
3. Артеменко В.Г. Финансовый анализ: учебное пособие / В.Г. Артеменко, М.В. Беллендир. – 2 изд., перераб. и доп. – М.: Дело и Сервис, 2005. – 160 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимояи давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар таҳрири Қонуни ҚТ аз 25.07.2005, №98, аз 12.05.2007, №259, аз 31.12.2008, №463, аз 29.12.2010, №658, аз 25.03.2011, №701).

5. Любушин Н.П. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: учебник / Н.П. Любушин, В.Б. Лещева, В.Г. Дьякова. – М.: ЮНИТИ, 2004. – 471 с.
6. Матвеева В.М. Финансовый анализ позволяет предупредить несостоятельность / В.М. Матвеева, В.В. Шутенко // Менеджмент в России и за рубежом. – 2004. - №6. – С. 12-15.
7. Наджмиддинов Ф.Н. Особенности функционирования и развитие форм предпринимательской деятельности в сфере услуг: автореф. на соис. учен степени канд. экон. наук / Ф.Н. Наджмиддинов. – Душанбе, 2016. – 23 с.
8. Остапенко В. Финансовое состояние предприятия: оценка, пути улучшения /В. Остапенко //Экономист. – 2004. - №7. - С. 37-42.
9. Статистический ежегодник Республики Таджикистан // Статистический сборник. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2020. – 216 с.
10. Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2021. – 347 с.
11. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебное пособие / А.Д. Шеремет, Е.В. Негашев. – 3-е изд.; перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 208 с.

УДК: 336.74.

ҚАРЗ ҲАМЧУН ОМИЛИ АСОСИИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Миришарипов Эмомалӣ Курбоназиевич - унвонҷӯи кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: +992 988-53-63-64. E-mail: emomali-95s@mail.ru

Умаршоева Шукуфа - ассистенти кафедраи сугуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: +992 007666241. E-mail: umarhoeva-94@mail.ru

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ ва душвориҳои замони муосир собит намуд, ки қарзҳо дар сатҳи иқтисодиёти давлат ҳамчун муҳаррики пешбаранда маҳсуб ёфта, ба воситаи онҳо самтҳои гуногуни иқтисодию иҷтимоӣ рушд дода мешаванд. Аз ҳамин лиҳоз, муаллифон қарзро ҳамчун омил асосии рушди иқтисодиёт ба инобат гирифта, дар паҳлуҳои гуногуни он, ки хусусияти рушди иқтисодиётро таъмин менамояд, таҳқиқот бурдаанд. Ҳамчунин, муаллифон нӯқтаи назари як қатор олимони дохилию хориҷро мавриди таҳқиқи ҳамазарафа қарор дода, мавриди баррасӣ қарор додаанд. Ғайр аз ин, дар мақола дар шакли ҷадвал як қатор хусусиятҳои хоси қарз мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ба ин хотир, гуфтан мумкин аст, ки мақолаи мазкур идомаи мантиқии таҳқиқоти олимони дохилию хориҷӣ дар ин масъала мебошад.

Калидвожаҳо: қарз, иқтисодиёт, омил, субъектҳои хоҷагидорӣ, маҳсулот, фаъолият, ҷамъият, вазифаи қарз, ҳудуди қарз, объекти қарз, пул, марҳала.

КРЕДИТ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Миришарипов Эмомали Курбоназиевич – соискатель кафедры финансов Таджикиского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +992 988-53-63-64. E-mail: emomali-95s@mail.ru

Умаршоева Шукуфа - ассистент кафедры страхования Таджикиского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +992 007666241. E-mail: umarhoeva-94@mail.ru

В сегодняшних экономических условиях и трудностях современной эпохи доказано, что кредиты рассматриваются как движущая сила на уровне государственной экономики, за счет которой развиваются различные экономические и социальные направления. С этой точки зрения авторы учитывали кредит как основной фактор экономического развития и проводили исследования различных его аспектов, обеспечивающих характеристику экономического развития. Также авторы подробно исследовали убеждения ряда отечественных и зарубежных ученых и обсудили их взгляды. Кроме того, в данной статье в виде таблицы рассмотрен ряд особенностей кредита. Поэтому можно сказать, что данная статья является логическим продолжением исследований отечественных и зарубежных ученых по данному вопросу.

Ключевые слова: кредит, экономика, факторы, хозяйствующие субъекты, продукция, деятельность, общество, функции кредита, лимиты кредита, объекты кредита, денежный этап.

CREDIT AS THE MAIN FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Mirsharipov Emomali Kurbonazievich - Aspirant of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 64/14 Nakhimov st. Tel: +992 988-53-63-64. E-mail: emomali-95s@mail.ru

Umarshoeva Shukufa - Assistant of the Department of Insurance, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 64/14 Nakhimov st. Tel: +992 007666241. E-mail: umarhoeva-94@mail.ru

In today's economic conditions and the difficulties of the modern era, it has been proved that loans are considered as a driving force at the level of the state economy, due to which various economic and social areas develop. From this point of view, the author took credit into account as the main factor in economic development and conducted research on its various aspects that provide a description of economic development. The author also studied in detail the views of a number of domestic and foreign scientists and discussed their views. In addition, in this article, a number of features of the loan are considered in the form of a table. Therefore, we can say that this article is a logical continuation of the research of domestic and foreign scientists on this issue.

Keywords: credit, economics, factors, business entities, products, activities, society, credit functions, credit limits, credit objects, monetary stage.

Қарз ҳамчун воситаи муҳимтарини ташкилкунандаи муносибатҳои иқтисодӣ байни тамоми субъектҳои хоҷагидорӣ маҳсуб ёфта, он метавонад ба рушди тамоми бахшҳои воқеии ба пул эҳтиёҷдошта мусоидат намояд. Вобаста ба таҳқиқи моҳияти қарз ҳамчун категорияи иқтисодӣ як қатор андеша ва назарияҳои гуногуни илмӣ ва пажӯҳишҳои сатҳи гуногун ҷой дорад, ки ин назария ва пажӯҳишҳо моҳияти қарзро аз давраи пайдоиш то ба имрӯз дар шакл ва тафсиботи гуногун инъикос намуда, иқтидори навофариӣ онро дар шаклҳои гуногун тавсиф намуданд. Ҳамчунин, қайд кардан бамаврид аст, ки дар ошкорсозии моҳияти қарз ва муносибатҳои қарзӣ маълумотномаҳои муосир ба шаҳодатномаҳои замони фиръавнҳо монанд нестанд, зеро шароити имрӯзаи қор ва анҷоми амалиёт бо компютерҳо аз ҳисобкунакҳои гилӣ, ки дар замони қадим ҳамчун маҳсулот истифода мешуданд, фарқ мекунад. Аммо он дар ҳар як марҳалаи фаъолияти худ на танҳо нақши муҳимро дар ҷамъият иҷро мекард, балки тараққиёти ин ё он кишварҳо ва минтақаҳои сараҳолиро ба тарзи ҳаёти хоҷагӣ, инчунин, мақоми корпоратсияҳо ва рушди онҳоро муайян мекард. Ҳамин буд, ки зарурати иқтисодии қарзро дар сатҳи иқтисодӣ олимони машҳури соҳа пай бурда, моҳияти онро дар сатҳи зарурӣ таҳқиқ намуда, зарурати иқтисодии онро дар сатҳҳои гуногун арзёбӣ намуданд.

Дар давраи аз моли одӣ ба иқтисодиёти капиталистӣ гузаштан дигаргуниҳои революционии қарз аз тарафи К. Маркс исботгардидаи иқтидори иқтисодӣ доштани онро дигар олимони мавриди таҳқиқи ҳаматарафа қарор додаанд. Ҳамин буд, ки идомаи таҳқиқотро дар самти қарз, баъд аз К. Маркс, Ч.М. Кейнс таҳқиқ намуда, муносибати баробари инқилобиро ба эътимоднокии пешниҳод кард, ки дар шароити имрӯза он яке аз принципҳои асосии қарз таъминоти моли доштани он мебошад.

Дар аввал қарзро аз муомилоти капитали саноатӣ дур карда, онро ба воситаи ҷамъиятиқунонии истеҳсолот ва барои инқилоби сотсиалистӣ бо тайёр кардани заминаҳои моддӣ табдил доданд. Дуюм, ба имкониятҳои, ки қарз барои ҳукумат дар танзими иқтисодиёт ва давраи иқтисодӣ фароҳам меорад, тамаркуз кард. Ба гуфти лауреати мукофоти Нобел Кантурович, натиҷаҳои аз ин ҳам шавқовар ва таҳаввулотӣ ба даст оварда шуданд. Пайравони ӯ вобастагии асосии қарзиро ба таври риёзӣ дуруст тавсиф кардаанд, ки ин имкон дод, ки муносибатҳои қарзии сабабу натиҷа дар ҳоҷагии халқ ҷудо карда шаванд [2, с.9]. Қайд кардан зарур аст, ки тавсифи қарз ва муносибатҳои қарзӣ дар сатҳи иқтисодиёт аз ҳар нуқтаи назар таҳлил ва арзёбӣ карда мешавад. Қарз шакли табдилёфтаи сарчашмаи молиявӣ ва захираҳои қарзӣ ё худ шакли ҳаракати сармояи қарзӣ ва самаранокии истифодаи он дар ҷараёни мураккаб буда, мустакиман бо муомилоти пулӣ ва муносибатҳои молиявӣ дар соҳаҳои ҳоҷагии кишлоқ алоқаманд мебошад [6, с.6].

Дар дигар маврид қайд мегардад, ки афзоиши умумии равандҳо ва вазъияти геополитикӣ, бесуботии равандҳои бозори ҷаҳонии пулу мол, паст шудани рейтингҳои муносибатҳои қарзӣ, коҳиш ёфтани қурби пулҳои қобили талабот ва монанди инҳо рушди муносибатҳои пулиро ба миён овард. Яке аз муаммоҳои дигари коҳиш ёфтани сатҳи маблағгузорӣ дар самти рушди иқтисодиёт ва камшавии даромад ба вазъи молиявии қарзгирандагон ва сатҳи захираҳои бонкҳо таъсири манфӣ расонд, ки дар натиҷа ба бад шудани сифати қарзии бонкҳо расонид [9, с.54].

Қарздиҳӣ яке аз муҳимтарин қисми илми иқтисод буда, як шакли ҳаракати сармояи қарзие мебошад, ки дар он пулҳои нақди озод аз ҷониби истеҳсолкунандагони мол, аҳоли ва давлат ҷамъ оварда мешавад. Дар ҷомеаи иқтисодӣ қарз ҳамчун фишанги иловагии рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва истеҳсоли дорои як қатор хусусияҳои хоси соҳа мебошад. Дар умум, тафсири нақши қарз тавассути вазифаҳои ба худаш хос, бешубҳа, сазовори дастгирӣ аст, зеро он гуногунрангии таъсироти қарзро ба равандҳои иқтисодӣ ошкор менамояд. Воқеан, дуруст қайд гардидааст, ки шакли асосии қарз ин қарзи бонкӣ, зеро бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ягона муассисаҳои мебошанд, ки дар доираи имкониятҳои худ иқтисодиётро бо пул таъмин менамоянд. Илова бар ин, дар шакли дигар С. Холиқова қайд намудааст, ки «масъалаи муҳими илми назариявӣ дар омӯзиши фондҳои асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ муайян кардани таркиб ва сохтори онҳо мебошад, ки воситаҳои асосӣ тамоми воситаҳои меҳнатро дар бар мегиранд» [9, с.313].

Дар адабиёти хориҷӣ аз тарафи иқтисодшиносон ва олимони варзидаи соҳа таърифҳои гуногуни қарз баён гардидаанд, ки ҳар кадом ба кадри имкон тафсири худро пешниҳод намудаанд. Ҳамин тавр, баъзеҳо қарзро ҳамчун муносибат, дуҷумин, ҳамчун пул, сеҷум, ҳамчун қарзи бонкӣ таъминотдошта, чорум, қарзро ҳамчун амал, панҷум, ҳамчун эътимод, шашум, ҳамчун шартнома ё созиш ва ҳафтум, ҳамчун механизми ёрирасон ва ташкилкунандаи муносибатҳо шарҳ медиҳанд. Арзёбии самаранокии сармояи қарзии ташкилотҳои соҳаи кишоварзӣ бо нишондиҳандаи самаранокӣ (даромадноки) ва нишондиҳандаҳои сохторӣ ва динамикии сармояи қарзӣ вобаста аст.

Дар сатҳи ҷомеа таркиби қарз дорои як қатор хусусиятҳои хос мебошад, ки ифодаи онро дар сатҳи иқтисодиёт ва истифодаи дар соҳаҳои гуногун муаррифӣ

менамояд.

Арзёбии натиҷаи қарздиҳӣ ҳамчун унсури ҷудонопазири сармоия маҷмуӣ дар доираи равиши пешниҳодшудаи методологии баҳодиҳии натиҷаи дархост барои гирифтани қарз бо назардошти хусусияти дутарафаи он ва ҷанбаи самаранокии сохтори сармоия, бахусус сармоия қарзгиранда бо ҷузъи ин сохтор алоқаманд аст. Андешаҳо оид ба хусусиятҳо ва тафсиrotи қарз комилан гуногунанд ва аксари муаллифон дар ин мафҳум унсури алоҳидаи онро вобаста ба мансубияти фарогирии меъёрҳои он ба ҳисоб мегиранд.

Ҷадвали 1. - Таркиби қарздиҳӣ ба иқтисодиёт [9, с.41].

Номгӯӣ	Шарҳи методологӣ	Имконият	Мушкилот
Шаклҳои қарз	- пулӣ - молӣ - омехта	Фаъол гардонидани бахши кишоварзӣ бо роҳи пурзӯрнамоии имкониятҳои пардохтпазирӣ бо дастгирии яққояи давлат ва ҳавасманд гардонидани бахши қарздиҳӣ	- фоизи баланд - кӯтоҳ будани муҳлати қарз - кам будани ҳаҷми маблағи қарз - набудани муҳлати имтиёзнok
Намудҳои қарз	- кишоварзӣ - тиҷоратӣ - истеъмолӣ - саноатӣ	Фаъолгардонии механизмҳои давлатӣ ва кафолати шахсонӣ сеюм ҷиҳати зиёд намудани ҳаҷми қарзҳои соҳаи кишоварзӣ	- вобастагии зиёди соҳа ба табиат - кам будани корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ - гаронии фоиз, муҳлати кӯтоҳ ва ҳаҷми ками маблағ
Вазифаҳои қарз	- азнавтақсимкунӣ - ҷойивазкунӣ - ҳавасмандгардонӣ	Бештар намудани имтиёзҳои қарзӣ ҷиҳати фаъол гардонидани бахши кишоварзӣ дар кишвар	Маҳдуд будани дастрасии соҳаи кишоварзӣ ба имтиёзҳои қарзии ташкилотҳои қарзӣ
Принсипҳои қарз	- музднокӣ - муҳлатнокӣ - мақсаднокӣ - таъминнокӣ - баргардандагӣ	Сода ва паст кардани меъёрҳои ба принципҳои қарзӣ асосёфта бо роҳи ташаббусҳои яққояи давлат ва мақомотҳои марбутатаи он	Ба талаботи соҳаи кишоварзӣ дар шароити имрӯза ҷавобгӯ набудани принципҳои қарзӣ
Муҳлати истифодаи қарз	- кӯтоҳмуҳлат - то 1 сол - миёнамуҳлат - аз 1 то 3 сол - дарозмуҳлат - аз 3 то 5 сол	Дар асоси воситаҳои худии тамоми ташкилотҳои қарздиҳанда зиёд намудани ҳаҷми қарзҳои дарозмуддат ба соҳаи кишоварзӣ	Кӯтоҳ будани муҳлати қарзҳои пешниҳодшаванда ва мутобиқ набудани муҳлати қарз бо давраи истеҳсолот

Сарчашма: Дар асоси санадҳои меъёрию ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон таҳия шудааст.

Ба фикри мо, қарзро дар маҷмуъ, ҳамчун воситаи ёрирасони молиявӣ ва механизми пешбарандаи таъминот дар соҳа ба назар гирифтани мувофиқи мақсад

мебошад, зеро ҳаракати сармояи қарзӣ маъноӣ чамъ овардани маблағҳои муваққатан озоди аҳолии корхонаҳо ва дар ин асос низоми муносибатҳои иштирокчиёни раванди такрористеҳсол мебошад.

Дар фаъолияти доманадори соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ як қатор мауммоҳои табиӣ экологӣ мавҷуданд, ки ба фаъолияти истеҳсолии тижоратии онҳо як қатор монеаҳо эҷод намуда, ба партохтпазирии истеҳсолкунандагон, ки асоси фаъолияти онҳо дар асоси қарзҳои бонкӣ ба роҳ монда шудааст, монеа эҷод мекунад. Татбиқи фаъолнокии соҳаҳои гуногун аз омилҳои гуногун вобаста аст. Аз ин лиҳоз, ҷараёни дарки масъалаҳои манфӣ ва мусбӣ вазифаи аввалиндараҷаи истеҳсолкунандагон тавассути қарз мебошад. Новобаста аз он, ки низоми қарзӣ яке аз муҳарриқҳои асосии рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, дар раванди қарзии бонкҳои тижоратӣ як қатор муаммоҳо мавҷуданд.

Истилоҳи «қарз» ба калимаи латинии «creditum -кредитум» - қарзи бонкӣ ё қарз мансуб аст. Дар айни замон, дар ҷомеаи илмӣ ҳанӯз тафсири ягонаи ин мафҳум муайян нашудааст, бинобар ин, дар омӯзиши он гурӯҳи (категория) мушкилиҳои муайяне ба вучуд меоянд. Баъзе олимони қарзро бо гардиши сармояи қарзӣ нисбат медиҳанд, вале сармояи қарзиро ҳамчун сармояи пулӣ ифода менамоянд. Ба ақидаи мо, чунин фаҳмиши қарз комил набуда, тамоми мураккабии ин зухуротро фаро намегирад.

Васеъ кардани иқтисодӣ, истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, хариди таҷҳизоти пешбурди фаъолияти истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ва ғайра аз ҳисоби қарз имкон медиҳад, ки талаботи доимо афзояндаи ҷамъият қонеъ гардонида шавад ва он ба кишварҳои ҳамсоҷа содир карда шавад.

Таърифи қарз дар шаклҳои зикршуда, аз нуқтаи назари мо, ба талаботи замони муосир, хусусан хусусиятҳои хоси давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ ҷавобгӯ нест.

Самаранокии қарз дар робита бо арзёбии дараҷаи натиҷаи низоми қарзӣ мантиқан ҳамчун самаранокии низом ё низоми самаранок баррасӣ карда мешавад. О.С. Сухарев низоми самаранокиро ҳамчун самарабахшии синергетикӣ муайян мекунад, ки самаранокии умумии ҳамоҳангии ғайрирасмии унсурҳои гуногуни сохтори низомро тавсиф мекунад. Ҳамин тавр, самаранокии синергетикӣ дар асл роҳи ба назар гирифтани самаранокии умумии низом мебошад, ки аз намудҳои гуногуни самаранок иборат буда, дар сурати ҷамъбасти кардани самарабахшии гуногун ё зиёд кардани онҳо ғайриимкон аст. Муаллиф ду навъи самаранокӣ - ҷудокунӣ ва мутобиқшавиро қайд менамояд. Навъи якум ҷӣ гуна тақсимшавии захираҳо ва аз ҷиҳати иқтисодӣ истифода шуданашонро ифода менамояд, навъи дуюм самаранокии мутобиқсозии зерсистемаҳои гуногунро ба муҳити беруна, хавфҳои фаъолияти иқтисодӣ, майл ба навоарӣ, рушди низоми иқтисодӣ бо мурури замон, фаъолияти он ва ғайраро тавсиф мекунад.

То кунун муносибати ягонаи ошкор кардани нақши қарз дар такрористеҳсолкунӣ ба таври мушаххас ифода нашудааст. Баъзе олимони ба таври анъанавӣ ва дар доираи дониш ва таҷрибаи худ нақши қарзро тавассути вазифа ва усули (категория) иқтисодӣ баррасӣ мекунанд. Аз ҷумла, Ю.Е. Шенгер нақши қарзро муайян карда, онро ҳамчун «натиҷаҳои объективӣ (воқеӣ), ки рушди ҳамаи вазифаҳои қарз дар ин низоми иқтисодӣ ба он оварда мерасонад», маънидод намудааст [10, с.61]. Ин мулоҳизаро мутобиқ ба сохти иқтисодии сотсиалистӣ тақвият дода, Ю.Е. Шенгер як қатор нуқтаҳои муҳимро, ки нақши қарзро муайян мекунанд, қайд намудааст. Яъне:

- ташаккулёбии дурусти фондҳои гардон ва қисман фондҳои асосӣ, ки имконияти истифодаи босамари манбаъҳои байни соҳаҳои иқтисодӣ ва корхонаҳои алоҳида таъмин мекунанд;

- татбиқи сафарбарии воситаҳои пулии муваққатан озод ва табдили онҳо тавассути низоми қарздиҳӣ ба манбаи ташкилии воситаҳои гардон;

- мусоидат ба таҳкими худмаблаггузорӣ, зеро қарз субъектҳои хоҷагидорро водор мекунад, ки аз он оқилона истифода баранд;
- тезондани гардиши фонди гардони хоҷагии халқ;
- кам кардани хароҷоти муомилоти давлатӣ;
- рушди бештари соҳаҳои молистеҳсолкунанда вобаста ба талаботи бозор.

Фаҳмиши пурраи тафсири нақши қарз тавассути вазифаҳои он дар маҷмуъ асосноканд, аммо, ба назари мо, зарурати боз ҳам мушаххас намудани онҳо вучуд дорад. Баъзе олимони чунин мешуморанд, ки нақши қарз дар суръатбахшӣ ва тавсеаи миқёси такрористеҳсолкунӣ зоҳир мешавад, зеро иштироқи қарз гардиши воситаҳои гардон, муомилоти арзишҳои моддӣ ва пулиро суръат мебахшад. Дар ҳамин замина, Ш. Раҳимзода чунин қайд менамояд: «Пешрафти саноату савдо рӯз аз рӯз талаботро ба қарз зиёд мекард, судхӯрон имкон надоштанд талаботи доимо афзояндаи сармоядоронро қонеъ гардонанд. Муассисаҳои лозим буданд, ки пулҳои муваққатан озоди сармоядорон ва мардуми одиро чамъ карда, ба муҳтоҷон ба қарз диҳанду бозгашти онро назорату таъмин кунанд» [8, с.154]. Қарз ҳамчун яке аз манбаъҳои асосии такрористеҳсолкунии воситаҳои асосӣ хизмат карда, ба рушду таҳкими робитаҳои байни шаҳру деҳот мусоидат намуда, ба сарфаҷӯии хароҷоти истеҳсолӣ ва коҳиш додани хароҷот дар истеҳсолот мусоидат мекунад [6, с.199].

Ҳамзамон, В.И. Рибин таъкид мекунад, ки хусусияти таъсири қарз ба иқтисодии миллӣ унсури номуташакли (стихиявӣ) дорад.

Мувофиқ ба соҳаи кишоварзӣ, профессор Л.И. Количев боварӣ дошт, ки нақши қарз дар се шакл амалӣ мешавад:

- аввал, қарз яке аз манбаъҳои асосии ташаккули захираҳои асосӣ ва воситаҳои гардон мебошад;
- дуюм, вай муомилоти дороиҳои моддӣ ва маблағҳои пулии корхонаҳоро метезонад;
- сеюм, қарз ба рушду таҳкими робитаҳои иқтисодии байни шаҳр ва деҳот мусоидат мекунад [3, с.209].

Умуман, дар мавқеи олимони шуравӣ, ки мо онҳоро баррасӣ кардем, як қатор бархӯрдҳои умумиро фарқ кардан мумкин аст:

- аввал, аксарияти онҳо чунин мешуморанд, ки нақши қарз ҳамчун категорияи иқтисодӣ дар татбиқи мушаххасии вазифаҳои худ зоҳир мешавад;
- дуюм, қарз манбаи асосии маблағҳои муомилотии корхонаҳо буда, хароҷоти асосӣ мебошад ва ба ташкил ва идоракунии оқилонаи онҳо, баланд бардоштани қобилияти харидории онҳо мусоидат мекунад;
- сеюм, қарз ба сарфа ва кам кардани хароҷоти тақсимот кумак мерасонад;
- чорум, алоқаи байни шаҳру деҳотро тақвият мебахшад.

Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки дар баробари қарз нақши қарзҳои бонкӣ дар шароити муосир дар рушди иқтисодии кишварҳои гуногун мавқеи асосӣ дорад. Аз ҳамин лиҳоз, С.Ҷ. Махшулов қарзҳои бонкиро дар таъмини талаботи мавсимии хоҷагиҳои деҳқонӣ, истеҳсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, таъмини захираҳои молӣ дар соҳаи савдо, хариди ашёи хом, техникаву технологияи наву пӯшонидани хароҷоти дигари истеҳсолӣ, дар соҳаи истеҳсолот ва васеъ кардани истеҳсолот дар ҳамаи соҳаҳо мусоидат мекунад [6, с.7]. Илова бар ин, масъалаи мазкурро дар таҳқиқоти илмии худ А.Б. Куручбекова аз якҷанд нуқтаи назар арзёбӣ менамояд, ки «қарз» ҳамчун категорияи иқтисодӣ дар се самт баррасӣ мешавад, ки ба нуқтаҳои зерин марбут аст. Якум, баррасии "кредит" ҳамчун категорияи иқтисодӣ омӯзиши ҷанбаҳои таърихи пеш аз рушди равандҳо ва падидаҳои иқтисодиро дар бар мегирад. Дуюм, муайян кардани хусусиятҳои хоси қарзро ҳамчун муносибатҳои хоси қарзӣ, ки байни бонк ва қарзгир дар ҳолати пешниҳоди пули нақд ё дигар воситаҳои пардохт, ё мол бо шартҳои таъхирнопазирӣ, пардохт ва баргардонӣ ба

вучуд меоянд, дар бар мегирад. Ва банди сеюм, омӯзиши тарзи истифодаи қарз аст [4, с.19]. Арзёбиҳои гуногуни олимон дар масъалаи қарз ва аҳаммияти ҳалқунандаи он дар иқтисодиёт гуногун буда, дар маҷмуъ, дорои хусусиятҳои рушд мебошад. Ба андешаи мо, ҳамаи ин элементҳои марбут ба қарз хоси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар сатҳи иқтисодиёти ҳар як давлат мебошад. Воқеияти муносибатҳои қарзиро аз баёни назари олимони соҳаи иқтисодиёт, махсусан самти бонкдорӣ, дар ҳар шакл мушоҳида кардан мумкин аст. Аз рӯйи мушоҳидаҳои таърихи пулу қарз, ба андешаи мо, воқеан, пеш аз пайдоиши пул муносибатҳои қарзӣ ва қарз ба вучуд омада, сониян, дар заминаи ин муносибатҳо пул ба вучуд омадааст.

Илова бар ҳамаи гуфтаҳои боло, қайд кардан зарур аст, ки дар таҷриба қарзҳо агар, аз як тараф, хусусияти бозсозӣ дошта бошанд, аз дигар тараф, метавонанд як қатор мушкилиҳоро низ ба бор оранд. Аз ҳамин лиҳоз, таҷрибаи бонкдорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки яке аз сабабҳои асосии ба мушкилот дучор шудани бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ истифодаи ғайримақсадноки қарзҳои додашуда мебошад. Бинобар ин, аз нуқтаи назари мо, зарур аст, ки ба мафҳуми қарз талаботи шартҳои баргардонидан, пардохти фоиз, муҳлатнокӣ ва истифодаи мақсадноки он илова карда шавад.

Яъне, қарз маблағи пулиест, ки ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо шартҳои истифодаи мақсадноки он, баргардонидан, пардохти фоиз ва ба муҳлати муайян дода мешавад.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” мафҳуми қарз низ бе истифодаи мақсадноки он дода шудааст [5, с.6].

Истифодаи қарз барои татбиқи пешниҳодҳои навоарӣ, дастовардҳои илмӣ ва техникӣ дар истеҳсолот нишонаи дигари тасдиқи нақши баланди қарз дар рушди иқтисодиёт мебошад.

Қарздихӣ, аз тарафи дигар, як шакли муносибатҳои қарзӣ дар иқтисодиёт мебошад, шакле, ки дар он пул ҳамчун омили алоҳида ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти соҳаи кишоварзии аз ҷониби бонкҳои тиҷоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ додашаванда дар асоси гардиши устувори сармоя пешниҳод карда мешавад. Хулоса, гуфтан зарур аст, ки дар чунин шароит маълум гардид, ки мутобик набудани давраҳои истеҳсол ва муомилоти молҳои гуногун, шароити мавсимии истеҳсол ва фурӯши онҳо боиси он гардид, ки баъзе истеҳсолкунандагон ҳатто пеш аз фурӯши моли худ маҷбур мешуданд, ки аз дигарон мол бихаранд ё муваққатан қарз гиранд. Ҳамин тариқ, дар натиҷа, ба сифати харидор қарзгир ва фурӯшанда қарздиханда амал менамоянд. Дар натиҷа, шаклҳои одитарини қарздихии тиҷоратӣ ба вучуд омадаанд. Дар раванди муносибатҳои қарзӣ, дар ҳар як марҳала фаъолияти қарз мавқеи муҳимро дар ҷамъият бозӣ мекард ва он ба тараққиёти кишварҳо ва минтақаҳо, тарзи ҳаёти хоҷагӣ, мақоми корпоратсияҳои калонро низ муайян мекард.

Адабиёт

1. Герашенко В.С. Денежное обращение и кредит СССР / Колл. авторов под руковод. проф. В.С. Герашенко. 2-е изд., доп. - Москва: Финансы, 1970. – 424 с.; 22 см.
2. Ключников И.К. Кредит и банки: вводный курс / И.К. Ключников, О.А. Молчанова, О.И. Ключников. – Москва: Финансы и статистика, 2007. – 176с.
3. Колычев Л.И. Роль кредита в развитии экономики колхозов [текст]: дисс. на соиск. учен. степ. док-ра эконом. наук по спец: 08.00.01 /Л.И. Колычев. - М., 1972. – 209 с.
4. Куручбекова А. Б. Развитие кредитных отношений в условиях трансформации экономики [текст]: дисс. на соиск.учен. степ к.э.н. по спец.: 08.00.01 / А.Б. Куручбекова. – Бишкек, 2009. – 27с.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, №722.

6. Махшулов С.Ҷ. Қарзҳои бонкӣ ҳамчун сарчашмаи муҳими молиявии захираҳо барои истеҳсолоти маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ [Матн] / С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2018. - №11. - С. 6-14.
7. Махшулов С.Ҷ. Таъсири қарздиҳии бонкӣ ба самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ: дис. ... номз. илм. иқтисодӣ: 08.00.07 / С.Ҷ. Махшулов. – Душанбе, 2021. – 141 с.
8. Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: Эр-граф, 2018. – 511 с.
9. Холикова С. Бухгалтерский финансовый учет / С. Холикова, А.М. Раҳмонов, М.Э. Турдиев. – Душанбе, 2008. - Том 1. – 313 с.
10. Шенгер Ю.Е. Очерки советского кредита / Ю.Е. Шенгер. – М.: ГФИ, 1961. – 61 с.

УДК: 331.108

САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР НИЗОМИ ОМИЛӢОИ РУШДИ ИҚТИСОДИӢ

Одинаев Аслам Мадғиёев - унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Суроға: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Дехоти ½. Телефон: + 992 904655445. E-mail: aslam5445@mail.ru

Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявии рушду инкишофи сармояи инсонӣ дар шароити кунунӣ мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Қайд шудааст, ки назарияи сармояи инсонӣ, гарчанде нисбатан давраи таърихӣ начандон дуру дарозро ба худ ихтисос медиҳад, вале имрӯзҳо ба унвони як равияи мустақили назарияи иқтисодӣ шинохта шудааст. Гузашта аз ин, сармояи инсонӣ аз тарафи назарияпардозони иқтисодӣ яке аз омилҳои муҳимтарини рушд дар сатҳи минтақа ва кишварҳои алоҳида таъриф мешавад. Дар мақола дидгоҳи олимони классик ва муосир нисбат ба ҷойгоҳ ва мақоми сармояи инсонӣ чун омил муҳимтарини рушд баррасӣ гардидааст. Муаллиф дар алоҳидагӣ компонентҳои муҳимтарини сармояи инсонӣ, аз қабилӣ сармоягузорӣ ба соҳаҳои маориф, тандурустӣ ва муҳочиратро баррасӣ намуда, дар интиҳо қайд намудааст, ки танҳо сармоягузори мутавозин ба ҳама компонентҳои сармояи инсонӣ метавонад онро ба омил муассири рушд дар сатҳи субъектҳои мухталифи идоракунии табдил диҳад.

***Калидвожаҳо:** сармояи инсонӣ, рушд, минтақа, маориф, тандурустӣ, сармоягузорӣ, дисконт, муҳочират.*

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ В СИСТЕМЕ ФАКТОРОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Одинаев Аслам Мадғиёев - соискатель Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. Телефон: + 992 904655445; Электронная почта: aslam5445@mail.ru

В статье изучены теоретические основы развития человеческого капитала в современных условиях. Отмечено, что теория человеческого капитала, хотя изучается в сравнительно небольшом историческом периоде, в настоящее время признается самостоятельным направлением в экономической теории. Более того, человеческий капитал со стороны многих ученых определяется как один из основных факторов развития на уровне региона и отдельных стран. В статье рассматриваются взгляды классиков экономической теории и современных ученых на место и статус человеческого капитала в системе факторов экономического развития. Автор отдельно рассмотрел важнейшие составляющие человеческого капитала, такие как инвестиции в сферы образования, здравоохранения и миграции. В итоге отмечается, что только сбалансированное инвестирование во все составляющие человеческого капитала может превратить его в эффективный фактор развития на разных уровнях управления.

Ключевые слова: человеческий капитал, развитие, регион, образование, здоровье, инвестиции, дисконт, миграция.

HUMAN CAPITAL IN THE SYSTEM OF ECONOMIC DEVELOPMENT FACTORS

Odinaev Aslam Madgiyoevich - Tajik State University of Commerce. Address: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Dehoti ½. Phone: + 992 904655445; E-mail: aslam5445@mail.ru.

The article studies the theoretical foundations for the development of human capital in modern conditions. It is noted that the theory of human capital, although studied in a relatively short historical period, is currently recognized as an independent direction in economic theory. Moreover, human capital is defined by many scientists as one of the main factors of development at the level of the region and individual countries. The article discusses the views of the classics of economic theory and modern scientists on the place and status of human capital in the system of economic development factors. The author separately considered the most important components of human capital, such as investment in education, healthcare and migration. As a result, it is noted that only a balanced investment in all components of human capital can turn it into an effective development factor at different levels of management.

Keywords: human capital, development, region, education, health, investment, discount, migration.

Марҳилаи нави рушди иқтисоди Тоҷикистон бештар бо рушд ва истифодаи самараноки сармояи инсонӣ алоқаманд аст. Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 рушди сармояи инсонӣ омили асосии рушди устувор доништа шудааст, ки самаранокии татбиқи ҳадафҳои стратегияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян менамояд [11].

Дар шароити муносири рушди иқтисодӣ дарк намудани нақши асосии сармояи инсонӣ муҳим аст. Сабаби ин нақш дар он аст, ки имкониятҳои ба кор андохтани тамоми захираҳои бепоён нестанд. Ягона захирае, ки имкониятҳои истифодаи оқилонаи он амалан номаҳдуд аст, ин қобилиятҳои истеҳсолии одамон мебошад, ки дар шароити муносири дар шакли сармояи инсонӣ амалӣ мегарданд. Дар ин шароит, сармояи инсонӣ дар муқоиса бо сармояи моддӣ сарвати бештари истеҳсоли маҳсуб мешавад. Дар баробари ин, ҳам дараҷаи тайёрии соҳибкорон ва ҳам нақши давлатро, ки муҳимтарин омили самарабахшии муносибатҳои бозорӣ мебошад, баланд бардоштан лозим аст. Барои мутобиқ шудан ба шароити зудтағйирёбанда ва ҷаҳоне, ки нақши иттилоот, дониш ва малакаҳои таъкиди мекунад, кишварҳо бояд сифати умумии қувваи кориро пайваста нав кунанд. Дар ин ҷо нақши асосӣ ба давлат тааллуқ дорад.

Ба вучуд омадани назарияи сармояи инсонӣ тағйир ёфтани самти илми иқтисодиро аз масоили истифодабарӣ ва маҳсусан, ба кор андохтани захираҳои меҳнатӣ ба ташаккули қувваи сифатан нави меҳнатӣ, ки шароити пешрафти илмию техникаро қонеъ мегардонад, инъикос намуд. Он бо дарки нақш ва саҳми сармояи инсонӣ дар суръат ва сифати рушди иқтисодӣ алоқаманд буд. Маълум шуд, ки бо назардошти омилҳои классикии рушди иқтисодӣ афзоиши воқеии иқтисодӣ кишварҳо дар шароити кунунӣ шарҳ дода намешавад.

Дар баробари ин, инкишофи назарияи сармояи инсонӣ бо саноатикунони иқтисодӣ ва зарурати таъмини рақобатпазирии субъектҳои сатҳи гуногуни идоракунӣ зич алоқаманд аст. Давраи нисбатан босуръати тараққиёти илм ва техника дар солҳои 60-уми асри гузашта барои пайдоиши назарияи нав дар сохтори илмҳои иқтисодӣ шароити заруриро фароҳам овард. Сарфи назар аз он, ки олимони амрикоӣ Г. Беккер ва Т. Шулс асосгузори ин назария маҳсуб мешаванд, бахшо дар бораи нақш ва аҳамияти сармояи инсонӣ дар таъмини рушди устувори иқтисодӣ, роҳи усулҳои идоракунӣ, ташаккул ва

рушди он, ченкунӣ ва таҳлил идома додаанд. Ин ҳама имкон медиҳад, ки ба хулосае оем, ки назарияи сармоия инсонӣ ҳанӯз пурра ташаккул наёфтааст, дар доираи низомҳои мушаххаси идоракунии сатҳи хоҷагии халқ таҳқиқоти иловагиро талаб мекунад. Ҳамчун яке аз ин сатҳҳо, ки дар он ҷо бо сабабҳои муайян ҷанбаҳои мундариҷаи сармоия инсонӣ аз нуқтаи назари идоракунии муассир суғурта карда мешаванд, сатҳи мезо-сатҳ ё сатҳи иқтисодӣ минтақавӣ маҳсуб меёбад.

Дар адабиёти илмӣ тафсириҳои гуногуни мафҳуми сармоия инсонӣ мавҷуданд (ҷадвали 1), ки асосан ба ҷанбаҳои сармоиягузорию идоракунии рушди неруи инсонӣ дар сатҳҳои гуногуни идоракунӣ: фирмаҳо, минтақаҳо, кишварҳо оварда шудаанд.

Ҷадвали 1. - Шарҳи мазмуни мафҳуми “сармоия инсонӣ”

Ному нас. олим	М а з м у н
Луғати калони иқтисодӣ	Сармоия инсонӣ - маълумот, таҳассуси дар раванди истеҳсолот ҳосилшуда; дониш ва малакаҳои, ки дар қувваи корӣ таҷассум шудаанд [2].
Ляшенко Е.Е.	Сармоия инсонӣ модарзод буда, дар натиҷаи сармоиягузорӣ ташаккул ёфта, дараҷаи муайяни саломатӣ, маълумот, малака, қобилият, ҳавасмандӣ, неруи ҳам шахси алоҳида, гурӯҳи одамон ва ҳам дар тамоми ҷомеа ҷамъ оварда шудааст, ки мувофиқи мақсад дар ин ва ё он тақрористеҳсоли ҷамъиятии як соҳаи муайян ба рушди иқтисодӣ мусоидат мекунад ва ба ҳаҷми даромади соҳибони онҳо таъсир мерасонад [9].
Капелюшников Р.И.	Сармоия инсонӣ - захираи муайяни дониш, қобилият ва ангеа мебошад, ки ба шахси муайян хос аст. Онҳо аз як тараф, бар зарари истеъмолӣ имрӯза харҷ кардани маблағҳоро талаб кунанд, аз тарафи дигар, дар оянда манбаи бозғамии фоида ва даромад мебошанд [7].
Корнейчук Б.В.	Сармоия инсонӣ - маҷмуи сифатҳои шахсият мебошад, ки ҳамчун манбаи даромади пулӣ хизмат мекунанд. Аз рӯи ҳаҷми сармоиягузорӣ дар соҳаи маориф, тандурустӣ ва ғайра чен карда мешавад [8].
Добринин А.И., Дятлов С.А., Курганский С.А.	Сармоия инсонӣ - захираи муайяни саломатӣ, дониш, маҳорат, қобилият, ҳавасмандӣ, ки дар натиҷаи сармоиягузорӣ ташаккул ёфта, аз ҷониби шахс андӯхта мешавад, ки дар соҳаи муайяни тақрористеҳсоли ҷамъиятӣ ба мақсад мувофиқ истифода мешавад, ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва самаранокии истеҳсолот ва бо ҳамин ба афзоиши даромади ин шахс таъсир мерасонад [6].
Т. Шултс	Сармоия инсонӣ - манбаи даромади иловагӣ буда, бо ёрии донишҳо, малакаю маҳорат, қобилияти инсон ташаккул меёбад [15].
Ҳодиев Д.А.	Сармоия инсонӣ - маҷмуи донишҳо ва қобилиятҳои эҷодии шахс, инчунин малакаҳо, саломатӣ, сифатҳои шахсӣ ва ангеае мебошад, ки тавассути сармоиягузорӣ дар соҳаи маориф, касбомӯзӣ, ҳифзи саломатӣ, муҳочират, инчунин, дар тарбияи кӯдакон ҷамъоварӣ гардида, бо мақсади дар оянда ба даст овардани даромад истифода мешаванд [12].

Зимнан, дар ҳамаи таърифҳои дар боло зикршуда сатҳи ташаккул ва истифодаи сармоия инсонӣ ҳамчун объекти идоракунии мақсаднок зикр нашудааст, ки татбиқи онҳоро ба мақсади гузаронидани таҳқиқоти мушаххас ва мақсаднок то як андоза мушкул мегардонад. Гарчанде ки баъзе таҳқиқотҳои сатҳҳои корпоративӣ, минтақавӣ ва миллии ташаккул ва идоракунии сармоия инсониро нишон медиҳанд, аммо таҳлили пурмазмуни

чузъҳои як сатҳ, ки далелҳои мукамалро барои чудо кардани аломатҳои хусусияти идоракунии пешниҳод мекунад, ба қадри кофӣ баён карда нашудааст.

Аммо, дар айни замон сармояи инсонӣ бештар дар сатҳи субъектҳои алоҳидаи худудӣ - минтақаҳо ё кишварҳо омӯхта мешавад. Дар баробари ин, аз нуқтаи назари манфиатҳои иқтисодии миллӣ, омӯхтани принципҳо ва шартҳои инкишофи сармояи инсонӣ маҳз дар сатҳи минтақавӣ афзалтар доништа мешавад.

С.И. Бабина ва И.Ю. Садовникова чунин мешуморанд, ки сармояи инсонӣ ин “мачмуи захираҳои инсонии ба худуд мутамарказшуда, дорои дониш, қобилият, маҳорати касбӣ, вазъи саломатӣ ва дараҷаи маданияти андӯхтшуда мебошанд. Ҳамаи хосиятҳо ва хусусиятҳои номбаршуда дар натиҷаи сармоягузорӣ аз ҷониби шахсони алоҳида, оилаҳои онҳо, инчунин, ҷомеа, корфармоён ва ғайра ба вучуд омада, дар фаъолияти ба мақсад мувофиқ истифода мешаванд ва рушди инноватсионии низомҳои иҷтимоӣ иқтисодии минтақаро таъмин намуда, ба ин васила, сифати ҳаёти аҳолиро бештар намуда, барои рушди минбаъдаи инсоният шароити мусоид фароҳам меорад” [1, с. 70].

Ю.Ю. Вашейкина чунин мешуморад, ки “сармояи инсонии минтақа ин дониш, малака, қобилият ва имкониятҳои ҷисмонии инсон дар низоми иқтисодиву иҷтимоии минтақа мебошад” [3, с. 25].

Ба назари мо, сармояи инсонии минтақа ва тамоми кишварро аз ҳамдигар чудо кардан душвор аст, хусусан вақте ки сухан дар бораи кишварҳои меравад, ки аз рӯи масоҳат чандон калон нестанд. Баръакс, чунин кишварҳоро аз рӯи аломатҳои чуғрофӣ (хушк, кӯҳӣ, ҷазиравӣ, нимҷазиравӣ ва ғайра) бо як навъи муайяни минтақаҳо баробар кардан лозим аст. Аммо дар дохили ин кишварҳо дар таҳияи сиёсати минтақавӣ оид ба ташаккул ва рушди сармояи инсонӣ тафовути муайян низ мушоҳида мешавад.

Сиёсати минтақавӣ дар тамоми кишварҳои ҷаҳон ба ноил шудан ба ҳадафи асосии шукуфоии иқтисодӣ, яъне рушди мутаносиби иқтисодӣ дар байни минтақаҳо, барҳам додан ё кам кардани фарқияти минтақаҳо ба минтақаҳои пешрафта ва ақибмонда нигаронида шудааст. Яъне, ин маънои расидан ба он мақсадҳоро дорад, ки иқтисоди бозорӣ бе даҳлати фаъолонаи сиёсати давлат ҳал намешавад. Рушди минтақавӣ гуфта, рушди минтақаро ҳам аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ дар назар дорад. Инкишофи иҷтимоии минтақа барои ба даст овардани адолати иҷтимоӣ, инкишофи иқтисодӣ бошад, ба фаъолияти иқтисодӣ нигаронида шудааст. Адолати иҷтимоӣ ин чунин маъно дорад, ки дар саросари минтақаҳо фаъолияти иқтисодӣ баробар тақсим карда шавад. Танҳо дар ҳамаин сурат барои сокинони тамоми минтақаҳои мамлакат имкониятҳои баробарро одилона фароҳам овардан мумкин аст. Адолати иқтисодӣ ба амал баровардани сиёсати оқилонаи иқтисодӣ ва баробар тақсим кардани фаъолияти иқтисодиро ба минтақаҳои кишвар ва то ҳадди аксар манфиатнок истифода бурдани иқтисодӣ ҳар як минтақаро дар назар дорад.

Расидан ба ҳадафҳои рушди ҷаҳонии минтақа дар назари аввал бинобар номувофиқ будани онҳо бо ҳадафҳои рушди миллӣ ғайриимкон ба назар мерасад, зеро ҳамзамон, ноил шудан ба рушди иқтисодӣ ва самаранокӣ дар сатҳи кишвар ва баробарӣ дар сатҳи минтақа имконнопазир аст. Аз ин рӯ, барои ҳалли ин гуна ихтилофи мақсадҳо сиёсати ҳассоси иқтисодиро пеш гирифтани лозим аст, ки вобаста ба вазъияти баамаломата ба яке вариантҳои мақбул афзалият медиҳад.

Бояд қайд намуд, ки ба ҳадафҳои ҷаҳонии рушди минтақавӣ ноил шудан рушди босубот, таъмини ҳадди аксар самаранокии минтақавӣ, баланд бардоштани сифати зиндагии аҳоли, таъмини адолати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва ғайраро дар назар доранд. Ин мақсадҳо дар назари аввал ба мақсадҳои рушди миллӣ муҳолиф нестанд. Аммо, ба назар гирифтани лозим аст, ки барои расидан ба ин мақсадҳо сиёсати иҷтимоӣ иқтисодии баамаломадаро ҳарчи бештар муфассал ва мушаххас намуда, ба ҳаллу фасли масоили гузошташуда қадам ба қадам наздик шудан лозим аст.

Марҳилаи ҳаллу фасли ҳадафҳои глобалии бамиёнгuzошташуда дар сатҳи минтақавӣ, пеш аз ҳама, маънои бо ҳадди ақали хизматрасониҳои стандартӣ, ки дар ҷомеа

ва чамъият қабул шудааст, фаро гирифтани тамоми аҳолии минтақаро дорад. Ҳамин тавр, мақсадҳои дар боло зикршударо ба ибтидоӣ ва дуҷумдараҷа, ба хурду калон, пасту баланд чудо намуда, аз рӯи миқёси қабулшуда ҳал кардан лозим аст. Ҳарчанд “дар ҳолати умумӣ, иқтисодиёти минтақавӣ ба бисёр мақсадҳо нигаронида шудааст, аммо ҳамаи онҳоро метавон дар ду тамсилаи одӣ чамъбаст кард: тамсилаи самаранокӣ - ба ҳадди аксар расонидани афзоиши иқтисодиёти миллӣ (маъноӣ тақсимои оптималии захираҳо дар фазоро дорад); тамсилаи баробарӣ - коҳиш додани тафовути байниминтақавии нишондодҳои даромад, некуаҳволӣ ва афзоиш” [10, с. 315].

Иқтибоси боло нишон медиҳад, ки мақсадҳои глобалии рушди минтақавиро ба ду тамсила - амсилаи самаранокӣ ва тамсилаи баробарӣ чамъбаст кардан мумкин аст. Дар доираи амсилаҳои пешниҳодшуда ихтилофи байни ҳадафҳои миллӣ ва минтақавӣ бартаараф карда мешавад. Зеро, чуноне ки дар боло қайд карда шуд, ба мақсадҳои умумичаҳонии тараққиёти иқтисодиёти миллӣ ба воситаи нишондиҳандаҳои баланди минтақаҳои алоҳида, бомуваффақият инкишофёфтаи стода, сарфи назар аз ақибмонӣ ва сусттараққикардаи боқимондаҳо ноил шудан мумкин аст. Дар ин ҷо, ҳар ду амсиларо ба кор бурдан лозим аст, яъне аввал тақсимои хеле самарабахши захираҳоро дар байни минтақаҳо таъмин намуда, баъд фарқи байниминтақавии дараҷаи даромад ва некуаҳволии умумиро кам кардан лозим аст. Аммо набояд фаромӯш кард, ки татбиқи амсилаҳои дар боло зикршуда дар сатҳи истифодаи ҳадди аксари захираҳои маъмурию идоракунии мақомоти ҳокимияти вилоятӣ ва ҳокимияти маҳаллӣ ва саъю кӯшишҳои дахлдорро дар сатҳи ҷумҳурӣ тақозо мекунад. Захираҳои маъмурӣ ва фишангҳои идоракунии мақомоти ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ танзими фискалӣ, татбиқи сиёсати дурусти пулию қарзӣ, татбиқи бомуваффақияти барномаҳои стратегии давлатиро дар назар доранд.

Л.И. Власюк, П.В. Строев чунин мешуморанд, ки барои таҳияи сиёсати минтақавӣ, ташаккули нуқтаҳои нави рушди иқтисодӣ, дониш дар бораи сатҳи сармояи инсонӣ дар ин ё он минтақа, сатҳи дифференсиатсияи нишондиҳандаҳое, ки мафҳуми “сармояи инсонӣ”-ро муайян ва ташкил медиҳанд, зарур аст. Ин муаллифон ташҳиси сармояи инсониро дар заминаи ҷузъҳои демографӣ, таълимӣ, меҳнатӣ, тадқиқотӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангӣ пешниҳод мекунанд [4].

Аввалан, баҳодихии шароити иҷтимоию иқтисодии фаъолияти иқтисодиёти минтақа бояд бо мақсади омӯзиши таъсири онҳо ба имкониятҳои рушди иқтисодии минтақа гузаронида шавад; дувум, муайян кардани тафовути мавҷудаи тақрористеҳсоли сармояи инсонӣ (бо назардошти инкишофи низоми тандурустӣ); сеум, асосноккунии иқтидори сармояи инсонӣ, ки то чӣ андоза метавонад ба рушди иқтисодии минтақа таъсир расонад. Ба маъноӣ васеъ, соҳаи тандурустӣ ба низоми таъмини ҳаёти аҳолии минтақа дахл дорад. Дар баробари ин, ҳолати он ташаккул ва чамъшавии қобилиятҳои маҷмуии эҷодии афроди сокини минтақаро муайян мекунад. Онҳо дар нишондиҳандаҳои иҷтимоию демографӣ, аз ҷумла нишондиҳандаҳои тафовути минтақавиро дар динамикаи вазъи тандурустӣ, маориф, маданият ва фонди манзил нишон медиҳанд.

Минтақаҳо харочоти асосии низоми тандурустиро ба дӯш доранд ва аз ин рӯ, барои вазъи он масъул мебошанд. Онҳо дар дурнамо дар ҳақиқат, бояд маркази ҳамгирии фаъолияти хоҷагидории мақомоти тандурустӣ гарданд.

Саломатии инсон - манбаи муайяни умри дарозмуҳлатест, ки ҳолати бароҳат ва самаранокӣ шахсро, ки ба синну сол мувофиқ аст, тавсиф мекунад. Аз ин лиҳоз, саломатии инсон дар баробари маълумот, малака ва маҳорати меҳнатӣ хусусияти муҳими сармояи инсонӣ мебошад.

Дар адабиёти иқтисодӣ истеҳсоли сармояи инсонӣ дар макросатҳ ҳамчун маҷмуи як қатор вазифаҳои микроистеҳсолот баррасӣ мешавад. Соҳаи тандурустӣ дар ташаккули дороии сармояи инсонӣ иштирок мекунад. Аз ин рӯ, ба рушди сармояи умумии инсонии минтақа омилҳо, аз қабилӣ харочоти соҳаи маориф ва илм, тандурустӣ, хифзи муҳити зист, беҳбуди шароити меҳнат, сармоягузорӣ ба сохтмони манзил ва таъсиси ҷойҳои корӣ

бевосита таъсир мерасонанд. Аз ин рӯ, иқтисоддонон аксар вақт омили умумиро истифода мебаранд, ки ба рушди иқтисодӣ таъсир мерасонад - маблағи умумии сармоягузорӣ ба қувваи умумии корӣ.

Марҳилаи кунунии рушди иқтисодии минтақаҳои Тоҷикистонро метавон ҳамчун гузариш аз навъи аграрии рушди иқтисодӣ ба навъи сифатан нави он, ки онро шартан “индустриалию агарарӣ” номидан мумкин аст, тавсиф кард. Дар баробари ин, қобилиятҳои фаъоли эҷодии одамон ба қувваҳои пешбарандаи рушди иқтисодӣ табдил ёфта, мутаносибан арзиши саломатии умумии аҳолии минтақа дар айни замон хеле меафзояд.

Қонуниятҳои асосии навъи саноатии рушди иқтисод - ин равиши бартаридоштаи технократӣ ба интихоби воситаҳо ва манбаъҳои афзоиш, устувории баланди сохтори органикии сармоя, пеш аз ҳама, рушди истеҳсоли воситаҳои истеҳсолот, то ба қадри кофӣ баҳо надодани инкишофи соҳаи иҷтимоӣ мебошад.

Аз ин рӯ, сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ муҳимтарин манбаи рушди иқтисодӣ мебошад. Ҳамин тариқ, иқтисоддони машҳур Ч. Грейсон қайд мекунад: “Долларе, ки ба зеҳни инсон гузошта мешавад, аксар вақт даромади бештари миллиро назар ба долларе, ки ба роҳҳои оҳан, сарбанд, мошинҳо ва дигар молҳои истеҳсоли гузошта мешавад, меорад. Таълим ба шакли сермаҳсули маблағгузорию асосӣ табдил меёбад, ки он дар якҷоягӣ бо сармояи ҷисмонӣ афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва сифатро медиҳад. Ин ҳамеша дуруст буд, аммо дар иқтисоди ҷаҳонии имрӯза ин ибраз дучанд дуруст аст” [5, с. 25].

Аз ин рӯ, ба ақидаи ҷонибдорони мафҳуми сармояи инсонӣ, танҳо хизматҳои сармояи инсонӣ фурӯхта ва харида мешаванд, ки шакли зухуроти қобилияти истеҳсолии шахс дар раванди истеҳсолот мебошад. Вобаста ба ин, метавон гуфт, ки кормандони соҳаи тиб ва, пеш аз ҳама, табибон дорои сармояи муайяни инсонӣ мебошанд, ки онро чен кардан мумкин аст.

Дар асоси далелҳои дар боло овардашуда назариячиёни сармояи инсонӣ усули дисконткуниро барои ҳисоб кардани он асос гузоштаанд. Чуноне ки онҳо дуруст фарз мекунанд, ба туфайли хеле зиёд шудани маблағгузорӣ ба одамон сохтори музди меҳнат хеле тағйир ёфт, ки қисми зиёди он маҳсули сармояи инсонӣ мебошад, на меҳнат. Баробари афзудани хароҷоти такмил додан ва инкишоф додани қобилияти эҷодии афрод меҳнат мураккаб шуда, дар ин раванд онҳо ба сармояи инсонӣ табдил меёбанд. Инро Г. Беккер тасдиқ мекунад, ҳар як инсонро метавон ҳамчун омезиши воҳиди меҳнати одӣ ва миқдори муайяни сармояи инсонии дар он таҷассумшуда ҳисоб кард. Аз ин рӯ, музди меҳнати ҳар як коргарро метавон ҳамчун омезиши нархи бозории ҷисми ӯ ва даромади ичора аз сармояи инсонии ба ин ҷисм гузошташуда баррасӣ кард [14].

Дар адабиёти иқтисодӣ принсипи капитализатсия ҳамчун асос барои ҳисоб кардани арзиши умумии сармояи инсонии кишвар гирифта шудааст. Дар ин маврид, усули ҷенкунии сармояи инсонӣ дар инсон-рӯз таҳсил истифода шудааст. Дар ин усул давомнокии соли хониш дар донишгоҳ воқеан ба соли таҳсил дар мактабҳои миёна ва ибтидоӣ баробар аст. Ин муносибат ба қадри кифоя асоснок нест, зеро дар он дараҷаи баланди маълумот, инчунин рӯзҳои беморӣ ба назар гирифта намешавад.

Бояд гуфт, ки нақши сармояи умумии инсонӣ дар ҷараёни рушди иқтисодӣ назаррас буда, тамоюли доимии афзоиш дорад. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки ҷамъ овардани сарватҳои ғайримоддӣ назар ба ҷамъоварии сарватҳои моддӣ бо суръати тезтар ба амал меояд. Барои ИМА, масалан, ин таносуб дар тӯли асри XX дар як сол 4,1% ташкил дод. Дар натиҷа, ҳиссаи сармояи таълимӣ дар боигарии умумии миллии кишвар аз ҳиссаи сармояи ҷисмонӣ зиёдтар буда, аз рӯи арзёбӣ, 70% ташкил медиҳад. Бояд гуфт, ки дар некуаҳволии инсон саломатии ӯ тибқи таърифи ТБТ, мутаносибан, 10% ташкил медиҳад ва ҳамин гуна саҳмро метавон дар сармояи инсонӣ нишон дод.

Масъалаҳои дар боло баррасишуда ба мо имкон медиҳанд, ки хулосаҳои зеринро ба даст орем:

- ташаккули сармояи умумии инсонии минтақа раванди умумии такрористеҳсоли сармояи инсонӣ (аз ҷумла, ҷузъи он - саломатӣ) дар сатҳи шахс ва оилаи ӯ мебошад;

- сармояи умумии инсонӣ дар баробари андӯхти моддӣ манбаи динамизм ва рушди иқтисодии кишвар мебошад;

- яке аз ҷузъҳои асосии сармояи умумии инсонӣ маориф мебошад, ки саҳми он дар рушди иқтисодӣ тавассути интиқоли донишҳои мавҷуда ба наслҳои ояндаи коргарон зоҳир мегардад; нигоҳдории тандурустӣ ҳамчун омиле, ки татбиқи қобилияти меҳнатии фардро таъмин мекунад;

- барои ҷен кардани захираҳои умумии сармояи инсонии миллат, аз ҳама қобили қабултарин принсипи капитализатсияи даромади оянда бо назардошти хароҷоти соҳаи тандурустӣ дар асоси муқаррарот дар бораи афзалият ба мол бо мурури замон мебошад. Илова бар ин, ҳисобкунӣ бояд ба усули дисконтӣ асос ёбад.

Ба маънои институтсионалӣ, идоракунии сармояи инсонии минтақа низоми мушаххаси ҳудудӣ ҷудошудаи идоракунии институтҳои иҷтимоию иқтисодие мебошад, ки бо интиқолдиҳандагони сармояи инсонӣ ҳамкорӣ мекунанд, ки дар раванди такрористеҳсоли васеъ бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи аҳоли самаранок истеъмоли карда мешаванд, инчунин бо сармояи инсонии дорои сифати дахлдор таъмин намудани иқтисодидеи минтақа. Дар ин ҷо, низоми идоракунӣ ба маънои васеъ - маҷмуи ботартиби маҷмуҳои зерин фаҳмида мешавад: - мақомоти идоракунӣ; - робитаҳои байни мақомотҳои минтақавӣ; - робитаи байни мақомотҳои минтақавӣ ва объектҳои идоракунӣ; - робитаи байни мақомотҳои идоракунии минтақавӣ мазкур ва мақомотҳои идоракунии дигар минтақаҳо; - робитаи байни мақомотҳои идоракунии минтақавӣ мазкур ва мақомотҳои давлатии идоракунӣ. Дар баробари ин, бояд дар назар дошт, ки дониш ва малакаи касбӣ, таҳассуси кормандон омилҳои низомгузори ташаккули ҷузъи сифатии сармояи инсонии минтақавӣ буда, маҳз низоми таҳсилоти касбӣ ва таълимӣ бояд дар ҷанбаи институтсионалии ташаккули сифатҳои инноватсионии сармояи инсонӣ дар минтақа ба асли механизм табдил ёбад.

Аксари мутлақи муҳаққиқон нақши асосиро дар ташаккули сармояи инсонӣ ба соҳаи маориф медиҳанд. Дар доираи он малакаи касбӣ, дониш, салоҳиятҳои шахсон ва ҳавасмандӣ ба меҳнати пурсамар ташаккул меёбанд, ки арзиши иқтисодии шахсию иҷтимоӣ доранд. Дар соҳаи маориф барои татбиқи онҳо дар самти баланд бардоштани некуаҳволии субъектҳои хоҷагидори алоҳида ва дар маҷмуъ, сарвати миллии кишвар, шартҳои зарурии талаботи касбӣ ба шаҳрвандон ва некуаҳволии иҷтимоию иқтисодӣ имкониятҳои фароҳам оварда шудаанд. Нишондиҳандаҳои, ки ба модули таълимӣ дохил карда шудаанд, мавҷудияти захираҳои инсонӣ ва сармояи инсонии низоми маориф (шумораи хонандагон ва омӯзгорон дар ҳама шаклҳо ва зинаҳои таҳсилоти касбӣ), самарабахшии он (хатми мутаҳассисон), ҳолати маблағҳо (фарсудаҳои ва қандаҳои, навсозӣ, сармоягузорӣ) ва сатҳи маблағгузорӣ (хароҷоти бучет барои маориф).

Муҳимтарин омилҳои ташаккули сармояи инсонӣ рушди соҳаи тандурустӣ мебошад. Хароҷоти тиббӣ вақти гардиши меҳнатро дар истеҳсолот дароз мекунад. Тандурустӣ заминаи физиологӣ ташаккули сармояи инсониро таъмин менамояд; дар робитаи мутақобила бо фазаи таълим дар шароити мушаххаси иҷтимоию иқтисодӣ, ки сатҳи зиндагии аҳолии минтақаро муайян мекунанд, идома дорад. Аз ин рӯ, гурӯҳҳои муассасаҳои муайян кардан мумкин аст, ки барои идоракунии такрористеҳсоли сармояи инсонӣ масъуланд: - мақомоти тандурустӣ; - мақомоти маориф; - мақомоти назорати меҳнат, шуғл ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли; - мақомоте, ки ҳифзи экологии аҳолиро таъмин менамоянд; - мақомот (мақомотҳои), ки ҳамкориҳои мутақобилаи гурӯҳҳои дар боло зикргардидаҳо ҳамроҳанг мекунанд.

Самти муҳими сиёсати минтақавӣ ташаккули сармояи инсонӣ низ танзими оптималии равандҳои муҳочират мебошад. Ҳаракати сармояи инсонӣ дар баробари соҳаи маориф ва тандурустӣ яке аз муҳимтарин объектҳои сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ

мебошад. Ҳар гуна сармоягузорӣ ба таҳсилот бемаъно хоҳад буд, агар шахсе, ки таҳсил кардааст, бинобар мавҷуд набудани ҷойи кор ё шароит барои оғози тичорати мустақил дар минтақа имкони татбиқи дониши худро дар фаъолияти меҳнатӣ надошта бошад. Зимнан, имрӯз омили бечунучаро ва муҳимтарини ташаккули иқтисоди ҷаҳонӣ дар баробари ҷараёнҳои иттилоотию молиявӣ муҳочирати меҳнатӣ мебошад.

Муҳочират ҷузъи ҷудонашавандаи ҷаҳонишавии иқтисоди ҷаҳонӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҳангоми таҳияи сиёсатҳо, ки ба ҳавасмандгардонии барқарорсозии иқтисодиёт нигаронида шудаанд, бояд ба назар гирифта шаванд. Таърихи умумиҷаҳонӣ бештар таърихи муҳочират аст, зеро маҳз дар зери таъсири онҳо минтақаҳо ва кишварҳо ташаккул ёфта, сохтори иҷтимоӣ, ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ ташаккул меёфт. Муҳочирати аҳоли, аз як тараф, ҷузъи ҷудонашавандаи муносибатҳои иҷтимоие, ки байни одамон инкишоф меёбад, аз ҷониби дигар, нишондиҳандаи мушкилот дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти мардум мебошад.

Д.В. Юрков ва Н.М. Габдуллин қайд мекунад, ки: “Муҳочират ба рушди устувори ҳудуди таъинот ва рафтани муҳочирон таъсири калон мерасонад. Муносибати ҷомеа ба муҳочират давра ба давра аз мусбат ба манфӣ ва баръакс тағйир меёбад. Дар марҳилаи ҳозира нисбат ба ин ҳодисаи иҷтимоию иқтисодӣ дигаргуншавии равшан мушоҳида мешавад. Мисли ҳама гуна падидаҳои дигари иҷтимоӣ-иқтисодӣ, муҳочират ҳам оқибатҳои мусбат ва манфӣ ба бор меорад. Аз ин рӯ, омӯзиши равандҳои муҳочират бояд ба муайян ва эҷоди механизмҳои амалӣ намудани таъсири мусбӣ ҳангоми коҳиш додани хатару таҳдидҳо аз муҳочират равона карда шавад [13, с. 30].

Ҳамин тариқ, сармояи инсонии минтақа - категорияи хеле мураккаби иқтисодӣ мебошад, ки барои рушди устувори субъектҳои ҳудудӣ муҳим аст. Дараҷаи самаранокии равандҳои истехсолӣ аз сифати сармояи инсонӣ вобаста аст. Дар баробари ин, сармояи инсонии баландсифат сармоягузори доимиро ба унсурҳои таркибии он, ба мисли маориф, тандурустӣ ва зудҳаракатӣ талаб мекунад. Асосҳои концептуалии ташаккул ва истифодаи самараноки сармояи инсонӣ дар минтақа ба фароҳам овардани муҳити муассири институтсионалӣ барои ҳамкориҳои оптималии байни низомҳои маориф, тандурустӣ ва танзими равандҳои муҳочират, ки бо назардошти сифат ва нишондиҳандаҳои миқдори иқтисодии инсонии минтақаҳо, оқилона истифода бурдани иқтисодии табиӣ минтақаҳо мусоидат мекунад.

Адабиёт

1. Бабина С.И. Анализ человеческого капитала региона / С.И. Бабина, И.Ю. Садовникова // Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Политические, социологические и экономические науки. - Кемерово, 2018. - № 3. - С.69-74.
2. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Фонд «Правовая культура», 1994. - 470 с.
3. Ващейкина Ю.Ю. Проблемы пространственного распределения человеческого капитала в регионах Центрального федерального округа России и пути их решения: дисс. на соис. уч. ст. к.э.н. / Ю.Ю. Ващейкина. - Белгород, 2019. - 177 с.
4. Власюк Л.И. Методика определения уровня развития человеческого капитала и его дифференциация в регионах России / Л.И. Власюк, П.В. Строев // Экономика. Налоги. Право. - 2017. - Т. 10. № 4. - С.86-95.
5. Грейсон Д. Американский менеджмент на пороге XXI века / Д. Грейсон, К. О'Делл. - М., 1991. – 319с.
6. Добрынин А.И. Методология человеческого капитала / А.И. Добрынин, С.А. Дятлов, С.А. Курганский // Экономика образования. Международный периодический журнал. - Кострома. - 1999. - №5. - С. 10-26.
7. Капелюшников Р.И. Концепция человеческого капитала. Критика современной буржуазной политической экономики/ Р.И. Капелюшников. - М.: Наука, 1977. – 287с.

8. Корнейчук Б.В. Информационная экономика / Б.В. Корнейчук. - СПб.: Питер, 2006. - 382 с.
9. Ляшенко Е.Е. Формирование человеческого капитала в условиях реформирования высшего образования: авт. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05/ Ляшенко Елена Евгеньевна. - Москва: Московский гуманитарный университет, 2012. - 25 с.
10. Михеева Н.Н. Региональная экономики и управление: учебное пособие для вузов / Н.Н. Михеева – Хабаровск: Изд-во РИОТИП, 2000. - 315 с.
11. Стратегияи миллии рушди Чумхурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. - Душанбе, 2016. - 88 с.
12. Ходиев Д.А. Особенности развития человеческого капитала в условиях переходного периода (на примере Республики Таджикистан): дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Ходиев Дадахон Абдуллоевич. - Душанбе: Таджикский государственный университет коммерции, 2011. – 160 с.
13. Юрков Д.В. Развитие человеческого капитала территориального рынка труда на основе трудовой миграции / Д.В. Юрков, Н.М. Габдуллин // Вопросы экономики и права. - М., 2016. - № 101. - С.30-35.
14. Becker G.S. Investment in human capital: A theoretical and empirical analysis. N.Y., 1964. P.160.
15. Schulz T. Investment in Human Capital // American Economic Review. - 1961, March – №1.

УДК: 336.371

ОСОБЕННОСТИ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ БАНКОВСКИХ УСЛУГ КОММЕРЧЕСКИМИ БАНКАМИ ТАДЖИКИСТАНА

Махмудов Файзиддин Изатуллоевич – аспирант кафедры финансового менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 902901111. E-mail: fayz-16@mail.ru

В статье рассмотрены особенности предоставления банковских услуг коммерческими банками Таджикистана, отмечается, что в институциональной структуре банковской сферы Таджикистана произошли существенные изменения. Количество коммерческих банков за анализируемый период (2015-2021 гг.) имеет тенденцию снижения за счет ликвидации некоторых банков, а количество центров банковского обслуживания и филиалов банков увеличилось. Эти тенденции показывают, что наиболее эффективной и прибыльной формой создания кредитных учреждений выступают центры банковского обслуживания, имеющие более высокие темпы роста. Особо отмечается, что развитие банковской системы в условиях глобализации невозможно представить без использования информационных технологий в процессе управления сферой и цифровизации всех банковских операций.

***Ключевые слова:** банк, банковские услуги, банковская система, коммерческие банки, центры банковского обслуживания, филиал банка, прибыль, инвестирование, микрокредитные организации, кредитные учреждения, информационные технологии.*

ХУСУСИЯТҲОИ ПЕШНИҲОДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТИИ ТОҶИКИСТОН

Махмудов Файзиддин Изатуллоевич – аспиранти кафедраи менеҷменти молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Суроға: 734067, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: (+992) 902901111. E-mail: fayz-16@mail.ru

Дар мақола хусусиятҳои пешниҳоди хизматрасониҳои банкі аз ҷониби банкҳои тиҷоратии Тоҷикистон баррасӣ гардидаанд, зеро дар сохтори институтсионалии баҳиши банкии Тоҷикистон дигаргуниҳои назаррас рух доданд. Теъдоди банкҳои тиҷоратӣ дар давраи таҳлилашаванда (с. 2015-2021), бо сабаби барҳамхӯриш бархе аз онҳо, тамоюли қоҳишёбиро дошта, шумораи марказҳои хизматрасониҳои банкі ва филиалҳои банкҳо афзоиш ёфтааст. Ин тамоюл нишон медиҳад, ки шакли аз ҳама самаранок ва даромадноки ташикли ташиклотҳои қарзӣ марказҳои хизматрасониҳои банкі мебошанд, ки тамоюли афзояндаро доранд. Бояд қайд кард, ки руиши низоми банкі дар давраи ҷаҳонишавӣ бидуни истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди идоракунии соҳа ва рақамисозии ҳамаи амалиётҳои банкі тасаввурнопазир аст.

Калидвожаҳо: *банк, хизматрасониҳои банкі, низоми банкі, банкҳои тиҷоратӣ, марказҳои хизматрасониҳои банкі, филиали банк, фоида, сармоягузорӣ, ташиклотҳои қарзии хурд, муассисаҳои қарздиҳӣ, технологияҳои иттилоотӣ.*

FEATURES OF THE PROVISION OF BANKING SERVICES BY COMMERCIAL BANKS OF TAJIKISTAN

Mahmudov Fayzidin Izatuloevich – postgraduate student of financial management of the Tajik State Financial and Economic University, Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 902901111. E-mail: fayz-16@mail.ru

The article discusses the features of the provision of banking services by commercial banks of Tajikistan, it is noted that significant changes have occurred in the institutional structure of the banking sector of Tajikistan. The number of commercial banks for the analyzed period (2015-2021) has a tendency to decrease, due to the liquidation of some banks, and the number of banking services and branches of banks has increased. These trends show that the most effective and profitable form of creating credit institutions are banking services, which have higher growth rates. It is especially noted that the development of the banking system in the context of globalization cannot be imagined without the use of information technologies in the process of managing the sphere and digitalizing all banking operations.

Key words: *bank, banking services, banking systems, commercial banks, banking services, bank branch, profit, investment, microcredit organizations, credit institutions, information technologies.*

Анализ Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года и ее основных финансовых показателей свидетельствует о повышении роли и значения банковской сферы в развитии отраслей народного хозяйства и в удовлетворении потребностей населения в финансовых ресурсах. Согласно данным Национального банка Республики Таджикистан на конец 2021 года в Республике Таджикистан в целом функционировали 63 кредитных финансовых учреждений и организаций, 13 из которых были традиционные банки, один из них Исламский банк финансирования и кредитования отраслей национальной экономики и населения, 18 микрокредитных депозитных организаций, 4 микрокредитные организации и 27 микрокредитных фондов, соответствующих нормативным требованиям Национального банка Таджикистана.

Анализ данных таблицы показывает, что в институциональной структуре банковской сферы Таджикистана произошли существенные изменения. Так, например, количество коммерческих банков за рассматриваемый период уменьшилось с 17 до 14 ед., связанное с процедурой ликвидации отдельных банков страны. По всем показателям денежно-кредитной сферы наблюдается уменьшение количества финансовых учреждений, кроме Центров банковского обслуживания, Центров банковского обслуживания при банках и количества филиалов, где темпы прироста соответственно составляют 20,6; 19,0 и 7,7 процентных пункта [2, с.70].

Даже эти темпы прироста являются незначительными по сравнению с темпами роста отдельных отраслей национальной экономики и объемом ВВП страны (см. табл. 1).

Следовательно, мониторинг финансовой сферы Республики Таджикистан показывает, что наиболее эффективной и прибыльной формой создания кредитных

учреждений выступают центры банковского обслуживания, как банков, так и микрофинансовых организаций, имеющие более высокие темпы роста. Так, за период с 2015 по 2021 гг. их количество выросло с 1235 ед. до 1473 ед., обеспечивая рост на 19,3 или 238 ед. процентных пункта.

За период с 31 декабря 2020 г. по 31 декабря 2021 г. в республике была выдана одна лицензия микрокредитной депозитной организации ООО МДО “Пайванд Гурух”. А также в этот период были отозваны лицензии у 5 банков, таких как ЗАО «Банк Азия», ОАО “Агроинвестбанк”, ОАО “Таджиксодиротбанк”, ЗАО “Дочерний банк НБП Пакистана в Таджикистане” и ЗАО “Кафолатбанк”, а также у двух микрофинансовых организаций, таких как ООО МКО “Мадина ва Хамкорон” и ЗАО МДО “СМТ-Сармоя”. При этом, общее количество структурных подразделений кредитных финансовых организаций и учреждений республики на отчетную дату по сравнению с концом 2020 года уменьшилось на 83 единицы и составило 1852 единицы.

Однако, уже к середине 2022 года количество кредитных финансовых учреждений Таджикистана сократилось на одну единицу и составило 62 ед. При этом, количество традиционных банков увеличилось на одну единицу и составило 14, а микрокредитные организации и микрокредитные фонды также сократились на одну единицу и соответственно составили 3 и 26 ед. Также функционировали один Исламский банк и 18 микрокредитных депозитных организаций [5, с.102].

Таблица 1. - Динамика изменения количества банков и кредитных организаций Республики Таджикистан за период 2015 – 2021 гг., ед.

Показатели	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021г. к 2015г., в %
Кредитные организации	123	104	84	79	79	69	63	51,2
Банки	17	18	17	17	17	19	14	82,4
Негосударственные банки	16	17	16	16	16	17	12	75,0
Банки с участием иностранного капитала	13	13	10	10	10	10	5	38,5
Филиалы иностранных банков	1	1	1	1	1	1	1	100,0
Филиалы банков	355	353	266	250	244	252	194	54,6
Центры банковского обслуживания при банках	1012	1157	1076	1050	1080	1241	1204	119,0
Микрофинансовые организации, из них:	106	86	67	62	62	50	49	46,2
Микрокредитные депозитные организации	39	38	27	25	25	18	18	46,2
Количество филиалов	78	84	77	83	82	84	84	107,7
Центры банковского обслуживания	223	263	251	286	289	260	269	120,6
Микрокредитные организации	31	14	7	6	6	5	4	12,9
Микрокредитные фонды	36	34	33	31	31	27	27	75,0

Источник: расчёты автора на основе данных Банковского статистического бюллетеня НБТ. - Душанбе – 2015. - № 3 (236). С.70. ; 2019. - № 4 (285). С.149.; 2021. - №12 (316). С.89.

Необходимо отметить, что в банковской системе страны ведет свою деятельность одно представительство иностранного банка, представляющий АКОО «Сельскохозяйственный банк Китая». За период с 30 июня 2021 года по 30 июня 2022 года были выданы несколько лицензий микрокредитным организациям и отозваны некоторые из них. Так, например, лицензию получила микрокредитная депозитная организация ООО МДО «Пайванд Гурух», а также были отозваны лицензии у банка ЗАО «Кафолатбанк» и у микрофинансовой организации МКФ «Истиклол».

Наряду с этими операциями по предоставлению или отзыву лицензий кредитных организаций, постановлениями Правления Национального банка Республики Таджикистан были выданы лицензии на проведение банковских операций от 18.03.2022 г. за № 31 микродепозитной организации ООО МДО «Фуруз» и от 09.06.2022 г. за № 68 ЗАО «Душанбе Сити Банк». В связи с преобразованием, ранее выданные лицензии микрокредитной организации ООО МКО «Фуруз» и микродепозитной организации ООО МДО «Душанбе Сити» были признаны недействительными и отозваны от процесса использования. При этом, общее количество структурных подразделений кредитных финансовых организаций страны на отчетную дату по сравнению с аналогичным периодом 2021 года уменьшилось на 7 единиц и составило 1848 единиц.

Размер общих активов кредитных финансовых учреждений и организаций Республики Таджикистан по состоянию на конец июня 2022 г. был 25197,8 млн. сомони и наблюдается увеличение их объема по сравнению с аналогичным периодом 2021 г. на 3360,6 млн. сомони или на 15,4 процентных пункта. Это увеличение происходит за счет средств кредитного портфеля, денежных ресурсов и других активов финансовых учреждений. При этом, остаток кредитного портфеля финансовых учреждений и организаций Республики Таджикистан за анализируемый период был равен 12313,6 млн. сомони, увеличившись по сравнению с 2021 г. на 1281,0 млн. сомони или на 11,6 процентных пункта в основном за счет увеличения кредитов, предоставленных физическим лицам и кредитования субъектов малого и среднего бизнеса страны. Проведенный анализ показывает, что объем необслуживаемых кредитов (которые были просрочены более, чем на 30 дней) на конец июня-месяца 2022 г. был равен 1630,6 млн. сомони или составил 13,2 процентных пункта от размера кредитного портфеля кредитных организаций страны. При этом, объем необслуживаемых кредитов в общем кредитном портфеле кредитных организаций республики сократился на 2,1 процентных пункта по сравнению с аналогичным периодом 2021 г. Кредитными учреждениями страны был создан фонд покрытия возможных потерь по необслуживаемым кредитам в объеме 1490,3 млн. сомони, составляющий 91,4 процентных пункта от общей суммы необслуживаемых кредитов. Однако, эта сумма является на 0,3 процентных пункта меньше, чем в конце июня 2021 г. всего по стране. При этом, нетто остаток необслуживаемых кредитов финансовых учреждений, минус фонд покрытия возможных потерь, за анализируемый период составил всего 140,4 млн. сомони или 1,3 процентных пункта от кредитного портфеля учреждений и организаций Республики Таджикистан [9]. (см. табл. 2).

Таблица 2. - Качество кредитного портфеля кредитных финансовых организаций Республики Таджикистан, млн. сомони [6].

Классификация кредитов	30.06.2021	30.06.2022	Изменения, +, -
Всего (в совокупности), млн. сомони:	11032,6	12313,6	1281,0
в том числе			
Обслуживаемые, млн. сомони	9344,2	10683,0	1338,8
Необслуживаемые, млн. сомони	1688,4	1630,6	- 57,8

Доля необслуживаемых кредитов, в %	15,3	13,2	- 2,1
Доля необслуживаемых кредитов, в %	1,5	1,3	- 0,2

Источник: расчёты автора по данным [https:// www. nbt. tj.](https://www.nbt.tj)

Согласно материалам периодической печати, общие обязательства кредитных финансовых учреждений Республики Таджикистан в 2022 г. составили 19298,8 млн. сомони и увеличились на 2129,0 млн. сомони или на 12,4 процентных пункта по сравнению с 2021 г. Эта разница вышла за счет увеличения объема депозитов и счетов к оплате банкам, находящимся на территории Таджикистана. Коэффициент текущей ликвидности кредитных финансовых организаций на 30 июня 2022 г. составил 101,1 процентных пункта, что на 71,1 процентных пункта выше, установленных требований, которая составляет 30 процентных пункта. Кроме того, общие депозиты кредитных финансовых учреждений Республики Таджикистан в 2022 г. составили 11494,6 млн. сомони и по сравнению с 2021 г. возросли на 18,8 процентных пункта или на 1818,9 млн. сомони. Удельный вес депозитов кредитных финансовых учреждений в иностранной валюте в 2022 г. был 41,5 процентных пункта и по сравнению с 2021 г. уменьшился на 2,5 процентных пункта. В свою очередь, общий балансовый капитал кредитно-финансовых учреждений республики в 2022 г. по сравнению с 2021 г. увеличился на 26,4 процентных пункта или на 1231,6 млн. сомони и был равен 5899,0 млн. сомони. Такое увеличение балансового капитала кредитно-финансовых учреждений страны произошло за счет прибыли текущего года и собственного капитала организаций. На конец июня 2022 г. коэффициент достаточности капитала кредитно-финансовых учреждений был равен 25,1 процентных пункта, т.е. на 13,1 процентных пункта больше, по сравнению с установленным требованием, составляющий 12 процентных пункта.

Финансовые результаты кредитных финансовых организаций и организаций Республики Таджикистан были оценены с помощью прибыли, которая на конец июня 2022 г. составила 851,2 млн. сомони, что по сравнению с аналогичным периодом 2021 г. больше на 583,6 млн. сомони или в 2,2 раза. Показатели доходности активов (ROA) и доходности капитала (ROE) кредитных финансовых организаций и учреждений на дату 30 июня 2022 г. увеличились относительно указанного периода 2021 г. с 2,5 до 6,8 процентных пункта, а также соответственно с 11,5 до 28,9 процентных пункта.

Как отмечал Ш. Хайрзода: «Проведенный анализ показал, что общее количество эмитированных платежных карт со стороны кредитных организаций в 2021 г. возросло в 51,8 раза, в том числе, платежные карты Национальной платежной системы - КОРТИ МИЛЛИ составили 87,13 %, карты международных платежных систем (Visa и Mastercard) - 10,41 %, платежные карты локальных систем кредитных организаций - 7,42 %, а совместные платежные карты (Union Pay – НПС - КОРТИ МИЛЛИ) - 0,9 % [7, с.83].

Происходящие в мировой экономике события оказывают большое влияние на стабильное функционирование, как национальных экономик, в целом, так и финансового сектора, в частности. Поэтому, важно уделить основное внимание на факторы развития банковской сферы Таджикистана. Эти факторы особо учитываются Национальным банком Республики Таджикистан при определении политики развития финансового сектора. Финансовая нестабильность и быстроменяющаяся мировая экономика, особенно после проведения Российской Федерацией Специальной военной операции на территории Украины, требуют активизации проведения адаптационной политики и учета таких важных факторов развития экономики, как сальдо внешнеторгового баланса, объем денежных переводов трудовых мигрантов, направления привлечения различных форм инвестиционных вложений, а также размер внешнего долга, влияющие на состояние банковской сферы республики.

Таким образом, важным аспектом стабильного развития банковской системы и предоставления финансовых услуг разным субъектам рыночного хозяйства является повышение финансовой грамотности населения. Именно эффективное использование свободных финансовых ресурсов домохозяйств, предприятий и организаций является одним из основных направлений их аккумуляции в финансовом секторе страны и инвестирования в прогрессивные отрасли. Особенно в финансовых ресурсах нуждается такая сфера экономической деятельности страны, как использование информационных технологий в процессе управления сферой и цифровизация всех банковских операций. Все это может обеспечить стабильную и более эффективную форму взаимодействия банков и клиентской базы, без влияния субъективного фактора и коррупционных механизмов взаимодействия. На наш взгляд, развитие национальной экономики, в целом, и банковской системы, в частности, зависит от темпов роста ВВП страны, достигаемое за счет привлечения различных источников инвестирования. Поэтому, необходимо главное внимание уделить улучшению инвестиционного климата в стране, привлекающего инвесторов в экономику страны, повысить финансовую грамотность населения и разработать меры, которые повышали бы доверие различных групп населения к банковской системе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуалимзода Х.А. Вопросы формирования и использования финансовых ресурсов банков / Х.А. Абдуалимзода, Н.М.Бобоев // Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет) РТСУ. - Душанбе, 2019.– №3 (67). - С.89-109.
2. Банковский статистический бюллетень. – 2015. - № 3 (236). – 160 с.
3. Банковский статистический бюллетень. - 2019. - № 4 (285). – 149 с.
4. Банковский статистический бюллетень. – 2021. - № 12 (316). – 89 с.
5. Махшулов С.Дж. Устойчивость национальной валюты, ее теория и методология. / С.Дж. Махшулов, Б.Б. Ходжаев // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2018.– №10. - С.156-161.
6. Махмудов Ф.И. Институциональные аспекты развития инновационного механизма предоставления банковских услуг коммерческими банками в условиях цифровизации экономики / Ф.И. Махмудов // Мат. XXX межд. научно-практ. конф. «Актуальные направления фундаментальных и прикладных исследований». 7-8 ноября 2022 г. - Bengaluru, India. 2022. – С. 99-105.
7. Хайрзода, Ш. Развитие банковской системы Республики Таджикистан в условиях финансовой нестабильности (теория, методология и практика): автореферат диссертации на соиск. уч. ст. д.э.н. по специальности 08.00.10 / Ш. Хайрзода.. – Душанбе, 2021. – 101 с.
8. Шоасалов Н.К., Преимущество депозитов как основного источника кредитных ресурсов коммерческих банков / Н.К. Шоасалов // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе, 2018.– №11.- С.174-179.
9. Шархи устувории низоми бонкӣ [манбаи электронӣ] URL <https://www.nbt.tj/tj/suboti-moliyavi/submenu/sharhi-ustuvorii-moliyavii-nizomi-bonk.php> (санаи мурочиат: 23.11.2022)

УДК: 336.7-047.37 (470+571)

МАСЪАЛАҶОИ АКТУАЛИИ ХИЗМАТРАСОНИҶОИ ҚАРЗИИ НИЗОМИ БОНКӢ

*Дембегиев Мисралӣ Сафармадович - ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии
Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.:+992985303020*

Тоҳиров Фаррух - докторанти PhD кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел: (+992) 001990906

Хизматрасониҳои қарзӣ яке аз хизматрасониҳои муҳими фаъолияти бонкҳо дар шароити имрӯза ба ҳисоб рафта, дар таъмини сатҳи даромади бонкҳо мавқеи асосӣ дорад. Имрӯз дар низоми бонкӣ қисми зиёди даромади бонкҳои тиҷоратиро амалиёти қарзӣ ташкил медиҳад. Вобаста ба зарурати ин масъала муаллиф дар доираи имкониятҳои мавҷуда низоми қарзиро бонкиро таҳлил намуда, ҳамин тавр, як қатор таҳлилҳои соҳавиро ба роҳ мондааст. Ғайр аз ин, қайд кардан ба маврид аст, ки дар мақолаи мазкур таҳлили сандуқи қарзии низоми бонкӣ, ҳолати сандуқи қарзӣ, нишондиҳандаҳои сохтори низоми қарздихӣ ба соҳаҳои гуногун, таҳлили нишондиҳандаҳои устувори низоми бонкӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудаанд. Ҳамзамон, дар доираи чунин таҳлилҳо масъалаҳои муҳимтарин хизматрасониҳои қарзии низоми бонкӣ таҳлил гардида, мушилот ва бартариятҳои дар ин самт ҷойдошта пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо. Хизматрасониҳои қарзӣ, бозори хизматрасонӣ, нишондиҳанда, устуворӣ, низоми бонкӣ, бонкҳо, ташкилотҳои қарзӣ, бартариятҳо, омил, афзоиш, интиқол, сохтор, мухталиф, асър, иқтисодиёт, амалиёт.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КРЕДИТНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

Дембегиев Мисрали Сафармадович - ассистент кафедры банковской деятельности Государственного финансово-экономического университета Таджикистана. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 985 30-30-20.

Тоҳиров Фаррух – соискатель кафедры финансов Государственного финансово-экономического университета Таджикистана. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, к. Нахимова 64/14. Тел: (+992) 001990906

Обслуживание долга считается одной из важнейших услуг банков в современных условиях и играет ключевую роль в обеспечении уровня доходов банков. Сегодня в банковской системе большую часть доходов коммерческих банков составляют кредитные операции. В связи с необходимостью данного вопроса автор проанализировал кредитно-банковскую систему своими усилиями в рамках имеющихся возможностей и провел ряд отраслевых анализов. Кроме того, стоит отметить, что в данной статье проведен анализ кредитного портфеля банковской системы, состояния кредитного портфеля, структурных показателей системы кредитования в различных сферах, был проанализирован и обсужден анализ показателей устойчивости банковской системы. При этом в рамках таких анализов были проанализированы наиболее важные вопросы кредитного обслуживания банковской системы, а также представлены проблемы и преимущества в этой области.

Ключевые слова: кредитные услуги, рынок услуг, показатель, устойчивость, банковская система, банки, кредитные организации, преимущества, фактор, рост, трансферт, структура, разнообразие, валюта, экономика, функционирование.

CURRENT ISSUES OF CREDIT SERVICE OF THE BANKING SYSTEM

Dembegiev Misrali Safarmadovich - assistant of the department of banking activities of the State University of Finance and Economics of Tajikistan. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov 64/14. Phone: (+992) 985-30-30-20

Tohirov Farrukh - doctoral student (PhD) in the specialty Finance of department of Finance of the Tajik State Financial and Economic University, Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14. Tel.: (+ 992)001990906

Debt service is considered one of the most important services of banks in modern conditions and plays a key role in ensuring the level of income of banks. Today, in the banking system, most of the income of commercial banks is credit operations. In connection with the need for this issue, the authors analyzed the credit and banking system with their own efforts within the available opportunities and conducted a number of industry analyses. In addition, it is worth noting that this article analyzes the loan portfolio of the banking system, the state of the loan portfolio, structural indicators of the lending system in various areas, the analysis of sustainability indicators of the banking system was analyzed and discussed. At the same time, within the framework of such analyzes, the most important issues of credit servicing of the banking system were analyzed, as well as the problems and advantages in this area were presented.

Keywords. *Credit services, services market, indicator, stability, banking system, banks, credit organizations, advantages, factor, growth, transfer, structure, diversity, currency, economy, functioning.*

Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва густариши равобити касбӣ, низоми бонкӣ ва махсусан, бахши хизматрасонандаи он бояд бо талаботи ҷаҳони муосир ҳамқадам бошад. Бо дигаргуншавии низоми иқтисодӣ дар ҷаҳон ва тағйирёбии куллии равобити молиявӣ, дарёфти бахшҳои нисбатан муҳим барои маблағгузорӣ ва расонидани дигар намудҳои хизматрасонии бонкӣ ниҳоят зарур мебошад. Тавре аз таҷрибаҳои кишварҳои дар ҳоли рушд андухта бармеояд, имрӯз яке аз бахшҳои муҳим ва низомсози кишварҳои мухталиф бахши воқеӣ маҳсуб меёбад, зеро ин бахш дар амнияти иқтисодӣ-иҷтимоӣ нақши бетаъхир дошта, ҳам барои суботи молиявии кишвар ва ҳам дар рушди намудҳои мухталифи хизматрасониҳои бонкӣ мусоидат хоҳад кард. Бинобар ин, расонидани хизматрасониҳои мухталифи бонкӣ ва аз ҷумла, қарзӣ аз тарафи бонкҳои тичоратии кишвар метавонад нақш, нуфуз ва эътибори аҳолиро нисбат ба ин муассисот дучанд гардонад. Ба ҷуз аз ин, дар натиҷаи расонидани хизматҳои мухталиф бонкҳо метавонанд дар давраи миёнамуҳлат соҳиби даромади хуб гарданд.

Чун қоида, барои рушди бахши воқеӣ воситаҳои ҷалбгардида ва ё сафарбарнамудаи бонкҳои тичоратӣ бояд хусусияти дарозмуддат дошта бошанд. Бахусус, ин воситаҳо дар марҳилаи рушди инноватсионӣ ва технологӣ бояд нисбатан камарзиш бошанд. Аммо, вазъи кунунии ташкилотҳои молиявии қарзии ватанӣ, аз ҷумла бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии хурд наметавонад рушди устувори иқтисоди воқеиро ба таври кофӣ маблағгузорӣ намояд. Ин ба омезиши омилҳои вобаста аст, ки ба низоми бонкии кишвар таъсири назаррас мерасонанд. Таъсири маҷмуи омилҳои беруна, аз ҷумла татбиқи таҳримҳо ба Русия аз ҷониби кишварҳои ғарбӣ, боиси таназзули иқтисоди он ва коҳиши фаъолияти иқтисодӣ гардид. Маҳз ин омилҳо боиси коҳиши шадиди вуруди интиқоли воситаҳои пулӣ ба иқтисодиёт ва низоми бонкии Тоҷикистон дар солҳои 2015-2020 гардиданд, ки дар навбати худ вазъи низоми бонкиро бо душвориҳо рӯбарӯ гардонид.

Ҷараёни болоравӣ ва афзоиши воситаҳои интиқолӣ то соли 2014 дар дастгирии рушди бахши бонкӣ таъсиргуздор буда, кифоягии пардохтпазирии низоми бонкӣ, афзоиши заминаи захиравӣ, афзоиши ҳаҷми қарздиҳӣ ба иқтисоди воқеӣ ва пешниҳоди дигар намуди хизматрасониҳои бонкиро таъмин менамуд (ҳисоббаробаркуниҳои хазинавии нақдӣ, амалиётҳои асъорӣ ва кафолатӣ). Коҳиш ёфтани воридшавии воситаҳои пулӣ ба иқтисодиёт ва низоми бонкии Тоҷикистон

таъсири манфӣ расонида, дар камшавии захираҳо дар бонкҳо ва ташкилотҳои қарздиҳии хурд, инчунин коҳишёбии қарздиҳӣ ба иқтисодиёти воқеӣ боис гардиданд [8, с. 25].

Ҷадвали 1. - Нишондиҳандаҳои сохтори соҳавии қарзҳои бонкҳо дар солҳои 2010-2020

№	Номгӯй	Солҳо								Нисба т ба 2012
		2010	2012	2014	2016	2017	2018	2019	2020	
1.	Ҳамаи қарзҳо	3 378,5	4486,2	7888,9	8230,1	6913,0	6700,7	7664,6	8903,6	1,6 мар
2.	Кишоварзӣ	647,8	777,0	945,0	1036,7	832,3	770,7	154,2	746,4	15,2%
3.	Саноат	723,9	828,7	1502,5	2424,7	2613,4	2529,9	670,5	2996,2	3,1 мар
4.	Сохтмон	390,1	502,1	847,4	1037,0	639,6	529,8	350,2	131,3	-66,4%
5.	Нақлиёт	162,8	172,2	268,6	509,3	233,0	276,3	729,9	227,2	39,5%
6.	Хӯроки умумӣ	4,8	140,3	216,0	228,8	161,1	159,6	240,8	349,3	7,1 мар
7.	Хизматрасонӣ	162,4	203,1	243,6	251,4	220,5	233,4	574,9	343,2	1,1 мар
8.	Савдои хориҷӣ	855,5	886,3	1453,9	1562,7	1221,3	1231,0	1500,8	1307,0	52,7%
9.	Миёнаравӣ ва молиявӣ	55 0,0	743,3	110,4	130,2	134,0	146,6	465,0	384,0	-30,1%
10	Истеъмолот	292,5	512,1	872,6	846,0	795,3	863,1	675,9	1686,1	4,7 мар
11	Дигар	83,2	516,1	1622,8	408,7	207,0	103,5	99,2	159,6	91,8%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305).

Қайд кардан ба маврид аст, ки яке аз амалиётҳои фаъол дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ ин амалиёти қарзӣ мебошад. Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур маълум аст, ки дар аксар самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ нишондиҳандаҳои қарзӣ мусбат мебошад. Ҳамчунин, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки манфиати бахши бонкдорӣ дар давоми панҷ соли охир асосан бо соҳаҳои иқтисодии даромадноктар алоқаманд буд, афзоиши ин чараён бештар ба соҳаи саноати мамлакат ва хизматрасонию қарзҳои истеъмолӣ рост меояд, ки ҳиссаи он дар муқоиса ба соли 2010 афзоиш ёфтааст.

Дар як қатор давлатҳо шаклҳои гуногуни қарздиҳии ғайрибонкӣ ба таври васеъ инкишоф ёфта, тавассути он қарздиҳии мақсаднок амалӣ карда мешавад [16, с. 25]. Қарздиҳӣ яке аз воситаҳои муҳимтарини дастрасӣ ба манбаъҳои молиявӣ аз ҷониби корхонаҳои бахши воқеии иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Бо назардошти заминаи ақибмондаи техникӣ, дараҷаи баланди истеҳлоки фондҳои асосӣ ва таҷҳизоти корхонаҳои бахши воқеӣ, инчунин даромаднокии ноқофӣ ва сатҳи пасти пасандозҳои

дохилӣ, мо метавонем ба хулоса оем, ки дар ҳоли ҳозир ва ояндаи наздик, худмаблағгузории фаъолияти корхонаҳои ин бахш хеле маҳдуд мебошад.

Аз таҳлилҳо бармеояд, ки ҳамаи қарзҳои ба соҳаҳо додаи бонкҳо дар муқоиса ба соли 2010 1,6 маротиба афзоиш ёфтааст. Аз ҷумла, дар соҳаи саноат 3,1 маротиба, кишоварзӣ 15,2%, нақлиёт 39,5%, хӯроки умумӣ 7,1 маротиба, хизматрасонӣ 1,1 маротиба, савдои хориҷӣ 52,7%, истеъмолот 4,7 маротиба ва дигар қарзҳо 91,8% афзоиш ёфтааст. Ҳамчунин, дар соҳаи сохтмон 66,4% ва миёнаравони молиявӣ 30,1% ҳаҷми қарзҳо коҳиш ёфтааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ аз ҳама қарзи бештар ба соҳаи саноат ва қарзҳои истеъмоли зиёд мебошад. Масалан, муқоисаи чараёни инкишофи бозгашти қарзҳо дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ дар маҷмуъ, нишон медиҳад, ки муҳлати миёнаи бозгашти қарзҳо дар соҳаҳои афзалиятнок саривақтӣ мебошад. Масъалаи хуб шудани сифати қарздиҳии низоми бонкиро аз бамаротиб коҳиш ёфтани ҳиссаи қарзҳои ғайрифайдал дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Ин маълумотҳо, аз як тараф, ҳолияти соҳаро барои ташкилотҳои қарзӣ коҳиш медиҳанд ва аз дигар тараф, онҳо сабабгори ҷустуҷӯи роҳҳои пешрафтаи қарздиҳии субъектҳои соҳаи кишоварзӣ мегарданд ва шаклҳои нави дастгирии давлатиро талаб мекунанд, ки дастрасии истеҳсолкунандагон ба маҳсулоти соҳаи кишоварзиро ба захираҳои қарзӣ афзоиш медиҳанд. Чунин амал, ба назари мо, бояд самаранокии истифодаи маблағҳои қарзиро дар худ фаро гирифта, дар доираи фаъолияти иқтисодии худ аз ҳисоби фурӯш ва гирифтани фоидаи изофӣ ҳамчун алтернатива диққати қарздиҳандагонро ҷалб намояд.

Таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки пешниҳоди қарзҳо ба бахшҳои воқеии иқтисодии кишвар, алахусус саноат ва кишоварзӣ, дар давраи баррасишавандаи солҳои 2010-2020 нобаробар мебошад, зеро дар ин давра, ҷӣ тамоюли афзоиши бақияи қарз ва ҷӣ коҳиши ҳаҷми онҳо мушоҳида мегардад.

Ҷадвали 2. - Таҳлили нишондиҳандаҳои устувори ташкилотҳои қарзӣ (млн. сомонӣ) дар солҳои 2013-2020

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо							Нисбат ба соли 2013
	2013	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Дороиҳо	12 653	18 639	21 187	20 932	21 201	21976	26307,3	107,9%
Бо фоиз аз ММД	31.22	38.51	38.86	34.28	30,80	28,4%	31,8%	0,6
Дороиҳои пардохтназир	2 853	4 484	6 482	6 283	6 472	6068	7916,02	1,7 мар
Бо фоиз аз ММД	7.04	9.2	11.9	10.2	9,4	7,8	9,5%	2,4%
Қарзҳо ҳамагӣ	7 399	11 229	9 823	8 506	8 677	9703	10882,5	47%
Бо фоиз аз ММД	18.2	23.2	18.0	13.9	12,6	12,5	13,2	-5%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305).

Дар таҷрибаи низоми бонкии кишвар ва тағйироти дар он бавучудода сифати хизматрасониҳои бозори бонкӣ ва ворид намудани тағйироти алоҳида ба бахши инноватсионии он устувор будани як қатор нишондиҳандаҳо шартӣ зарурӣ мебошад. Вобаста ба ин, таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвали мазкур низ ба сифати хизматрасониҳои бонкӣ вобастагии зиёд дорад. Ҳамчунин, ворид намудани ҳар гуна

тағйироти имтиёзнок дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ аз ҳаҷми дороиҳои низоми бонкӣ ва дороиҳои пардохтпазири он вобастагии зиёд дорад. Таҳлили ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки дороиҳои низоми бонкӣ дар соли 2013 12,6 миллиард сомониро ташкил дода, ин нишондиҳанда дар соли 2020 26,3 миллиард сомониро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли 2020 107,9% афзоиш ёфтааст. Ҳамчунин, дороиҳои пардохтпазири низоми бонкӣ низ барои беҳтаргардии сифати хизматрасониҳои бонкӣ афзоиш дода шудааст ва ин нишондиҳанда агар дар соли 2013 2,8 миллиард сомониро ташкил намуда бошад, пас дар соли 2020 ба 7,9 миллиард сомонӣ баробар гардидааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 1,7 маротиба афзоиш ёфтааст.

Қарзҳои низоми бонкӣ низ дар ҳоли афзоиш қарор дошта, соли 2013 7,3 миллиард сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2020 10,8 миллиард сомониро ташкил медиҳад, ки дар муқоиса ба соли 2013 47% афзоиш ёфтааст. Як нуқтаи муҳимро қайд кардан ба маврид аст, ки новобаста ба зиёд шудани нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ ҳиссаи муқоисавии ин нишондиҳандаҳо нисбат ба ММД тамоили коҳишбӣ дорад ё афзоиши ночиз мебошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дороиҳои пардохтпазири низоми бонкӣ дар муқоиса ба ММД 2,4 банди фоизӣ афзоиш ва ҳаҷми қарзҳои низоми бонкӣ бошад, 5 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Аз ин лиҳоз, вобаста ба натиҷаи таҳлилҳо гуфтан мумкин аст, ки чунин афзоиш дар муқоиса ба ММД қаноатмандкунанда намебошад. Ҷиҳати рушди мутавозинии муқоисавии нишондиҳандаҳои мазкур андешидани чораҳои зерин ба мақсад мувофиқ мебошад:

- ҳар сол ба таври муқоисавӣ нисбат ба ММД зиёд намудани нишондиҳандаҳои устувории низоми бонкӣ ба меъёри 6-7%;

- тағйир додани меъёри фоизи хизматрасониҳои низоми бонкӣ ва додани имтиёз ба мизочон;

- бамаротиб зиёд намудани ҳиссаи пардохтпазирии низоми бонкӣ ва фароҳам овардани шароити мусоиди хизматрасонӣ;

- кам намудани ҳиссаи амалиётҳои зиёновар ва хатарнок дар маҷмуи умумии амалиётҳои бонкӣ ва ғайра.

Таҳкими фаъолияти бонкҳо дар самти қарздиҳӣ ба соҳаҳо, бо татбиқи барномаҳои тасдиқшудаи миллӣ оид ба ташаккули иқтисодии содиротии ватанӣ ва воридотивазнамой алоқаманд мебошад. Тавре аз таҳлилҳои амиқтар бармеояд, он мутаассифона, дар шакли усули директивии қарздиҳӣ амалӣ карда мешавад. Яъне, ин тамоюл таъсири шароити бозор, манфиатҳои бонкҳо ва ҳатто ҳуди корхонаҳои маблағгузоришавандаро дарвоқеъ инъикос наменамояд.

Ба таври хулоса метавон қайд намуд, ки фаъолнокии бонкҳо дар самти пешниҳоди хизматрасониҳои қарзӣ ба лоиҳаҳои бо саноат алоқаманд, аз чораҳои андешидашаванда ҷиҳати ҷуброни даромадҳое, ки бинобар сабаби бӯхронҳои мухталифи ҷаҳонӣ, махсусан дар самти дастрасӣ ба воситаҳои молиявии бурунмарзӣ, ихтисор ва ё коҳиш ёфтаанд (аз ҷумла, зимни қарздиҳӣ ва ё расонидани хизматрасониҳои мухталифӣ молиявӣ ба бахши воқеъ) вобастагӣ дорад.

Бояд қайд намуд, ки афзоиши сусти муқоисавии қарздиҳӣ ба соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ дар муқоиса бо ММД кишвар зарурати тақмили як қатор масъалаҳои ислохотталабро тақозо дорад.

Аз таҳлилҳо пай бурдан мумкин аст, ки тағйироти манфии нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2016 ва баъдтар таъсири манфии бемории ҳамагир КОВИД-19 ба назар мерасад, ки дар ин давра, ҳатто нишондиҳандаи рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикстон аз 7,5%-и ҳамасола ба 4,5% баробар гардид.

Дар баъзе солҳо коҳишбӣи дастгирии қарзиро корхонаҳои амалкунандаи соҳаи саноат, кишоварзӣ ва соҳибкорони хусусӣ низ ҳис намудаанд. Бо назардошти

коҳишоти умумии пардохтпазирӣ дар иқтисодиёт ва бонкҳо, ин раванд боиси пурзӯр шудани чамъоварии қарзҳои қаблан додашуда гардид, ки ба фаъолияти сармоягузори корхонаҳо дар иқтисоди воқеӣ таъсири манфӣ расонданд, зеро пеш аз муҳлат баргардонидани уҳдадориҳои бонкӣ барои онҳо имконпазир набуд.

Яъне, тағйирёбии воридоти маблағҳои интиқоли ва сармоягузориҳои хориҷӣ, коҳиш ёфтани даромади асъорӣ аз содирот на танҳо дар бад шудани тавозуни пардохт, балки дар коҳиши даромади буҷаи давлат, афзоиши ноустувории қурб ва беқурбшавии пули миллӣ боис гардид, инчунин, чунин тағйироти хусусияти манфидошта, ба коҳиш ёфтани ҳаҷми савдо, кам шудани даромади тиҷорати хусусӣ ва аҳолии оварда расонид, ки дар маҷмуъ, он боиси коҳиш ёфтани фаъолияти соҳибкорӣ дар кишвар гардид.

Аз таҳлилҳои нархи хизматрасониҳои бонкӣ дар бозори бонкӣ хулоса баровардан мумкин аст, ки яке аз сабабҳои баланд будани меъёри фоизи қарзҳои низоми бонкӣ ин баланд будани меъёри фоиз ва нархи воситаҳои ҷалбкардашуда ба низоми бонкӣ мебошад. Бо мақсади таъмини дастрасии бештар ба қарзҳо барои корхонаҳои бахши воқеӣ дар шароити муосир, баъзе бонкҳои ватанӣ ва ташкилотҳои қарзии хурд технологияҳои инноватсионии молиявиро дар самти пешниҳоди хизматрасониҳои қарзӣ истифода мебаранд, ки он бо ҷорӣ намудани технологияҳои додани қарзҳои дарозмуддат дар якҷанд транш, кушодани хатҳои қарзӣ, истифодаи абзорҳои маблағгузориҳои лоиҳавӣ ва тиҷоратӣ, кафолатҳои бонкӣ, суғуртаи қарзҳо ва ғайра алоқаманд мебошад. Бояд қайд намуд, ки маҳдудиятҳои муҳлатӣ зимни қабули пасандозҳо ва пешниҳоди қарзҳо ва аз тарафи дигар, мавҷуд будани мушкилот дар ташаккули пасандозҳо бо пули миллӣ ва афзоиши ҷараёни долларизатсияи дороиҳои молиявӣ ба фаъолияти мунтазами бонкҳои тиҷоратӣ таассуроти манфӣ мерасонанд. Тамоюл ва вобастагии нишондиҳандаҳои мазкурро бо пули миллӣ ва бо асъори хориҷӣ дар ҷадвали 3 дида мумкин аст.

Ҷадвали 3. - Нишондиҳандаи муқоисавии меъёри фоизи қарзу пасандозҳо дар солҳои 2012-2020

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо									Нисбат ба 2012
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Қарзҳои муҳлатнок бо пули миллӣ	21,9	24,1	24,5	26,6	24,9	28,3	26,4	22,8	24,9	3%
Қарзҳои муҳлатнок бо асъори хориҷӣ	24,8	25,9	25	22,6	20,6	21	17,5	16,2	12,7	-12,1%
Пасандозҳои муҳлатнок бо пули миллӣ	15,6	15,7	15	15,3	15,8	13,9	9,5	9,2	8,15	-7,4%
Пасандозҳои муҳлатнок бо асъори хориҷӣ	12,8	11,7	11,9	11,6	10	6,3	5,2	4	3,9	-8,9%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305).

Таҳлилҳои ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки ба мақсади фароҳам овардани шароити дастрасӣ ба хизматрасониҳои қарзии бонкӣ ва паст кардани меъёри фоизи қарзҳо танҳо бо пули миллӣ 3% афзоиш ёфтааст, лекин бо асъори хориҷӣ 12,1%,

пасандозҳои муҳлатнок бо пули милли 7,4%, пасандозҳо бо асъори хориҷӣ 8,9% коҳиш ёфтааст, ки боиси дастрасии бештар ба хизматрасониҳои бонкӣ мебошад.

Чунин вазъ дар гаронии фоизҳои қарзӣ боис гаштааст, аз ин хотир, маржаи қарзии бонкҳои тиҷоратии кишвар дар қиёс бо бозорҳои молиявии кишварҳои дар ҳоли рушд қарордошта ва ҳатто аз кишварҳои ИДМ гарантар мебошад. Зеро он қисман бо назардошти мавҷудияти хавфҳои зиёди қарздиҳӣ ба субъектҳои мухталифи иқтисоди милли ва аз ҷумла, корхонаҳои баҳши воқеии иқтисодиёт алоқаманд мебошад.

Ин дастрасии қарзҳоро барои хоҷагиҳои деҳқонӣ ва инчунин, корхонаҳои хурду миёнаи саноатии коркардкунандаи ашёи хом ва истеҳсоли озуқаворӣ таъмин намуд.

Барои пайдо намудани дастрасии бештар ба воситаҳои қарзӣ, махсусан, барои соҳибкорони хурду миёна ва корхонаҳои хурде, ки бо истеҳсоли мол ва алаҳхусус, ба ҳунароҳои мардумӣ дар кӯҳистони дурдаст машғул мебошанд, аз соли 2005 то инҷониб ташкилотҳои қарзии хурд нақши арзандаро иҷро менамоянд. Иловатан, дар доираи коҳиш додани хавфҳои қарздиҳии дарозмуддат, намудҳои зерини усулҳо ва абзорҳо, ба монанди интиҳоби доираи қарзгирандагонӣ вазъи молиявиашон устувор мавриди истифода қарор дода мешаванд. Яъне, интиҳоби корхонаҳои даромаднок ва дорандаи захираҳои худии молиявии кофӣ барои иштироки ҳиссагии бонкҳо дар маблағгузориҳои гуна корхонаҳо, бо дарёфти чунин ширкат ва ё корхонаҳо бонкҳо то 70% маблағи лоиҳаи сармоягузоришавандаро метавонанд маблағгузорӣ намоянд. Ба ҷуз аз ин, технологияҳои нави молиявӣ, аз қабилӣ баҳисобгирии таърихи қарзии қарзгирандагон, технологияҳои скринингӣ (холдиҳӣ) барои таҳлили вазъи молиявӣ истеҳсолии қарзгирандагонӣ эҳтимолӣ ва таҳлили дурусти ҳамаҷонибаи онҳо истифода мешаванд. Дар паст кардани сатҳи хавфҳо ва зиёд кардани ҳаҷми қарздиҳии дарозмуддат дар баҳши иқтисоди воқеӣ, ташкилотҳои қарзии ватанӣ зарур аст, ки ба қарзгирандагон дар татбиқи лоиҳаҳои сармоягузоришаванда ва ғайра хизматҳои машваратӣ расонанд.

Аммо, боқӣ мондани фоизи баланди қарзҳо ва хароҷотҳои ҷиҳати хизматрасонии онҳо, дастрасии субъектҳои баҳши воқеиро ба қарзҳои бонкҳои ватанӣ маҳдуд мегардонад, ки он дар татбиқи лоиҳаҳои инвестиционии махсусан калон ва миёна монеаҳо эҷод намуда, рушди инноватсионии кишварро бозмедорад. Ба ҷуз аз ин, фоизи баланди қарзҳои бонкӣ, на танҳо дар афзоиши ҳаҷми тавлиди маҳсулоти озуқаворӣ ватанӣ, балки дар коркарди амиқи ашёи хоми кишоварзӣ, аз ҷумла чорводорӣ ва растанипарварӣ маҳдудиятҳоро ба бор меоварад. Чунин вазъ боиси талафоти зиёди зироати парваришёрта ва афзоиши хароҷоти деҳқонон гардида, ҳавасмандии афзоиши ҳаҷми маҳсулоти озуқавориро коҳиш медиҳад, зеро он бо татбиқи чораҳои рушди содиротии молҳо ба бозорҳои хориҷӣ монеаҳои тиҷоратӣ ва ғайритиҷоратӣ эҷод менамояд.

Тавре аз нишондиҳандаҳои ҷадвал бармеояд, фоизи қарзҳои бонкӣ нисбат ба бозорҳои молиявии хориҷӣ баландтар мебошад ва ин дар ҳолест, ки даромаднокии корхонаҳои ватанӣ баҳши воқеӣ дар сатҳи паст қарор дорад. Новобаста ба баланд будани меъёри фоизи қарзҳои додасуда ва паст будани сатҳи даромади хизматрасониҳои бонкӣ сифати хизматрасонии сандуқи қарзии низомӣ бонкӣ хуб гардидааст, ки ин тамоюлро ҷадвали 4. инъикос менамояд.

Дар сатҳи қарзҳои низомӣ бонкӣ ва рушди он низ ин тамоюл таъсири манфӣ расонида, ҳиссаи қарзҳои ғайрифайзолиро дар маҷмуи умумии сандуқи қарзии низомӣ бонкӣ зиёд намуд. Ҳамзамон, ин тағйирёбиро дар ҷадвали 4. пурра дидан мумкин аст.

Дар қиёс бо бозори рушдкунандаи дохилӣ, бозорҳои молиявии кишварҳои пешрафта ба субъектҳои иқтисодӣ доираи васеи абзорҳои мухталифи молиявӣ, аз қабилӣ ҳеҷикунонӣ ва бимманамоеи на танҳо хавфҳои асъорӣ қарзӣ, балки хавфҳои амалиётӣ, сиёсӣ ва ғайраро пешниҳод менамоянд. Чунин имконотҳои бозорҳои

рушдѐфтаи молиявӣ ба корхонаҳои бахши воқеии худ, дар шароити муборизаи шади иқтисодӣ афзалиятҳои рақобатии иловагиро пешниҳод менамоянд, аз ин хотир, маҳсулоти онҳо нисбат ба маҳсулоти ватанӣ арзон ва ба талаботи аҳолии ҷавобгӯӣ мебошад. Мавқеи корхонаҳои ватанӣ дар ин ҷода, иловатан бинобар сабаби самараи нокофии фаъолиятнамоии зерсохторҳои хавф-менечмент, ё аз сабаби умуман вучуд надоштани онҳо торафт душвортар мегардад.

Ҷадвали 4. - Сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар солҳои 2014-2020 (млн. сомонӣ)

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо						
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Сандуқи қарзии низоми бонкӣ	9 661,3	11 228,4	9 823,1	8 507,3	8 677,2	9 703,2	10 882,5
Қарзҳои қолабӣ	7 482,1	6 983,2	4 111,0	5 460,7	6 045,0	7 144,2	8 336,7
Қарзҳои муаммодор	2 179,2	4 245,2	5 712,1	3 046,6	2 632,2	2 559,0	2 545,8
Ҳиссаи қарзҳои муаммодор дар сандуқи қарзӣ	22.5%	37.8%	58.1%	35.8%	30.3%	26.3%	23.3%

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305).

Таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур нишон медиҳанд, ки новобаста ба зиёд шудани сандуқи қарзии низоми бонкӣ то ҳол мушкилот мавҷуданд, ки ба тамоюл пайдо кардани қарзҳои муаммодор таъсир мерасонад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар муқоиса ба соли 2014 1,2 миллиард сомонӣ ё 12,6% афзоиш ёфтааст. Ҳамчунин, масъалаи қарзҳои муаммодор дар низоми бонкӣ бо таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ дар маҷмуи сандуқи қарзии низоми бонкӣ зиёд аст. Аз таҳлил бармеояд, ки ҳиссаи қарзҳои ғайрифайзол соли 2020 дар муқоиса ба соли 2014 дар маҷмуи сандуқи қарзии низоми бонкӣ ба андозаи 0,8 банди фоизӣ афзоиш ёфтааст. Ҳамчунин, ин тағйирёбӣ солҳои 2015 37,8%, 2016 58,1%, 2017 35,8%, 2018 30,3%, 2019 26,3%-ро ташкил намудааст, ки аз ҳама меъёри баландтарин дар соли 2016 буд. Дар ин давра, зиёда аз 50%-и сандуқи қарзии низоми бонкиро қарзҳои муаммодор ташкил менамуданд, ки ин таъсири ҷаҳонишавӣ ба монанди бухрони молиявии ҷаҳонӣ, таҳримҳои иқтисодии шарикони стратегӣ, интиқоли пул ва монанди инҳо буданд. Дар баробари ҳамаи ин, қайд кардан ба маврид аст, ки дар сатҳи низоми бонкӣ ҳиссаи амонатҳои муҳлатнок дар сатҳи низоми бонкӣ тамоили коҳишёбӣ дорад.

Вазъ дар ташкилотҳои қарзии ватанӣ ҳаммонанди корхонаҳои бахши воқеӣ арзёбӣ мегардад, маҳз чунин ҳолат имкон намедиҳад, то бонкҳо зарарҳо ва хароҷотҳои худ ва мизоҷонро аз хавфҳои, ки зимни татбиқи лоиҳаҳо пайдо мешаванд, дар амн нигоҳ доранд. Чунин ҳолат дар ташаккули натиҷаҳои ниҳонии молиявӣ таассуроти манфӣ расонида, даромаднокии онҳоро дар сатҳи паст нигоҳ медорад, ба ҷуз аз ин, имконоти ҷалби сармоягузориҳоро коҳиш медиҳад.

Бонки миллии Тоҷикистон барои паст кардани сатҳи долларизатсия дар низоми бонкӣ ва бахши воқеӣ дар заминаи коҳиш додани таъсири хавфҳои асъорӣ ва хароҷоти молиявии марбута чораҳоро андешидааст. Аммо, сатҳи долларизатсияи иқтисоди миллӣ, аз ҷумла бахши воқеӣ, сарфи назар аз чораҳои коҳиш додани он, баланд боқӣ мемонад. Чунин вазъ, дар маҷмуъ, осебпазирии доимии иқтисодиёти миллиро инъикос намуда, бозори бонкӣ ва бахшҳои иқтисоди воқеиро таҳти таъсири омилҳои беруна қарор медиҳад.

Бо назардошти омилҳои қаблан пешниҳодшуда, қарзҳои дарозмуддати бонкӣ, бахусус қарзҳои бо асъори хориҷӣ ифодаёфта барои аксари корхонаҳои соҳаҳои

иқтисоди воқеӣ, бинобар сабаби баланд будани фоизи онҳо ва талаботи гарав дастнорасанд. Ғайр аз ин, дар баҳши воқеии иқтисод иқтисодии қарзии корхонаҳои ватанӣ дар сатҳи паст қарор доранд. Сатҳи пасти даромаднокии онҳо имкониятҳои истифодаи қарзҳои бонкиро маҳдуд месозад, алахусус қарзҳои дарозмуддат, ки дорои хавфҳои зиёд ва номуайяни мебошанд.

Дар шароити муосир, ширкатҳои суғуртаи ватанӣ бинобар нокифоягии сармоя, имконоти бартараф намудани хавфҳои асбӯрии корхонаҳои баҳши воқеиро надоранд, ба ҷуз аз ин, ин ширкатҳо ба корхонаҳои кишвар маҳсулоти муосир ва ҷаззоби суғуртанамоиро пешкаш наменамоянд, то ҳавасмандии корхонаҳоро зиёд намуда, даромадҳои худро дучанд намоянд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки ба низоми қарзӣ низ як қатор омилҳои метавонанд таъсир расонанд, ки он ба каму зиёд шудани ҳаҷми қарздиҳӣ ва пасту баланд шудани меъёри фоизи қарзҳо боис мегардад. Таъсири як қатор омилҳои ба монанди таҳримҳои ба шарикони стратегӣ ва таъсири бемории ҳамагири КОВИД-19 боиси афзоиши ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол дар низоми бонкӣ, паст шудани сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ, коҳиш ёфтани боварии сармоягузoron ва амонатгузoron ба бозори қарзии мамлакат, кам шудани қарздиҳӣ ва дигар оқибатҳои манфӣ оварда мерасонанд.

Барои таъмин намудани рушди босуботи бозори қарзҳои бонкӣ ва боло бурдани нақши ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар рушди иқтисодии мамлакат, пешгирӣ ва бартараф намудани омилҳои ба бозори қарзҳои бонкӣ монеа эҷодкунанда, ба сомон расонидан иҷрои чунин корҳоро зарур мешуморем:

- Баландбардории малакаи кории кормандони низоми бонкӣ ва дарёфти роҳҳои имконпазири ҷалби сармояи арзони дохилӣ ва хориҷӣ, истифодаи роҳу услуби сарфакорӣ ва кам намудани хароҷоти амалиётӣ, инчунин баланд бардоштани сифати сандуқи қарзӣ ва кам кардани қарзҳои муаммордор;
- Ҷоннок намудани фаъолияти Бюрои таърихи қарзӣ ва такмил додани маҳзани бюрои таърихи қарз барои ташкилотҳои қарзӣ ва муштариён, инчунин ҷоннок намудани фаъолияти дигар иштирокчиёни инфрасохтори бозори қарзҳои бонкӣ бо роҳи коҳиш додани сатҳи хавфҳои бонкӣ;
- Таҳия намудани санади меъёрии ҳуқуқии махсус роҷеъ ба тартиби муайян намудани арзиши аслии гарави қарз ва сода кардани низоми қарздиҳӣ ба субъектҳои иқтисодӣ;
- Таъсисдиҳии институтҳои молиявии нав аз қабилҳои ширкатҳои кор бо қарзҳои мушкилситон, ширкатҳои баҳогузорӣ ва раддабандии ташкилотҳои қарзӣ (рейтингӣ), ширкатҳои баҳодихандаи нархи амволи гарав;
- Таъсиси институтҳои қарзӣ дар заминаи маблағҳои давлатӣ ба мақсади дастгирии самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ ва ғайра.

Адабиёт

1. Амосова Н.А. Влияние глобализации на основные параметры банковской деятельности [электронный ресурс] URL: [https:// bankir.ru/publikacii / 20050803](https://bankir.ru/publikacii/20050803) (дата обращения: 12.03.21)
2. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2015, №12 (245) - Душанбе. – 164с.
3. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2016, №12 (257) - Душанбе. – 144с.
4. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2017, №12 (269) - Душанбе. – 145с.
5. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2018, №12 (281) - Душанбе. – 125с.

6. Бюллетени овори бонкӣ. Интишори охирини соли 2019, №12 (293). - Душанбе. – 121с.
7. Бюллетени овори бонкӣ. Интишори охирини соли 2020, №12 (305). – Душанбе. – 122с.
8. Ганиев, Р.Г. Риски при кредитовании предпринимательской деятельности и пути их снижения / Р.Г.Ганиев // Вестник ТНУ, 2014. – № 2/6. – С. 22-29.
9. Махшулов С.Дж. Конкурентоспособность кредитных организаций и актуальность их финансовых показателей с учетом ликвидности / С.Дж. Махшулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук, 2019.- №5-2. - С. 54-62.
10. Раҳимзода Ш. Чаҳонишавӣ ва рушди иқтисоди миллӣ / Ш. Раҳимзода. -Душанбе: Эр-граф, - 2019. – 234с.
11. Раҳимзода Ш. Таҷрибаи байналмилалии қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ / Раҳимзода Ш., С.Ҷ. Махшулов // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №2 (22). - С. 21-28.
12. Хайрзода Ш.К. Место и роль банковской системы в политике достижения финансовой устойчивости национальной экономики / Ш.К. Хайрзода // Финансового-экономический вестник, 2020. - №2(22) - С.7-14.
13. Шарипов Б.М. Основные проблемы и тенденции расширения ресурсной базы кредитных организаций РТ в условиях роста нестабильности на внешних финансовых рынках / Б.М. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета, 2012. – № 2/9. – С. 297-309.
14. Қурбонова С.А. Рушди хизматрасониҳои электроники бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Қурбонова С.А., Раҷабов А.А // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, 2020. - №1 (30). - С. 96-101.
15. Ҷӯраев Б.М. Фаъолияти бонкӣ. Китоби дарсӣ / Б.М. Ҷӯраев. – Душанбе, 2014. С. 38-39.
16. Нурмаҳмадзода Ҷ. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҷ.Нурмаҳмадзода. - Душанбе: «Вектор принт», - 2016. - 294с.

УДК: 338.242

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕХОДА К ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Кодиров Фируз Абдулхафизович – к.э.н., доцент, проректор по международным отношениям Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: 918955155. E-mail: f.kodirov84@mail.ru

В статье рассмотрены концептуальные и практические аспекты цифровой экономики и цифровизации промышленности в новых условиях. Исследованы основные тенденции цифровизации в условиях Индустрии 4.0, на основе которых разработаны рекомендации по внедрению цифровых технологий в промышленности Республики Таджикистан. В процессе исследования определено, что внедрение цифровых технологий позволяет снизить транзакционные издержки, ускорить производственные и управленческие процессы, повысить производительность труда, тем самым способствует повышению конкурентоспособности промышленных предприятий. В статье также определены основные проблемы, сдерживающие процесс цифровизации экономики Таджикистана в целом, промышленности в частности. По результатам проведенного исследования предложены пути решения существующих проблем.

Ключевые слова: *промышленность, цифровизация, инновация, конкурентоспособность, конкурентные преимущества, эффективность, устойчивое развитие.*

РАҚОБАТПАЗИРИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ПАСМАНЗАРИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Кодиров Фируз Абдулхафизович - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Нахимов 64/14. Телефон: 918955155. E-mail: f.kodirov84@mail.ru

Дар мақола ҷанбаҳои концептуалӣ ва амалии иқтисодиёти рақамӣ ва рақамикунонии саноат дар шароити нав баррасӣ шудааст. Тамоюлҳои асосии рақамикунонӣ дар шароити Саноат 4.0 омӯхта шуда, дар асоси он тавсияҳо оид ба ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия карда шуданд. Дар рафти тадқиқот муайян карда шуд, ки ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ метавонад хароҷоти транзаксиониро коҳиши дода, равандҳои истехсолот ва идоракуниро суръат бахшад, ҳосилнокии меҳнат ва ба ин васила рақобатпазирии корхонаҳои саноатиро баланд бардорад. Дар мақола ҳамчунин мушкilotи умдае, ки ба раванди рақамисозии иқтисодиёти Тоҷикистон, бахусус саноат, монеа мешаванд, муайян карда шудааст. Дар асоси натиҷаҳои тадқиқот роҳҳои ҳалли мушкilotи мавҷуда пешниҳод карда шудааст.

***Калидвожаҳо:** саноат, рақамикунонӣ, инноватсия, рақобатпазирӣ, бартарии рақобатӣ, самаранокӣ, рушди устувор.*

COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF TRANSITION TO A DIGITAL ECONOMY

Kodirov Firuz Abdulkhafizovich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for International Relations of the Tajik State Financial and Economic University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov st. 64/14. Phone: 918955155. E-mail: f.kodirov84@mail.ru

The article considers conceptual and practical aspects of digital economy and industrial digitalization in the new conditions. It explores the main trends of digitalization in the context of Industry 4.0, based on which recommendations for implementing digital technologies in the industry of the Republic of Tajikistan have been elaborated. In the course of the study, it was determined that the introduction of digital technologies can reduce transaction costs, accelerate production and management processes, boost labor productivity, thereby improving the competitiveness of industrial enterprises. The article also identifies the main problems hindering the process of digitalization of the economy of Tajikistan in general, and industry in particular. Based on the results of the study, ways to resolve the existing problems are proposed.

***Key words:** industry, digitalization, innovation, competitiveness, competitive advantages, efficiency, sustainable development.*

Конкурентоспособность выступает фундаментальным фактором развития национальной промышленности Республики Таджикистан. Практика промышленно развитых стран показывает, что цифровизация, благодаря таким качествам как скорость, гибкость и использование новых технологий, позволяет создать конкурентные преимущества и вывести промышленность на качественно новый уровень развития. Но, для реализации преимуществ цифровых технологий и углубления реформы промышленности с целью перехода на цифровые платформы необходимо создать экосистему и разработать необходимые институциональные документы. В данном контексте использование преимуществ цифровых технологий для достижения конкурентного

преимущества в промышленности требует исследования влияющих факторов и необходимых условий для формирования цифровой экосистемы в производственной сфере, так как для адаптации предприятий к новым условиям хозяйствования цифровая трансформация является неизбежным процессом [8,7].

В условиях современной экономики одним из основных направлений повышения конкурентоспособности промышленности Республики Таджикистан выступает внедрение цифровых технологий и использование преимуществ цифровизации. Цифровизация позволяет создать условия для повышения устойчивой конкурентоспособности, а также вывести на совершенно новый уровень технологические процессы, а также всю систему организации и управления промышленным производством. Использование инновационных цифровых технологий для производства высокотехнологичной продукции имеет ключевое значение для создания конкурентных преимуществ и технологического развития национальной промышленности [4, 166]. Благодаря развитию информационно-коммуникационных технологий на базе всемирной сети Интернет и мобильной связи, стали доступными применение современных цифровых платформ, сетевых технологий, новых программных обеспечений, а также разнообразных форм цифровых устройств и оборудования [12, 217].

На сегодняшний день в промышленно развитых странах мира применяются различные цифровые технологии, такие как робототехнические устройства, умные технологии, автоматизированные и роботизированные технологические платформы, безотходные и безлюдные технологии, а также производственные технологии, которые оснащены различными датчиками и цифровыми сенсорами. Процесс цифровизации промышленности развивается быстрыми темпами и на данный момент цифровизация промышленности не только позволяет повысить конкурентоспособность отрасли, но и создает основы для повышения конкурентоспособности регионов и страны в целом, формируя при этом фундамент для развития цифровой экономики в Республике Таджикистан. Исходя из этого, создание необходимой цифровой платформы в промышленности является первостепенной задачей промышленной политики.

Обзор различных концепций позволяет отметить, что цифровая экономика позволяет развивающимся странам достигать существенных успехов в направлении повышения производительности капитала и труда, снижения транзакционных издержек, а также интернационализации бизнеса. Исследование показывает, что концепции цифровой экономики сформировались под влиянием таких концепций как «информационная экономика», «электронная экономика» и «информационное общество». В данном контексте, отмечает, что цифровая экономика включает информационную и коммуникационную активность, которые охватывают базовые задачи по сбору и обработке информации, в том числе на основе интернет-технологий.

Таким образом следует отметить, что цифровая экономика включает в себя цифровые продукты и услуги и сегмент IT-индустрии, с помощью, которых осуществляются экономические операции. Эти технологии позволяют снизить издержки, повысить производительность труда и оборудования, а также повысить конкурентоспособность товаров и услуг. Но, вместе с тем, следует отметить, что цифровизация также создает ряд угроз, которые преимущественно связаны с безопасностью используемых систем и платформ, а также рисками, которые сопутствуют процессам внедрения и использования цифровых технологий, в том числе и в промышленности [9, 167].

Преимущества цифровизации в промышленности связаны с активным внедрением технологий нового поколения, в частности искусственный интеллект, облачные вычисления, аналитика больших данных и машинное обучение, роботизация, дополненная реальность, интернет технологии, 3D-печать и другие, которые в последние годы стали доступны для бизнеса и промышленных предприятий. Внедрение цифровых технологий в промышленности позволяют с помощью искусственного интеллекта мониторить систему снабжения, производственные процессы, продажу, эффективное использование производственных мощностей, а также вывести на новый уровень взаимодействие с поставщиками и потребителями продукции.

Практика показывает, что цифровизация промышленности может происходить по направлению цифровизации бизнес-моделей и цифровизации производственных процессов, которые подразумевают применение цифровых платформ для организации и управления производственными операциями на промышленных предприятиях. В связи с этим, главным трендом в развития современной промышленности выступает цифровая трансформация – как основа для повышения производительности капитала и труда.

Проведенное нами исследование показало, что внедрение цифровых технологий в промышленное производство позволяет повысить эффективность и качество принимаемых решений и оптимизировать бизнес-процессы с использованием технологических платформ. В данном случае речь идет об аналитике больших данных, которая позволяет оперативно осуществить сбор информации и перевести ее в цифровые платформы для дальнейшей обработки, при этом по всей организационной и производственной цепочке. Используя цифровые технологии, промышленные предприятия смогут увеличить объем производства, сокращать расходы и повышать эффективность использования производственных мощностей [3, 179].

Мировые тенденции в области цифровизации промышленности наглядно демонстрируют, что оцифровка в промышленности характеризуется такими базовыми элементами как сотрудничество, интеллект и инновации [11, 77]. В данном направлении важным представляется сотрудничество стран в направлении цифровизации промышленности, так как ее фрагментарность по миру не приведет к

желаемым результатам. Кроме того, сам процесс цифровизации подразумевает совместное использование технологических платформ, IT-инфраструктуры, программных продуктов, а также искусственного интеллекта. Именно в таких формах взаимодействий появляются открытые инновации, которые являются основой формирования цифровой экосистемы и корпоративных форм инноваций.

Интересным в данном направлении является опыт таких промышленно развитых стран как Германия, Сингапур, Китай, Великобритания и Южная Корея. Например, Германия продолжает продвигаться вперед в области индустрии 4.0, а Великобритания стремится стать цифровой электростанцией. В Южной Корее уже началось строительство умных фабрик в обрабатывающей промышленности. Некоторые цифровые стартапы сегодня вышли за рамки границ промышленности и переносятся на более крупные экосистемы, например, в области создания умных городов. Обзор показывает, что в настоящее время во всем мире уже существует или строится более 1000 умных городов.

Глобальным трендом на сегодняшний день является переход предприятий к цифровым технологиям нового поколения. Современные промышленные предприятия являются активными пользователями облачных вычислений, больших данных, мобильности и технологии социальных сетей [10]. Применение цифровых технологий способствует развитию масштабных инноваций, искусственного интеллекта, интернета вещей и блокчейна.

В Европейском Союзе для определения уровня развития цифровой экономики используется Индекс цифровой экономики и общества (DESI). Данный индекс обобщает показатели цифровизации и цифровой конкурентоспособности государств-членов ЕС. Индекс включает такие показатели, как связь, человеческий капитал, использование интернет-услуг, интеграция цифровых технологий, а также цифровые госуслуги.

Исследования показывают, что цифровизация в промышленности позволяет сократить организационный и управленческий цикл, тем самым создать эффективную систему планирования, основанную на анализе больших данных, что приведет к росту конкурентоспособности промышленного предприятия. Цифровизация в промышленности подразумевает совершенно новую концепцию, т.е. целостное изменение в организации и управления промышленным производством. Цифровизация позволяет в режиме реального времени осуществлять информационную поддержку принятия решений, тем самым ускоряя цикл разработки текущих и стратегических инициатив.

В условиях Республики Таджикистан важным направлением использования цифровых технологий выступает обрабатывающая промышленность, которая может стать локомотивом национальной промышленности и главной сферой в содействии экспорта. Как показывает опыт промышленно развитых стран, цифровизация в системе факторов обеспечения конкурентоспособности обрабатывающей

промышленности занимает центральное место. Новые тенденции в развитии обрабатывающей промышленности требуют нового подхода к организации и управлению производством, в частности на основе расширения взаимодействия между производством и потребителями посредством различных коммуникативных и маркетинговых технологий, которые основываются на применении современных цифровых платформ.

Также важна роль цифровизации в сохранении и наращивании локальной и глобальной конкурентоспособности промышленности. Новые тенденции в обеспечении конкурентоспособности промышленности, которые обусловлены применением цифровых технологий подразумевают глобальную модернизацию отрасли [2, 49]. В этой связи, на наш взгляд, цифровизация в обрабатывающей промышленности Республики Таджикистан может стать основой для повышения ее конкурентоспособности, так как позволяет:

- создать эффективную систему предвидения бизнеса, так как цифровые технологии, которые позволяют обработать большие данные, позволяют в реальном времени контролировать бизнес-процессы и разрабатывать различные сценарии ее развития;

- точно определить потребности клиентов, в том числе в персонализированных продуктах и услугах, так как современные технологические платформы делают это возможным;

- создать необходимую экосистему, в которой будут созданы условия для эффективного взаимодействия между участниками, в частности для производства новой и даже самой сложной продукции;

- использовать искусственный интеллект для прогнозирования масштаба бизнеса, комбинации различных типов искусственного интеллекта.

В Республике Таджикистан принята Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан [6], которая, в частности, предусматривает цифровизацию ключевых областей экономической деятельности, а также ключевых отраслей производства, таких как энергетика и добывающая промышленность. В данном контексте возникает справедливый вопрос, почему именно добывающая промышленность, а не обрабатывающая. Мировая практика показывает, что флагманом в использовании цифровых платформ является именно обрабатывающая промышленность. Из этого следует, что основным институциональный документ, который, по сути, должен определять перспективные направления внедрения цифровых технологий в промышленности, де-факто исключает их применение в обрабатывающей промышленности.

В условиях, когда мировая экономика развивается ускоренными темпами и фактор времени является самым ценным капиталом, реализация данной Концепции растянуто до 2040г., т.е. разделена на три этапа: первый этап - до 2025г, второй этап – до 2030 г., и третий этап до 2040 года. Это еще раз свидетельствует о том, что разработка и определение временных рамок реализации данной Концепции научно не

обоснована и не встраивается в общие тенденции развития мировой экономики. Следует также отметить, что цифровизации промышленности – как ключевой сферы национальной экономики посвящена лишь два пункта, где речь в основном идет о цифровизации горнодобывающей промышленности с перспективой применения автономной техники и внедрения системы принятия решений преимущественно на основе анализа больших данных.

Согласно данной Концепции, также планируется внедрение сенсорных технологий, датчиков и передовых аналитических инструментов, позволяющих визуализировать данные, проводить сценарное моделирование и принимать на их основе управленческие решения. Кроме того, планируется запуск пилотных проектов по созданию модельных цифровых фабрик в обрабатывающей и горнодобывающей промышленности, где будут внедрены технологии Industry 4.0.

Как следует из анализа текста Концепции цифровой экономики в Республике Таджикистан, она не охватывает весь спектр перспективных направлений цифровизации промышленности и активного использования цифровых платформ для повышения конкурентоспособности промышленных предприятий. Исходя из этого, на наш взгляд, на сегодняшний день на пути цифровизации промышленности, создания необходимой экосистемы и повышения роли цифровых технологий в обеспечении конкурентоспособности промышленности Республики Таджикистан встречаются следующие проблемы:

- неразвитость IT-инфраструктуры и промышленного интернета, а также отсутствие систем для анализа больших данных;

- несовершенство институционального обеспечения и системы государственного регулирования и поддержки применения и внедрения цифровых технологий в промышленности и других секторах экономики, особенно в части привязки технологий и инноваций к промышленному производству;

- зависимость от иностранных технологий в Республике Таджикистан составляет 100%, так как в стране не производится технологическое оборудование и программное обеспечение (зависимость в основном от китайских технологий и программного обеспечения для промышленности, все основные коды и разработки полностью зарубежные);

- малый и средний бизнес не имеет финансовых ресурсов и государственной поддержки в приобретении и использовании новых технологических платформ, а также стратегических корпоративных инноваций, которые в том числе создают цифровую экосистему;

- существующая система подготовки кадров для цифровизации экономики и развития цифровой экосистемы не отвечает требованиям, реформы в данном направлении фрагментарны и пока не оправдывают надежды в решении проблем кадрового обеспечения для перехода к цифровой экономике;

- проблемы также существуют в финансовом обеспечении и высокой стоимости цифровых стартапов, которые связаны с нехваткой финансовых средств и отсутствием бюджетного финансирования;

- на уровне промышленных предприятий ключевыми проблемами считаются низкий уровень автоматизации управленческих, производственных, маркетинговых и организационных процессов, отсутствие компетенций и низкий уровень ИТ-грамотности сотрудников;

- низкий уровень развития автоматизированных систем управления технологическими процессами, а также риски информационной безопасности, снижение количества рабочих мест и временное ухудшение управляемости на производстве;

Наряду с вышеприведёнными проблемами можно добавить вопросы, связанные с технологическими компетенциями, бизнес-средой, инвестиционной политикой, качеством деловой среды и уровнем ее развития, а также вопросы структурного и компонентного характера. Все это требует взвешенного подхода к идентификации и решению проблем, сдерживающих развитие процессов цифровизации промышленности и всей экономики Республики Таджикистан, в частности, на наш взгляд, на основе применения проектного подхода.

Для решения проблем, которые сдерживают внедрение цифровых технологий в промышленности необходимо разработать отраслевые программы цифровизации и создавать условия для формирования совершенно новой экосистемы цифровой экономики. В данном контексте необходимо обратить внимание на следующие моменты:

- разработка промышленной политики, в которой будут определены направления и перспективы внедрения цифровых платформ в промышленное производство;

- создание государственной системы поддержки и поощрения частных информационных систем, в том числе на основе определения условий, стандартов и тенденций цифровизации промышленности;

- создание экосистемы развития цифровых технологий, в частности на основе расширения сотрудничества между участниками рынка, укрепление связи между наукой и производством, разработчиками и производственными предприятиями, а также формирование новой системы коммерциализации научно-исследовательских разработок и результатов интеллектуального труда;

- активизировать и поощрять использование интернет-технологий для управления производственными процессами, снабженческой и сбытовой деятельностью, маркетингом и коммуникациями, а также принятием управленческих решений;

- создание условий для развития технологий сбора, анализа и использования больших данных, которые позволяют решить многочисленные проблемы, в частности в организации и управлении промышленным производством;

- разработка рекомендаций по созданию систем генерирования современных софтов, который позволяет собирать, анализировать, выстраивать алгоритмы и использовать очень большие объемы данных;

- развитие практики автоматизации и роботизации промышленного производства, т.е. объединение мер и механизмов цифровизации промышленности, которые на основе взаимодействия позволяют создать эффективную систему автономного функционирования;

- оптимизация действий по использованию новейших технологий, которые позволяют определить приоритеты и направления для первоочередной цифровизации в системе промышленного производства.

- развитие предиктивной аналитики, которая направлена на мониторинг работоспособности и бесперебойного функционирования технологических платформ.

- подготовка кадров для цифровой экономики [13, 156] и с соответствующими компетенциями в области разработки программного обеспечения, искусственного интеллекта и технологических платформ, а также внедрение уже существующих на мировом рынке специальных промышленных софтов.

Таким образом, внедрение цифровых технологий в промышленности способствует повышению конкурентоспособности промышленных предприятий как на продуктовом, так и на отраслевом уровне. Кроме того, применение цифровых технологий оказывает положительное влияние на все производственные процессы, в том числе на такие важные показатели как производительность труда и транзакционные издержки. Внедрение цифровых платформ также позволяет предприятию выйти на международный рынок и интегрироваться в глобальные цифровые платформы для продвижения своего продукта и совершенствовании технологических процессов. Очевидным является тот факт, что цифровые технологии создадут устойчивое конкурентное преимущество для промышленных предприятий и продукции.

Таджикистану еще предстоит пройти через многочисленные институциональные, инвестиционные и технологические сложности, чтобы осуществить полноценный переход на цифровые платформы. Но, предпосылки и условия для этого есть, в развитых странах созданы определенные алгоритмы и шаблоны для перехода на цифровую экономику, который позволяет решить некоторые проблемы быстрее и эффективнее.

Литература:

1. Авдеева, И. Л. Цифровизация промышленных экономических систем: проблемы и последствия современных технологий / И. Л. Авдеева, А. В. Полянин, Т. А. Головина // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право. – 2019. – Т. 19, № 3. – С. 238-245. – DOI 10.18500/1994-2540-2019-19-3-238-245.

2. Варфоломеева, В. А. Цифровая трансформация промышленных предприятий в условиях инновационной экономики / В. А. Варфоломеева, Э. Х. Муслимова // Прогрессивная экономика. – 2022. – № 12. – С. 41-51. – DOI 10.54861/27131211_2022_12_41.

3. Воскресенская, О. В. Теоретические аспекты цифровой трансформации промышленных предприятий / О. В. Воскресенская // Оригинальные исследования. – 2022. – Т. 12, № 8. – С. 177-187.
4. Жукова, Е. А. Внедрение инноваций как основа конкурентоспособности промышленности в условиях цифровой экономики / Е. А. Жукова, С. С. Мохова // Социально-экономическое развитие России: проблемы, тенденции, перспективы : сборник научных статей 19-й Международной научно-практической конференции, Курск, 25 июня 2020 года. Том 3. – Курск: Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, Курский филиал, 2020. – С. 164-166.
5. Илья Левчук. Цифровая индустриализация и интеллектуальные двойники городов. <https://www.huawei.ru/insights/tsifrovaya-industrializatsiya-i-intellektualnye-dvoyniki-gorodov/>
6. Исаев, К. Г. Информационно-аналитическая регламентация в промышленности в информационном обществе / К. Г. Исаев // Проблемы устойчивого развития экономики в информационном обществе: BEYNƏLXALQ ELMI KONFRANS, Сумгаит, 16–17 декабря 2021 года. Том 10. – SUMQAYIT: Сумгаитский государственный университет, 2021. – С. 408-412.
7. Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан. Электронный ресурс:
8. Мелешко, Ю. В. Цифровизация бизнес моделей промышленных предприятий в контексте новой индустриализации: постановка проблемы / Ю. В. Мелешко // Санкт-Петербургский научный вестник. – 2019. – № 1(2). – С. 4-9.
9. Низомов, С. Ф. Стратегические направления цифровизации промышленности в Республике Таджикистан / С. Ф. Низомов, Ф. А. Джабборов // Актуальные вопросы экономической теории: развитие и применение в практике российских преобразований : Материалы IX Международной научно-практической конференции, Уфа, 22–23 мая 2020 года / Под общей редакцией И.В. Дегтяревой. – Уфа: Уфимский государственный авиационный технический университет, 2020. – С. 166-172.
10. Николаев, Д. А. Конкурентоспособность промышленных предприятий в условиях цифровой трансформации / Д. А. Николаев // Цифровая трансформация промышленности: тренд или необходимость: Сборник статей, Москва, 11 ноября 2020 года. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью "Издательство "КноРус", 2021. – С. 192-198.
11. Оборин, М. С. Потенциал цифровой экономики как фактор повышения конкурентоспособности материального производства / М. С. Оборин // Пермский край: новые вызовы, новое время: материалы IV Пермского экономического конгресса, Пермь, 08 февраля 2018 года. – Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2018. – С. 75-78.
12. Песчанникова, А. Р. Повышение эффективности бизнес-процессов в организации как составляющая управления конкурентоспособностью предприятия лёгкой промышленности в условиях цифровой экономики / А. Р. Песчанникова // Инновационное развитие техники и технологий в промышленности (ИНТЕКС-2022) : сборник материалов Всероссийской научной конференции молодых исследователей с международным участием, Москва, 18–20 апреля 2022 года. Том Часть 5. – Москва: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования "Российский государственный университет имени А.Н. Косыгина (Технологии. Дизайн. Искусство)", 2022. – С. 217-222.
13. Яковлева, Е. В. Факторное влияние на конкурентоспособность работников промышленных предприятий в современных социально-экономических условиях / Е. В. Яковлева, Е. В. Мамай // Социально-экономические проблемы и перспективы развития трудовых отношений в инновационной экономике: Материалы Международной научно-практической конференции, Омск, 19 апреля 2019 года. – Омск: Омский государственный технический университет, 2019. – С. 150-157.

МУНДАРИЧА

ИҚТИСОДИ

<i>Фақеров Ҳ.Н.</i> ИҚТИСОДЧИИ СОҲИБКАСБ МАҲСУЛИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИННОВАТСИОНИИ ТАҲСИЛОТӢ	5
<i>Кошонова М.Р., Самадов Р.Г.</i> МУНОСИБАҲОИ ИҚТИМОЙ-МЕҲНАТӢ ДАР ШАРОИТИ ДИНАМИКАИ ДАВРАГИИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МИНТАҚА	14
<i>Комилов С.Ҷ.</i> ХАВФИ ИННОВАТСИОНӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАЪСИРРАСОН БА ФАЪОЛИЯТИ МОЛИЯВИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ	21
<i>Ғоибназаров Ш.У., Шерматов Ҷ.А.</i> ВАЗЪИ МУОСИРИ МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТӢ, ХУСУСИЯТҲО ВА МАВҶЕИ ЗАНОН ДАР ИН ҶАРАЁН	26
<i>Сафаров Б.Г., Ҳамроев М.И.</i> ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ МАФҲУМИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ	34
<i>Ҳоҷаев Б.Б., Ёфтаков А.Ш.</i> МАСЪАЛАҲОИ АКТУАЛИИ БАҲОДИҲИИ ҲОЛАТ ВА ДАСТРАСӢ БА ҚАРЗДИҲИИ ХУРД БА ДЕҲОТ	42
<i>Умарзода Н.</i> АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ РАВАНДИ МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТИИ БЕРУНӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	50
<i>Боймуродов Ҷ.Ҷ.</i> НАҚШИ МЕНЕҶЕРОНИ МОЛИЯВӢ ДАР РАВАНДИ ИДОРАКУНИИ ХАВФ ВА БУҲРОНИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ	57
<i>Сафаров А.И., Сафаров Н.И.</i> АРЗЁБИИ БАЪЗЕ НИШОНДИҲАНДАҲОИ НИЗОМИ МОЛИЯВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	65
<i>Махшӯлов С.Ҷ., Ҷумаев И.Қ.</i> ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ НИЗОМИ ҚАРЗДИҲӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	72
<i>Бобочонов Д.Р., Исматов Х.Ҳ.</i> ТАНЗИМИ ФИСКАЛИИ ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИМОЙӢ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА	79
<i>Сафарзода С.С.</i> АРЗЁБИИ ШАРОИТ ВА ОМИЛҲОИ АСОСИИ ДАСТГИРИИ САРМОЯГУЗОРӢ БАРОИ РУШДИ ИҚТИМОЙӢ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА	90
<i>Аҳадов И.Қ., Мирзоев А.М.</i> РОҲҲОИ ИМКОНПАЗИРИ КОҲИШ ДОДАНИ ХАВФИ ДОРОИҲОИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ ИМРӢЗА	98
<i>Рустамзода М.Р.</i> АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪСИРИ ҚАРЗДИҲӢ БА РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ	106
<i>Низомова Д., Одинаев А.С.</i> ТАҲАВВУЛОТИ НАЗАРИЯВИИ БОЗОРИ МЕҲНАТ	117
<i>Қосимов Т.А.</i> РУШДИ КАРТОШКАПАРВАРӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ КӢҲИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	124
<i>Рофизода С.Ҳ.</i> РУШДИ МИНТАҚАҲОИ ДЕҲОТ: АРЗЁБӢ ВА ИНТИЗОРИҲО	129
<i>Тоҷидинова З.С.</i> РАҚОБАТ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАНЗИМИ ИҚТИСОДИЁТ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР	137
<i>Абдуллоев С.И.</i> ТАҲҚИҚОТИ ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОН БА РУШДИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР КАС	148
<i>Зардова З.С.</i> ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ-МЕТОДОЛОГИИ ТАШАККУЛИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ ТАВОЗУНИ ОБӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	153
<i>Давлатзода Д.Ш.</i> ХУСУСИЯТ ВА АФЗАЛИЯТҲОИ ҶАЛБИ САРМОЯИ ХОРИҶӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	160
<i>Қурбонов В.Н., Назаров А.З.</i> ПУЛИ МИЛЛӢ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МАМЛАКАТ	167

<i>Зухуров Б.И.</i> БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ИЛМИИ ИСТИФОДАБАРИИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИЙ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР	174
<i>Сафарзода М.С.</i> УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ КОРХОНА ҲАМЧУН ДУРНАМОИ РУШДИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	182
<i>Мишаринов Э.Қ., Умаршоева Ш.</i> ҚАРЗ ҲАМЧУН ОМИЛИ АСОСИИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ	188
<i>Одинаев А.М.</i> САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР НИЗОМИ ОМИЛҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДИ	195
<i>Маҳмудов Ф.И.</i> ХУСУСИЯТҲОИ ПЕШНИҲОДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКИИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТИИ ТОҶИКИСТОН	203
<i>Дембегиев М.С. Тоҳиров Ф.</i> МАСЪАЛАҲОИ АКТУАЛИИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ҚАРЗИИ НИЗОМИ БОНКӢ	208
<i>Қодиров Ф.А.</i> РАҚОБАТПАЗИРИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ПАСМАНЗАРИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ	218

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ	
<i>Факеров Х.Н.</i> ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫЙ ЭКОНОМИСТ - ПРОДУКТ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ	5
<i>Кошонова М.Р., Самадов Р.Г.</i> СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИКЛИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА	14
<i>Комилов С.Дж.</i> ИННОВАЦИОННЫЙ РИСК КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ФИНАНСОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ	21
<i>Гаибназаров Ш.У., Шерматов Дж.А.</i> СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ: ОСОБЕННОСТИ И РОЛЬ ЖЕНЩИН В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ	26
<i>Сафаров Б.Г., Хамроев М.И.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ	34
<i>Ходжаев Б.Б., Ёфтаков А.Ш.</i> АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ СИТУАЦИИ И ДОСТУПА К МАЛОМУ КРЕДИТУ В СЕЛЬСКОЙ СРЕДЕ	42
<i>Умарзода Н.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА ВНЕШНЕЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В ЭКОНОМИКЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	50
<i>Боймуродов Дж. Дж.</i> РОЛЬ ФИНАНСОВЫХ МЕНЕДЖЕРОВ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ И КРИЗИСОМ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ	57
<i>Сафаров А.И., Сафаров Н.И.</i> ОЦЕНКА НЕКОТОРЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	65
<i>Махиулов С.Дж., Джумаев И.К.</i> ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	72
<i>Бободжонов Д.Р., Исматов Х.Х.</i> ФИСКАЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА	79
<i>Сафарзода С.С.</i> ОЦЕНКА ОСНОВНЫХ УСЛОВИЙ И ФАКТОРОВ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОДДЕРЖКИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА	90
<i>Ахадов И.К., Мирзоев А.М.</i> ВОЗМОЖНЫЕ СПОСОБЫ СНИЖЕНИЯ РИСКА БАНКОВСКИХ АКТИВОВ В СЕГОДНЯШНИХ УСЛОВИЯХ	98
<i>Рустамзода М.Р.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЛИЯНИЯ КРЕДИТА НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ	106
<i>Низомова Д., Одинаев А.С.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ РЫНКА ТРУДА	117

<i>Косимов Т.А. РАЗВИТИЕ КАРТОФЕЛЕВОДСТВА НА ГОРНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН</i>	124
<i>Рофизода С.Х. РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ РЕГИОНОВ: ОЦЕНКИ И ОЖИДАНИЯ</i>	129
<i>Тоджидинова З.С. КОНКУРЕНЦИЯ КАК ФАКТОР РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ</i>	137
<i>Абдуллоев С.И. ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА РАЗВИТИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АПК</i>	148
<i>Зардова З.С. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ МЕХАНИЗМА РЕГУЛИРОВАНИЯ ВОДНОГО БАЛАНСА В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН</i>	153
<i>Давлатзода Д.Ш. ОСОБЕННОСТИ И ПРЕИМУЩЕСТВА ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН</i>	160
<i>Курбонов В.Н., Назаров А.З. НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДЕНЬГИ И РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ</i>	167
<i>Зухуров Б.И. НЕКОТОРЫЕ НАУЧНЫЕ ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ</i>	174
<i>Сафарзода М.С. ФИНАНСОВАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК ПЕРСПЕКТИВА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН</i>	182
<i>Миришарипов Э.К., Умаршоева Ш. КРЕДИТ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ</i>	188
<i>Одинаев А.М. ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ В СИСТЕМЕ ФАКТОРОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ</i>	195
<i>Махмудов Ф.И. ОСОБЕННОСТИ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ БАНКОВСКИХ УСЛУГ КОММЕРЧЕСКИМИ БАНКАМИ ТАДЖИКИСТАНА</i>	203
<i>Дембегиев М.С. Тохиров Ф. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КРЕДИТНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ</i>	208
<i>Кодиров Ф.А. КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕХОДА К ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ</i>	218

THE CONTENTS

ECONOMY

<i>Fakerov Kh.N. HIGHLY QUALIFIED ECONOMIST PRODUCT OF INNOVATIVE EDUCATIONAL SERVICES</i>	5
<i>Koshonova M.R., Samadov R.G. SOCIAL AND LABOR RELATIONS IN THE CONDITIONS OF CYCLIC DYNAMICS OF REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT</i>	14
<i>Komilov S.D. INNOVATIVE RISK AS A FACTOR INFLUENCING THE FINANCIAL ACTIVITIES OF INDUSTRIAL ENTERPRISES</i>	21
<i>Gaibnazarov Sh.U., Shermatov J.A. CURRENT STATE OF LABOR MIGRATION, FEATURES AND THE ROLE OF WOMEN IN THIS PROCESS</i>	26
<i>Safarov B.G., Hamroev M.I. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF FOREIGN INVESTMENT</i>	34
<i>Khojaev B.B., Yoftakov A.Sh. CURRENT ISSUES IN ASSESSING THE SITUATION AND ACCESS TO SMALL CREDIT IN THE RURAL ENVIRONMENT</i>	42
<i>Umarzoda N. THEORETICAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE MECHANISM FOR REGULATING THE PROCESS OF EXTERNAL LABOR MIGRATION IN THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN</i>	50
<i>Boymurodov J. J. THE ROLE OF FINANCIAL MANAGERS IN RISK AND CRISIS MANAGEMENT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES</i>	57

<i>Safarov A.I., Safarov N.I.</i> ASSESSMENT OF SOME INDICATORS OF THE FINANCIAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	65
<i>Makhshulov S.J., Jumaev I.K.</i> ENSURING THE SECURITY OF THE CREDIT SYSTEM IN MODERN CONDITIONS	72
<i>Bobojonov D.R., Ismatov Kh.H.</i> FISCAL REGULATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION	79
<i>Safarzoda S.S.</i> ASSESSMENT OF THE MAIN CONDITIONS AND FACTORS OF INVESTMENT SUPPORT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION	90
<i>Ahadov I.Q., Mirzoev A.M.</i> POSSIBLE WAYS TO REDUCE THE RISK OF BANKING ASSETS IN TODAY'S CONDITIONS	98
<i>Rustamzoda M.R.</i> THEORETICAL FOUNDATIONS OF IMPACT OF CREDIT ON ECONOMIC DEVELOPMENT	106
<i>Nizomova D., Odinaev A.S.</i> THEORETICAL EVOLUTION OF THE LABOR MARKET	117
<i>Qosimov T.A.</i> DEVELOPMENT OF POTATO GROWING IN THE MOUNTAIN TERRITORIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	124
<i>Rofizoda S.H.</i> RURAL DEVELOPMENT: ASSESSMENTS AND EXPECTATIONS	129
<i>Tojidinova Z.S.</i> COMPETITION AS A FACTOR IN REGULATING THE ECONOMY IN MARKET CONDITIONS	137
<i>Abdulloev S.I.</i> STUDY OF FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN AIC	148
<i>Zardova Z.S.</i> THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF THE MECHANISM OF WATER BALANCE REGULATION IN THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	153
<i>Davlatzoda D.Sh.</i> FEATURES AND BENEFITS OF ATTRACTION OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	160
<i>Kurbonov V.N., Nazarov A.Z.</i> NATIONAL MONEY AND DEVELOPMENT OF THE COUNTRY'S ECONOMY	167
<i>Zukhurov B.I.</i> SOME SCIENTIFIC QUESTIONS OF THE USE OF NATURAL RESOURCES UNDER MARKET CONDITIONS	174
<i>Safarzoda M.S.</i> FINANCIAL STABILITY ENTERPRISES AS PERSPECTIVE DEVELOPMENT ECONOMIC OF REPUBLIC TAJIKISTAN	182
<i>Mirsharipov E.K., Umarshoeva Sh.</i> CREDIT AS THE MAIN FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT	188
<i>Odinaev A.M.</i> HUMAN CAPITAL IN THE SYSTEM OF ECONOMIC DEVELOPMENT FACTORS	195
<i>Mahmudov F.I.</i> FEATURES OF THE PROVISION OF BANKING SERVICES BY COMMERCIAL BANKS OF TAJIKISTAN	203
<i>Dembegiev M.S., Tohirrov F.</i> CURRENT ISSUES OF CREDIT SERVICE OF THE BANKING SYSTEM	208
<i>Kodirov F.A.</i> COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF TRANSITION TO A DIGITAL ECONOMY	218

Ба тавачҷуҳи муаллифон!

Дар маҷаллаи илмию амалии «Паёми молия ва иқтисод» мақолаҳое, ки натиҷаҳои тадқиқоти илмию амалии соҳаҳои иқтисодию молияро дар бар мегиранд, ҷоп мешаванд.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Маваде, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд ва ё дар арафаи ҷопанд, қабул карда намешаванд.

Мақолаҳои пешниҳодшаванда бояд ҷавобгӯи чунин талабот бошанд:

1. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, нақша, рӯйхати адабиёт ва матни аннотатсия ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд аз 12 саҳифаи компютерӣ кам набошад.

2. Мақолаҳо дар шакли электронӣ ва дар шакли ҷопӣ (1 нусха) пешниҳод карда шаванд.

3. Мақолаҳо паз аз гузаронидани барномаи «Антиплагиат» бо пешниҳоди маълумотнома қабул карда мешаванд.

4. Мақолаҳо дар системаи Microsoft Word бо чунин тарз: мақолаҳои тоҷикӣ бо гарнитураи Times New Roman Tj, русӣ бо гарнитураи Times New Roman андозаи хуруфи матни асосӣ – 14, рӯйхати адабиёт – 12, фосилаи байни сатрҳо – 1,5 см, сархат аз гӯшаи чапи ҷараҳ бо андозаи – 1,25 см, фосилаҳо аз боло – 3 см, аз поён – 2,5 см, аз ҷап – 3 см, аз рост – 2 см пешниҳод шуда, ҳамаи саҳифаҳо рақамгузорӣ карда шаванд.

5. Дар саҳифаи аввали мақола УДК, номи мақола, ному насаб ва маълумот дар бораи муаллиф (муаллифон) ва ташкилот ё муассиса, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон нишон дода мешаванд.

6. Мақола бо аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (курсив, андозаи 12) оғоз гардида, бояд муҳтавои асосии мақоларо амиқ дар бар гирад ва дар шакли алоҳида ба нашр мувофиқ бошад (на камтар аз 10 сатр). **Калидвожаҳо** тасвири кӯтоҳи мундариҷаи маводи илмӣ буда, дар бораи мавзӯ ва сохтори он маълумоти умумӣ медиҳанд ва аз 8 то 10 калима ва ё ифодаро дар бар гирифта, бо вергул ҷудо карда мешаванд.

7. Маълумот дар бораи муаллиф (бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) бояд инҳоро дар бар гирад: ному насаби пурраи муаллиф (он), дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷойи қор, суроға, телефон ва E-mail (шрифти курсив 12)

8. Иқтибосҳо дар дохили қавсҳои ҷоркунча, ба мисли [1, с. 24] нишон дода мешаванд. Рӯйхати адабиёт (аз 8 - 10 номгӯӣ кам набошад) дар охири мақола бо нишон додани ҳаҷми умумии саҳифаҳои сарчашма аз рӯи алфавит бо зерсарлавҳаи «Адабиёт» (Литература) оварда мешавад. Адабиёти истифодашуда қатъиян бо риояи ҳамаи меъёр ва қоидаҳои тартиби библиографӣ таҳия мегардад.

9. Ҷадвал, расм, диаграммаҳои дар мақола истифодашуда бояд қатъиян аз рӯи талаботи муқарраргардида нишон дода шуда, рақам ва номгузорӣ карда шаванд.

10. Мақолаҳои илмии пешниҳодшаванда бояд ҳулосаи қоршинос ва тақризи мусбӣ аз ҷониби аъзои ҳайати таҳририяи маҷалла барои имкони ҷопи мақола дошта бошанд.

11. Матни мақола бояд саҳеҳу мукамал ва дар шакли ниҳой пешниҳод гардад.

12. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаҳои илмиро ихтисор ва таҳрир намояд. Мақолаҳое, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, қабул карда намешаванд.

К сведению авторов

В научно-практическом журнале «Финансово-экономический Вестник» печатаются статьи, содержащие результаты научно-практических исследований по экономическим наукам.

Статьи принимаются в течение года.

Представление в журнал работ, ранее опубликованных или принятых к печати в других изданиях, не допускается.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

1. Размер статьи должен состоять из 12 страниц компьютерного набора, включая текст, таблицы, рисунки, библиографию и тексты аннотаций на таджикском, русском и английском языках.
2. Материалы предоставляются на электронном носителе и в распечатанном виде (1 экземпляр).
3. Научная статья принимается с предоставлением справки о прохождении через программу «Антиплагиат».
4. Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj), размер шрифта основного текста – 14, списка литературы – 12, интервал 1,5, абзацный отступ – 1,25. Размер полей: сверху – 3 см, снизу – 2,5 см, слева – 3 см, справа – 2 см. Все страницы статьи должны быть пронумерованы.
5. Титульная страница должна содержать: УДК, название статьи (шрифт прописной 14), фамилию и инициалы автора (авторов), учреждение или организация (полностью) на трех языках.
6. Статья начинается с аннотации и ключевых слов (шрифт строчный 12, курсив) на том языке, на котором написана статья и продолжить аннотациями на другом языке (таджикском или русском) и английском языках. Аннотация должна ясно излагать основное содержание статьи и быть пригодной к публикации отдельно от статьи (не менее 10 строк). **Ключевые слова** должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи, является кратким изложением содержания научного произведения, дающим обобщенное представление о его теме и структуре, оформляются через запятую (8-10 слов).
7. Сведения об авторе должны содержать: фамилию и инициалы (полностью) автора (авторов), его ученую степень, звание, должность, место работы и контактную информацию (почтовый адрес, телефон, E-mail) (шрифт строчный 12, курсив) на таджикском, русском и английском языках.
8. Ссылки на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например, - [1, с. 24]. Список литературы (не менее 10 наименований) приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника в алфавитном порядке под заголовком «Литература» (шрифт строчный 12). Используемые источники производятся строго с соблюдением всех норм и правил оформления библиографии.
9. Используемые в статье таблицы, рисунки, диаграммы должны быть оформлены строго по установленным стандартам.
10. Научная статья, представленная в редакцию журнала, должна иметь экспертное заключение и отзыв специалистов о возможности опубликования.
11. Текст статьи должен являться окончательным и быть тщательно выверен и исправлен.
12. Редколлегия оставляет за собой право отбирать материал, производить сокращения и редакционные изменения статьи.
13. Статьи, не отвечающие настоящим требованиям, не принимаются.

Котиби масъул: Сафарзода Ф.Х.

Муҳаррирон: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.

ДДМИТ, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, бинои 4

Сомонаи маҷалла: www.vestnik.tgfeu.tj

Сомонаи ДДМИТ: www.tgfeu.tj

Ответственный редактор: Сафарзода Ф.Х.

Редакторы: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.

ТГФЭУ, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14, 4-й корпус

Сайт журнала: www.vestnik.tgfeu.tj

Сайт ТГФЭУ: www.tgfeu.tj

Responsible editor: Safarzoda F. Kh.
Editors: Abdulloeva M.N., Umarova B.Kh., Khakimova R.N., Jobirov N.M.
TSUFE, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14, Building 4.
Webpage journal: www.vestnik.tgfeu.tj
Webpage: www.tgfeu.tj

Тарх ва дизайни Ҷ. Худойбердиев

Ба чоп супорида шуд 26.12.2022. Ба чоп иҷозат шуд 28.12.2022
Формати 60x84 1/8. Когази офсетӣ.
Хуруфи адабӣ. Чопи RISOGRAPH.
Ҳаҷм 14,6 ҷ. ч.. Теъдод 60 нусха.
Дар матбааи ДДМИТ чоп шудааст

Верстка и дизайн Дж. Худойбердиев

Сдано в набор 26.12.2022. Подписано в печать 28.12.2022
Формат 60x84 1/8. Бумага офсетная.
Гарнитура литературная. Печать RISOGRAPH.
Объём 14,6 усл. печ.л. Тираж 60 экз.
Отпечатано в типографии ТГФЭУ

Layout and design J. Khudoyberdiev

Signed to print on 28/12/2022
Format 60x84 1/16. Offset paper.
The garniture is literary. Print RISOGRAPH.
The volume of 14,6 conv. b.p. Circulation 60 copies.
Printed in the printing house of TSUFE